

POST VIRAAAL NAAR EEN NIEUW NORMVAAL

VUB STEMMEN
OVER DE IMPACT VAN CORONA
OP ONZE SAMENLEVING

MALAIKA BRENGMAN (RED.)



VUBPRESS

POST VIRAAL
NAAR EEN
NIEUW NORMAAL



POINcaré ^{VUB}



Dit werk valt onder een Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 2.0 Generic License. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0/> om een kopie te zien van de licentie.



Omslagontwerp: Studio Eyal & Mirthe
Boekverzorging: Karien Sticker

© 2020 Uitgeverij VUBPRESS
VUBPRESS is een imprint van ASP nv
(Academic and Scientific Publishers nv)
Keizerslaan 34
B-1000 Brussel
Tel. 0032 (0)2 289 26 56
Fax 0032 (0)2 289 26 59
E-mail: info@aspeditions.be
www.vubpress.be

ISBN 978 90 5718 988 3
NUR 740
Wettelijk depot D/2020/11.161/054

Dit boek is ook verkrijgbaar als print-on-demand:
ISBN 978 90 5718 989 0
Wettelijk depot D/2020/11.161/052

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, op elektronische of welke andere wijze ook zonder voorafgaande, schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

VUB-stemmen	7
Voorwoord	9
Inleiding	11
ASIELBELEID	
De impact van de COVID-19-pandemie op het EU-asielbeleid Florian Trauner	13
BESLUITVORMING	
Besluitvorming onder onzekerheid: Naar meer en betere stakeholder inclusie, zelfs als de tijd dringt! Michaël Dooms	19
CONSUMPTIEMAATSCHAPPIJ	
Na corona werd alles weer hetzelfde (of de wraak van het consumentisme) Pascal Verhoest	29
DIGITALE INCLUSIE	
Een digitale versnelling hoger schakelen? Ja, maar niet iedereen kan mee Leo Van Audenhove, Ilse Mariën, Brent Philipsen en Axelle Asmar	35
ECONOMISCH HERSTEL	
Van COVID-crisis naar Recovid-plan Michel Maus	41
ETHIEK EN TECHNOLOGIE	
Digitaal naar een nieuw normaal: Opvolgcultuur 2.0 Yoni Van Den Eede en Karl Verstrynge	49
FEDERALISERING	
De gezondheids crisis, een aanzet tot efficiënt federalisme? Aube Wirtgen en Dave Sinardet	57

GELD		
	Eerwaarde data: De COVID-19-trigger en hoe ons geld waarde-data werd	65
	Geoffrey Aerts	
GEESTELIJKE GEZONDHEID		
	Naar een beter evenwicht tussen gezondheid, economie en psychisch welzijn	73
	Frieda Matthys	
GEVANGENISWEZEN		
	Naar een 'digital turn' in het gevangeniswezen?	81
	Kristel Beyens en Jana Robberechts	
GEZONDHEID		
	Zullen we allemaal een goede conditie hebben na de coronacrisis?	89
	Romain Meeusen	
GEZONDHEIDSZORG		
	Het belang van een veerkrachtige gezondheidszorg	99
	Mark Leys	
HISTORISCHE EPIDEMIES		
	Beter na de Plaag? De impact van gezondheidscrisissen op samenleving en economie in het verleden	105
	Wouter Ryckbosch, Nel de Mûelenaere en Bart Lambert	
HUMAN RESOURCE MANAGEMENT		
	COVID-19 en de gevolgen voor human resource management	113
	Bert Schreurs en Maarten Andriessen	
INTERNATIONALE SAMENWERKING		
	'To travel or not to travel?': Een essentiële vraag voor academici	121
	Ann van Griensven	
MAATSCHAPPIJTHEORIE		
	'Niet: wat doet corona met de maatschappij, maar: wat doet de maatschappij met corona?'	129
	Werner Schirmer	
MEDIA		
	Media in tijden van een pandemie: Vriend en vijand in een complexe spreidstand	137
	Ike Picone, Wendy Van den Broeck, Karen Donders en Tim Raats	

MENSELIJK GEDRAG

- Psychologie in tijden van pandemie: Lessen uit *behavioral economics* en *nudging* voor overheid, experts en media** 145
Timothy Desmet

MIGRATIE

- Gesloten grenzen: Een uitgelezen kans voor bezinning over een nieuw (EU-)migratiebeleid** 153
Ilke Adam

MOBILITEIT

- Post-coronamobiliteit: Kunnen we de omslag maken naar een duurzamere mobiliteit?** 157
Cathy Macharis

ONDERWIJS

- Onderwijs post-corona: Outside the box and into the city** 165
Jill Surmont, Joost Vaesen, Inge Placklé en Jo Tondeur

OPEN SCIENCE

- De post-coronatuin van Akademos zal digitaal en open zijn: Hoe de coronapandemie wetenschap en universiteiten voorgoed verandert** 177
Jean-Claude Burgelman

PENSIOEN

- Academici in actie voor een comfortabel pensioen in België: Vijf lessen en een oproep aan de VUB** 185
Kris Boudt en Steven Vanduffel

PRIVACY

- Digitaal tracen, technologie en privacy** 193
Jo Pierson, Ine Van Zeeland, Rob Heyman en Pieter Ballon

ROBOTICA

- Robots in een post-coronatijdperk** 203
Bram Vanderborght

SERENDIPITEIT

- Efficiënt maar suboptimaal: Onze digitale communicatie heeft nood aan serendipiteit** 209
Annelien Smets en Pieter Ballon

SOCIAAL ONDERNEMERSCHAP

- Meer sociaal ondernemerschap in tijden van COVID-19** 217
Nikolay A. Dentchev

SOCIALE INTERACTIE

- Contact vanop een afstand: Hoe krijgt virtueel contact een plaats in ons dagelijks leven tijdens social distancing?** 225
Anais Glorieux

SPORT

- Sport(clubs) in het nieuwe normaal: Aanjager voor de herstart van het sociaal-maatschappelijk leven** 235
Veerle De Bosscher, Margot Ricour, Sebastiaan De Cocq (VUB), Jeroen Scheerder en Erik Thibaut (KULeuven), Annick Willem (UGent) en Bram Constandt

SPORTEVENEMENTEN

- Nationaal geluk onder druk: Herstart de topsport!** 247
Veerle de Bosscher, Sebastiaan de Cocq, Jens de Rycke, Inge Derom en Margot Ricour

SURVEILLANCE

- Anoniem maar toch gevaarlijk, hang naar surveillance roept vragen over privacy op** 255
Rosamunde van Brakel en Paul De Hert

SYSTEEMEFFECTEN

- Leven na corona: Terug naar hoe het was of toch niet? Zeven pistes tot blijvende verandering** 261
Jean-Claude Burgelman en Luk Van Langenhove

TIJD

- Coronatijden: Tijdsritmen van betaalde arbeid en gezinsleven botsen** 271
Francisca Mullens en Julie Verbeylen

VERTROUWEN

- Vertrouwen tussen politiek, wetenschap en burgers in tijden van pandemie** 279
Kevin De Moortelen Jan Cornelis

WINKELN & TECHNOLOGIE

- Onlineshoppen en innovatieve winkeltechnologieën in de lift dankzij COVID-19** 291
Malaika Brengman, Kim Willems en Nanouk Verhulst

- Curriculum Vitae auteurs** 301

VUB-stemmen

Ilke Adam	Brent Philipsen
Geoffrey Aerts	Ike Picone
Maarten Andriessen	Jo Pierson
Axelle Asmar	Inge Placklé
Pieter Ballon	Tim Raats
Kristel Beyens	Margot Ricour
Kris Boudt	Jana Robberechts
Malaika Brengman	Wouter Ryckbosch
Jean Claude Burgelman	Werner Schirmer
Jan Cornelis	Bert Schreurs
Veerle De Bosscher	Dave Sinardet
Sebastiaan De Cocq	Annelien Smets
Paul De Hert	Jill Surmont
Kevin De Moortel	Jo Tondeur
Nel de Mûelenaere	Florian Trauner
Jens De Rycke	Joost Vaesen
Nikolay A. Dentchev	Leo Van Audenhove
Inge Derom	Rosamunde Van Brakel
Timothy Desmet	Wendy Van den Broeck
Karen Donders	Yoni Van Den Eede
Michaël Dooms	Ann van Griensven
Anaïs Glorieux	Luk Van Langenhove
Rob Heyman	Ine Van Zeeland
Bart Lambert	Bram Vanderborght
Mark Leys	Steven Vanduffel
Cathy Macharis	Julie Verbeylen
Ilse Mariën	Pascal Verhoest
Frieda Matthys	Nanouk Verhulst
Michel Maus	Karl Verstrynge
Romain Meeusen	Kim Willems
Francisca Mullens	Aube Wirtgen

Voorwoord

Alle grote uitdagingen waar we vandaag als samenleving mee te maken hebben, vereisen een multidisciplinaire aanpak. En toch zijn nagenoeg al onze wetenschappelijke instituten georganiseerd binnen de grenzen van één discipline.

Om daar verandering in te brengen, bracht ik in het najaar van 2016 een groep onderzoekers samen, van alle leeftijden en werkzaam in heel uiteenlopende wetenschapsgebieden. Mijn vraag was eenvoudig: denk na waar jullie, in het licht van de uitdagingen waar we vandaag als samenleving voor staan, samen onderzoek over zouden willen doen.

Zo ontstonden verschillende projectgroepen: een over het idee van een humane stad, een andere over de maatschappelijke gevolgen van robotisering, nog een andere over migratie. De leden van de projectgroepen denken samen na, bediscussiëren elkaars ideeën, schrijven teksten die in de groep circuleren en die na verloop van tijd hun beslag vinden in een boek. Twee boeken zijn inmiddels verschenen – *De Humane Stad* (2017) en *Homo Roboticus* (2019) – en een derde boek staat op stapel.

Te midden de COVID-19-crisis zag een nieuwe groep het licht. De COVID-19-crisis bewees ten overvloede dat je dat soort grote maatschappelijke uitdagingen enkel interdisciplinair kunt benaderen. COVID-19 bewees, voor wie daar nog aan zou twijfelen, hoe verweven alles met elkaar is en hoe de terreinen van wetenschappelijke disciplines elkaar onvermijdelijk zowel overlappen als aanvullen. Pas door verschillende expertises samen te brengen en met elkaar in gesprek te laten gaan, begrijpen we complexe problematieken en kunnen we werk beginnen maken van oplossingen. Dit e-book is de weerslag van dat gesprek tussen disciplines.

De verschillende projectgroepen varen onder de vlag van POINcaré. Die naam is een verwijzing naar de Franse wiskundige en wetenschapsfilosoof Henri Poincaré (1854-1912), die onder meer het principe van het vrij onderzoek beschreef, dat ook vandaag het wetenschappelijk en maatschappelijk project van de Vrije Universiteit Brussel blijft inspireren.

Ons onderwijs, het onderzoek en de maatschappelijke dienstverlening gaan uit van een radicaal humanisme. Dat radicaal humanisme vertaalt zich in de principes van vrijheid, gelijkheid en verbondenheid.

Vrijheid staat voor ons voor vrij onderzoek: de verwerping van elk louter gezagsargument en de waarborg van de vrije oordeelsvorming. Gelijkheid staat voor ons voor gelijkwaardigheid en erkenning van diversiteit. Verbondenheid staat voor onze betrokkenheid op de grote maatschappelijke uitdagingen en onze zorg voor een respectvolle omgang met de medemensen en met de wereld.

Die waarden vormen de rode draad doorheen de initiatieven van de POINcaré-denktank. Telkens wordt de vraag gesteld wat de impact is van te verwachten ontwikkelingen op onze waarden en hoe we die waarden het best kunnen vrijwaren.

Nobelprijswinnaar Economie Robert J. Shiller schreef: 'In the longer run and for wide-reaching issues, more creative solutions tend to come from imaginative interdisciplinary collaboration'.

Dat moet ook de ambitie zijn van onze universiteiten. Dat is althans de ambitie die ik deel met de leden van de POINcaré-groep.

Caroline Pauwels,
Rector Vrije Universiteit Brussel

Inleiding

Hoe ziet onze toekomst eruit na corona? De huidige pandemie stelt ons voor grote uitdagingen. De impact van de genomen maatregelen legt de verwevenheid van verschillende domeinen bloot. Deze complexe problematiek vraagt dan ook om een benadering vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines. Alleen zo kunnen we op zoek gaan naar oplossingen en lessen trekken voor de toekomst.

De VUB-denktank POINcaré bracht meer dan zestig professoren en onderzoekers bijeen die, elk vanuit hun eigen discipline, reflecteren over de samenleving na corona. Hoe zal onze maatschappij veranderen? Welke zijn de korte- en langetermijneffecten op socio-economisch en politiek vlak, op het gebied van volksgezondheid, kansarmoede, onderwijs, digitalisering, mobiliteit, sport? Maar ook: welke kansen brengt deze crisis met zich mee?

Post viraal naar een nieuw normaal biedt een VUB-visie voor de toekomst na de crisis. De uitgave kwam tot stand op initiatief en onder leiding van Malaika Brengman (BUSI, VUB), met ondersteuning van rector Caroline Pauwels en in samenwerking met Jane Verlinden. VUB-denktank POINcaré buigt zich vanuit een interdisciplinaire invalshoek over de grote maatschappelijke uitdagingen.

De impact van de COVID-19-pandemie op het EU-asielbeleid

Florian Trauner

De manier waarop EU-lidstaten asielzoekers opvangen en behandelen, loopt al langer uiteen. Tijdens de COVID-19-pandemie zijn die verschillen enkel maar toegenomen. Zo kondigde Hongarije een toegangsstop voor migranten aan, terwijl Portugal hun tijdelijk volwaardige burgerschapsrechten toekende. Die discrepantie vormt een bedreiging voor het *gemeenschappelijk* Europees asielbeleid, dat al twintig jaar een EU-doelstelling is. De EU en haar lidstaten hebben politieke wil nodig om te voorkomen dat het systeem faalt en om het asielrecht in de hele Europese Unie te behouden.

Het asielbeleid van de EU

Het recht om asiel aan te vragen houdt in dat een persoon die in zijn of haar thuisland wordt vervolgd om redenen zoals ras, religie of politieke overtuiging, internationale bescherming kan krijgen bij een andere soevereine autoriteit. De EU heeft getracht het asielbeleid van de lidstaten te harmoniseren en een 'gemeenschappelijk Europees asielstelsel' tot stand te brengen. Een belangrijke pijler van dit systeem is de Dublin-verordening, die de lidstaten de verantwoordelijkheden voor de behandeling van asielaanvragen toekent. Volgens het Dublin-systeem is slechts één lidstaat verantwoordelijk voor de aanvraag van een asielzoeker binnen de EU, meestal het land van eerste binnenkomst. In minder abstracte bewoordingen, als een migrant per boot in Italië aankomt en internationale bescherming aanvraagt, worden de Italiaanse autoriteiten geacht na te gaan of de beschermingsvorderingen al dan niet gerechtvaardigd zijn. Het gemeenschappelijk asielstelsel omvat ook een reeks andere EU-wetten, die bepalen hoe asielzoekers te ontvangen en hun aanvragen te verwerken (bv. Wanneer mag een asielzoeker de arbeidsmarkt betreden? Hebben asielzoekers recht op een vertaler tijdens de asielprocedure?). De EU begon in 1999 met de ontwikkeling van een gemeenschappelijk beleid. Eerst bepaalden

de lidstaten gemeenschappelijke *minimum*normen, die later tot echt *gemeenschappelijke* EU-normen werden onderhandeld. De EU richtte ook het Europees Ondersteuningsbureau voor asielzaken op, om de lidstaten bij te staan bij asielgerelateerde kwesties. In 2013 werd het gemeenschappelijk Europees asielbeleid afgerond.

Maar zelfs voordat het coronavirus in Europa arriveerde, werd dit systeem bekritiseerd en stond het voor verschillende uitdagingen, waaronder een zeer ongelijke verdeling van asielzoekers in de hele EU. Dit is het meest zichtbaar geworden in de context van de 'migratiecrisis' van 2015 en 2016, toen meer dan een miljoen migranten op Europese bodem arriveerden. De meesten van hen kwamen Griekenland binnen en trokken vervolgens door naar de noordelijke EU-lidstaten, in de eerste plaats Duitsland en Zweden. De ongelijke verdeling van asielzoekers is een delicate beleidskwestie gebleven. In 2019 heeft één op de vier asielzoekers die de EU binnenkwamen, een aanvraag in Duitsland ingediend. Frankrijk, Spanje, Griekenland en Italië volgden op de voet, terwijl veel andere lidstaten, met name in Midden- en Oost-Europa, zeer lage aantallen hebben. Slowakije sloot het peloton af met 39 aanvragers per miljoen inwoners, Hongarije had er 48.¹

Staten met een groter aantal asielzoekers dringen al lang aan op meer solidariteit bij hun EU-partners – maar vaak tevergeefs. Na de migratiecrisis stelde de Commissie daarom voor om het EU-asielbeleid aan te vullen met verplichte relocatiequota voor asielzoekers. Dit impliceert dat lidstaten de relocatie moeten accepteren van asielzoekers uit medelidstaten die te maken hebben met een hogere migratiedruk. Dat voorstel bleek echter zeer controversieel, met name in Oost-Europa. De hervorming van het asielbeleid kwam tot stilstand. Dit was de situatie toen het coronavirus begin 2020 in Europa arriveerde.

De impact van het coronavirus

De impact van het coronavirus op het asielstelsel en asielzoekers is aanzienlijk. Het begint met hoe migranten die internationale bescherming zoeken, nu naar Europa kunnen komen. Gezien de strikte grenscontroles en restrictieve visumpraktijken was het voor vluchtelingen vroeger al erg moeilijk om op legale wijze de EU binnen te komen. Een uitzondering hierop waren de hervestigingsprogramma's die vaak werden uitgevoerd door de UN's Refugee Agency (UNHCR). Ze lieten een aantal vluchtelingen (zoals Syriërs die naar Turkije of Jordanië waren gevlicht) op regelmatige en gecontroleerde wijze naar de EU komen. Zodra het coronavirus zich verspreidde, zijn deze programma's stopgezet.

De grenscontroles zijn ook aangescherpt voor migranten die op een spontane en ongedocumenteerde manier aankomen. Italië en Griekenland waren voor de meeste van hen de landen van eerste binnenkomst. In april 2020 koos Italië voor het ongekende besluit om zijn eigen zeehavens vanwege de pandemie 'onveilig' te verklaren.² Dit voorkomt dat reddingsboten met migranten zonder papieren in de Italiaanse havens landen. De Grieks-Turkse grens is sinds eind februari 2020 afgesloten voor Syrische vluchtelingen

en andere migranten. Op dat moment drong de Turkse president er bij hen op aan Turkije te verlaten en naar de EU te gaan. Een van de maatregelen die Griekenland heeft genomen, was een tijdelijke schorsing om asiel aan te vragen. Sindsdien is het aantal asielaanvragen in de EU op weg naar een historisch dieptepunt. In maart 2020 zijn in de EU 18 515 nieuwe asielaanvragen geteld. Dat is minder dan een derde vergeleken met april 2019.³

Griekenland en Italië hebben lange tijd een bijzondere verantwoordelijkheid gehad. Volgens het Dublin-systeem zijn de eerste EU-lidstaten die in contact komen met de migrant verantwoordelijk voor zijn of haar asielaanvraag. Dat systeem zet grote druk op het asielstelsel van Griekenland en Italië, de twee belangrijkste EU-grensstaten. Begin 2020 bevonden meer dan 38.000 migranten zich in overvolle vluchtelingenkampen op Griekse eilanden. Ze waren niet in staat om zelfisolatie of social distancing uit te oefenen. Een groep van zeven lidstaten, waaronder Duitsland en Frankrijk, stemde ermee in om 1 600 kwetsbare migranten, voornamelijk kinderen, uit deze kampen te verwijderen.⁴ Andere lidstaten werkten echter niet mee. Hun grootste zorg was dat een verhuizing een 'pullfactor' zou creëren voor andere migranten om de Egeïsche Zee over te steken richting Griekenland. Hoewel de verhuizing gunstig was voor de betrokken individuen, was het ook niet voldoende om de kampen leeg te maken en het risico voor de overgebleven migranten te verkleinen. De Griekse situatie doet zich voor in extremis, maar ruimtegebrek en overbevolking kenmerken ook de opvangplaatsen in andere lidstaten. Zodra het virus zo'n plek is binnengekomen, is een exponentiële groei bijna onvermijdelijk. In Duitsland testte in april 2020 de helft van de 600 mensen in een vluchtelingenkamp positief op COVID-19. De politie dwong de rest binnen de site te blijven om het virus niet verder te verspreiden.

Buiten de gevallen van Griekenland en Italië reageren niet alle EU-lidstaten op dezelfde manier op het coronavirus. Veel staten blijven nieuwe asielaanvragen accepteren of werken aan lopende dossiers. Enkele hebben zelfs de rechten van asielzoekers vergroot. Een voorbeeld hiervan is Portugal dat hen (en andere migranten) tijdelijke toegang tot volledige burgerschapsrechten heeft verleend. Hierdoor kunnen ze tijdens de pandemie op vergelijkbare wijze gebruik maken van de gezondheidszorg en openbare diensten als de Portugezen.

Toch komen strengere praktijken vaker voor. Enkele EU-lidstaten hebben de pandemie van COVID-19 gebruikt als argument om het asielrecht meer permanent te verzwakken. In maart 2020 kondigde Hongarije een toegangsstop van onbepaalde duur voor migranten aan op basis van het argument dat er 'een duidelijk verband zou bestaan tussen illegale migratie en de uitbraak van het coronavirus'.⁵ Al voor de pandemie was het erg moeilijk om toegang te krijgen tot asiel in Hongarije. In het kielzog van de migratiecrisis van 2015 en 2016 heeft het land aan de zuidgrenzen een 175 km lang en 4 meter hoog hek van staal en prikkeldraad geplaatst en enkel héél beperkte toegang tot

asielprocedures verleend. Vanwege COVID-19 hebben ook andere landen de grenscontroles aangescherpt en de administraties belast met asielprocedures gesloten. In totaal hebben 17 Schengenstaten de controles aan de binnengrenzen en de strikt beperkte bewegingen opnieuw ingevoerd.

De hervorming van het asielbeleid van de EU

Een historisch overzicht van hoe staten op verschillende pandemieën hebben gereageerd, laat zien dat grenzen over het algemeen relatief lang gesloten blijven.⁶ De verminderde toegang tot asielrechten en de schorsing van het Dublin-systeem dreigen semi-permanent te worden. Verschillende lidstaten waren al gefrustreerd door het gebrek aan vooruitgang bij de hervorming van het Dublin-systeem en het EU-asielbeleid. Griekenland, Italië en andere EU-grensstaten kunnen nu gemakkelijker naar gezondheidskwartiers verwijzen wanneer zij weigeren Dublin-transfers uit noordelijke lidstaten te accepteren. Die transfers betreffen migranten die de grensstaten van de EU hebben verlaten en verder naar het noorden zijn gegaan. De verantwoordelijkheid om met asielzoekers om te gaan, verandert na zes maanden. Dat houdt in dat de staat waarin ze momenteel leven verantwoordelijk wordt en niet langer de staat waarin ze voor het eerst zijn aangekomen. Om het in andere woorden te zeggen, de meeste asielzoekers die onlangs in België, Nederland of Duitsland aankwamen konden niet meer teruggestuurd worden naar Italië of andere grenslanden toen het coronavirus tot een lockdown leidde. Deze verschuiving van verantwoordelijkheden betrof in de eerste maanden na het uitbreken van de COVID-19-pandemie ongeveer 6 000 asielzaken in heel Europa.⁷

Het asielbeleid van de EU riskeert versnippering en disfunctionaliteit. Als de EU-lidstaten niet langer samenwerken omtrent asiel of het voor vervolgte mensen onmogelijk maken om onderdak te vinden op het continent, verliest Europa zijn geloofwaardigheid als promotor van de mensenrechten in het buitenland en thuis. Het is nochtans mogelijk om het gemeenschappelijk Europees asielbeleid te beschermen en zelfs te verbeteren. De Europese Commissie heeft een lijst met adviezen gegeven over hoe asielprocedures moeten worden uitgevoerd tijdens een pandemie. De autoriteiten kunnen bijvoorbeeld toestaan dat asielaanvragen online worden ingediend en interviews met migranten virtueel worden afgenomen. De Commissie heeft ook een nieuw 'EU-pact voor migratie en asiel' aangekondigd. Het moet een nieuwe blauwdruk opleveren voor de hervorming van de Dublin-regels en zorgen voor een harmonischer asielbeleid. Met dit pact wil de Commissie ook een nauwe samenwerking tot stand brengen met landen van herkomst en transitlanden, en het beheer van de buitengrenzen van de EU versterken. Er kunnen nu ook nieuwe gezondheidsmaatregelen worden toegevoegd aan de hervorming van het asielstelsel van de EU. Ze kunnen verplichte vaccinaties, gezondheidsonderzoeken en controles bevatten, en zelfs standaardquarantaines.

De belangrijkste hindernis voor de hervorming van het Europese asielbeleid is het verschil in opvattingen en belangen van de lidstaten. Lidstaten die niet willen samenwerken staan er al lang op dat er binnen Europa geen verplichte relocatie kan plaatsvinden. Een regering als de Hongaarse heeft een hekel aan Europese interventie in haar nationale beleid. Kunnen de Commissie en de lidstaten die bereid zijn tot samenwerking deze oppositie overwinnen en zorgen voor een betere werking van het Europese asielbeleid? De EU heeft voorgesteld om lidstaten die de EU-asielwetgeving niet naleven te bestraffen met het schrappen van subsidies, maar die ideeën zijn nog niet omgezet in wetgeving. Het lijkt waarschijnlijker dat de EU de lidstaten financieel wil stimuleren om samen te werken en tot een eerlijkere verdeling en gemeenschappelijke normen te komen. Als een staat zich niet houdt aan de EU-normen omtrent asiel, kan de Commissie ook een inbreukprocedure starten om juridische sancties in te leiden.

De coronacrisis zal haar sporen nalaten in de Europese en andere samenlevingen. De manier waarop we met asielzoekers omgaan, is geen uitzondering. Gezondheidscontroles worden een nieuwe norm voor wie naar Europa wil komen. Met goede wil zorgen ze voor de veiligheid van zowel de nieuwkomers als de rest van de samenleving, maar laten we ervoor zorgen dat volksgezondheid voor sommige lidstaten geen voorwendsel wordt om basisrechten aan asielzoekers te ontfemen.

Eindnoten

- 1 Eurostat (20 maart 2020). Asylum in EU Member States. Press Release 48/2020.
- 2 Tondo, L. (2020). Italy declares its own ports 'unsafe' to stop migrants arriving. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/08/italy-declares-own-ports-unsafe-to-stop-migrants-disembarking>
- 3 Eurostat (2020). Asylum and first time asylum applicants – monthly data, Luxembourg. Geraadpleegd 23 april 2020 via <https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/W06liH9Trwb67rJwOHsBw>
- 4 Zie Wallis, E. (2020). Who will be on the list of 1,600 refugees relocated from Greece? *Info-Migrants.net* Geraadpleegd 23 april 2020 via <https://www.infomigrants.net/en/post/23468/who-will-be-on-the-list-of-1-600-refugees-relocated-from-greece>
- 5 Zie Daily News Hungary (11 maart 2020). Orbán: There was a clear link between illegal migration and the coronavirus. <https://hungarytoday.hu/orban-to-eu-counterparts-clear-link-between-coronavirus-and-illegal-migration/>
- 6 Zie Kenny, C. (25 maart 2020): Pandemics Close Borders – And Keep them Close. *Politico.com* <https://www.politico.com/news/magazine/2020/03/25/trump-coronavirus-borders-history-plague-146788>
- 7 European Commission (2020). Covid-19 – Guidance on the implementation of relevant EU provisions in the area of asylum and return procedures and on resettlement, C/2020/2516, Brussels.

Besluitvorming onder onzekerheid: Naar meer en betere stakeholder inclusie, zelfs als de tijd dringt!

Michaël Dooms

De COVID-19-situatie toont op zeer expliciete wijze de *hit and miss* aan als het gaat over het bepalen én succesvol implementeren van strategie onder grote onzekerheid. Het (on)voldoende of inadequaat betrekken van zowel interne als externe stakeholders¹ in besluitvorming tijdens normale tijden vertoont reeds grote gebreken op verschillende niveaus. Denk maar aan het initiële Oosterweelproject, de latente conflictsituatie met omwonenden rond Brussels Airport, maar eveneens voorbeelden van besluitvorming binnen individuele organisaties waar we allen deel van uitmaken. De COVID-19-situatie drukt ons nu veel sterker en directer met de neus op de feiten wanneer beslissingen te snel, en met gebrek aan voorafgaande inclusie² van stakeholders worden genomen. Het traditionele tegenargument is dat stakeholders integreren in de besluitvorming tijd en geld kost. Het zou het nemen van beslissingen bemoeilijken en onrepresentatief maken. Maar COVID-19 toont aan dat deze tegenargumenten zelfs in dringende situaties niet opgaan. Er is nood aan een algemene mentaliteitswijziging bij onze leiders om tot meer stakeholder-inclusieve besluitvorming te komen. Ze moeten decentraliseren en (veel) meer vertrouwen geven aan 'de vloer'. Ook moeten ze zich opener en kwetsbaarder opstellen naar stakeholders als het aankomt op beslissingen nemen. Daarnaast dienen we te beseffen dat expertencomités een zinvolle, maar onvoldoende voorwaarde zijn voor inclusieve, kwaliteitsvolle besluitvorming.

Binnen het bredere domein van strategisch management van organisaties, is het bijzonder interessant om tijdens de coronacrisis het leidersgedrag te observeren. Zowel op macro niveau (de 'NV België') als micro-niveau (de eigen organisatie, en zelfs het eigen individu). De meeste theorieën binnen dit onderzoeksdomein kwamen immers tot stand door langdurige en nauwgezette observatie van managers en stakeholders,

door onderzoekers die zelf betrokken waren als *insiders*. De COVID-19 situatie bevat een schat aan levensechte observatie en ervaring op het vlak van de totstandkoming en de impact van besluitvorming: de media zijn sinds verschillende weken nagenoeg honderd procent gefocust op hoe in eerste instantie de 'NV België' en haar *Leadership Team* de situatie beheert. De eigen organisatie, de universiteit, ondervindt een belangrijke impact, dient zeer snel in te spelen op een wijzigende context en staat voor ongeziene logistieke uitdagingen. Op individueel vlak, zowel professioneel als binnen de persoonlijke levenssfeer, moeten we eveneens snelle beslissingen nemen. We worden letterlijk overspoeld met informatie rond beslissingsprocessen. Tevreden én ontevreden stakeholders geven duiding via verschillende kanalen, en de impact van genomen beslissingen is sterk en direct zichtbaar. De succesvolle implementatie van een strategie start met een voldoende groot draagvlak bij stakeholders over de genomen beslissingen. Dergelijk draagvlak is sterk afhankelijk van voldoende diepgaande inclusie van stakeholders tijdens het besluitvormingsproces.

Inclusief stakeholdermanagement? Neen, dank u!

'Draagvlak' en 'steun' zijn cruciale begrippen die stevast naar voren komen in de discussie rond de COVID-19-strategie. Laat het nu net zijn dat dit draagvlak of steun voor een beslissing, voor een maatregel, voor een strategie, voor een project, voor een organisatie als geheel, in nagenoeg alle gevallen hetzelfde startpunt heeft: inclusief stakeholdermanagement. Vooral in de context van gecontesteerde infrastructuurprojecten (het Oostereelproject, het vroegere Uplace, uitbreidingsplannen van lucht- en zeehavens, de bouw van een gevangenis, de berging van kernafval) wordt dikwijls verwezen naar het gebrek aan inclusief stakeholdermanagement, met afbrokkelend (of zelfs geen) draagvlak als gevolg. Zélfs na jaren van consultaties, studies, onderhandelingen, buurtcomités enzovoort. Een en ander toont aan dat inclusief stakeholdermanagement ofwel onvoldoende begrepen wordt, ofwel eenvoudigweg niet implementeerbaar is. Toen ik betrokken was als adviseur stakeholdermanagement voor een gecontesteerd infrastructuurproject, verwoordde de CEO van het bouwbedrijf het zo: 'Ah, U bent degene die mijn project vertraagt.' Het juiste antwoord is intussen: 'U heeft er toe bijgedragen dat ik na lange jaren mijn vergunningen op zak heb.'

De tijds- en middelendimensie is voor leiders verreweg het belangrijkste argument tegen inclusief stakeholdermanagement: stakeholders betrekken, vertraagt de besluitvorming omwille van mogelijke conflicten met tegenstanders. Het leidt tot verminderde controle over de agenda van besluitvormingsprocessen en vraagt aanzienlijk veel tijd van managers en experts voor kwaliteitsvolle interactie met stakeholders om de verschillende belangen of *stakes* te bepalen.³ Dit omdat voorafgaande inclusie van stakeholders de voorkeursbesluiten van leiders, die ze doorgaans al informeel aftoetsen met een *inner circle*, kunnen wijzigen. Met risico op gezichtsverlies of de illusie dat een beslissing

wijzingen een teken van zwakte is. Het tegendeel is echter waar: 'Those who never change their mind never change anything.'⁴

Bijgevolg: inclusief stakeholdermanagement in tijden van crisis lijkt vanuit beheersperspectief bij voorbaat een schier 'onmogelijke' opdracht, wegens gebrek aan tijd en middelen. Dit is een serieus zwakgebod. De COVID-19-situatie heeft immers net het tegenovergestelde aangetoond, en de ervaring op verschillende niveaus bepleit een toekomst waarbij leiders zich grondig dienen te bezinnen over de concrete invulling die ze geven aan inclusief stakeholder management.

Minder geslaagde voorbeelden van inclusieve besluitvorming

Er bestaan een groot aantal voorbeelden van onvoldoende inclusieve besluitvorming op diverse niveaus. Ik pik er een aantal uit. Op het niveau van de 'NV België' was de beslissing om opnieuw één bezoeker toe te laten in de woonzorgcentra (15 april 2020) een pijnlijk voorbeeld. Ze werd vooral door de zorgmedewerkers en beheerders van Woonzorgcentra (WZC's) gecontesteerd, maar onmiddellijk nadien ook door prominente politici die zich ineens als de 'gewone burger' profileerden. Een reeds moeilijke terreinsituatie werd daardoor ineens nog complexer. Meer recent, op zaterdag 6 juni, de beslissing van de zogenaamde Superkern om elke inwoner een NMBS Railpass met 10 ritten te bezorgen, waarbij zelfs de NMBS uit de lucht kwam vallen. In onze eigen organisatie nam het *leadership team* de beslissing om alle stages onmiddellijk te stoppen. Zonder overleg met de stagecoördinatoren communiceerden ze dit naar alle stakeholders. Het stageteam in mijn opleiding had echter zelf al initiatieven genomen en gecommuniceerd naar de studenten: stages konden doorgaan, mits honderd procent telewerk. Overleg tussen de stagecoördinatoren op de faculteit was reeds gaande. Dat leidde op het terrein (studenten en onderwijsteams) tot veel ongerustheid, onbegrip en onnodige communicatie. Pas nadien werd meer duiding gegeven en werd een andere positie ingenomen. Meer algemeen is er veel protest ontstaan tegen recente *top down*-beslissingen van bepaalde universiteiten in binnen- en buitenland aangaande de organisatie van komend academiejaar. In veel gevallen wordt een gebrek aan directe inclusie van onder meer de docenten en studenten pijnlijk blootgelegd. Op individueel vlak was ik ook niet vrij van verkeerde beslissingen. Een mobiliteitsproject waarbij studenten geacht werden tijdens de maand april in Vietnam opdrachten uit te voeren voor Belgische bedrijven, diende volledig op virtuele modus over te schakelen. Echter: vooral het moreel diende opgekrikt te worden wegens het uiteenspatten van de mobiliteitsdroom, temeer omdat het een 'pioniersproject' was als universiteitsbreed studiedeel. Ik raakte echter te ver betrokken en dacht dat nog meer intensieve begeleiding aan de orde was, en plande zonder overleg met de studenten zelf te veel feedback- en presentatiemomenten in met de studenten. Dankzij een opmerkzaam en proactief teamlid annuleerde ik gelukkig tijdig de overbodige overlegmomenten.

Het leidt geen twijfel dat in elk van de voorbeelden, de beslissing te snel werd genomen, maar ogenschijnlijk met de beste bedoelingen. Echter, het gebrek aan voorafgaand inclusief stakeholdermanagement creëerde in alle gevallen hogere kosten en verminderd draagvlak voor de gekozen strategie nadien, met risico's op breder draagvlakverlies. Die bewuste Veiligheidsraad half april met de 'WZC-beslissing', die keer nog zonder de beoemde (of beroerde) slidespresentatie, betekende achteraf duidelijk een keerpunt inzake het bredere draagvlak voor de COVID-maatregelen.

De ontoereikendheid van expertencomités en centraal aangestuurde ad-hoc taskforces

Kwaliteitsvolle besluitvorming, en dus ook de inclusiviteit die er inherent deel van uitmaakt, is in belangrijke mate teruggebracht tot het inrichten van expertencomités of taskforces bevolkt door wetenschappers. Het betrekken van domeinexperten valt niet ter discussie te stellen en is ontegensprekelijk een positieve evolutie, maar het is een illusie dat ze voldoende garanties tot inclusieve en gedragen besluitvorming bieden. Zie het eerdere voorbeeld van de opening van WZC's voor één bezoeker. Het opzetten van deze expertencomités leidde zelfs tot (terechte) kritiek omdat niet alle relevante domeinen vertegenwoordigd zijn. Expertkennis, hoe cruciaal ook tijdens complexe besluitvorming, is echter geen substituuut voor de belangen van stakeholders. Laat staan dat experts het vermogen hebben om zich te verplaatsen in de verschillende standpunten en/of over voldoende terreinkennis beschikken. Bepaalde experts verliezen overigens legitimiteit aangezien ze hun rol als neutrale kennisbron⁵ op een gegeven ogenblik vermengen met een activistisch profiel. Ze bieden beleidsvoerders ook hoogstens een (tijdelijke) wand om achter te schuilen indien een beslissing als slecht wordt gepercipieerd: 'maar we volgden toch het advies van de experts'. Ten slotte, en wellicht nog belangrijker, is dat de expertenwerking verre van transparant is: de vraag mag gesteld worden waarom de verslagen van de discussies in de expertengroepen niet gewoon publiek ter beschikking worden gesteld? Wat dat betreft, is de maatregel om – rijkelijk laat – de adviezen (en dus niet de discussies die ertoe geleid hebben) van de GEES alsnog openbaar te maken vanaf 8 juni 2020, eveneens een zwaktebod. Persconferenties, duidingsprogramma's en journaaloptredens geven onvoldoende nuance weer om het hoe en waarom van beslissingen te begrijpen. Transparantie van bij de start is essentieel indien vertrouwen en draagvlak bij stakeholders dient opgebouwd te worden. Hetzelfde legitimiteitsprobleem van de expertencomités op het vlak van de samenleving stelt zich overigens ook binnen organisaties waar centraal aangestuurde ad-hoc structuren worden opgezet om de COVID-situatie te beheren. Die lossen de onderliggende problemen van het bestaande gebrek aan inclusieve besluitvorming niet op, en leiden in de meeste gevallen tot suboptimale besluitvorming.

Het representativiteitsexcuus

Een ander tegenargument is het gebrek aan representativiteit van voorafgaande stakeholderinclusie. Kon het betrokken expertencomité, of de Veiligheidsraad zelf, wel een representatieve mening van pakweg de directeurs van WZC's verkrijgen? Dit is echter opnieuw een zwakgebod, aangezien het niet enkel gaat om (wetenschappelijke) representativiteit, maar vooral om kwaliteit en draagvlak voor een beslissing. Was het daarom echt niet mogelijk om bijvoorbeeld met een tiental WZC-directeurs een telefoongesprek of virtuele vergadering te organiseren? We moeten immers uitgaan van het principe dat elke directe interactie met stakeholders op het terrein nuttige en noodzakelijke informatie biedt voor de discussies, en vooral bijdraagt tot een gevoel van legitimiteit van de genomen beslissing (de zogenaamde *procedural justice*). Het gaat daarbij in termen van representativiteit ook vooral over de kwaliteit van de bekomen informatie, naast de kwantiteit in termen van aantal geconsulteerde stakeholders.

Lessen uit een persoonlijke COVID-19-crisissituatie

Zoals eerder aangegeven is de observatie en de betrokkenheid bij levensechte observaties een belangrijke bron om inclusief stakeholdermanagement als concept aan de realiteit te toetsen. Enkele dagen voor de lockdown, toen de bijbehorende maatregelen rond verplichte repatriëring van studenten nog niet genomen waren, werd ik persoonlijk geconfronteerd met een uitdaging die een grondige realiteitstoets van het concept inclusief stakeholdermanagement en beslissen onder onzekerheid inhield. Op dinsdag 10 maart, één week voor de lockdown in België, keerde ik terug uit Marokko. Na een verblijf van 10 dagen liet ik een groep van 22 studenten handelsingenieur en één van mijn medewerkers achter in het midden van wat het hoogtepunt van hun masterstudies aan de VUB was. De groep in kwestie was, na maandenlange voorbereiding, immers halfweg de uitvoering van individuele opdrachten voor Belgische ondernemingen in het kader van de masterproef. Sommigen onder hen kiezen zelfs voor de opleiding net om dergelijk project te mogen uitvoeren. Aangezien Marokko niet of nauwelijks getroffen was door COVID-19, leek alles er toen op dat de missie zijn verder verloop ging kennen. Diezelfde vrijdag kwamen echter de eerste berichten binnen via sociale media omtrent (niet-bevestigde) zeer stringente maatregelen die Marokko zou nemen om COVID buiten te houden. De algemene sluiting van het luchtruim werd op sociale media gesuggereerd maar (nog) niet formeel bevestigd. Zowel vanuit Marokko (via chatgroepen met de studenten); als uit België, langs bezorgde ouders die de faculteit en mezelf persoonlijk contacteerden, bereikten mij die vrijdagnamiddag en -avond berichten die me aanporden om een snelle beslissing tot repatriatie te nemen.

In een paar uur tijd wordt bijgevolg een situatie gecreëerd waarbij, in de afwezigheid van een duidelijk kader, stakeholders sterk uiteenlopende opinies ventileren, druk uitoefenen,

en dat alles zonder draaiboek. De moderne communicatiemiddelen zorgen tevens voor veel parallelle informatiestromen: ouders die rechtstreeks in contact staan met hun zoon of dochter; ouders die zelf informatie aanreiken en beleidsmakers contacteren. De groep studenten zelf lijkt verdeeld inzake snelle repatriatie (in Marokko werd COVID slechts in beperkte mate aangevoeld), hetgeen de groepscohesie in gevaar brengt. De wil om te vertrekken bij de studenten is zeer laag want de derde week is dikwijls cruciaal voor een succesvolle afronding van hun opdrachten (alle geplande meetings vallen immers in het water bij een repatriëring), en Casablanca is best een interessante stad voor after-work activiteiten. De perfecte storm met andere woorden. *Fast forward in het lange verhaal dat op een rollercoaster van emoties uitdraaide: zondagvoormiddag wacht ik op Brussels Airport samen met een paar ouders de groep op, geland met de laatste vlucht van Royal Air Maroc.*⁶

Welke principes waren belangrijk om, met respect voor de verschillende belangen en gevoelens, dit succesvol te realiseren, en te vermijden dat een groep van 22 studenten mogelijk gedurende weken zou vastzitten in het buitenland? Ik onthoud er drie, onder meer ondersteund door een aantal recente interessante bijdragen van McKinsey & Company inzake leiderschap en besluitvorming in de context van COVID-19.⁷

1. Hoe dringend de situatie is, er is altijd tijd en noodzaak om tijdens besluitvorming een rustmoment in te lassen.
2. Decentraliseer, en geef maximaal vertrouwen aan de stakeholders op het terrein voor het nemen en implementeren van beslissingen.
3. Op het vlak van communicatie, selecteer de essentiële stakeholders en de geschikte middelen; wees je bewust van de afweging tussen tijdrovende communicatie naar stakeholders en de eigen tijd noodzakelijk voor reflectie tijdens besluitvorming.

Op de bewuste vrijdagavond heb ik me bijgevolg niet spoorlags beziggehouden met het reeds zoeken naar mogelijke vluchten en/of het nemen van overhaaste beslissingen als blijk van het nemen van 'controle' over de situatie. Ook op het terrein in Marokko was de boodschap om een geplande after-work drink met de vertegenwoordigster van het Flanders Investment and Trade (FIT) gewoon te laten doorgaan. Het liet iedereen toe om een breder perspectief te nemen, en in het bijzonder de volgende dag uit te stippelen. 'Er een nachtje over slapen' klinkt als een boutade, maar het liet toe om de prioritaire stakeholders te identificeren vanuit mijn perspectief en dat van de stakeholders. Zeker wanneer ik een beslissing naar hen toe moest verantwoorden: allereerst mijn medewerkster en projectleider-student op het terrein. Het cruciaal verlengstuk en direct aanspreekpunt richting de studenten. Zij kon het groeps sentiment ter plaatse op de meest objectieve en efficiënte wijze doorgeven. Daarnaast de terecht bezorgde ouders van de studenten die voldoende vertrouwen dienden op te bouwen. En ten slotte de stakeholders die in staat zijn om druk uit te oefenen of te helpen met de implementatie van een

dringende repatriëringsoplossing (in casu: vertegenwoordigers van overheden in België en Marokko).

Vanuit militaire ervaring bestaan er gelijkaardige managementprincipes rond inbouwen van rustmomenten in de meest prangende situaties. Een van deze principes wordt beschreven in het populaire leiderschapboek *Extreme Ownership* (Willink & Babin). Het is gebaseerd op reële gevechtssituaties in wat wellicht een van de meest uitdagende settings inzake oorlogsvoering is geweest, met name de *urban war* tegen IS in Ramadi (Irak). Het principe luidt: 'Relax, take a look around, and make a call.' Leidinggevenden denken dat per definitie snelle beslissingen verwacht worden, zeker in tijden van crisis, als teken van 'sterk leiderschap'. Echter: het is niet verkeerd om in een crisissituatie als leider een team en stakeholders duidelijk te maken dat er tijd nodig is om te beslissen, en vooral dat je ook zelf tijd nodig hebt. McKinsey verwoordt het in een recente bijdrage rond snelle en complexe besluitvormingsprocessen⁸ als volgt: 'Take a breath'.

Op het vlak van communicatie had ik op geen enkel ogenblik tijdens die 48 uur een rechtstreeks contact met de studentengroep (met uitzondering van de verwelcoming op Brussels Airport, bij wijze van steun). Dit zou wellicht een twee uur (of meer) tijd gekost hebben, tijd die belangrijker was om te spenderen aan reflectie inzake *what if* scenario's: wat als een ambassadeur zijn belofte tot interventie niet nakomt, wat als de tickets van de repatriëringsvluchten onbetaalbaar zijn, wat als de groep dient opgesplitst te worden enzovoort. Ik voerde enkel kort en noodzakelijk overleg met mijn medewerkster, zodat zij de nodige tijd had om samen met de student-projectleider ter plaatse de groepscohesie te bewaren, beslissingen te implementeren en te informeren. Sommige studenten hadden bijvoorbeeld inderdaad het plan gesuggereerd om individueel of met een deel van de groep zonder verwijl en ticket naar de luchthaven te trekken in de (ijdele) hoop op een vlucht te geraken. Ik moest enkel ingrijpen toen op zaterdagmiddag de situatie ter plaatse even dreigde uit de hand te lopen. Toen liet ik een ingesproken bericht van vijf minuten achter in de chatgroep. Daarbij hield ik er impliciet rekening mee dat dit bericht ook naar de bezorgde ouders zou doorgestuurd worden. De ouders werden nagenoeg integraal opgenomen in de communicatiestroom en ontvingen ook direct alle updates. Vertrouwen in mijn junior medewerkster en het leiderschap binnen de studentengroep liet me toe om zelf het volledige overzicht te behouden, en geen tijd te verliezen met directe communicatie en uitgebreid overleg met alle stakeholders. Leaders dienen bijgevolg een delicaat evenwicht te vinden tussen enerzijds het (frequent en) uitvoerig communiceren met de diverse stakeholders, en anderzijds voldoende tijd om het bredere perspectief te behouden (het 'balkon'-perspectief, zoals aangegeven door Harvard professor Ronald Heifetz).

COVID-19 als hefboom om de cultuur rond besluitvorming te verbeteren

We hopen dat het COVID-19-tijdperk een hefboom wordt om de traditionele vooroordelen inzake inclusieve besluitvorming (te tijdrovend, te hoge kost, verlies aan controle, niet representatief) te laten verdwijnen. Drie elementen zijn daarbij van belang:

1. Een wijziging van het besluitvormingsmodel en de daarbij horende cultuur, zowel binnen de overheden als individuele organisaties. Technologie biedt de mogelijkheden om sneller, en op meer efficiënte en transparante wijze stakeholders te betrekken. McKinsey adviseert bijvoorbeeld besluitvormingsmodellen gebaseerd op een (virtuele) visbokaal waarbij stakeholders op het terrein in een rotatie de kans krijgen om hun perspectief aan de (virtuele) beslissingstafel bij het leadership team te geven. Hierbij dienen verder traditionele en centraal aangestuurde, op hiërarchie gebaseerde benaderingen in vraag gesteld te worden, evenals de huidige, gangbare 'overlegcultuur' die schijnbaar niet in staat is voldoende stakeholderinclusiviteit te waarborgen. Decentralisatie, en vooral vertrouwen richting het probleemoplossend vermogen van lagere niveau's, dient sterk aan belang toe te nemen.
2. Onderwijs en onderzoek rond inclusief stakeholdermanagement is geen exclusief domein voor humane wetenschappers zoals bedrijfskundigen of politicologen. Vanuit de documentatie rond COVID-besluitvorming kunnen bijvoorbeeld interessante multidisciplinaire rollenspellen worden ontwikkeld, waardoor enerzijds stakeholdermanagement competenties kunnen worden aangeleerd aan alle studiedomeinen, en tevens geleerd kan worden uit de begane vergissingen. Dergelijke lerende omgeving impliceert wel meer transparantie inzake de gevoerde besluitvormingsprocessen tijdens de COVID-crisis, zowel op individueel, organisatie-, als hogere niveau's (regio's en landen), zodat volgende generaties minder in een *hit and miss* context terechtkomen bij gelijkaardige situaties.
3. Ten slotte dient er meer aandacht besteed te worden in opleidingscurricula rond het nemen van beslissingen onder onzekerheid, in het bijzonder in een wereld waarin informatiestromen en communicatie een hoge dynamiek vertonen. Communicatie en het verwerken van de bijbehorende informatiestromen is zowel het begin- als sluitstuk van inclusief stakeholdermanagement, waarbij zeker in de beginfase van besluitvormingsprocessen eenrichtingsverkeer moet vermeden worden. Hierbij zijn niet enkel harde analytische skills vereist, maar vooral soft skills die inspelen op stressbestendigheid, tijdsbeheer en vooral het aanleren van inlevingsvermogen.

Noteer overigens dat ik in de beschrijving van de eigen ervaring rond het voortijdig en anticiperend stopzetten van de studentenhandelsmissie, één belangrijke stakeholder volledig buiten de besluitvorming en communicatie heb gelaten tijdens de bewuste 48 uur – aarzel niet om me, bij wijze van oefening, te vragen welke het was, en waarom.

Eindnoten

- 1 Freeman (1984): Een stakeholder is elke groep of individu die door het bereiken van de objectieven van een organisatie (overheid, bedrijf, project) wordt beïnvloed of deze kan beïnvloeden.
- 2 Er wordt bewust voor de term 'inclusie' gekozen aangezien 'betrokkenheid' een te breed en vrijblijvend concept is in de context van besluitvorming.
- 3 In het originele werk van Freeman (1984) dat de basis legt van de stakeholdertheorie wordt binnen de transactionele component reeds expliciet verwezen naar mechanismen van stakeholderinclusie die voor organisaties elk hogere vormen van kosten impliceren, in het bijzonder besluitvormingsprocessen met impliciete en expliciete onderhandelingen door managers met stakeholders, die als het meest verrijkend worden aanzien. Elementen rond vertrouwen en controle in stakeholderrelaties wordt gevonden in: Husted, B. W. (1998). Organizational justice and the management of stakeholder relations. *Journal of Business Ethics*, 17(6), 643-651. Andere werken die inspelen op misconcepties van stakeholder management enerzijds en de waarde ervan voor organisaties anderzijds zijn: Robert, P., Freeman, R.E. en Wicks, A.C. (2003). What stakeholder theory is not. *Business ethics quarterly* 13.4, 479-502; en Harrison, J. S., Bosse, D. A., en Phillips, R. A. (2010). Managing for stakeholders, stakeholder utility functions, and competitive advantage. *Strategic management journal*, 31(1), 58-74.
- 4 Of deze quote toekomt aan George Bernard Shaw of Winston Churchill is blijkbaar voer voor discussie op het internet.
- 5 Zie het concept van de *honest broker*: <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2019/03/15/beware-the-well-intentioned-advice-of-unusually-successful-academics/>
- 6 Noot: tot begin juni bevinden zich vele Belgen geblokkeerd in Marokko wegens gebrek aan terugkeermogelijkheden en een afgesloten luchtruim. Zeker in de maand volgend op de bewuste zaterdag vonden slechts in beperkte mate repatriërvluchten plaats.
- 7 D'Auria, G. and De Smet, A. (16 maart 2020). Leadership in a crisis: Responding to the coronavirus outbreak and future challenges. *McKinsey*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/leadership-in-a-crisis-responding-to-the-coronavirus-outbreak-and-future-challenges>
- 8 Alexander, A., De Smet, A., and Weiss, L. (24 maart 2020). Decision making in uncertain times. *McKinsey*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/decision-making-in-uncertain-times>

Na corona werd alles weer hetzelfde (of de wraak van het consumptisme)

Pascal Verhoest

Tijdens de lente van 2020 kiemden talrijke ideeën over de nieuwe economie, het nieuwe welzijn en het nieuwe milieubewustzijn. We zouden deze ervaringen uit de lockdown meenemen naar het nieuwe normaal. De wereld zou er, hoe kon het ook anders, na corona helemaal anders uitzien. Maar waarom zou dat het geval zijn?

Deze bijdrage werd geschreven op 2 mei, de dag voor de versoepeling van de lockdown. De voorspelling is: het 'nieuwe normaal' van na de lockdown zal er toch vooral uitzien als het oude normaal. Die stelling kun je zowel psychologisch als sociologisch onderbouwen. Als we iets willen veranderen, dan moeten we vooral het oude normaal leren begrijpen, er lessen uit trekken en ernaar handelen. De rode draad daarbij door deze bijdrage is consumptie.

Het niveau van consumptie was tijdens de coronacrisis voor vele producten lager dan normaal het geval is. Daar was weinig heisa over. Het was veeleer het belang van sociaal contact, of het gebrek daaraan, dat de aandacht van sociale bewegingen en de media kreeg. Corona belichtte op die manier het contrast tussen 'zachte' en 'harde' waarden. Die vaststelling was koren op de molen van de voorstanders van een nieuwe, zachtere samenleving. Maar laat het precies consumptie zijn die in belangrijke mate zal bijdragen aan het herstel van de oude samenleving. Dat is de centrale stelling van deze bijdrage.

Een kwestie van perceptie

Er zijn mensen die getekend uit crisissen komen, net zoals er zijn die er gesterkt uit komen. Elke ervaring laat op een of andere manier mentale sporen na. De vraag is hoe diep die sporen zijn: zullen onze ervaringen voldoende blijven om betekenisvolle gedragsverandering te bewerkstelligen? Dat is minder waarschijnlijk.

Een verklaring daarvoor vinden we in onze eigen psychologie. Mensen beschikken over diepgewortelde mentale schema's die vanaf de geboorte zijn opgebouwd. Hoe ouder mensen worden, hoe dieper die ingebakken zitten in hun hersenen en hoe minder makkelijk ze zich laten aanpassen. Mentale schema's beïnvloeden onze kijk op de wereld. We schenken meer aandacht aan dingen die binnen onze schema's passen, we verwerken ze beter en we onthouden ze gemakkelijker. Mensen percipiëren de wereld met andere woorden selectief.

De samenhang tussen realiteit en mentale schema's werd reeds in 1976 beschreven door Ulric Neisser. Deze toonaangevende psycholoog beschrijft onze waarneming van de wereld als een 'perceptiecyclus' die bestaat uit drie 'momenten'. Die momenten volgen elkaar in een paar milliseconden op. Eerst neemt een individu een situatie waar. Die prikkel activeert vervolgens mentale categorieën en verbanden die al opgeslagen zijn in het geheugen. Dat geactualiseerde schema wordt ten slotte geprojecteerd op de realiteit en bepaalt de kijk van het individu op de realiteit.

Het individu creëert als het ware zijn eigen realiteit. Het kan zijn dat het daarbij dingen toevoegt aan de realiteit, aspecten ervan filtert, of de ontvangen informatie verbuigt zodat die zich makkelijk laat inpassen binnen de bestaande mentale schema's. Perceptie is noch louter observatie van de realiteit, noch een louter mentale constructie. Perceptie ontstaat uit de interactie van de realiteit met de mentale schema's.

Een voorbeeld uit ons eigen onderzoek naar perceptie van luxekledij illustreert dit. Een steekproef van meer dan duizend mensen werd geconfronteerd met foto's van luxueuze modeartikelen. Ze werden gevraagd welke gedachten deze beelden spontaan bij hen oproepen. Ieder van de duizend mensen reageerde anders, maar hun antwoorden bevatten ook gemeenschappelijke elementen. In die veelheid aan interpretaties ontdekten we met behulp van een statistisch programma drie grote groepen.

Een minderheid van de respondenten stond negatief tegenover de beelden. Ze associeerden ze met oppervlakkigheid, economische ongelijkheid en verspilling. De grote meerderheid daarentegen, stond positief tegenover de beelden. Eén groep associeerde ze met waarden als status, succes en geluk. Voor nog een andere kleinere groep, stond het plezier van het aankopen en het bezit op zich centraal. De eerste groep kan als anti-consumentisme bestempeld worden. In contrast daarmee vormen de twee andere groepen samen het pro-consumentisme.

Dit experiment demonstreert onder meer hoe de manier waarop mensen naar dingen kijken, samenhangt met hun levenshouding. Het is daarom waarschijnlijker dat anti-consumentisten, in vergelijking met pro-consumentisten, lessen trokken uit de coronacrisis over het nieuwe welzijn (ze zijn tegen oppervlakkigheid), de nieuwe economie (ze zijn tegen ongelijkheid) of het nieuwe milieu (ze zijn tegen verspilling). Het is eveneens waarschijnlijk dat anti-consumentisten reeds voor de coronacrisis bewust met deze

onderwerpen begaan waren. De coronacrisis heeft hen alleen maar in hun bestaande overtuigingen gesterkt. Voor deze mensen verandert er weinig.

Voor de groep van de pro-consumentisten is het waarschijnlijk dat zij, eenmaal de crisis voorbij zal zijn, terugvallen op hun oude denkschema's. In vertrouwde omstandigheden grijpen mensen terug naar vertrouwde patronen. Pro-consumentisten zullen zich bijgevolg, net als voorheen, weinig vragen stellen over hun consumptie. In tegendeel, consumptie wordt opnieuw een van hun drijfveren. Zoals eerder aangekaart, zijn mentale schema's redelijk resistent. Ze passen zich slechts traag en moeizaam aan.

Perceptie en gedrag hangen bovendien met elkaar samen. Of ik nu zelf luxekleren koop, of ik zie iemand ze kopen, het zijn dezelfde neuronen die in mijn hersenen geactiveerd worden. We mogen daarom aannemen dat perceptie en gedrag door de band genomen met elkaar in overeenstemming zijn. Die psychologische samenhang tussen mentale schema's, perceptie en gedrag vinden we ook terug in het concept 'habitus' dat door de socioloog Pierre Bourdieu werd uitgewerkt. Hiermee wordt meteen het sociologische luik van deze bijdrage ingeleid.

Actie en structuur

Habitus kan omschreven worden als de gebruikelijke manier van denken en doen van mensen. Onderzoek naar habitus tracht een antwoord te vinden op de vraag: hoe percipiëren groepen van mensen de wereld en hoe handelen ze in functie daarvan? Bourdieu is daarbij zeer geïnteresseerd in smaak en hoe mensen zich van elkaar proberen te onderscheiden. Het onderzoek van daarnet naar de perceptie van mode en luxe levert daarbij een geschikte illustratie. Veel mensen associëren luxekledij met status of succes. Bij vrouwen, meer dan bij mannen, komt daar het aspect glamour bij. Mensen herkennen in merken en stijlen maatschappelijke waarden. Dat betekent meteen ook dat ze in staat zijn om deze merken en stijlen te hanteren om zich van anderen te onderscheiden of, andersom, om bij de groep te horen.

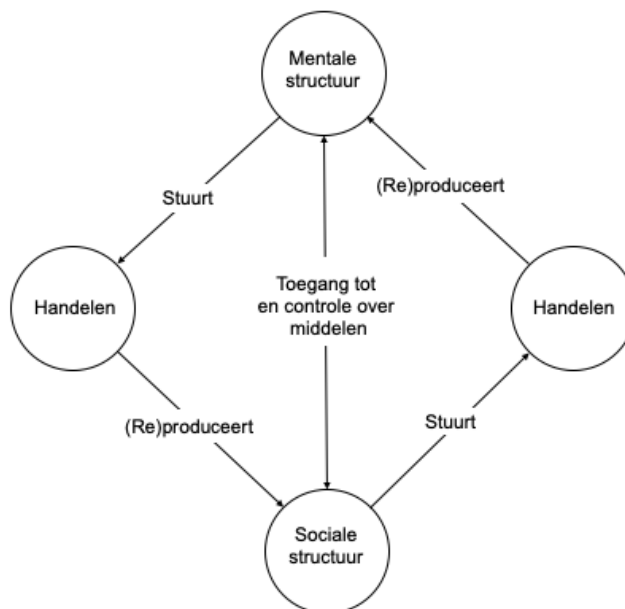
Mensen zijn zich niet noodzakelijk bewust van dit onderscheidend of conformerend gedrag. Het kenmerk van habitus is dat we de meeste dingen onbewust doen of zonder erbij na te denken. Maar het is zeker niet willekeurig. Zo toont Bourdieu aan dat de habitus van groepen mensen aanzienlijk kan verschillen volgens hun maatschappelijke positie. Bourdieu gebruikt hoofdzakelijk drie categorieën om die maatschappelijke positie te bepalen: materiële en financiële middelen, kennis en denkbeelden alsook sociale netwerken en lidmaatschappen. Hij noemt dit respectievelijk economisch, cultureel en sociaal kapitaal.

Het spanningsveld dat resulteert uit het al dan niet beschikken over deze middelen, bepaalt in grote mate de maatschappelijke positie van mensen. Het geval van mode en

kledij illustreert opnieuw hoe dit werkt. Klassieke merk-kledij wordt doorgaans vaker gedragen door mensen met hoog economisch en beperkt cultureel kapitaal. Meer extravagante kledij kun je vooral vinden bij mensen met hoog economisch én hoog cultureel kapitaal. Het dragen van sportkledij voor dagelijks gebruik is meer iets voor mensen met minder economisch en cultureel kapitaal. Sportschoenen van dure merken daarentegen, zijn iets speciaal. Zij zijn, vooral bij jongeren, verworven tot een statussymbool.

Habitus kan ook het verband leggen tussen individuele gedragingen en denkbeelden enerzijds en collectieve gedragingen en denkbeelden anderzijds. Of met andere woorden: tussen mentale en sociale structuren. De manier waarop mentale structuren of schema's ons individuele denken en doen beïnvloeden werd hierboven al aangehaald. Op maatschappelijk niveau doen sociale structuren dat ook.

Sociale structuren zijn min of meer stabiele kenmerken van een samenleving. In de sociale wetenschappen ligt de nadruk vooral op die kenmerken van de samenleving die ervoor zorgen dat mensen al dan niet toegang hebben tot bepaalde middelen (economisch, cultureel, sociaal kapitaal). Die middelen vergroten of verkleinen het handelingsvermogen van mensen én geven er richting aan via een ingewikkeld spel van denkbeelden en attitudes.



FIGUUR 1. De maatschappelijke reproductiecyclus.

Ons handelen weerspiegelt tot op zekere hoogte de sociale structuren. De structuur van de samenleving duwt mensen in een sociale positie en die positie beïnvloedt onze gebruikelijke manier van denken en doen. Vervolgens geven die gebruiken richting aan ons handelen. Dat mechanisme zorgt ervoor dat mensen doorheen hun dagelijkse handelen in grote mate de sociale structuren in stand houden. Mentale en sociale structuren geven met andere woorden elkaar vorm. Ze structureren elkaar.

Dit proces illustreren kan opnieuw aan de hand van kledij en mode. Nemen we als voorbeeld mensen die heel graag en vaak kleren kopen (mentale structuur). Als die kleren ergens in de wereld door onderbetaalde arbeiders in sweatshops geproduceerd worden, bestendigt hun koopgedrag (handelen) de economische ongelijkheid tussen het noorden en het zuiden (sociale structuur). Door hun koopgedrag dragen deze consumenten zodoende onbewust en ongewild bij tot de reproductie van een van de meer negatieve structuurkenmerken van de markteconomie.

Indien deze consumenten bovendien producten kopen met een grote milieubelasting, bestendigen ze daarbij ook nog eens de economische mechanismen die zorgen voor ecologische verspilling en planetaire opwarming. Bovendien kan de vraag gesteld worden of al die consumptie bijdraagt aan het welzijn van deze consumenten. Consumptiedrift is vaak een manier om een psychologisch tekort te compenseren, bijvoorbeeld de stress die ontstaat door het najagen van een inkomen dat hoog genoeg is om al die dure kleren te kunnen kopen ...

Consumentisme, dat wil zeggen de houding waarbij consumptie sterk geassocieerd wordt met geluk, is een voornaam kenmerk van de habitus van zeer veel mensen die leven in welvarende markteconomieën (in hun huidige vorm). Consumentisme is hierdoor een van de belangrijkste structureringsmechanismen van dit soort economie: de markteconomie in haar huidige vorm werkt consumentisme in de hand en consumentisme houdt de markteconomie mee in stand.

De cirkel sluit

Was een van de lessen van de coronacrisis niet dat het, op het vlak van consumptie, ook met wat minder kon? Was dat niet precies het startpunt van menig betoog over de nieuwe economie, het nieuwe welzijn en het nieuwe milieu? Mentale schema's zijn evenwel hardnekkig. De waarschijnlijkheid dat corona daar een diepgaande invloed op heeft gehad, is eerder gering. De lezer kan dit toetsen. Dit stuk werd geschreven op 2 mei 2020 ...

Toch is het wellicht een belangrijke les: *het kan ook met wat minder*. De rode draad van het consumentisme die door deze bijdrage liep is in die zin niet toevallig gekozen. Structuren zijn ongrijpbaar en lijken zich soms aan ons op te dringen, zonder dat we er vat op

hebben. Toch zijn structuren niet onveranderlijk. Ze kunnen door willekeurige effecten door elkaar geschud worden. We kunnen ons ook bewust worden van hoe structuren werken (al blijft dat een filosofisch twistpunt) en ze vervolgens aanvechten, actie ondernemen of ons handelen aanpassen. Als dat zo is, vormt consumentisme een interessante ingang voor maatschappelijke verandering.

Consumentisme is niet alleen een van de voornaamste structureringsmechanismen van de markteconomie in haar huidige vorm. Consumptie is ook iets waar elkeen in het dagelijkse leven vat op heeft. Consumptiegedrag is bovendien een krachtig signaal voor bedrijven om zich aan te passen. Het aanpakken van consumentisme is overigens niet hetzelfde als consumptie verbannen. Het hoeft niet gepaard te gaan met ecologisch fundamentalisme, een achterwaartse hang naar geestelijke verheffing of postmodern nihilisme. Gecontroleerde consumptie kan ons wel naar een nieuw evenwicht leiden, en is misschien wel het *nieuwe modern*.

Referenties

Bourdieu, P. (1979) *La Distinction: Critique social du jugement*. Paris: Edition de Minuit.

Neisser, U. (1976). *Cognition and reality: Principles and implications of cognitive psychology*. San Francisco (CA): W.H. Freeman.

Een digitale versnelling hoger schakelen? Ja, maar niet iedereen kan mee

Leo Van Audenhove, Ilse Mariën, Brent Philipsen en Axelle Asmar

In volle COVID-19-crisis zijn we meer dan ooit op het internet aangewezen om te kunnen leren, werken en communiceren. Maar er zijn ook mensen die nu van de digitale wereld zijn afgesneden, en dat lossen we niet op door het uitdelen van laptops alleen.

Leerlingen krijgen opdrachten via Smartschool, studenten volgen online les, vergaderen doen we via Zoom, met familie en vrienden communiceren we via WhatsApp en FaceTime, webshops worden overspoeld met bestellingen en banken verplichten ons nu nog meer dan anders om onze verrichtingen digitaal af te handelen. Kortom: COVID-19 dwingt ons met z'n allen om een digitale versnelling hoger te schakelen. Voor een deel van de actieve bevolking luidt de lockdown een periode van digitaal thuiswerk in. Hoewel de leercurve stijl is geweest, lukt dat voor velen steeds beter. Uit een recente studie van BDO blijkt dat negen op de tien werknemers na de coronacrisis één tot drie dagen per week thuis wenst te werken. In het hoger onderwijs zijn docenten brutaal digitaal gegaan. Van de ene op de andere dag zijn ze overgegaan van fysiek lesgeven voor een aula, naar digitaal lesgeven via online leerplatformen. Er zijn natuurlijk groeipijnen, maar in bepaalde sectoren is de digitalisering meerdere versnellingen hoger gegaan. Opmerkelijk daarbij is dat de technische systemen in grote mate klaar leken te liggen en schaalbaar bleken te zijn in tijden van crisis. In vele sectoren duiken nu dan ook steeds meer techno-utopistische verwachtingen op over 'digitaal als het nieuwe normaal' in de vorm van het einde van de school, het einde van het klassieke kantoor en het einde van de files. Maar worden deze utopische verwachtingen ook een realiteit?

Als er één ding is dat de COVID-19-crisis pijnlijk duidelijk heeft gemaakt, is het dat niet iedereen digitaal mee kan. Nieuw is dat niet: al voor de COVID-19-crisis kon een deel van de bevolking geen gelijke tred houden met de digitalisering. Het gaat hierbij logischerwijs om mensen die geen eigen laptop, tablet of smartphone hebben of niet over een

internetabonnement beschikken. Cijfers uit 2019 geven aan dat 11 % van de Vlaamse gezinnen thuis geen toegang tot internet heeft. Bij gezinnen met een laag inkomen ligt dit percentage zelfs op 34 %.¹ Bovendien leert de crisis ons dat we voorzichtig moeten zijn met definities zoals 'een toestel met internetverbinding'. Een smartphone en een tablet zijn fantastische toestellen om te surfen, films te bekijken, spelletjes te spelen, kranten te lezen en te communiceren via sociale media. Ze lijken minder geschikt om opdrachten te schrijven en huiswerk te maken. Bovendien bestaat er een duidelijk verschil tussen huishoudens waarin elk lid een toestel ter beschikking heeft en huishoudens waarbij toestellen gedeeld moeten worden onder verschillende leden van het gezin. Hoewel we hierover weinig statistieken hebben leren we van scholen in een stedelijke context dat een derde van de scholieren niet *altijd* een computer of internet ter beschikking heeft. Dat sluit grote groepen scholieren uit van synchrone en interactieve vormen van afstandsonderwijs.

Maar een gebrek aan toegang is niet de enige reden waarom sommigen digitaal worden uitgesloten. Ook onzekerheid en een gebrek aan digitale vaardigheden weerhouden mensen ervan om online te gaan. Slechts één op vijf (18 %) Vlamingen geeft aan over voldoende kennis, vaardigheden en vertrouwen te beschikken om de digitale maatschappij probleemloos te omarmen.² Van de 55- tot 74-jarigen heeft één op twee (58 %) geen digitale basisvaardigheden. Dit cijfer ligt nog hoger bij laaggeschoolden (62 %) en mensen met een laag inkomen (69 %).³ Het laatste Digimeter-onderzoek (2020) spreekt van technologisch fatalisme, ook onder jongeren: één op vijf Vlamingen houdt bewust afstand van technologie omdat de veranderingen te snel gaan, het te veel en te ingewikkeld is.

De onderliggende redenen zijn complex. Een belangrijk aspect is dat digitale vaardigheden en kennis over waardevolle digitale tools meestal verworven worden via persoonlijke netwerken en informele vormen van leren. Men leert het thuis, via familie en vrienden of op het werk. Sociale netwerken zijn belangrijk in het ondersteunen van digitaal gebruik. Denk maar aan de attente zus, de welwillende collega of het geduldige kleinkind dat minder digitaal vaardige gebruikers wegwijst maakt in de wirwar van digitale toepassingen of een vastgelopen toestel weer aan de praat krijgt. Uit onderzoek weten we echter dat achtergestelde groepen in hun directe omgeving niet altijd over de sociale netwerken beschikken om hen te ondersteunen bij hun digitaal gebruik.⁴

De lockdown tijdens de COVID-19-crisis heeft op een snelle en pijnlijke manier getoond welke specifieke groepen digitaal, en hierdoor ook sociaal, volledig afgesloten waren. Onder meer mensen in armoede, jongeren in de residentiële jeugdhulp, patiënten in psychiatrische instellingen, jongeren en volwassenen met een handicap in zorginstellingen, bewoners van woonzorgcentra en nieuwkomers die een inburgeringsstraject volgen, zaten twee keer in lockdown. Het merendeel van deze instellingen beschikt niet over het nodige materiaal. Openbare computerlokalen in jeugd- en buurthuizen, bij

armoedeverenigingen en in bibliotheken werden gesloten. Daarmee viel ook de toegang tot ondersteuning weg die mensen daar kunnen krijgen.

Bij de aanloop naar 'digitaal als het nieuwe normaal' zien we dat de acties voor deze groepen grotendeels gericht zijn op het geven van toegang tot materiaal en internet. Tijdens de lockdown werden verschillende initiatieven genomen. Zo doorbrak consultancybureau Deloitte de isolatie van bewoners van woonzorgcentra, patiënten in ziekenhuizen en mensen met een handicap in zorginstellingen door tablets te verspreiden via het *Virtual Hugs* project. Dat werd financieel ondersteund door Vlaams minister van Binnenlands Bestuur Bart Somers (Open Vld) en Vlaams minister van Welzijn Wouter Beke (CD&V). Telecomoperatoren boden klanten extra mobiel datavolume aan en zetten hun netwerk open voor leerlingen zonder internet thuis. Telenet verdeelde meer dan 35 000 internetvouchers. Vlaams minister van Onderwijs Ben Weyts (N-VA) lanceerde het Digital for Youth project met als doel 10 000 laptops te bezorgen aan scholieren zonder toestel. De Vlaamse regering trok hier 1 000 000 euro voor uit. Via de Vlaamse scholen werden ondertussen meer dan 12 500 computers uitgedeeld. Brussels minister Sven Gatz (Open Vld) deed een gelijkaardig project in de hoofdstad. Voor jeugdhulp en het Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap werd 633 000 euro vrijgemaakt voor de aankoop van materiaal. Bij het Agentschap Inburgering en Integratie werd geïnvesteerd in de aankoop van 1 000 Chromebooks. Heel wat lokale besturen, burgerinitiatieven en middenveldorganisaties volgden deze trend en zetten in op de verspreiding van tablets en laptops aan kwetsbare groepen.

Dit zijn één voor één waardevolle projecten die op korte termijn tegemoetkomen aan de noden van het onderwijs of specifieke doelgroepen. Maar er blijven nog een hele resem andere kwetsbare groepen in de kou staan. De huidige initiatieven hebben sterk ingezet op geïnstitutionaliseerde en makkelijk af te bakenen doelgroepen. Alleenstaande mensen in armoede bijvoorbeeld, hebben geen recht op het gratis internetaanbod van de telecomoperatoren. Jongeren in begeleid wonen, leerlingen in Onthaalonderwijs voor Anderstalige Kinderen (OKAN), mensen in asielcentra, jongeren zonder materiaal aan de universiteit en hogescholen, werden nog niet bediend. Ook in het onderwijs is het duidelijk dat de vraag het aanbod overstijgt. Wat in percentage laag lijkt – 11 % van de Vlamingen heeft geen internet thuis – blijkt in absolute cijfers een enorme groep van enkele honderdduizenden te zijn.

Bovendien volstaat het niet om mensen enkel toegang te geven tot een digitaal toestel en het internet. Ondersteuning en begeleiding is even cruciaal om ervoor te zorgen dat het verspreide materiaal op lange termijn ook effectief wordt gebruikt. Zeker voor de groepen zonder digitale basisvaardigheden.

Tijdens de COVID-19-crisis werd op initiatief van beide auteurs, Ilse Mariën en Leo Van Audenhove, de Taskforce e-Inclusie opgericht.⁵ De Taskforce is een samenwerkingsverband van lokale besturen, publieke instellingen en middenveldorganisaties die al

jarenlang werken aan het digitaal insluiten van kwetsbare groepen. COVID-19 heeft de problematiek van digitale inclusie sterk op de maatschappelijke en politieke agenda geplaatst. Dat is goed en noodzakelijk. Het risico is echter dat initiatieven, inspanningen én beleid op een ongecoördineerde manier verlopen. De idee achter de Taskforce is om op basis van de bestaande capaciteit en kennis acties te **stimuleren** en initiatieven te **coördineren**. Daarnaast wenst de Taskforce een brugfunctie te spelen tussen politiek en het brede veld van e-inclusie actoren. Door initiatieven actief te monitoren en goede praktijken te delen, verzekert het een grotere impact.

De Taskforce heeft als missie om de sociale isolatie van digitaal uitgesloten burgers, als gevolg van de COVID-19-crisis, tegen te gaan. Het wil dit realiseren door:

1. toegang tot digitale toestellen te versterken,
2. digitale vaardigheden en skills te versterken,
3. verschillende vormen van ondersteuning te ontwikkelen.

Op het niveau van toegang is de Taskforce direct betrokken in de werken van de nieuwe initiatieven. Daarnaast identificeert het op basis van haar netwerk (1) die groepen die niet bediend worden, (2) de specifieke noden van deze groepen. Op die manier coördineert de Taskforce vraag en aanbod. Op dit moment worden openbare computerruimtes langzaamaan terug geopend, rekening houdend met social distancing regels en ontsmettingsprotocollen. Binnen de Taskforce is een werkgroep opgericht om *goede praktijken* te delen. Op het niveau van vaardigheden wordt ingezet op laagdrempelige online opleidingen gericht op mensen met digitale moeilijkheden. Mensen die vroeger fysiek een opleiding konden volgen worden o.a. naar de website van www.123digit.be geleid. Via de website www.e-inclusie.be en www.digidak.be wisselen organisaties hun ervaringen, programma's, goede praktijken en bronnen onderling uit. Op het vlak van ondersteuning zetten organisaties binnen de Taskforce sterk in op online en telefonische hulp. Verschillende organisaties werken aan *digibuddy* netwerken waarbij vrijwilligers met goede digitale kennis anderen via telefoon of computer helpen. Daarnaast wordt ingezet op gedrukte en digitale handleidingen voor gebruikers én binnen de sector zelf. Een mooi voorbeeld zijn handleidingen voor *do-it-yourself refurbishing* – het gebruiksklaar maken van tweedehandscomputers – die kleinere organisaties zelf in staat stellen om gekregen computers terug gebruiksklaar te maken.

Digitaal zal nog geruime tijd het nieuwe normaal zijn. Het is dan ook absoluut noodzakelijk om in te zetten op allerhande vormen van ondersteuning. Hoe langer het systeem van social distancing duurt, hoe groter de nood aan concrete oplossingen, zoals:

- het testen en verbeteren van de toegankelijkheid en gebruiksvriendelijkheid van de digitale diensten en platformen van federale, regionale en lokale overheden;

- het terug openstellen en coronaveilig maken van de bestaande openbare computerruimten;
- het realiseren van digitaal inclusieve buurten op lokaal niveau vanuit een doorgevoerde samenwerking tussen lokale besturen, middenveld en welzijnsorganisaties;
- het meten en monitoren van de digitale vaardigheden van de Vlaamse bevolking;
- het versterken en verbreden van het opleidingsaanbod in openbare computerruimten, met een specifieke nadruk op digitale publieke diensten en platformen;
- het versterken en verbreden van het opleidingsaanbod in bedrijven, publieke instellingen en overheidsorganisaties;
- het opzetten en coördineren van een Vlaams netwerk van digibuddy's om zoveel mogelijk niet-digitaal vaardige burgers te ondersteunen.

Dit vergt investeringen in ondersteunende dienstverlening en in personeel die mensen actief kunnen helpen. Daarnaast moet er verder worden ingezet op de verdeling van laptops, tablets en smartphones naar de groepen die buiten de huidige initiatieven vallen. Op lange termijn is er echter een structureel e-inclusiebeleid nodig dat de verschillende bestuursniveaus, departementen en ministers overstijgt. De COVID-19-crisis maakt duidelijk dat digitalisering – en daarmee ook het risico op digitale uitsluiting – in iedere bevoegdheid vervat zit. Het is hoog tijd dat er zowel op Vlaams als federaal niveau een coherent beleid wordt gevoerd wat de digitale insluiting van kwetsbare groepen betreft. Daarbij is het cruciaal dat er aandacht gaat naar diegenen die vandaag worstelen met digitalisering.

Taskforce e-Inclusie

De taskforce bestaat uit volgende instanties: imec-SMIT Vrije Universiteit Brussel, Mediawijs, UC Leuven-Limburg, Link in de Kabel, Digidak, iDrops, Federatie van Basiseducatie, Seniornet Vlaanderen, LINC vzw, Stad Kortrijk, VVSG, VOCVO, Digipolis Gent, We-TechCare, Modem Thomas More, Saskia Van Uffelen-Digital Champion en Beego.

www.e-inclusie.be

Eindnoten

- 1 Statistiek Vlaanderen (30 april 2020). *Huishoudens met een breedbandconnectie*. <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/huishoudens-met-een-breedbandconnectie>
- 2 imec. *Digimeter 2019*. <https://www.imec-int.com/en/imec-digimeter-2019>
- 3 Statistiek Vlaanderen (30 april 2020). *Digitale vaardigheden bij burgers*. <https://www.statistiekvlaanderen.be/nl/digitale-vaardigheden-bij-burgers>
- 4 Asmar, A., Van Audenhove, L., Mariën, I. (2020) Social Support for Digital Inclusion. Towards a Typology of Social Support Patterns, *Social Inclusion*, 8(2). <https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/2627>
- 5 De Taskforce e-Inclusie doorbreekt sociale isolatie digital. <https://e-inclusie.be/taskforce>

Van COVID-crisis naar Recovid-plan

Michel Maus

Beste lezer, het is al wat geweest met dat coronavirus. Wie had kunnen denken dat hij ooit in zijn of haar leven een pandemie zou meemaken waardoor het maatschappelijk leven en de economie weken zou worden platgelegd? Ik in ieder geval niet. Ja, in de middeleeuwen zijn er pestepidemieën geweest en de Spaanse griep was natuurlijk ook niet van de poes, maar een pandemie in 2020? Toch is dit scenario, dat we eigenlijk enkel nog uit Hollywoodfilms kennen, bitterharde realiteit geworden. En als dergelijke catastrofes zich voordoen, dan verwachten we natuurlijk van de regering(en) en van de overheid dat 'die het maar oplossen'. We lopen dag in, dag uit dan misschien wel te foeteren op onze politici, maar in tijden van rampspoed is het, bij gebrek aan een of andere superheld, wel de politiek die de meubelen moet komen redden.

En begin er als politicus maar eens aan, een (semi-)lockdown invoeren, en er terzelfdertijd voor zorgen dat bedrijven overeind blijven, en dat mensen die tijdelijk werkloos worden een vervangingsinkomen krijgen, en dit op een nooit geziene schaal. Daar bestaat geen handleiding voor, zodat we in beginsel best wel wat respect mogen tonen voor de manier waarop de politiek met de corona-crisis is omgegaan. Akkoord, het is zeker allemaal niet perfect, en er zijn zeker heel wat punten van kritiek, maar de manier waarop bijvoorbeeld de ziekenhuizen in ons land hebben gefunctioneerd tijdens de corona-crisis, mag toch wel best gezien worden.

De meest verregaande maatregelen hebben de regeringen echter moeten nemen op economisch vlak. Want ja, als de regering bedrijven en handelszaken verplicht om tijdelijk de deuren te sluiten, dan is overheidssteun letterlijk levensnoodzakelijk. Het moet echter worden gezegd, dat de steunmaatregelen die men heeft genomen ronduit indrukwekkend zijn. De gewesten hebben voorzien in 'hinderpremies' als financiële steun voor bedrijven, en de federale overheid heeft dan weer de regels rond de tijdelijke werkloosheid voor werknemers en het crisis-overbruggingsrecht voor zelfstandigen versoepeld. Verregaande maar absoluut noodzakelijke maatregelen, die, en dat hoeft ik u niet te verduidelijken, handenvol geld kosten.

Maar wie denkt dat het economisch leed achter de rug is, nu de bedrijven en handelszaken hun activiteiten langzaam terug kunnen opstarten, moet ik sterk ontgoochelen. Er staan ons nog zware tijden te wachten, en de overheid zal nog op verschillende vlakken moeten tussenkomen om de economie terug op de rails te krijgen.

In feite kunnen we in het kader van de economische relance vier fases van overheids-tussenkomen onderscheiden:

Fase 1: de 'liquiditeit'

In deze fase worden aan gezinnen en bedrijven subsidies toegekend die het hen mogelijk moet maken de lopende kosten te dekken. Zo wordt uitstel van betaling van belastingen en sociale zekerheidsbijdragen toegekend en worden uitkeringen toegekend aan bedrijven en aan tijdelijk werkloze werknemers en zelfstandigen. Het gaat hier om gewestelijke hinderpremies (4 000 euro in het Vlaams en het Brussels Gewest, 5 000 euro in het Waals Gewest) voor bedrijven die de deuren verplicht hebben moeten sluiten en een Vlaamse compensatievergoeding (3 000 euro) voor bedrijven die een omzetsdaling van minstens 60 % hebben geleden, de tijdelijke werkloosheidsuitkeringen voor werknemers, het crisis-overbruggingsrecht voor zelfstandigen en de Vlaamse energiesubsidie (202,68 euro) voor tijdelijk werklozen. In deze fase, waar de steun dient om bedrijven, werknemers en zelfstandigen toe te laten hun kosten te betalen, werd de steun vrij soepel toegekend door de overheid, zonder al te veel voorwaarden.

Fase 2: de 'solvabiliteit'

In deze fase moet steun worden verleend aan bedrijven en zelfstandigen met solvabiliteitsproblemen. Het gaat hier om ondernemingen wiens financiële gezondheid door de corona-crisis werd aangetast, die terug 'kapitaalkrachtig' moeten worden gemaakt.

Het kernkabinet van de federale regering heeft ondertussen beslist om twee fiscale steunmaatregelen in te voeren om de solvabiliteit van bedrijven te garanderen. Vooreerst zou een *carry back* van verliezen worden ingevoerd waardoor bedrijven en zelfstandigen hun verliezen van 2020 kunnen afzetten tegenover de winst van 2019. Deze maatregel zal er dan voor zorgen dat de belastingschuld voor 2019 getemperd wordt. Een tweede maatregel laat ondernemingen toe om in de komende drie jaar een 'wederopbouwreserve' aan te leggen, ten belope van het verlies van 2020. De winsten van bedrijven die worden gebruikt om deze reserve op te bouwen de komende drie jaar, zullen dan worden vrijgesteld van inkomstenbelasting.

Deze maatregelen zijn wenselijk, maar zullen onvoldoende zijn om de solvabiliteit van de bedrijven veilig te stellen. Vandaar dat er ook meer en meer stemmen opgaan om te voorzien in fiscale incentives om het spaargeld richting bedrijven te krijgen. Dit zou kunnen

door de reeds bestaande federale belastingverminderingen voor wie kapitaal verschaft aan een 'start-up-bedrijf' of een 'doorgroeibedrijf' uit te breiden naar alle bedrijven toe. Een andere mogelijkheid is het toekennen van een verlaagde roerende voorheffing op dividenden voor wie 'corona-crisiskapitaal' aan bedrijven ter beschikking heeft gesteld.

Op Vlaams niveau en op Waals niveau zou een gelijkaardige corona-maatregel kunnen genomen worden door de bestaande belastingverminderingen voor Vlaamse winwinleningen en Waalse coup de pouce-leningen uit te breiden, zodat niet enkel achtergestelde leningen maar ook kapitaalbrengen onder de belastingvermindering vallen. Tevens lijkt het aangewezen om ook het maximumbedrag op te trekken dat bedrijven via een dergelijke lening kunnen ophalen.

Vlaanderen heeft op dat vlak reeds stappen genomen. Zo heeft de Vlaamse regering beslist om een 'welwaartsfonds' in het leven te roepen om te kunnen investeren in Vlaamse KMO's. Wie als particulier centen ter beschikking stelt van dit fonds, krijgt daarvoor een belastingvermindering voor in return. Daarnaast heeft de Vlaamse regering ook beslist om het systeem van de winwin-lening uit te breiden tot het 'vriendenaandeel', zodat niet enkel het toestaan van een lening, maar ook het rechtstreeks inbrengen van kapitaal in Vlaamse KMO's fiscaal wordt aangemoedigd. Tot slot heeft de Vlaamse regering weliswaar ook beslist om het maximum bedrag van de winwinlening te verhogen tot maximaal 300 000 euro in plaats van 200 000 euro, maar ook hier is de vraag of dit bedrag niet te laag zal zijn om echt efficiënt te zijn. Voor de Waalse coup de pouce-lening blijft het maximumbedrag voorlopig beperkt tot 100 000 euro.

Naast deze fiscale steunmaatregelen zullen de regeringen in deze fase ook financiële steun moeten verlenen aan grote bedrijven die in problemen zijn gekomen, zoals bijvoorbeeld de luchtvaartmaatschappij Brussels Airlines en de bagageafhandelaar Avia Partner. Dat kan de overheid doen door het toekennen van een lening, of door in het kapitaal van bedrijven te stappen.

Een opmerkelijk verschil met fase 1 is wel dat deze steunmaatregelen in een aantal gevallen aan 'ethische principes' worden gekoppeld. Ondernemingen die op de federale steunmaatregelen beroep wensen te doen, mogen geen dividenden uitkeren, kapitaalverminderingen doorvoeren, eigen aandelen inkopen en geen transacties doen met belastingparadijzen zonder aantoonbare economische activiteit.

Fase 3: de 'rendabiliteit'

In deze fase zal de overheid moeten inzetten op het terug aantrekken van de economie en het opnieuw rendabel maken van ondernemingen. Ook in deze fase zal fiscaliteit een belangrijke rol spelen, voornamelijk voor het stimuleren van de zwaarst getroffen sectoren. In dit verband wordt bijvoorbeeld reeds gedacht aan een tijdelijke btw-verlaging in

de horeca en het verhogen van het aftrekpercentage van professionele restaurantkosten. Ook aan het stimuleren van de evenementensector kan gedacht worden via een tijdelijke verhoging van de aftrek voor onthaal- en receptiekosten als beroepskost. En voor de toeristische sector een hart onder de riem te steken kunnen onze toeristische steden tijdelijk bepaalde lokale belastingen schrappen of verminderen, zoals de toeristenbelasting of de terrastaks.

Daarnaast zal de overheid ook tal van andere maatregelen moeten nemen om de gevolgen van een economie in recessie op te vangen. Hierbij kan worden gedacht aan investeringen in opleiding (levenslang of loopbaanleren) van (ontslagen) werknemers, in wetenschappelijk onderzoek, in innovatie, in openbare werken, noem maar op.

In de eerste drie fases van het coronaherstel is de overheid aan zet, en moet zij via rechtstreekse tussenkomsten de economie er terug boven op helpen. En de overheid moet hierbij zeer waakzaam zijn. Tot nader order heeft er zich nog steeds geen kip met gouden eieren genesteld op de binnenplaats van de Wetstraat 16 of op het Martelarenplein. Dat betekent dat de overheid wel noodzakelijke ingrepen moet doen en steun moet verlenen, maar er zeer goed over moet waken dat de overheidssteun goed besteed wordt. Voornamelijk in de eerste fase van de steunmaatregelen zou dit een probleem kunnen zijn.

In deze fase heeft de overheid zeer snel moeten schakelen waardoor de financiële steun zeer soepel werd en wordt toegekend. En dat zorgt voor misbruiken of perverse effecten. De verhalen die de ronde doen zijn ronduit hallucinant:

- vakbonden die bedrijven onder druk zetten om tijdelijke werkloosheid in te voeren zodat de werknemers kunnen genieten van de Vlaamse energiesubsidie voor tijdelijk werklozen;
- tijdelijk werklozen die toch verder blijven werken bij hun werkgever of in het zwart bijklussen;
- zelfstandigen of bedrijven die verplicht moeten sluiten maar een hinderpremie ontvangen die hoger is dan hun normale inkomen of winst;
- zelfstandigen die een hinderpremie en/of crisis-overbruggingsrecht ontvangen, maar toch gewoon doorwerken en afspreken met de klant om later te factureren;
- bedrijven die een beroep doen op de Vlaamse compensatievergoeding via manipulatie van hun boekhouding en het uitstellen van facturatie.

Voor deze *truuken van de foer* mag men de ogen niet sluiten en het is aan de overheid, maar evengoed aan de werkgevers- en middenstandsorganisaties en aan de vakbonden, om iedereen ter orde te roepen. Iedereen moet beseffen dat de overheidssteun niet uit de lucht komt vallen en uiteindelijk gefinancierd zal moeten worden. Wie onterecht steun heeft gekregen zal dus voor een hogere coronafactuur zorgen en die zal afgewenteld

worden op de maatschappelijke solidariteit. Het lijkt dan ook overduidelijk dat een controle achteraf van de uitgedeelde steun sowieso noodzakelijk zal zijn.

Verder moet de overheid ook zeer waakzaam zijn voor allerlei lobbygroepen die 'van de gelegenheid gebruik willen maken' om een of ander voordeel binnen te halen. Zo bijvoorbeeld deed KBC-topman Johan Thys een oproep om de bankentaksen te herzien, omdat de banken volop meewerken aan de coronasteunmaatregelen voor particulieren en bedrijven. Het Verbond der Vlaamse Tandartsen vroeg dan weer aan de overheid om het 'coronasupplement' van 50 euro, dat tandartsen mogen aanrekenen omdat ze in de coronaperiode extra sanitaire kosten moeten maken, via het RIZIV te laten terug betalen aan de patiënten. VOKA, het Vlaams Netwerk van Ondernemingen, van zijn kant vroeg de federale overheid om een 'prestatiepremie' van 150 euro toe te kennen aan werknemers die tijdens de coronacrisis verder zijn blijven werken. En de vakbonden tot slot hebben gepleit voor de verlaging van de leeftijdsgrens voor 'het stelsel van werkloosheid met brugpensioen', het vroegere brugpensioen.

Ook aan dergelijke vragen mag de overheid niet toegeven. Het zou zeer onverstandig zijn om de federale en de gewestelijke begroting nu nog verder onder druk te zetten, met het geven van fiscale voordelen aan bepaalde sectoren.

Fase 4: de 'solidariteit'

Het zal voor iedereen wel duidelijk zijn dat de overheidssteun miljarden kost. Alleen al in fase 1 van de relance zou de kostprijs om en bij de 50 miljard euro bedragen. Bovendien moeten we ook rekening houden met het feit dat naast de spectaculair gestegen overheidsuitgaven en de kostprijs van de fiscale steunmaatregelen, ook de fiscale inkomsten een pak lager zullen uitvallen als rechtstreeks gevolg van het terugvallen van de economie.

De Europese Commissie voorziet in haar prognoses dat de Belgische economie in 2020 7,2 % zou krimpen. De Nationale Bank en het Planbureau ramen dit percentage op 8 %. Volgens de Nationale Bank zal dit ook impliceren dat het begrotingstekort in 2020 tot 10,4 % van het BBP zal oplopen en onze schuldgraad tot maar liefst 119 % van de BBP zal toenemen. Uiteraard voorspellen alle instanties ook wel dat de economie zich in 2021 en 2022 wel grotendeels zal herstellen, maar niet voldoende. De Nationale Bank liet eerder al weten dat zij in 2021 en 2022 nog een begrotingstekort van 6 % verwacht. Deze cijfers zijn uiteraard ramingen die nog sterk beïnvloed kunnen worden door de evolutie in de komende maanden. Ook het vooropgestelde herstel de komende jaren zal sterk afhangen van de vraag of we het coronavirus tegen dan reeds onder controle hebben of niet.

Feit is in ieder geval dat we met grote budgettaire tekorten zullen geconfronteerd worden, en dat doet uiteraard de vraag stellen naar de financiering van de coronacrisis. Zelfs

indien men uitgaat van een onmiddellijk herstel de komende jaren, is de kans zeer klein dat we de budgettaire tekorten puur zullen kunnen wegwerken via economische groei. Dit betekent dat er dus andere klassieke saneringsmaatregelen noodzakelijk zullen zijn, hetzij besparingen op de overheidsuitgaven, hetzij het verhogen van de fiscale inkomsten. En wat dat laatste aspect betreft kunnen we enkel maar vaststellen dat substantiële crisissen in de recente geschiedenis altijd gepaard zijn gegaan met crisisfiscaliteit. Dat was bijvoorbeeld zo na WO I en WO II, na de oliecrisis in de jaren '70 en na de bankencrisis van 2008 en dat zal nu ongetwijfeld na de coronacrisis eveneens noodzakelijk zijn.

Hoe men het ook draait of keert, de overheidstussenkomsten uit de eerste drie fases van de economische relance zullen maar mogelijk zijn indien de overheid terug kan vallen op de maatschappelijke solidariteit. Indien we zo snel mogelijk uit het coronadal willen kruipen, zal het niet alleen nodig zijn om solidair te zijn bij het opvolgen van de sanitaire instructies en de social distancing, maar zal ook fiscale en parafiscale solidariteit een noodzaak zijn.

En een cruciale vraag zal zijn of daar het nodige draagvlak kan voor gevonden worden. Want we kunnen nu wel elke dag tijdens de corona-crisis met zijn allen 'You'll never walk alone' zingen, maar wanneer we straks fiscale oplossingen moeten gaan zoeken voor de financiering van de corona-steun, zullen velen hun zangtalent kwijt zijn. Stilaan moeten politici zich hiervan bewust zijn, want uiteindelijk zullen zij voor oplossingen moeten zorgen. En dat zal een heuse politieke stresstest worden, waarbij er heel veel ongemakkelijke vragen zullen worden gesteld.

Want ja, hoe begin je aan een fiscaal crisisplan in een land dat reeds tot de hoogste belaste landen in de OESO en EU hoort? Wel om te beginnen kunnen we al kijken naar de fiscale crisismaatregelen uit het verleden, want de corona-crisis is natuurlijk niet de eerste economische crisis waarmee de wereld wordt geconfronteerd. En dat levert een aantal interessante pistes op.

Een aantal buitenlandse economen hebben in dit verband reeds opgeworpen om een 'oorlogsbelasting' in te voeren op de overwinsten van bedrijven die 'profiteren' van de coronacrisis. Dat kan misschien verregaand lijken, maar het kan niet worden ontkend dat er thans enerzijds heel veel bedrijven in zak en as zitten, maar dat er anderzijds ook heel wat andere bedrijven boomen als nooit te voren door de coronacrisis. Denk maar aan bedrijven die actief zijn in e-commerce, datastreaming of andere technologische toepassingen. De Vlaamse overheid heeft beslist om een compensatievergoeding toe te kennen aan bedrijven die door de coronacrisis een omzetsdaling kennen van meer dan 60 %, maar omgekeerd zou men dan ook de vraag kunnen stellen in hoeverre er dan geen solidariteitsbijdragen kunnen worden gevorderd van bedrijven die dankzij de coronacrisis 'abnormale' omzetstijgingen kennen.

Ons land heeft overigens in het verleden reeds een dergelijke belasting gekend. Na de tweede wereldoorlog heeft ons land bij Wet van 16 oktober 1945 een extra belasting ingevoerd 'op de in oorlogstijd behaalde exceptionele inkomsten, winsten en baten'. De exceptionele winsten waren dan winsten die afweken van de gemiddelde winsten van het bedrijf in de jaren voor de oorlog. Op deze meerwinsten dienden de bedrijven dan een belasting tussen 70 % en 95 % te betalen. Deze tarieven zijn thans uiteraard absurd, maar de piste om toch enige solidariteit te vragen van bedrijven die in de coronacrisis exceptionele winsten behalen, blijkt toch meer en meer opgang te kennen onder andere in de USA en het Verenigd Koninkrijk. Dit zou in theorie kunnen door de 'exceptionele' winsten gerealiseerd in 2020 aan een extra belasting te onderwerpen. De vraag is dan natuurlijk wat 'exceptionele' winsten zijn, en daarvoor moeten dan criteria worden opgesteld. Het is echter duidelijk dat dit juridische geen sinecure is, onder meer in functie van het gelijkheidsbeginsel.

Een tweede piste die ondertussen ook her en der wordt geopperd, is het invoeren van een eenmalige crisisbelasting op kapitaal. Ook deze vorm van crisisbelasting werd in de naoorlogse crisisperiode in ons land ingevoerd. Bij wet van 17 oktober 1945 werd in ons land een eenmalige heffing ingevoerd van 5 % op het vermogen, waaronder men toen verstond, het geheel van de in België gelegen onroerende goederen, Belgische en buitenlandse effecten, deposito's, levensverzekeringen, goud, buitenlandse munten, en activa van landbouw-, nijverheids- en handelsexploitaties. Of een belasting van 5 % op vermogen de dag van vandaag politiek haalbaar is, valt te betwijfelen. Bovendien is een dergelijke vermogensbelasting juridisch niet evident. Want wat is vermogen? Kan men deze belasting beperken tot bakstenen en effectenportefeuilles, of moeten ook kunstwerken, oldtimers, springpaarden en wijncollecties aan de belasting onderworpen worden, om het gelijkheidsbeginsel te respecteren? En een vermogensbelasting betekent ook dat het vermogen moet worden gewaardeerd, hetgeen weer de deur openzet voor misbruiken en veel controle-energie van de administratie zal vragen. Maar het is evident dat er in het coronadebat ook vragen zullen rijzen naar fiscale solidariteit van grote vermogens, zodat een discussie over een eenmalige crisisbelasting op kapitaal en/of het zwaarder belasten van vermogensinkomsten ook zeker gevoerd zal worden. Econoom Paul De Grauwe opende hier reeds het debat met zijn voorstel om vermogens boven één miljoen euro aan een eenmalige vermogensbelasting te onderwerpen. Deze belasting zou volgens Prof. De Grauwe tien miljard euro kunnen opbrengen.

We kunnen echter ook lessen trekken uit het recentere verleden, en aansluiting zoeken bij de crisisoplossingen van de loodgietersregering Dehaene. Om tegemoet te komen aan budgettaire problemen heeft deze regering bij wet van 22 juli 1993 een aanvullende crisisbijdrage ingevoerd waarbij de tarieven van alle inkomstenbelastingen met drie procent crisisbijdrage werden verhoogd. Hoewel deze crisisbijdrage als een tijdelijke maatregel werd ingevoerd, is deze echter pas volledig afgeschaft vanaf inkomstenjaar 2020.

In de huidige context, waarbij crisisfiscaliteit noodzakelijk zal zijn om een begrotingsdeficit onder controle te houden, is de piste van een algemene aanvullende crisisbijdrage allicht een van de meest valabele pistes om terug op te nemen. Dit systeem, waarbij de bestaande belastingtarieven met één percentage worden verhoogd, heeft als voordeel dat het vrij globaal kan worden ingevoerd en zowel op de federale als op de gewestelijke belastingen kan worden toegepast. Bovendien kan dit gefaseerd worden ingevoerd, zodanig dat het systeem bijvoorbeeld pas wordt toegepast op een inkomen boven een zekere grens, bijvoorbeeld de 45 en 50 % schijf in de personenbelasting, of in de successierechten of de registratierechten pas wordt toegepast op erfenissen of vermogensoverdrachten die een zeker niveau overstijgen.

Ook kan men lessen trekken uit het recente rapport van de Hoge Raad voor Financiën over de verlaging van de belastingdruk op arbeid en de mogelijkheden voor de financiering ervan. In dit rapport wordt een overzicht gegeven van tal van fiscale gunstregimes, waarvan men nu, in het kader van een fiscale coronahervorming, de vraag kan stellen, of zij wel nog een maatschappelijke verantwoorde plaats hebben in ons fiscaal stelsel. Een sanering van de fiscale vrijstellingen en aftrekregimes zou hier dus ook wel enige budgettaire ruimte kunnen geven, niet alleen om het begrotingstekort kleiner te maken, maar ook om in te zetten op fiscale stimuli die belangrijk zijn om ons land economisch vooruit te helpen, zoals voor mobiliteit, ecologie en innovatie.

En tot slot kan men hierbij ook het 'nuttige aan het aangename' koppelen, door eindelijk ook eens werk te maken van meer fiscale rechtvaardigheid. Daarbij kan men hoog inzetten op de invoering van een digitaks op grote technologiebedrijven, die thans grotendeels kunnen ontsnappen aan nationale winstbelasting in hoog belaste landen, om die reden dat de fiscale wetgeving nog niet is aangepast aan een gewijzigde economische situatie.

De coronacrisis stelt ons voor een gigantische maatschappelijke uitdaging, waar we enkel samen uit kunnen geraken. En nooit geziene tijden vragen om nooit geziene maatregelen. Solidariteit vooral ook op fiscaal en parafiscaal vlak zal nodig zijn om uit de crisis te raken en zal voor de nodige financiering moeten zorgen om de overheid toe te laten steun te geven aan de bedrijven en de particulieren die dit nu echt nodig hebben. Deze fiscale en parafiscale solidariteit is de basis van onze welvaart- en verzorgingsstaat. Het is juist dat we zeer veel moeten betalen voor deze welvaart- en verzorgingsstaat, maar tijdens de coronacrisis heeft de overheid bewezen dat de welvaart- en verzorgingsstaat er ook daadwerkelijk staat. De manier waarop onze gezondheidszorg heeft gefunctioneerd en het door de overheid uitgerolde opvangnet voor bedrijven en particulieren die zonder omzetten en inkomen vallen ..., het mocht meer dan gezien zijn.

Als we onze belastingaangifte moeten invullen en als we straks misschien wat meer crisisbelasting moeten betalen, laat ons dan voor één keer niet vloeken en zuchten, maar laat ons integendeel goed beseffen tot wat we met een beetje solidariteit allemaal in staat zijn.

Digitaal naar een nieuw normaal: Opvolgcultuur 2.0

Yoni Van Den Eede en Karl Verstrynge

'D'ringend.' We herinneren ons het woord uit pre-coronamails. Een bericht met dat woord in de onderwerpslijn, zo aanmanend als een rode vlag. Het kon binnenvallen op elk moment van de dag. Een spreadsheet aanvullen, een plan van actie opstellen in het kader van hervorming X of Y, een vergadering beleggen, verslagen schrijven, een financieel bestek opmaken, een stuk tekst beoordelen – allemaal dringend. Bij elke 'dringend' ging onze *fight or flight*-meter verder in het rood. Veelal zonder dat we het merkten.

En plots ging een virus viraal. Wereldwijd verdween *business as usual* als sneeuw voor de zon. Het 'oude normaal' was niet meer. 'Meetings' waarrond een aura van goddelijke gewichtigheid hing, bleken toch zeer profaan. 'Deadlines' raakten makkelijk uitgesteld, 'targets' getemperd, 'workframes' versoepeld. Onder veel werknemers – vooral dan zij die hun job konden behouden en blijven beoefenen – voelde men een massieve, uitgestrekte zucht van verlichting. Ineens beseften we hoe opgejaagd we in feite werkten en leefden. Eindelijk een paar versnellingen lager schakelen ... omdat dat echt moest. De dringendheid, voortdurend in het rond spiedend als het oog van Sauron, had een ander aandachtspunt gevonden: de bestrijding van dat virus en zijn gevolgen.

Nu, enkele maanden en veel slachtoffers later, worden de eerste balansen opgemaakt. Met z'n allen nemen we het 'nieuwe normaal' in de mond. En wat kunnen we daarbij verwachten? Zal het normaal zo 'nieuw' worden als sommigen dat laten uitschijnen? Of mogen we eerder verwachten dat het oude 'dringend' spoedig zal terugkeren – maar misschien zelfs in versterkte vorm? Moeten we geen rekening houden met de reële mogelijkheid dat het 'nieuwe normaal' eenvoudigweg het 'oude normaal' zal blijken, maar naar een hoger niveau van intensiteit en dringendheid getild?

Opvolgcultuur

Laat ons eerst even kijken naar die korte periode van relatieve rust en verlichting. Het tijdelijk wegvallen van het label 'dringend' mag ons niet misleiden. Het was niet uitsluitend een kwestie van 'even wat druk van de ketel', hoewel we het wel zo konden ervaren: een pas op de plaats in de ratrace die we allen lopen. Maar veeleer nog leek iets anders op te vallen, iets wat voorheen zo alomtegenwoordig was dat we het niet meer hadden kunnen zien: het onbedekte gelaat van wat we de 'opvolgcultuur' willen noemen.

Om preciezer te zijn: de drang om zaken op te volgen manifesteerde zich plotsklaps in haar opvallende afwezigheid. We hadden het gevoel van bevrijding, van even te zijn losgelaten – niet zozeer omdat we nu al onze werkzaamheden thuis moesten verderzetten, maar voornamelijk door het tijdelijk wegvallen van verstikkende administratieve verplichtingen, het vrijgesteld zijn van fluks op e-mails te moeten antwoorden, het relatief verstommen van alle aansporende stemmen. Dààrdoor leken we adem te halen. De drift om alle borden tegelijk draaiende te houden, anders zo aanwezig, had even haar intensiteit verloren. De uitzonderingssituatie bevestigde als het ware de regel. We konden plots veel preciezer aanvoelen wat ons in de 'normale' situatie gevangen had gehouden: een cultuur.

De opvolgcultuur maakte in sterke mate opgang gedurende de voorbije decennia. In haar meest brede betekenis bestaat ze erin dat de finaliteit van wat we doen niet langer met een intrinsieke betekenis verbonden is, maar vervangen wordt door een constante evaluatie van dat doen. De doelmatigheid van processen werd gaandeweg het in kaart brengen van die processen en de controle daarvan. Of nog: het in kaart brengen en evalueren van de processen werd een doel op zich, het eigenlijke doel. We kunnen hier met andere woorden spreken van een 'doelverschuiving'. Een voorbeeld: iemand roept een initiatief in het leven met als doel het verminderen van een bepaalde werkdruk. Daarmee start een nieuw proces, al dan niet gepaard met het oprichten van een 'werkgroep' of 'commissie', waarvan het functioneren op zijn beurt weer om opvolging vraagt. Eerder dan het verminderen van de werklust roept zo'n initiatief dus een nieuwe werkdruk in het leven: van bevraging en het opvolgen van de bevraging, van het verzamelen en interpreteren van gegevens, terugkoppelen, bespreken, voorstellen formuleren, opnieuw terugkoppelen ... In het slechtste geval vraagt dit initiatief, dat steeds verder om zich heen grijpt, om nieuwe werknemers die zich ook weer moeten waarmaken en zich laten gelden door nieuwe processen op te starten ... met nog meer verse werkdruk als gevolg. Kortom: het opvolgen van processen en initiatieven werd de voornaamste motivator, met het bereiken van hun initiële doelen als een schamel, veelal sterk 'verdund' bijproduct.

Misschien spreken we hier in eerste instantie vanuit onze eigen ervaringen in de academische wereld. Toch valt het fenomeen ook te observeren in heel verschillende sectoren – en duikt het niet enkel op in de categorie van de 'hoofdarbeid'. De zorgsector bijvoorbeeld, zoals al langer wordt gesignaleerd, kreunt onder de becijferwoede en het streven

om zorg zo efficiënt mogelijk toe te passen. Interacties met patiënten of cliënten worden tot op de minuut getimed en in kaart gebracht. Wie het meemaakt, herkent het meteen. Telkens groeit er bovenop de werkvloer, het niveau waar het 'echte' werk plaatsvindt, een steeds uitdijend opvolgapparaat dat initieel bedoeld is om het werk op de werkvloer efficiënter en vlotter te maken. In realiteit echter bemoeilijkt dit apparaat het werk en maakt het het zelfs onleefbaar.

Wat vooral ook opvalt bij de verbreiding van de opvolgcultuur, is dat de massale digitalisering van onze werkomgeving de opvolgdrang steeds meer brandstof heeft bezorgd. Door digitale technologie kan opvolging namelijk nog efficiënter, nog performanter en nog massaler gebeuren. En net die alomtegenwoordigheid maakt dat we de opvolgdrang niet langer zien. Ze is normaal geworden, ze *is* 'het normaal'. Hoe kan het dan dat in coronatijden het vele opvolgen plots zo opviel? Dit lijkt op het eerste zicht een paradoxale vaststelling. Mensen stortten zich volop op digitale technologie. Zou dat dan de digitale inspectie niet juist verstrengd moeten hebben? Blijkbaar niet. Het digitale opvolgwezen leek voor korte tijd, zoals wij allen, van slag – vleugellam voor even. Veel heeft allicht te maken met de plotse, onverwachte en radicale reorganisatie van werkprocessen. Iedereen moest zich herorganiseren, ook het beest dat opvolging heet. Maar in de tussentijd kwam het wel op krachten. En met het nieuwe gewicht die de coronacrisis geeft aan digitale technologie, valt vooral te verwachten dat het sterker terugkeert dan voorheen. Valt dit tij dan niet te keren?

Ambivalentie

De overtuiging dat digitalisering de opvolgcultuur intensiveert, dwingt ons tot een specifieke reflectie over digitale technologie. Die reflectie is zeker verwant aan andere belangrijke discussies van het moment, zoals die over privacy en de zogenaamde corona-apps of de hacking-gevoeligheid van videoconferencing-platformen. Maar toch wijst ze op een nog andere en dieperliggende problematiek. Voorbij privacy heeft een reflectie over digitale technologie te maken met hoe we op een fundamenteeler niveau over die technologie denken: wat we ervan verwachten, wat we ermee doen en hoofdzakelijk wat de technologie ons tersluiks *laat* en *doet* doen. Een veel moeilijker te vatten en af te lijnen kwestie van *cultuur* dus, waarbij we moeten kijken naar de diepst gewortelde aannames over het leven dat we in een digitale samenleving leiden.

Digitale technologieën gelden in nogal wat middens al langer als panacee. Binnen het onderwijsveld bijvoorbeeld verwacht men veel van online educatie, weliswaar op een schaal van 'mild positief' tot 'wild enthousiast'. Zeker, bij de opkomst van nieuwe technologieën kan er een typische hoerastemming ontstaan, vaak gespiegeld door even hevige paniekreacties. De ene verwacht alle goeds van de nieuwe technologie in kwestie, de ander ziet vooral dreiging en gevaren. Artificiële Intelligentie (AI) is recent zo'n voorbeeld. In feite is AI helemaal niet zo'n nieuw fenomeen, maar wel een domein waarbinnen in het

voorbijge decennium enkele belangrijke innovaties plaatsvonden. Meer in het algemeen werken we al jaren met computers, maar in recente tijden hebben digitale technologieën zoals de laptop en de smartphone ons alledaagse leven helemaal doordrongen en hebben ze radicaal ingegrepen in onze dagdagelijkse gewoontes: we praten, schrijven, denken, koken, luisteren, reizen, wandelen, rijden ... door het digitale apparaat gestuurd. Al die vernieuwingen konden in de laatste jaren wel eens zorgen voor een vreemdsoortige maar typische combinatie van hype en vrees.

Het is bijzonder moeilijk om tussen deze extreme posities in te laveren, met veel verraderlijke obstakels op de weg. We verwachten doorgaans veel van technologie – in positieve of negatieve zin. Dat hoort bij wat technologie daadwerkelijk is: een versterking of uitbreiding van onze capaciteiten en mogelijkheden, in ‘veruiterlijkte’ vorm (bv. een hamer, een auto, een app ...). We ontwikkelen technologie met een bepaalde *doelstelling*, ingegeven door een bepaalde maatschappelijke druk, geen wonder dat we er verwachtingen rond koesteren. Maar is het de technologie *zelf* die iets in het werk stelt, of doen *wij* het *door middel van* technologie? In het eerste geval bekijken we technologie vanuit een deterministisch standpunt: technologie als werkende en bepalende kracht (bv. de ‘drone’ verandert onze samenleving voorgoed in een surveillancemaatschappij). In het andere geval nemen we een instrumentalistisch perspectief in: technologie als neutraal middel om iets te bereiken of te verwezenlijken (bv. drones helpen ons om een vijand te neutraliseren zonder dat we zelf aan gevaar worden blootgesteld).

Beide kijkwijzen zijn – soms nagenoeg onontwaarbaar met elkaar vermengd – in het maatschappelijk discours terug te vinden. Bij gelegenheid zegt men het eens met zoveel woorden, zoals voorzitter van de Europese Commissie Ursula von der Leyen bij haar bezoek begin 2020 aan het VUB AI Experience Center: ‘In het algemeen is technologie neutraal en het hangt van ons af wat we ervan maken’ (*Von der Leyen Meets Robots ahead of AI Strategy Announcement*). De beperkende formule ‘in het algemeen’ roept weliswaar vragen op: In welke bijzondere instanties is technologie dan niet neutraal? Is technologie nu eens wel een werkende kracht waarover we geen controle hebben, en dan weer niet? Zoals gezegd, verraderlijke obstakels.

In de filosofie en ethiek van de technologie tracht men al sinds een paar decennia een fijnmaziger analyse van technologie aan te bieden, daarbij verwijzend naar de geschiedenis van technologie. Die wijst namelijk uit dat noch deterministische noch instrumentalistische gezichtspunten geheel correct zijn. Of beter: *beide* zijn correct. Technologie *doet* wel degelijk dingen (ze determineert ons), maar we kunnen haar ook voor een stuk sturen; we staan niet helemaal machteloos (ze blijft ook een instrument). Zo blijkt dat technologie stevast goeie en slechte effecten heeft. Filosofisch-technisch uitgedrukt: technologie is *ambivalent*. Ze is niet het een of het ander. Maar tegelijk zijn we doorgaans behoorlijk onbeholpen in het inschatten van wat die effecten precies zijn of zullen zijn. Bij de opkomst van de wasmachine en andere huishoudtoestellen bijvoorbeeld verwachtte

men de emancipatie van de huisvrouw. Een heleboel tijd zou vrijkomen die voorheen aan huishoudelijk werk besteed moest worden. Het tegendeel bleek het geval: met de verspreiding van de wasmachine en andere toepassingen werden hygiënische normen hertekend en op sommige vlakken veeleisender. Alsof men dacht: 'Nu kunnen we wasgoed schoner krijgen, laten we dat dan ook doen' – waardoor er uiteindelijk en ondanks de hulp van de wasmachine niet minder maar net meer werk op de plank kwam. Zo bepaalt technologie ons wereldbeeld, maar blijven we blind voor haar neveneffecten. Omdat we aanvankelijk bepaalde doelen op het oog hadden, merkten we niet (meteen) dat er méér gebeurt dan dat waar we naar streefden.

Het digitale

Hoe kunnen we een inschatting maken van digitale technologie, als we van de vooronderstelling uitgaan dat technologie ambivalent is, dus niet eenduidig goed of slecht?

Digitale technologie mag dan noch een neutraal instrument noch een alles determinerende kracht zijn, toch heeft ze effecten. Het is onmogelijk om die exhaustief op te sommen. Met de intrede en massale inburgering van digitale technologie veranderde de maatschappij voorgoed. We vermeldden reeds dat alles wat we op een gemiddelde dag doen digitaal 'gemedieerd' is – van onze bankafschriften tot onze muziekkeuze, van onze boodschappenlijstjes tot onze fotoalbums. Het gemak en het nut dat digitale technologie ongetwijfeld met zich meebracht, zijn niet te schatten. Maar laat ons even kijken wat *het digitale*, op een meer fundamenteel niveau, eigenlijk *doet*.

Op een basaal niveau verwerkt digitale technologie informatie in de vorm van binaire code – nullen en éénen. Getallen, woorden, toestanden, situaties worden omgezet in rijen van 1 en 0 (ja/nee). Het woord 'tekst' bijvoorbeeld wordt '01110100 01100101 01101011 01110011 01110100'. Dat is voldoende voor de hand liggend. Toch staan we bijna nooit stil bij de bredere filosofische implicaties ervan. Wat doet dit digitale proces met 'data' of 'gegevens'? We zijn zo diep doordrongen van de digitale structuur dat we automatisch bij het woord 'gegevens' – op zich beschouwd alles wat 'zich aandient' en elke neerslag van het menselijke denken – aan *data* denken, namelijk binaire informatie in een computer.

Data als binaire code vormen een zeer specifieke taal, met specifieke sterktes en beperkingen. Ook andere talen hebben die eigenschap: we kunnen niet verwachten dat het Spaans alle finesses van het Russisch weergeeft of vice versa. Zeker, wanneer je iets kunt omzetten in binaire code, maak je het bruikbaar voor razendsnelle computerverwerking. Tegelijkertijd echter herleid je inzichten of toestanden tot een kader dat in vele gevallen niet langer de rijkheid of nuance van die inzichten of toestanden vat. Dit gaat in eerste instantie over het omzetten van een 'toestand in de wereld' (bv. de diversiteit van een woonbuurt) naar een vorm van computercode (bv. een database met cijfers over afkomst

en etniciteit). Uiteraard hangt de wijze waarop gegevens tot digitale data worden ook af van een aantal factoren: welke gegevens worden in data omgezet; op welke manier (wat wordt er behouden, wat gaat er verloren); hoe worden die data geaggregeerd, geanalyseerd, geïnterpreteerd en gebruikt ...?

Maar ondanks de context waarin die omzetting altijd gebeurt, maakt het digitale al op het meest elementaire niveau dingen mogelijk en andere onmogelijk. Van zodra er digitale data *zijn*, is er reeds een bepaalde manier van kijken en van denken ontsloten en een andere zienswijze onmogelijk geworden. We kennen die ervaring in de vorm van een nieuw computersysteem dat wordt ingevoerd en waar dan 'alle gegevens' ingestopt moeten worden. Ter wille van de efficiëntie dient het proces – productieproces, organisatieverband, evaluatievorm ... – in digitaliseerbare stukjes gehakt te worden opdat men het vervolgens kan stroomlijnen (of dat is tenminste het idee; we weten evengoed uit ervaring dat dat lang niet altijd werkt – technisch of praktisch).

Digitalisering en opvolging

Het verlangen om op te delen en te stroomlijnen wortelt dus heus niet alleen in het digitale: het kadert in een efficiëntiedenken dat van lang voor het digitale tijdperk dateert. We denken bijvoorbeeld aan de grondlegger van de 'wetenschappelijke bedrijfsvoering', Frederick Taylor (1998), of meer algemeen aan de moderniteitsgedachte dat alles in termen van oorzaak en gevolg kan worden beschreven. Maar van belang is wel dat het digitale hier uitstekend op is toegesneden. In veel gevallen dreigt het de 'hokjes' of de 'segmentering' nog strakker, nauwer en – ook al denken we het omgekeerde – minder adequaat te maken. Alles wat impliciet was, moet nu koste wat het kost expliciet en representeerbaar gemaakt worden. Wat voorheen eerder vage, onuitgesproken, maar niet minder performante knowhow was, moet nu in een formulier ingepast kunnen worden. Zo worden bijvoorbeeld alle moeilijker te kwantificeren nuances en schakeringen van hoe een werkneemster presteert – hoe zij functioneert in de groep, hoe zij wordt gewaardeerd door collega's enzovoort – gereduceerd tot lijsten, labels en matrices. 'Ongeveer zo' vernauwt noodgedwongen tot 'precies zo'. Want alles moet uiteindelijk in die mal van nullen en éénen geraken. En wat niet in de mal past ... bestaat niet meer.

Op deze digitale precisiedrang haken, zoals reeds aangegeven, de opvolgdrift en de opvolgcultuur in. Alles wat mensen doen en laten moet worden omgezet in traceerbare, bewaarbare en berekenbare brokjes. Net op dit punt reiken de opvolging en monitoring gebrande bureaucratische geestdrift enerzijds en de digitale technologie anderzijds elkaar de hand. Ze zijn als het ware voor elkaar gemaakt. Zoals we reeds suggereerden, bestonden natuurlijk de bureaucratie en de sinds de 17de eeuw opgekomen meet- en telcultuur (zie Mattelart 2001) reeds vóór het digitale tijdperk. Ook de efficiëntiehype gaat minstens een goeie eeuw terug. Digitale technologieën op zichzelf leiden met andere woorden niet noodzakelijkerwijs tot opvolgcultuur. Maar de computer, oorspronkelijk

een telapparaat (en in fundamentele zin is hij dat nog steeds), heeft in combinatie met netwerken en mobiele technologie het berekenen, het monitoren en het meten vleugels gegeven en tot op grote hoogte gebracht. Zo hoog dat we het concrete, alledaagse nauwelijks nog kunnen zien. En de stilaan alles doordringende digitale mediëring laat monitoringpraktijken doorsijpelen in domeinen die er tot voor kort grotendeels van gevrijwaard bleven: onderwijs, zorg, landbouw ...

Maar we hebben een keuze. De mens met digitale tools kan in grotere dan wel kleinere mate beslissen om mee te gaan in de digitale intensivering van de opvolgdrang. Daarvan toonde de lockdown ons zeer kort een glimp. De uitzonderingstoestand die COVID-19 met zich bracht, leek aan onze normale urgenties, even dan toch, een eind te maken. En anderzijds bleek de wereld van het digitale net ook de oplossing te zijn voor al wat voor even moest wijken: online-parties, Skype-etentjes, online shoppen, ongelimiteerd netflixen, Teams-, Skype- of Zoom-vergaderingen, gestreamd onderwijs ... We vielen *en masse* terug op digitale technologie, terwijl de opvolgdrift tijdelijk op het achterplan verdween.

Welk 'nieuw normaal' dan?

Wat kunnen we dan verwachten van het 'normaal' dat opnieuw zijn intrede zal doen wanneer we onze levens stilaan hernemen zoals dat voorheen het geval was? We zetten noodgedwongen in op digitale middelen, en wanneer we terugkeren naar *business as usual*, zullen we ongetwijfeld intensiever dan voorheen met digitale technologie aan de slag gaan. Dat zal beslist gunstige effecten met zich meebrengen. De toegenomen acceptatie rond thuiswerken, bijvoorbeeld, moeten we een positieve evolutie noemen voor milieu, gezondheid en levenskwaliteit. De grotere bekendheid met die mediatechnologieën die we voorheen nog nauwelijks hadden geëxploreerd, zal allicht ook gunstige gevolgen met zich meebrengen. Maar tegelijk sluit de verder doorgedreven digitalisering het risico in op een nog meer geïntensiveerde opvolgdrang en -cultuur: een opvolgcultuur 2.0. Zoals eerder vermeld was het wegvallen van het opvolgfenomeen *tijdelijk*, althans voor veel werknemers in veel sectoren. Het valt te verwachten dat met wijdverspreid thuiswerk de drang om processen scherper op te volgen en te controleren een versnelling hoger zal schakelen. En opnieuw, zoals dat bij de wasmachine het geval was, dreigt het bestaan van de mogelijkheid de dynamiek te versterken: omdat we *kunnen* opvolgen, *moeten* we ook opvolgen. Terwijl we, in omgekeerde volgorde, misschien best eerst bepalen wat we absoluut *moeten* opvolgen, om vervolgens in te schatten hoe we dat – technisch, praktisch, organisatorisch, beleidsmatig – *kunnen* opvolgen.

Hoe zal 'het nieuwe normaal' er dan uitzien? Met wat we zo-even hebben beweerd over de ambivalentie van technologie, kunnen we moeilijk verwachten dat we zonder meer op haar kunnen vooruitlopen. De inschatting van hoe de wereld er na de uitzonderingstoestand zal uitzien, hangt voor een stuk af van hoe de inmiddels weer verder doorgedreven

technologische innovatie zal inspelen op onze vernieuwde gewoontes. Onze gewoontes zullen na de lockdown mogelijk wel 'vernieuwd' worden, beïnvloed door onze ervaringen tijdens de lockdown. Maar vervolgens zullen ze ook weer snel *gewoonte* zijn, routine. Toch laat zich voorvoelen dat de gretigheid waarmee we de digitale technologie de afgelopen maanden hebben omarmd geen radicale breuk zal veroorzaken in de opvolgdrang. Eerder lijken digitale media en technologieën, in al hun vormen, onze leefwereld nog sterker te doordringen, want ze losten datgene op waar we tijdens de lockdown geen traditionele antwoorden meer voor hadden. De traceerbaarheid, de volgbaarheid, de digitale greep zullen hier allicht wel bij varen. Maar onze onzichtbaarheid, de onmogelijkheid om onze individualiteit als mens te grijpen en te beheersen, kortom onze vrijheid, dat alles zal steeds meer onder druk komen te staan.

Hoe we het ook bekijken, een 'nieuw normaal' en het vooruitlopen erop dragen sowieso iets tegenstrijdigs in zich. Is 'een normaal' niet datgene waarvan we aannemen dat het er 'gewoon' is? Indien we het als *nieuw* herkennen, kan het onmogelijk *normaal* zijn. Wanneer we echter terugkijken heeft de tijdelijke uitzondering ons wel bewust gemaakt van gewoontes waarvan we ons voor die situatie niet of nauwelijks bewust waren. Toch lijken we er nu reeds op gebrand om een evaluatie te kunnen maken van hoe onze wereld er na het herstel van bepaalde oude gewoontes uit zal zien. Alsof we een stap voor kunnen zijn op de veranderingen die zich nog moeten voltrekken en hun code al gebroken is nog voor ze zich goed en wel in onze levens hebben genesteld. Is het verlangen het nieuwe nog voor zijn aankomst in te schatten en te begrijpen niet bij uitstek een teken dat opvolgen en efficiëntie de centrale drijfveren zijn geworden van een digitale cultuur? Is dat verlangen er niet bij uitstek op gericht ook een toekomstig 'normaal' reeds op voorhand te kunnen coderen ... en van de nodige opvolging te voorzien?

Referenties

- Cowan, RS. (1983). *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave*. New York: Basic Books.
- Eftting, M. (13 februari 2015). Tjak, tjak, volgende patiënt: de ontsporing van de ggz. *de Volkskrant*. <https://www.volkskrant.nl/gs-bf16625d>
- Frederik, J. & Blauw, S. (5 januari 2016). Hoe de cijferdictatuur het werk van leraren, agenten en artsen onmogelijk maakt. *De Correspondent*. <https://decorrespondent.nl/3395/hoe-de-cijferdictatuur-het-werk-van-leraren-agenten-en-artsen-onmogelijk-maakt/204247610105-bcc14e5b>
- Mattelat, A. (2001). *Histoire de la société de l'information*. Parijs: La Découverte.
- Shove, E. (2003). *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg.
- Taylor, FW. (1998). *The Principles of Scientific Management*. Mineola (NY): Dover.
- Von der Leyen Meets Robots ahead of AI Strategy Announcement. 18 februari 2020. euronews. Geraadpleegd 14 mei 2020 via <https://www.youtube.com/watch?v=n-Ml9gPe4G4>

De gezondheidscrisis, een aanzet tot efficiënt federalisme?

Aube Wirtgen en Dave Sinardet

In een federale staat zoals België hebben de federale overheid en de deelgebieden autonome bevoegdheden, dit zijn takenpakketten waarbinnen een bestuursniveau in beginsel autonoom regelgeving kan aannemen.

Dat betekent uiteraard dat die bevoegdheden dienen te worden verdeeld tussen de federale overheid en de deelgebieden. Dat gebeurt door bepaalde taken uitdrukkelijk aan het ene of het andere bestuursniveau toe te wijzen. Men spreekt in dat verband van toegewezen bevoegdheden.

Het is evenwel onbegonnen werk om iedere mogelijke, bestaande aangelegenheid op te lijsten en uitdrukkelijk aan het ene of het andere bestuursniveau toe te vertrouwen. Bovendien doen maatschappelijke evoluties, zoals de opkomst van sociale media of andere technologische innovaties, telkens weer nieuwe noden aan regelgevend optreden en dus bevoegdheden ontstaan. Om een bevoegdheidsvacuüm te voorkomen moet een federale staat dus noodzakelijk een back-upplan hebben, dat wil zeggen dat een bestuursniveau wordt aangewezen dat instaat voor de 'restcategorie' van bevoegdheden die niet uitdrukkelijk aan het ene of het andere bestuursniveau zijn toegewezen. Het betreft de zogenaamde residuaire bevoegdheden.¹

De beslissing om de residuaire bevoegdheden aan de federale overheid, dan wel aan de deelgebieden toe te bedelen, hangt veelal samen met de wijze waarop de federale staat is tot stand gekomen. In een centrifugaal federalisme, waar de unitaire staat eerst bestond en de deelgebieden door defederalisering tot stand kwamen, beschikt de federale staat meestal over het residu van de bevoegdheden en de deelgebieden over de toegewezen bevoegdheden. Dat is met name het geval in België, althans zolang artikel 35 van de Grondwet niet wordt uitgevoerd.²

Principes van bevoegdheidsverdeling in België

In België zijn er twee types deelgebieden, zijnde de gemeenschappen en gewesten, wat de verdeling verder complexifieert: er moet immers beslist worden of federale bevoegdheden worden overgeheveld naar de gewesten of de gemeenschappen.

De bevoegdheidsverdeling wordt in België door een aantal principes beheerst, waaronder het beginsel van de exclusiviteit van de bevoegdheden en de hiërarchische gelijkheid tussen de federale overheid en de deelgebieden.

Tijdens de verschillende staatsvormingen hebben de grondwetgever en de bijzondere wetgever ernaar gestreefd om het Belgisch federalisme te baseren op het exclusiviteitsbeginsel. Dit impliceert dat in principe slechts één overheid bevoegd is voor een bepaalde aangelegenheid op een bepaald grondgebied.

In werkelijkheid blijkt evenwel dat in de meeste aangelegenheden de techniek van de zogenaamde 'gedeelde exclusieve bevoegdheden' werd toegepast. Dit houdt in dat sommige aspecten van een aangelegenheid exclusief worden toegewezen aan een bestuursniveau, terwijl andere aspecten van diezelfde aangelegenheid aan een ander bestuursniveau worden toevertrouwd.³ Zo is de federale overheid bevoegd voor de regeling van de toegang, het verblijf, de vestiging en de verwijdering van vreemdelingen en zijn de gemeenschappen bevoegd voor het beleid betreffende het onthaal en de integratie van vreemdelingen.

Een systeem van 'gedeelde exclusieve bevoegdheden' brengt met zich mee dat een overheid, zelfs wanneer ze binnen de grenzen van haar bevoegdheid blijft, het beleid van een andere overheid kan doorkruisen.

Bovendien, en hoewel het principe van exclusieve bevoegdheid het uitgangspunt bleef bij de verschillende staatsvormingen, zijn in de loop van de tijd verschillende afwijkende technieken toegepast, zoals de parallelle bevoegdheden, de concurrerende bevoegdheden en de parallelle uitoefening van exclusieve bevoegdheden.

Last but not least moet het principe dat de deelgebieden slechts kunnen optreden binnen de hen toegewezen bevoegdheid worden getemperd door de zogeheten 'impliciete bevoegdheden'. Dit betekent dat de deelgebieden, onder bepaalde voorwaarden, een bevoegdheidsdomein kunnen betreden dat niet het hunne is, maar dat van de federale overheid.

Het exclusiviteitsbeginsel blijkt dus enkel in theorie het centrale uitgangspunt in het Belgisch federalisme, in werkelijkheid wordt het langs alle kanten door uitzonderingen uitgehouden. De onderscheiden bevoegdheden zijn versnipperd over de verschillende bestuursniveaus.

Problemen met de bevoegdheidsverdeling in België

Het resultaat van deze aanpak is dat de bevoegdheidsverdeling in België – alvast in sommige domeinen – onvoorstelbaar complex is en dat voor bepaalde bevoegdheidsdomeinen al te veel politieke actoren en bestuursniveaus gelijktijdig en bij voorkeur gelijklopend dienen op te treden. De versnippering van bevoegdheid over verschillende bestuursniveaus leidt ertoe dat geen coherente bevoegdheidspakketten bestaan. Deze versnippering heeft ook als vanzelfsprekend gevolg dat er moet samengewerkt worden. Ook wanneer die samenwerking constructief verloopt, blijkt die werkwijze niet altijd de meest adequate en efficiënte te zijn.

Omdat België bovendien een klein, dichtbevolkt land is, waar de deelgebieden niet meteen duidelijk afgebakende socio-economische en socio-demografische gehelen zijn maar daarentegen op verschillende vlakken in elkaar overlopen, moet er vaak zelfs samengewerkt worden in materies die grondwettelijk wél grotendeels tot de bevoegdheid van de deelgebieden behoren maar die overleg, coördinatie en vaak zelfs een gezamenlijke beslissing vereisen. Zo behoort het invoeren van een vorm van rekeningrijden tot de autonome bevoegdheid van de gewesten maar is er een vrij grote consensus onder experts en politici dat er best één systeem wordt bepaald en ontwikkeld voor het hele Belgische grondgebied. Dat betekent in de praktijk dat minstens drie regeringen hierover een consensus moeten vinden en een akkoord maken, waarbij best ook de federale regering betrokken wordt. In theorie zullen het de betrokken ministers zijn die hierover in een interministeriële conferentie een compromis moeten vinden, maar wanneer het belangrijke beslissingen betreft moeten die daarover eerst een akkoord op zak hebben binnen hun regering.

De kern van de politieke besluitvorming in België ligt echter bij de politieke partijen. Het woord heeft een pejoratieve bijklank, maar ook in politiek-wetenschappelijke literatuur wordt België daarom weleens als een 'partitocracy' beschreven. Op dit moment zijn negen partijen vertegenwoordigd in de drie gewestregeringen, met elk eigen visies en belangen. Een akkoord tussen de drie gewestregeringen betekent dus in de praktijk één tussen negen partijen. De Belgische ervaring met incongruent samengestelde regeringen – vooral sinds 2003 – heeft bovendien aangetoond dat het sluiten van akkoorden bemoeilijkt wordt wanneer partijen op het ene niveau in de meerderheid en op het andere in de oppositie zitten. Het vinden van compromissen tussen partijen die in één regering zitten is doorgaans minder moeilijk omdat ze vaak hetzelfde belang delen, zoals het overleven van de regering.

Kortom: daar waar de invoering van een vorm van rekeningrijden toen dit nog federale bevoegdheid was, moest beslist worden door een viertal partijen binnen één regering, moet daarover sinds de defederalisering een compromis gevonden worden door een klein tiental partijen verspreid over drie à vier regeringen. Niemand betwist dat het

vinden van akkoorden binnen Belgische regeringen door communautaire en andere tegenstellingen zeker niet van een leien dakje liep maar de vraag is of de defederalisering het beslissingsproces niet nog complexer heeft gemaakt. Geregeld komt het er op neer dat beleid uiteindelijk met meer verschillende partijen moet gevoerd worden dan toen de bevoegdheid nog federale materie was.

Dat is ook het geval op het vlak van het gezondheidsbeleid.

De Belgische bevoegdheidsverdeling rond gezondheidsbeleid en de coronacrisis

Het gezondheidsbeleid werd reeds bij de Tweede Staatshervorming aan de gemeenschappen toegewezen. Tussen 1980 en 2014 onderging deze regeling geen enkele wijziging, hoewel de federale overheid noch de deelgebieden tevreden waren met de vaak onduidelijke contouren van hun bevoegdheden. In het kader van de zesde staatshervorming werd de regeling herzien, hetgeen neerkwam op een uitbreiding van de bevoegdheden van de gemeenschappen. Hoewel een meer homogene verdeling van bevoegdheden toen één van de veelgebruikte argumenten was voor deze bevoegdheidsoverdracht, behoort de regeling inzake het gezondheidsbeleid tot de meest complexe bevoegdheidsverdelingen in het Belgisch federalisme. Het gaat om een gedeeld exclusieve bevoegdheid, waarbij verschillende deelaspecten van de materie residuair federaal blijven of uitdrukkelijk aan de federale overheid worden voorbehouden. Het is bovendien niet steeds eenvoudig om het gezondheidsbeleid af te bakenen ten opzichte van belendende percelen zoals de uitoefening van de geneeskunde.⁴

De complexiteit van de bevoegdheidsverdeling heeft in een aantal domeinen zijn limieten bereikt, dat staat buiten kijf. Dat er nood is aan vereenvoudiging en opheldering, zal niemand betwisten.

Een overdreven complexe bevoegdheidsverdeling is immers niet zonder risico. Minstens schuilt daarin het gevaar dat een bestuur dat zijn verantwoordelijkheid om opportuïteitsredenen niet wenst te nemen, zich verschuilt achter onduidelijkheid over de contouren van zijn bevoegdheid. Omgekeerd moedigt het al te gulzige overheden aan domeinen te betreden die niet tot hun bevoegdheid behoren, wat er toe leidt dat het beleid van de daadwerkelijk bevoegde overheid wordt doorkruist of gedwarsboemd.

Zeker in het domein van de gezondheidszorg maakt de versnippering van bevoegdheden dat zeer veel partijen betrokken zijn bij het beleid. De situatie is nog complexer dan bij een regionale bevoegdheid zoals mobiliteit, omdat bij het gezondheidsbeleid nog meer regeringen betrokken zijn. Op dit moment zijn in België maar liefst negen regeringsleden bevoegd voor een aspect van gezondheidszorg. Allereerst is er uiteraard de federale minister van Volksgezondheid. Aangezien de drie gemeenschappen sinds 1980 bevoegd

zijn voor het gezondheidsbeleid komen daar sowieso drie gemeenschapsministers bij. Dat het een gemeenschapsbevoegdheid betreft, betekent ook dat in Brussel minstens twee ministers bevoegd zijn, voor de Vlaamse en de Franse Gemeenschapscommissie (en beiden ook voor de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie). Zo zitten we al aan zes. Er zitten echter ook bevoegdheden bij de gewesten, wat maakt dat ook in de Waalse gewestregering een minister bevoegd is. En dan is het ook nog altijd mogelijk dat binnen regeringen bevoegdheden verbonden met gezondheidszorg over verschillende ministers (en partijen) verspreid worden. Dat is onder meer in deze legislatuur het geval in de Franse gemeenschap en in de Franse gemeenschapscommissie. Op één van de twee bevoegde leden van de Franse Gemeenschapscommissie na⁵ zijn al deze ministers vandaag vertegenwoordigd in de Interministeriële Conferentie Volksgezondheid. Daar zetelen dus acht ministers behorende tot zeven verschillende partijen.⁶ Toen in mei 2018 op het UZ Brussel een verkiezingsdebat over gezondheidszorg werd georganiseerd, kregen de politici in het panel een raadseltje voorgelegd door Marc Noppen, directeur van het UZ Brussel: nadat hij de andere had opgenoemd vroeg hij het panel wie de nog niet vernoemde voor volksgezondheid bevoegde minister was. Geen enkele politicus in het panel – allemaal experts in gezondheidszorg waaronder de federale minister Maggie De Block – wist het juiste antwoord te geven.

Het spreekt voor zich dat deze structuur niet de meest ideale is wanneer zich een ongeziene gezondheids crisis voordoet zoals degene die we nu kennen en die op vele vlakken een uniforme nationale aanpak vereist. Een dergelijke setting houdt ernstige risico's in en thans zijn er reeds tal van voorbeelden aan te wijzen waar het de bevoegdheidsverdeling is die voor verwarring en vertraging gezorgd heeft. Uit de verslagen van de Interministeriële Conferentie voor Volksgezondheid tijdens de periode van de Coronacrisis blijkt bijvoorbeeld dat het lange tijd onduidelijk bleef wie nu precies de verantwoordelijkheid voor het contactonderzoek op zich zou (moeten) nemen, de gemeenschappen of de federale overheid, wat uiteindelijk leidde tot hoogoplopende conflicten tussen Vlaams minister Wouter Beke (CD&V) en federaal minister Philippe De Backer (Open Vld) en een aanzienlijke vertraging van de opstart ervan. Ook de bestellingen van beschermingsmateriaal gebeurden door de verschillende overheden teveel los van elkaar, zonder veel transparantie, waardoor ook hier aan efficiëntie werd ingeboet. Er waren ook problemen van coördinatie met de Risk Management Group (RMG), nochtans samengesteld uit vertegenwoordigers van de kabinetten van de verschillende ministers bevoegd voor gezondheid, wat onder meer leidde tot het te lang uitblijven van een duidelijke teststrategie.

Naar een nieuwe bevoegdheidsverdeling?

Sinds de aanvang van de gezondheids crisis gingen terecht, steeds meer stemmen op om de bevoegdheidsverdeling inzake gezondheidsbeleid te herbekijken. Daarbij klinkt de roep om verdere opsplitsing het luidst. Volgens die strekking kan de versnippering best

worden weggewerkt door het gezondheidsbeleid geheel over te dragen aan de gemeenschappen. Met andere woorden zouden die aspecten die thans nog tot de federale overheid behoren best ook worden gecommunautariseerd.

Sommige voorstanders van verdere opsplitsing van de gezondheidszorg pleiten dan weer eerder voor een (gedeeltelijke) regionalisering, een overheveling naar de gewesten dus. Als men al een consensus kan vinden over een verdere overheveling, dreigt de vraag naar welke deelgebieden dit moet gaan dus nog voor conflict te zorgen. Dit was immers reeds het geval tijdens de onderhandelingen over de zesde staatshervorming, waar één van de belangrijke conflictpunten onder de partijen was of men de kinderbijlagen en enkele uitkeringen die binnen de gezondheidszorg vallen naar de gemeenschappen dan wel naar de gewesten moest overhevelen, onder meer vanwege de gevolgen voor Brussel.⁷ Die tegenstelling was één van de dossiers die een compromis over de zesde staatshervorming lang bemoeilijkte, een scenario dat zich bij een zevende staatshervorming dus dreigt te herhalen.

Het valt op dat wanneer op het terrein blijkt waartoe de complexiteit van de Belgische bevoegdheidsverdeling leidt, meestal als oplossing het verder afbouwen van de federale bevoegdheden wordt voorgesteld. Het omgekeerde scenario, namelijk materies van deelstatelijk niveau terug naar het federaal niveau overhevelen, wordt minder vaak bepleit.

Al lijkt het tij te keren, want de laatste jaren is het tegengeluid dat vroeger nauwelijks bestond wel opvallend sterker geworden. Uit recent onderzoek bleek dat de steun voor herfederalisering van bevoegdheden onder parlementsleden van verschillende partijen de voorbije jaren gegroeid is⁸. Ook in het debat rond de bevoegdheidsverdeling van gezondheidszorg werd door sommigen een (gedeeltelijke) herfederalisering van het gezondheidsbeleid voorgesteld.

Dat is een hoopgevende ontwikkeling. Volwassen, voldragen en hedendaags federalisme veronderstelt immers dat het debat open en vrij 'in twee richtingen' kan worden gevoerd.

Toch valt te vrezen dat een volgende, zevende staatshervorming enkel zal leiden tot nog meer versnippering van bevoegdheden, volgens de oude, beproefde recepten. Ook valt te vrezen dat enkel gekeken wordt in de richting van verder regionaliseren en communautariseren. Zou men daarin tot het uiterste gaan en alle federale bevoegdheden rond gezondheidszorg voor zover mogelijk opsplitsen, zou men in de huidige setting een nationale gezondheids crisis nog steeds te lijf moeten gaan met acht ministers van volksgezondheid, aangezien dan enkel de federale minister in theorie zou wegvallen (in de praktijk zou er echter ongetwijfeld minstens een federale bevoegdheid overblijven voor coördinatie bij epidemieën).

De toewijzing van bevoegdheden aan een overheid zou nochtans de resultante moeten zijn van een afweging tussen de democratische legitimiteit op dat domein en de efficiëntie van overheidsoptreden op dat niveau. In een geavanceerde federale staat, zoals de onze, zou bevoegdheidsallocatie moeten berusten op een beredeneerd en gestructureerd debat over het optimale niveau om een bepaalde maatregel uit te vaardigen. Per beleidsdomein dient te worden afgewogen welk het meest adequate of geschikte bestuursniveau is om maatregelen uit te vaardigen. Dat daarbij culturele en politieke overwegingen een belangrijk gewicht dienen te krijgen, zal niemand betwisten. Maar aspecten zoals schaalvoordelen en efficiëntiewinst zijn – al zeker in een geglobaliseerde context – minstens even belangrijk.

Eindnoten

- 1 Sottiaux, S., *Grondwettelijk recht*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 237.
- 2 Sinds 1993 wordt door artikel 35 van de Grondwet uitdrukkelijk bepaald dat de federale overheid slechts bevoegd is voor de aangelegenheden die de Grondwet en de wetten, krachtens de Grondwet zelf uitgevaardigd, haar uitdrukkelijk toekennen. De gemeenschappen en de gewesten zijn, ieder wat hen betreft, bevoegd voor de overige aangelegenheden onder de voorwaarden en op de wijze bepaald door een bijzonderemeerderheidswet. Volgens deze bepaling berust de residuaire bevoegdheid in België dus in principe bij de deelgebieden. Echter is de inwerkingtreding van artikel 35 van de Grondwet aan bijzondere modaliteiten onderworpen, welke nog niet werden uitgevoerd. Het principe volgens hetwelk de residuaire bevoegdheden toekomen aan de deelgebieden mag dan wel in de Grondwet vermeld staan, de effectieve uitvoering ervan laat op zich wachten en veronderstelt een grondwetswijziging en de goedkeuring van een bijzonderemeerderheidswet. (Van Damme, M., (2015). *Overzicht van het Grondwettelijk Recht*, Brugge, die Keure, 270-271.)
- 3 Zie inzake de bevoegdheidsverdeling Vande Lanotte, J. et al. (2015). *Belgisch Publiekrecht*, II, Brugge, die Keure, 1069 e.v.
- 4 Martel, B. en Verrijdt, W., 'Artikel 5, §1, I, BWHI' in Dalle, B. et al (eds.) (2018). *Duiding Federale Staatstructuur*, Brussel, Larcier, 307.
- 5 Op het Overlegcomité van 19/02/2020 werd beslist dat Alain Maron (Ecolo), minister bevoegd voor gezondheid in de Franse Gemeenschapscommissie alsook in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, ook staatssecretaris Barbara Trachte (eveneens Ecolo) zou vertegenwoordigen, bevoegd voor preventieve gezondheidszorg in de Franse Gemeenschapscommissie. Overigens is Elke Van Den Brandt (Groen), bevoegd voor gezondheid in de Vlaamse Gemeenschapscommissie, alsook in de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, officieel wel lid van de Interministeriële Conferentie maar wordt ook zij op de vergaderingen de facto vertegenwoordigd door Maron. Dat de drie regeringsleden tot dezelfde politieke familie behoren, verklaart ongetwijfeld waarom deze 'versimpeling' van de Brusselse vertegenwoordiging mogelijk is.
- 6 Tijdens de coronacrisis werd nog een negende regeringslid aan de Interministeriële Conferentie toegevoegd: federaal minister Philippe De Backer (Open Vld) die toen bevoegd werd voor de taskforce voor medische hulpmiddelen.
- 7 Popelier, P. en Sinardet, D., 'Stabiliteit en instabiliteit in de Belgische federale staatsstructuur' in Popelier, P., Sinardet, D., Velaers, J., Cantillon B. (ed.). *België, Quo Vadis? Waarheen na de zesde staats hervorming?*, Antwerpen-Cambridge: Intersentia, 1-29.
- 8 Sinardet, D., Reuchamps, M., J. Dodeigne, J. (2016). Een Belgiëbocht? Parlementsleden over de bevoegdheidsverdeling, in *Samenleving en Politiek*, 23(2), p. 74-86.

Eerwaarde data: De COVID-19-trigger en hoe ons geld waarde-data werd

Geoffrey Aerts

De COVID-crisis laat geen enkele sector ongemoeid en treft sommige sectoren sterker dan anderen. De transitie van waardepapier naar waarde-data raakt hierdoor in een nieuwe stroomversnelling. Consumenten- en betalingsgedrag verandert razendsnel. Welke rol spelen banken in deze transitie en welke impact heeft dit op de eindgebruiker? En welke onbeantwoorde vragen komen bovendien?

Van pamporrekening tot pensioensparen

Van jong tot oud, iedereen kent geld. Iedereen is eraan verbonden en er is voor bijna alles een monetaire waardering, maar kent iedereen de functies van geld en zal geld zoals we het vandaag kennen, altijd blijven bestaan? Geld heeft drie belangrijke functies: het kan gebruikt worden als tussengoesd bij transacties, het kan dienen als waardemeter voor andere goederen en het kan een spaarmiddel zijn voor latere tijden.

De huidige toepassingen voor geld kennen een lange voorgeschiedenis. In eerste instantie bestond geld niet. Vóór munten van edele metalen werden gemaakt, werden andere waardevolle materialen gebruikt, zoals schelpen en zout, om middelen te verruilen.¹

De eerste Europese bankbiljetten werden in Zweden uitgevaardigd in 1661. Ze vervingen koperen munten, die toen als betaalmiddel werden gebruikt. Het gebruik van bankbiljetten berust op een principe van representatief geld, waardepapier, dat kon verruild worden voor goud of zilver. Dat soort situatie, onder andere door middel van het gebruik van fractionele reserves (een groot deel van het verzamelde goud in de vorm van waardepapier opnieuw uitlenen), kon leiden tot bankpaniek. Het failliet van sommige banken die papiergeld uitgaven, gaf aanleiding tot het stelselmatig overgaan op een systeem waarin de overheden garant stonden voor het geld uitgegeven of gedrukt via centrale

banken. Zulke systemen bestaan nog steeds in de VS via de Federal Reserve Bank (FED) of in de EU via de Europese Centrale Bank (ECB).² Naar mate de tijd vorderde, werden ook meer en meer innovaties doorgevoerd binnen de financiële sector. De integratie van communicatietechnologie zorgde ervoor dat transacties sneller verliepen, dat de toegang tot financiële data sneller tot bij de eindgebruiker kwam en dat ook het bijhouden van financiële transacties makkelijker werd.³ Ook het gebruiksgemak in de uitvoering van betalingen werd stelselmatig verbeterd. Onder andere het gebruik van contactloos betalen en de introductie van digitale valuta, twee innovaties die een hoge vlucht lijken te nemen onder impuls van de COVID-19-crisis, zijn voorbeelden van recente innovaties inzake financiële transacties.

Digitale valuta

Naar aanleiding van een paper gepubliceerd in 2008 door een persoon of groep van personen (de ware identiteit is onbekend) die schuilgaan onder de naam Satoshi Nakamoto ging een collectief van vrijwilligers in 2009 over tot de implementatie van een *Bitcoin blockchain*.⁴ Door het gebruik van cryptografie kon de Bitcoin volgens zijn scheppers als een betrouwbaar, uitwisselbaar en fraudebestendig gedistribueerd grootboek⁵ uitgerold worden. Hoewel het idee niet nieuw is – reeds in de jaren tachtig werden er vergelijkbare systemen voorgesteld – loste het door Nakamoto voorgestelde protocol evenwel het zogenaamde dubbele uitgavenprobleem op, zonder de noodzaak om bij een transactie gebruik te maken van een vertrouwde derde partij.

Het dubbele uitgavenprobleem doet zich voor bij digitale munten, daar de waarde-data lokaal kan worden opgeslagen. Zodoende zou iemand die data kunnen kopiëren en meermaals gebruiken voor verschillende aankopen. Dat zou op zijn beurt leiden tot inflatie van de munt en een verlies aan vertrouwen in het betaalmiddel. Bitcoin gebruikt een gedecentraliseerd of gedeeld consensus mechanisme beter gekend als *proof of work* dat ervoor zorgt dat alle Bitcoin transacties geverifieerd worden in een netwerk van verificateurs. Deze verificatie belet het dubbele gebruik van eenzelfde munt of waarde-data voor verschillende transacties. Traditioneel werd dit probleem aangepakt door gebruik te maken van een vertrouwde derde partij, maar dit is tevens niet veilig, daar dit *een single point of failure* creëert of anders gezegd, de centralisatie van het vertrouwensmechanisme bij één partij maakt het ganse systeem kwetsbaar.

Waarde-data

Parallel aan de huidige pandemie gaan verschillende centrale banken wereldwijd over tot het oprichten van pilootprojecten met digitale munten. Op 20 april 2020 rapporteerde de *Wall Street Journal* dat de Chinese centrale bank een pilootproject zou opzetten om in vier Chinese steden een eigengemaakte digitale valuta te installeren.⁶ Ondersteunend

richtte men in China tevens een onderzoeksinstituut op dat gekoppeld is aan die digitale munten. In de VS volgt men de crypto-ontwikkelingen ook nauwlettend op. Daar is onder andere MIT bezig met het *digital currency initiative*, waarbinnen men relevant onderzoek uitvoert naar aanleiding van digitale munten en de initiatieven genomen door centrale banken in kaart brengt.⁷

De centrale banken van Groot-Brittannië, Japan, de eurozone, Zweden en Zwitserland werken samen met de Bank voor Internationale Betalingen (BIB) om mogelijke *use-cases* voor dergelijke valuta's te beoordelen. De impuls voor al deze initiatieven rond digitale munten bij grote bancaire instellingen is de lancering van de Libra door Facebook. Deze crypto zou worden gekoppeld aan een mandje van valuta en overheidsschuld om een stabiele waarde te behouden. Het project heeft evenwel fel te kampen gehad met uitdagingen in zowel regelgevend opzicht, alsook in het overtuigen van de publieke opinie. Desalniettemin kwam dit initiatief tijdens de huidige pandemie opnieuw op het voorplan. De voornaamste bezwaren tegen de Facebook crypto betreffen een gebrek aan vertrouwen in het bedrijf om in te staan voor het uitgeven van digitale valuta, maar zeker ook de mogelijke ondermijning van de macht van de centrale bankiers als gevolg van de stap richting het uitgeven van waardepapier, of beter gezegd waarde-data. Het lijkt de financiële instanties bovendien niet 'eerlijk' dat banken aan strikte bankenregelgeving onderworpen zijn en Facebook niet (omdat het bedrijf geen bank is). Het is banken momenteel niet toegestaan om hun klantendata op dezelfde manier te gelde te maken als Facebook dat kan. Dat laatste zou dan ook een bijzonder competitief nadeel betekenen voor de financiële instellingen.

Blufpoker

Dat initiatieven zoals dat van Facebook op weerstand stuiten staat buiten kijf. Wereldwijd staan digitale valuta onder druk en worden ze door de traditionele financiële instellingen en analisten met argusogen aanschouwd. Voornamelijk de enorme toename in waardering van de Bitcoin in 2017 en de daaropvolgende enorme afname, gaven Bitcoin een slechte naam bij beleggers en investeerders.

Kritische stemmen stellen verder dat de initiatieven genomen door de centrale bankiers voornamelijk een spelletje blufpoker betreffen. Zo vatte de voorzitter van de ECB Lagarde deze tegenstrijdige positie samen toen ze het Europees Parlement vertelde dat door de centrale bank uitgegeven digitale valuta's 'een gebied zijn waar we ons langzaam moeten haasten'⁸.

Het lijkt geen twijfel dat het idee van Libra, een digitale valuta die belooft sneller, goedkoper en gemakkelijker betalingen toe te laten voor de 2,4 miljard gebruikers van Facebook, een serieuze wake-up call is geweest voor centrale bankiers. Ze maken zich zorgen over allerlei risico's, waaronder de robuustheid, de bescherming van klanten en hun gegevens,

het witwassen van geld, de financiering van terrorisme en privacy in het algemeen. De grootste zorg is evenwel dat Libra het potentieel heeft om de belangrijkste macht van centrale banken te verwateren, namelijk de mogelijkheid om de geldtoevoer naar de economie te beheersen.

Een digitale munt, wanneer die wordt opgezet vanuit een anoniem collectief of vanuit een commercieel belang, roept dan ook enorme weerstand op bij de centrale banken. Mochten de digitale munten effectief aanslaan, dan zou dat betekenen dat mensen in de volgende financiële crisis hun geld van banken zouden kunnen verschuiven naar een digitale valuta. Zulke vluchten naar (schijn)veiligheid zijn niet ondenkbaar, denk maar aan de economische crisis van 2008, toen sterkere banken geld inzamelden dat van zwakkere banken werd opgenomen. Belangrijker echter is dat een ver doorgedreven en ruim gedragen versie van deze digitale valuta banken als tussenpersoon voor het tijdelijk bewaren van geld en of voor het faciliteren van transacties volkomen overbodig maakt. Wat een erkende bank momenteel nog uniek maakt ten opzichte van een digitale valuta zonder tussenpersoon, is dat een bank op basis van fractionele reserves leningen kan uitschrijven, zodoende geld uit het niets kan creëren en dat hij hiertoe bijzondere waarborgen en regels opgelegd krijgt van de overheid. Echter, de drie functies van geld, het faciliteren van transacties, het bepalen van waarde en het sparen, worden nu reeds overgenomen door digitale valuta zoals Bitcoin, ongeacht of die stabiel zijn of niet. Daarboven maken we reeds sinds eeuwen gebruik van representatief geld en is dus ook de stap naar een louter op data gebaseerde munt niet meer dan een extensie van de mythe of de idee van fictief geld.

De COVID-19 trigger

Verkopen in de EU vonden tot voor de huidige COVID-crisis nog steeds voornamelijk offline plaats – in fysieke winkels – en aankopen werden voornamelijk gedaan met contant geld. Dankzij het gemak dat ze bieden, maar ook omwille van de geruchten rond mogelijke besmetting via aanraking met cash geld, nemen zowel online winkelen als contactloze elektronische betalingen een hoge vlucht en behoren ze tot de belangrijkste aanjagers van de digitale transformatie die plaatsvindt in onze economie en samenleving. De real time toegankelijkheid van e-commerceproducten en hun continue beschikbaarheid, samen met het gemak van elektronische betalingen, verstoren vele aspecten van het traditionele winkelgedrag van consumenten. Voor deze crisis, in de EU, winkelde reeds een grote meerderheid van de internetgebruikers, met name onder de 45 jaar, online. Kleding, sportartikelen, reizen en online content zoals games, video's en muziek behoren tot de meest populaire items.⁹ Onder impuls van de COVID-crisis wordt dit gedrag alleen maar versterkt.

Anderzijds worden e-commerce en de cashloze samenleving geconfronteerd met tal van uitdagingen op het gebied van cybercriminaliteit, fraude, privacy en de digitale kloof. Een

boutade stelt dat het voornamelijk oude mensen en criminelen zijn die cash best handig vinden en dat zij vaak de enigen zijn die koppig blijven vasthouden aan cash geld. Wat blijkt echter is dat ook privacy een vaak gehoorde reden is waarom contactloos betalen niet als een evidentie moet worden beschouwd. Contactloos betalen betekent immers dat elke financiële transactie sporen nalaat. Wie toegang heeft tot die data kan onze hele levenswandel tot in de intiemste details in kaart brengen. Nog een probleem is veiligheid en betrouwbaarheid. Criminaliteit verdwijnt niet, maar verschuift naar online fraude en cybercrime. Elektronische betaalsystemen kunnen crashen, vragen veel onderhoud en zware schokken en/of aanvallen kunnen het betaalverkeer lamleggen. Ook kwetsbare groepen in de samenleving en de sociale gevolgen van contactloos betalen zijn nog onvoldoende in kaart gebracht en roepen vragen op rond het gemak en de snelheid waarmee geld kan worden uitgegeven en hoe deze evolutie het bewaren van een budget bemoeilijkt.¹⁰

Pleitbezorgers voor contant geld en dus anoniem betalen, stellen daarom dat contant betalen een basisrecht en een keuze moet blijven voor iedereen. Zo niet, stellen zij, verliezen we niet alleen biljetten en munten, maar vooral onze vrijheid, onze privacy en de mogelijkheid om onbespied te leven. Digitale munten, uitgegeven door een collectief zonder commercieel belang, kunnen hier evenwel soelaas bieden. Dit omdat e-wallets anoniem kunnen worden aangemaakt en transacties geëncrypteerd verlopen. Zodoende bieden ze bescherming van de persoonlijke gegevens, zolang de verificatie voldoende gedistribueerd verloopt en er binnen het netwerk van verificateurs geen dominante *nodes*¹¹ aanwezig zijn. Dit laatste wordt evenwel zeer moeilijk te realiseren gezien de gekende moeilijkheden rond het opzetten van collectieve actie en collectieve besluitvorming.

2140

In 2140 verwacht men dat de laatste Bitcoin (in dit geval een fractie van een Bitcoin, namelijk een Satoshi) zal ontgonnen worden. Dat zal ervoor zorgen dat men op dat moment beschikt over een schaars goed, een collectie van waarde-data, met een totaal van 21 miljoen ontgonnen Bitcoin. In de rol van schaars goed wordt gedacht dat Bitcoin de rol van goud kan overnemen, als onderliggende waarde-data voor representatief geld. Dit laatste zou evenwel een grote verandering in de onderliggende filosofie omtrent geld betekenen. Er is uiteraard nog tijd. Tot dan blijft de Bitcoin kwetsbaar, zowel omwille van het feit dat er onzekerheid is aangaande het voortbestaan ervan, maar ook omdat het onduidelijk is hoeveel nodes in het netwerk er zullen overleven en wat dit zal kosten. Daarenboven zijn er voldoende kritische stemmen die stellen dat de Bitcoin geen één van zijn aangehaalde voordelen effectief kan waarmaken.¹²

Dat alles maakt dat de macht van de centrale bankiers en andere financiële instituties over een van de meest fundamentele elementen van onze hedendaagse samenleving, voor afzienbare tijd gevrijwaard blijft. Dat dit sociaal coördinatie- en allocatiemechanisme, het

geld, verder zal evolueren en dat ook ons gebruik van cash geld en contante betalingen zal afnemen, dat is zeker. Gestaag zal ons consumptiegedrag verder in kaart worden gebracht en zullen de financiële instellingen onze grootste zondes kennen. Eerwaarde bank, vergeef ons onze aankopen, herstel ons in onze waardigheid en geef ons onze waarde-data in ruil krijgen jullie onze data.

Hierbij dienen we ons evenwel vragen te stellen bij en inzicht te krijgen in de maatschappelijke gevolgen die deze evolutie met zich meebrengt. Zal onze maatschappij aanvaarden dat waar geld nu een representatief goed is, waarvan de onderliggende waarde berust op een overeenkomst met de overheid, in de toekomst kan gaan berusten op waarde-data uitgegeven door een anoniem collectief of een sociale media bedrijf? Welke gedragsregels zullen we zulke instanties opleggen? Hoe dienen zij met onze gegevens om te gaan? Hoe kan deze transitie verlopen en wat is de impact ervan op ons consumptiegedrag? Laat een cashloze samenleving nog vrijheden toe en zal een op data gebaseerde valuta ons voldoende motiveren om ook aan onze verplichtingen te voldoen? Wat zal de impact hiervan zijn op ons fiscaal stelsel? Tot dusver lijkt de mythe van de Bitcoin onvoldoende sterk om als een effectief breedgedragen sociaal coördinatie- en allocatiemechanisme te worden gehanteerd. Ook naar efficiëntie toe lijkt het vele malen minder vervuilend om simpelweg schelpen te ruilen. Wat de COVID-19-crisis evenwel leert is dat menselijk gedrag en zeker consumptie- en betaalgedrag bijzonder snel kan veranderen en dat nood financiële wetmatigheden met regelmaat weet te doorbreken. Zodoende is het louter wachten op de e-dollar en de e-euro, dewelke zullen trachten het beste van beide werelden te combineren.

Eindnoten

- 1 Chown, J., & Chown, J. F. (1994). *A History of Money: from AD 800*. Psychology Press.
- 2 Ibid.
- 3 Sánchez, M. (2010). Financial innovation and the global crisis. *International Journal of Business and Management*, 5(11), 26.
- 4 Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- 5 Een grootboek is de verzameling van alle grootboekrekeningen. Daarin wordt van elke grootboekrekening afzonderlijk een overzicht bijgehouden van de wijzigingen die zich gedurende een bepaalde periode voordoen. Veelal worden deze wijzigingen in dagboeken geregistreerd, alvorens ze automatisch worden verwerkt in het grootboek. Aan de hand van bepaalde waarden in het grootboek kan de financiële situatie van een bedrijf op het betreffende moment worden bepaald. (Bron: Wikipedia)
- 6 Cheng, J. (20 april 2020). China Rolls Out Pilot Test of Digital Currency. Geraadpleegd via <https://www.wsj.com/articles/china-rolls-out-pilot-test-of-digital-currency-11587385339>
- 7 CBDC | Central Bank Digital Currency. (24 februari 2020). Geraadpleegd via <https://dci.mit.edu/cbdc-central-bank-digital-currency>
- 8 Central bank talk of launching cryptocurrencies is all bluff. (5 december 2019). Geraadpleegd via <https://www.ft.com/content/5988c3f4-15e6-11ea-9ee4-11f260415385>
- 9 Negreiro Achiaga, M. D. M. (19 maart 2020). The rise of e-commerce and the cashless society - Think Tank. Geraadpleegd 5 mei 2020 via [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI\(2020\)649341](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI(2020)649341)
- 10 Datapanik. (4 juni 2020). Waarom de cashloze samenleving een gevaar voor onze privacy is | datapanik.org. Geraadpleegd 9 juni 2020 via <https://www.datapanik.org/dossiers/cashless/waarom/>
- 11 Een *node* is in de informatica een apparaat of een structuur, die als onafhankelijke eenheid kan worden beschouwd. Nodes functioneren binnen een geautomatiseerd systeem en communiceren met elkaar. Voor de beschrijving van een dergelijk systeem komen de nodes overeen met de in de grafentheorie gebruikte knooppunten (Bron: Wikipedia).
- 12 Hanley, B. P. (2013). The false premises and promises of Bitcoin. *arXiv preprint arXiv:1312.2048*.

Naar een beter evenwicht tussen gezondheid, economie en psychisch welzijn

Frieda Matthys

De COVID-19-epidemie heeft onze maatschappij dooreengeschud. Zowel het rondwarende, potentieel dodelijke virus als de maatregelen tegen de verspreiding ervan hebben sterk ingegrepen op het maatschappelijk leven én op de medische en psychosociale zorg zelf. Een epidemie met een zeer besmettelijk en relatief gevaarlijk virus, dat nieuw is en weinig bekend, noopt tot snelle en soms overhaaste ingrepen. Ingrepen die op hun beurt het leven van de bevolking sterk beïnvloeden.

De bevolking informeren en waarschuwen zonder een angstpsychose te induceren is er daar een van. Ook de communicatie over al deze aspecten beïnvloedt niet alleen het gedrag van de bevolking maar ook hun geestelijk welzijn. Onderzoek bij vorige crisissen heeft aangetoond dat het effect op de psychische gezondheid langdurig kan zijn.

De ziekte

De infectie op zich kan ernstige medische gevolgen hebben en ook dodelijk zijn. Dit alles veroorzaakt angst met soms irrationeel gedrag tot gevolg. Op termijn moet ook rekening gehouden worden met inflammatie en invloed op de immuniteit die schadelijk kan zijn voor het brein zelf.¹ De besmettelijkheid maakt het virus tot een onzichtbare vijand waardoor alle medemensen een bedreiging kunnen zijn. Ook dat kan angstig maken en mensen emotioneel van elkaar verwijderen.

Social distancing is een ongelukkige term omdat enkel fysieke afstand vereist is en emotionele en psychische 'nabijheid' juist heel belangrijk blijft.

Er zijn veel onzekerheden over de aard van de ziekte, de verspreiding, de ernst, en de gevolgen ervan. Dat leidt vaak tot sterke emoties, ook bij degenen die niet in direct contact

geweest zijn met de besmetting. Die psychologische factoren bepalen voor een groot deel hoe de bevolking omgaat met het gevaar van de infectie en met de opgelegde maatregelen (zoals bekend bij vaccinatie): emotionele, onredelijke reacties en defensief of on-aangepast gedrag zijn mogelijk.²

Klassieke psychologische reacties zijn onder meer een verhoogd stressniveau dat zich uit in slapeloosheid, gevoelens van angst en onveiligheid, maar ook woede, een zondebok zoeken en een verhoogde zorgvraag bij de huisarts en op de spoeddiensten. Daarnaast zien we ook vaak een sociaal isolement, toegenomen gebruik van alcohol en andere roesmiddelen, en risicovol gedrag³, familiale conflicten en geweld. Bij kinderen en jongeren manifesteert het onwel-gevoel zich eerder als gedragsstoornissen, terugtrekking of slechte schoolresultaten. Een minderheid zal een echte decompensatie doormaken zoals een depressieve, angstige of posttraumatische stressstoornis. Hier is professionele hulp noodzakelijk.

Deze effecten mogen niet onderschat worden. In een onderzoek in China in januari rapporteerden meer dan de helft van de respondenten lichte tot matige stressreacties, 29 % matige tot ernstige angstreacties en 17 % matige tot ernstige depressieve symptomen.

Vooraf bij mensen met reeds aanwezige psychische kwetsbaarheid ziet men ernstigere symptomen, zoals ook bij andere epidemies, bijvoorbeeld de varkensgriep in 2009.

De meeste patiënten met een reeds bestaande psychische stoornis hebben genoeg veerkracht om deze uitdaging aan te kunnen. Ze kunnen ook kracht putten uit het ondersteunen van lotgenoten. Op termijn moet erover gewaakt worden dat zij niet over hun grenzen gaan. Psychiaters zullen mogelijk geconfronteerd worden met een toenemend aantal crisissen bij kwetsbare patiënten, maar ze kunnen ook nieuwe aanmeldingen verwachten van mensen die lijden onder de impact van de epidemie op henzelf, hun familie en hun geliefden.

Een lockdown grijpt in op het dagelijkse leven van iedereen. Wie een potentiële bron van besmetting is, wordt echter geïsoleerd. De effecten daarvan zijn goed bestudeerd (zie kader).⁴

Quarantaine van zieke personen

De psychologische effecten van quarantaine zijn vrij goed gekend:

1. De frustratie en de verveling gelieerd aan het isolement
2. Een moeilijker toegang tot materiaal, voeding en zorg (inclusief eventueel beschermingsmateriaal)
3. Onvoldoende, onduidelijke of tegenstrijdige informatie
4. Een te lange duur van de quarantaine
5. De angst om besmet te worden of anderen te besmetten
6. Financiële tekorten: verlies van werk, bijkomende kosten en een onzeker socio-economisch perspectief kunnen bijkomend zeer stresserend zijn, vooral voor mensen met lage inkomens
7. Het stigma van mogelijk besmet te zijn (geweest) dat tot uitsluiting kan leiden en soms versterkt wordt naar bepaalde etnische groepen toe
8. Terugkeren naar het 'normale', geeft extra stress en verloopt vaak veel moeizamer en langzamer dan gedacht

Ook wat de overheid kan doen, is vrij goed gekend:

1. De communicatie optimaliseren: deze moet helder, eenduidig en goed begrijpbaar zijn, ongewenste psychologische reacties niet in de hand werken en het vertrouwen en de bereidheid tot medewerking versterken. Daarom is ze best kort, herhaald en goed afgestemd op de verschillende groepen
2. Contact met naasten moet zo veel mogelijk aangemoedigd en mogelijk gemaakt worden
3. Praktische hulp moet goed georganiseerd zijn
4. De zorgverleners die in contact komen met besmette personen, dienen goed voor zichzelf te zorgen en het moet evident zijn dat ze mogelijk zelf hulp nodig hebben, zowel medisch, praktisch als psychologisch

Overheidsmaatregelen

De maatregelen voor de brede bevolking gaan in tegen het normale sociale gedrag: fysiek afstand houden, geen handdruk, geen knuffel, zo weinig mogelijk contacten en activiteiten. De invloed op het maatschappelijk leven is enorm: geen feestjes, geen sport, noch ontspanning of uitstapjes, enkel noodzakelijke boodschappen, geen bezoeken aan grootouders, vrienden of familie en al helemaal niet als ze ziek zijn. De invloed is ook groot op het economisch leven en op het dagelijks leven: technische werkloosheid voor meer dan één miljoen mensen en telewerk voor minstens evenveel. Sluiten van cafés en restaurants, speeltuinen en scholen.

Het negatieve effect van de vergrendeling en de isolatie is veel meer uitgesproken bij jonge mensen⁵ dan bij mensen van middelbare leeftijd, wijst onderzoek uit.⁶ Aan jonge ouders vragen om thuis te werken en ondertussen ook voor hun jonge kinderen te zorgen en ze ook nog les te geven is een onmogelijke opgave. De sterksten slepen zich erdoor of interpreteren de regels zodat het doenbaar blijft. Wie zwakker is, met nog andere problemen kampt of juist rigoureuus probeert zich aan alle regels te houden, riskeert eronderdoor te gaan.

Alleenstaanden die technisch werkloos zijn, hebben veel meer te lijden onder de lockdown dan diegenen die met een partner samenleven, tenminste als de relatie niet te conflictueus is. Voor wie alleenstaand is én een psychische kwetsbaarheid heeft, hoort isolement al langer bij het dagelijks leven. Deze mensen stimuleren tot meer activiteiten en contacten is vaak één van de therapeutische doelstellingen. Als alle activiteitencentra en dagbehandelingen gesloten worden, is er voor velen absoluut geen contact meer met de buitenwereld. Enkel voor wie overweg kan met de sociale media, en er ook de nodige apparatuur voor heeft, kan beeldcontact enig soelaas bieden. De maatregelen en de communicatie moeten met deze verscheidenheid rekening houden. Dat geeft het minste schade en bevordert de motivatie en de bereidheid om de regels te volgen.

Ook patiënten met psychische kwetsbaarheid waren hiervan de dupe. Vaak waren ze bang om hun therapeut nog te ontmoeten. Even vaak kregen ze de boodschap dat hun behandeling enkel telefonisch of digitaal mogelijk was of werd ze helemaal on hold gezet. Uit een bevraging van het Vlaams Patiënten Platform (VPP)⁷ bleek dat 60 % van de ambulante behandelingen waren opgeschort, deels op initiatief van de patiënt, deels op initiatief van de zorgverlener. De meeste patiënten hebben hier niet tegen geprotesteerd. Hoe kleiner hun zelfvertrouwen en hoe groter hun ontzag voor de therapeut, hoe minder ze protesteerden. Veel zorgverleners waren zeer enthousiast over de telefonische hulpverlening en de beeldconsultatie. Hoe zouden patiënten het lef hebben om daar niet mee akkoord te gaan?

Psychologische en psychiatrische hulpverlening is geen zorg die on hold kan gezet worden.⁸ Dat nu wel doen, impliceert dat de therapie eigenlijk niet echt nodig was. Het tegendeel is nochtans waar. In een periode van grote maatschappelijke onzekerheid en een algemeen verhoogd angstniveau, waarbij ook broodnodige contacten en activiteiten gestopt worden, is juist extra ondersteuning nodig.⁹

Sommigen patiënten ervoeren de boodschap 'uw behandeling wordt voorlopig opgeschort' als een afwijzing en een gebrek aan interesse. Een ervaringsdeskundige schreef me: 'Wanneer men bij een psycholoog, psychiater of therapeut gaat, betaalt men voor zijn/haar tijd. Betrokkenheid is spijtig genoeg niet te koop. En laat dat nu hetgeen zijn dat helend kan werken en ons zelfzekerheid, hoop en wilskracht geeft om onze trauma's aan te pakken.'

De overheid heeft veel geïnvesteerd in de economische gevolgen van de lockdown. Grote bedragen werden vrijgemaakt om de ondernemingen te ondersteunen. Het financiële effect op wie reeds dicht bij de armoedegrens zat, is minstens zo ingrijpend. 'Ziek maakt arm en arm maakt ziek' is een van de punten uit het noodprogramma van de Staten-Generaal Geestelijke Gezondheidszorg. De groep die zich in deze vicieuze cirkel bevindt, is door de maatregelen sterk gegroeid. De overheid heeft slechts na lang aandringen experts op het gebied van geestelijke gezondheid opgenomen in haar adviesorganen.

Communicatie

Goede communicatie is belangrijk om de bevolking enerzijds te informeren, te waarschuwen en gerust te stellen en anderzijds te motiveren om de dwingende maatregelen zo goed mogelijk toe te passen in het belang van iedereen. De communicatie over alle aspecten van een crisis beïnvloedt niet alleen het gedrag van de bevolking maar ook hun geestelijk welzijn.

De communicatie moet in de eerste plaats helder en eenduidig zijn, wat vaak niet het geval was. Zo werd aanbevolen om alle niet-dringende medische zorg op te schorten. Voor opvolging van patiënten moest de voorkeur gegeven worden aan telefonisch contact of videocalls. Daar is een goede reden voor: medische en verpleegkundige equipes en de accommodatie mogen niet overbelast worden zoals in Italië het geval was. Al vrij snel bleek dat mensen met niet epidemie-gebonden zorgvragen zich hierdoor lieten weerhouden om hulp te vragen bij pijn of andere klachten waardoor hun problematiek escaleerde en in sommige gevallen zelfs dodelijk werd. Het herroepen van de boodschap en de bevolking aanmoedigen om wel naar de huisarts of het ziekenhuis te gaan, werd weinig opgevolgd.

De communicatie moet ook zelfvertrouwen en vertrouwen in de bevolking uitstralen, moet aanzetten tot waakzaamheid maar niet tot angst, moet motiveren tot solidariteit en medewerking. Ook op dat vlak werd vaak intuïtief en niet deskundig gecommuniceerd. De overheid heeft zich laten adviseren door experts op medisch, epidemiologisch en economisch vlak. Bij gebrek aan expertise betreffende gedragspsychologie en psychische kwetsbaarheid, doen de medische experts ook uitspraken over communicatie, gedrag en psychologie zonder veel deskundigheid.

Velen, of ze nu viroloog of epidemioloog zijn, menen intuïtief te weten wat goed is voor de bevolking en hoe ze best in de juiste richting te leiden. Het resultaat is een kakofonie met zalven en slaan, met dreigen en paaien en vooral met een gedrum van specialisten en politici om zich te profileren. De realiteit is dat er veel soorten mensen zijn die volgens bepaalde kenmerken in groepen kunnen ingedeeld worden en waarvan men het gedrag vrij goed kan voorspellen. Daar is onderzoek over en de deskundigheid is aanwezig in al onze universiteiten.

Deze crisis heeft een aantal dingen duidelijk gemaakt:

- We hebben een kwaliteitsvolle gezondheidszorg en een performant en flexibel gezondheidssysteem.
- We hebben een goede sociale zekerheid die zich snel kan aanpassen aan nieuwe noden.
- Een crisis kan maken dat vaste waarden op de helling komen te staan: privacy, beroepsgeheim, toegankelijkheid van de zorg, bewegingsvrijheid. De maatschappelijke discussie hierover moet nog gevoerd worden.
- Normaal gedrag kan plots gecriminaliseerd worden. Dat jongeren rondhangen op straat is van alle tijden, ook Socrates ergerde zich eraan. Het hoort bij de leeftijd en het is belangrijk in het sociaal leerproces. Op enkele weken tijd wordt het als asociaal, zelfs antisociaal gedrag beschouwd.
- Geestelijke gezondheid wordt nog altijd als iets bijkomstig gezien, een zaak waar iedereen zichzelf expert waant.
- Voor de meest kwetsbaren op sociaal en psychisch vlak is er niet voldoende ondersteuning voorzien; voor de consequenties van een lockdown op hun situatie worden geen creatieve oplossingen gezocht en wordt er niet extra geïnvesteerd. Om de psychiatrische ziekenhuizen te behoeden voor een uitbraak van de epidemie werd elke nieuw opgenomen patiënt zeven dagen in quarantaine geplaatst. Als je in een psychische crisis zit, die zo ernstig is dat een hospitalisatie noodzakelijk is, heb je zorg, nabijheid en geruststelling nodig, geen opsluiting en isolement. Voor test- en beschermingsmateriaal kwamen de psychiatrische ziekenhuizen op de laatste plaats.
- Voor mensen die economisch minder renderen is de zorg ook buiten een epidemie al minimaal, zelfs ondermaats (ouderen, chronisch zieken, gehandicapten, personen met een psychiatrische problematiek). Het personeel is krap berekend. Er is geen ruimte om crisissen of een verhoogde zorgnood op te vangen.

Deze epidemie heeft veel effect gehad op diverse aspecten van de samenleving. Onderzoek bij vorige crisissen heeft aangetoond dat de invloed op de psychische gezondheid langdurig kan zijn¹⁰: tot jaren nadien wordt een toename gezien in de prevalentie van angst, depressie en suïcide. Verder onderzoek is nodig¹¹ en wordt ook wereldwijd opgezet.

Welke conclusies kunnen we trekken?

De zwakke plekken in ons systeem moeten dringend geanalyseerd worden. We willen allemaal de beste zorg voor onze ouders, grootouders of kwetsbare familieleden. De zorg voor bejaarden, gehandicapten, lichamelijk en psychisch kwetsbaren moet versterkt

worden en de zorgverleners beter vergoed. Een consistente versterking is vereist, niet alleen in tijden van crisis. De organisatie van deze zorg moet herdacht worden, in samenwerking met de gebruikers van de zorg, om zo een flexibeler antwoord te kunnen bieden bij een nieuwe crisis. Voor de zorgverleners is overigens meer nodig dan een applaus. Velen zijn overbelast met kans op langdurige gevolgen.

Jongeren zijn minder kwetsbaar gebleken voor de epidemie zelf, maar zijn extra kwetsbaar voor de maatregelen om ze te beteugelen.⁵ Hen activiteiten en contacten ontnemen is ingrijpend in hun ontwikkeling. We willen allemaal de beste opvang en de beste opleiding voor onze kinderen. Dan zal, rekening houdend met het virus, ook daar moeten geïnvesteerd worden in accommodatie en in leerkrachten.

Communicatie is iets dat je ook best aan specialisten overlaat. De Veiligheidsraad kan zich daarom in gans het traject het best laten adviseren – niet alleen door virologen, epidemiologen en economen – maar ook door psychologen, sociologen en psychiaters. Zij kunnen aangeven hoe de bevolking het best wordt aangesproken, wat er nodig is om de schade bij de verschillende doelgroepen zo beperkt mogelijk te houden en waar er geïnvesteerd moet worden om de negatieve effecten op het psychisch welzijn te verhelpen.

Sommige ervaringen kunnen na de crisis verder positief benut worden. Zo is het belangrijk om het effect van telewerk, digitaal vergaderen, telefonische opvolging van chronische aandoeningen en beeldconsultatie te evalueren niet alleen op het vlak van kostprijs, mobiliteit en ecologie, maar vooral wat effectiviteit en levenskwaliteit betreft. Dit is een ideale situatie om goed onderzoek op te zetten.

Elke versoepelings- en steunmaatregel in het kader van de epidemie wordt nu door de overheid afgetoetst aan de economische gevolgen. Even belangrijk zal zijn om de consequenties voor de verschillende bevolkingsgroepen in te schatten; en niet alleen op financieel vlak. Wie wordt er beter van en wie slechter. De economie wordt massaal ondersteund om de verliezen van ondernemingen en van werknemers te compenseren. De economische gevolgen zullen nog jaren voelbaar blijven; daarom zal investeren belangrijk zijn. Maar investeren in de economie heeft enkel zin in een proces dat de levenskwaliteit van de burgers verhoogt. Psychisch welzijn is een belangrijk aspect van die levenskwaliteit. Een goed draaiende economie kan daarbij helpen als middel, niet als doel op zich. Geestelijke gezondheidszorg is een ander middel. De overbelasting en de schade op gebied van de geestelijke gezondheid zullen immers ook nog jaren voelbaar blijven. Gezien de lange wachttijden door de onderinvestering die er al voor de coronapandemie in de geestelijke gezondheidszorg waren, kan deze crisis misschien een aanleiding zijn voor een inhaalbeweging met een consistente, structurele versterking van het aanbod.

Eindnoten

- 1 Das, G., Mukherjee, N., Ghosh, S. (6 mei 2020). Neurological Insights of COVID-19 Pandemic. *ACS Chem Neurosci* 11(9), 1206-1209. <https://doi.org/10.1021/acscchemneuro.0c00201>
- Hagerty, S.L., Williams, L.M. (7 mei 2020). The Impact Of Covid-19 On Mental Health: The Interactive Roles Of Brain Biotypes And Human Connection. *Brain, Behavior, & Immunity - Health*, 5, 100078. <https://doi.org/10.1016/j.bbih.2020.100078>
- 2 Cullen, W., Gulati, G., Kellyh, B.D. (30 maart 2020). Mental health in the Covid-19 pandemic, *QJM*, 13(5), 311-312. <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcaa110>
- 3 Vanderbruggen, N., Matthys, F., Van Laere, S., Zeeuws, D., Santermans, L., Van den Aemele, S., L. Crunelle, C. Self-reported alcohol, nicotine and cannabis use during COVID-19 lockdown measures; results from a web-based survey, EAR, submitted.
- 4 Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., James Rubin, G. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *Lancet*, 395, 912–20.
- 5 Lorant, V., Smith, P., Van den Broeck, K., Nicaise, P. Effects of confinement measures related to the covid-19 pandemic on psychological distress, submitted.
- 6 Keygnaert, I. & Prof. Vandeviver, C. Studie naar Relaties, Stress en Agressie gedurende Covid 19 in België, UGent, rapport van 1 mei 2020.
- 7 Vlaams Patiëntenplatform vzw (april 2020). Wordt zorg bij personen met een chronische aandoening uitgesteld wegens het coronavirus COVID-19? Heverlee.
- 8 Percudani, M., Corradin, M., Moreno, M., Indelicato, A., Vita, A. (juni 2020). Mental Health Services in Lombardy During COVID-19 Outbreak. *Psychiatry Research*, 288: 112980. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112980>
- 9 Xiang, YT., Zhao, YJ., Liu, ZH., Li, XH., Zhao, N., Cheung, T., Ng, CH. The COVID-19 outbreak and psychiatric hospitals in China: managing challenges through mental health service reform, *Int. J. Biol. Sci.* 2020; 16(10): 1741-1744. <https://doi.org/10.7150/ijbs.45072>
- 10 Chit Makn IV, et al. (juli-augustus 2009). Long-term psychiatric morbidities among SARS survivors. *Gen Hosp Psychiatry*, 31(4), 318–326. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2009.03.001>
- 11 Holmes et al. (juni 2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *Lancet Psychiatry*, 7(6), 547-560. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)

Naar een 'digital turn' in het gevangeniswezen?

Kristel Beyens en Jana Robberechts

'Blijf in uw kot'

Met de uitspraak 'blijf in uw kot' zette Maggie De Block aan het begin van de coronacrisis de tijd voor iedereen stil. Allemaal ondervonden we wat het betekent om niet meer vrij te kunnen gaan en staan, waar en wanneer we willen, met wie we willen. Sommigen voelden zich eenzaam, anderen leden onder het gebrek aan privacy omdat ze met te veel mensen te lang onder één (te klein) dak moesten leven. De coronacrisis en de lockdown leerden ons wat het betekent om afgesloten te worden van fysiek contact met geliefden, vrienden en familie. Alle (gezamenlijke) activiteiten buitenshuis werden geschrapt. Mensen kregen last van een 'woestijngevoel', want alle dagen leken op elkaar. Na enkele weken hadden ze er genoeg van en snakte men naar verandering en écht contact.

Dit lijkt in zekere zin op wat gedetineerden elke dag ervaren, maar dan wel in extremere vorm, gedurende weken, maanden en zelfs jaren: dag in dag uit hetzelfde leven, vaak in een uitgeleefde en slecht verluchte gevangenscel van negen vierkante meter, die tegelijkertijd slaap-, eet-, toilet-, was- en ontspanningsruimte is. Deze cel delen ze meestal met één of twee medegedetineerde(n), die ze bovendien niet altijd zelf kunnen kiezen en soms niet begrijpen, omdat ze een andere taal spreken. Ook gedetineerden missen hun geliefde, familie en vrienden, zijn onzeker over de uitslag over hun proces of hun invrijheidstellingsdatum. Net zoals de vrije burger ongeduldig uitkeek naar het moment dat de coronamaatregelen zouden worden versoepeld, heeft ook het gebrek aan toekomstperspectief en menselijk contact een zware impact op het welzijn van de gedetineerden.

Dat de gevangenis – nog steeds – het best geïsoleerde instituut in de samenleving is, toont zich ook in de besmettingscijfers. Volgens gegevens van het Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen (DGEPI) werden er sinds de start van de pandemie tot 9 juni 2020 in totaal slechts 23 gedetineerden positief getest op COVID-19. Ondanks het feit

dat gedetineerden op elkaar gepakt zitten, bleef op het hoogtepunt van de pandemie in de samenleving het aantal besmette gedetineerden dus zeer beperkt.

De pandemie had uiteraard een zware impact op het gevangeniswezen, waar werd gewerkt op twee niveaus, namelijk de overbevolking in de mate van het mogelijke verminderen en het enigszins doorbreken van het penitentiaire isolement van gedetineerden. Beide aspecten komen kort aan bod in deze bijdrage.

Overbevolking en social distancing

De COVID-19-crisis veranderde ook het leven in de gevangenis. Door de lockdown en de verplichting van social distancing moesten gedetineerden nog meer tijd doorbrengen in hun cel dan voorheen het geval was. Fysiek bezoek van familie en vrienden werd opgeschort en advocaten bleven weg uit de gevangenis omwille van veiligheidsredenen. Arbeid in de werkhuizen van de gevangenis, wat een belangrijke vorm van sociaal contact en inkomen is voor gedetineerden – hoe laag het uurloon ook is – viel voor een deel stil omdat de private bedrijven hun activiteiten stopzetten of omdat de regels van social distancing verhinderden dat gedetineerden nog samen in één ruimte konden werken. Anderzijds is het opmerkelijk hoe snel gedetineerden begonnen met het produceren van mondknipers. 'Hygiënefatiks'¹ werden ingezet in het kader van ontsmettingsactiviteiten in de gevangenis. Buiten arbeid en de dagelijkse 'wandeling' werden groepsactiviteiten, zoals educatieve of culturele activiteiten, afgelast. Ook individuele begeleidingsactiviteiten door de hulpverleners van de Vlaamse Gemeenschap gingen niet door, omdat de hulpverleners zelf beslisten om uit de gevangnissen weg te blijven omwille van veiligheidsoverwegingen. Dit leidde ertoe dat gedetineerden tijdens de coronacrisis nog minder kans hadden om hun cel te verlaten dan voorheen al het geval was. Naast de dagelijkse wandeling op de gevangenisloer bleef alleen de TV over als zoethoudertje ... Maar geen Netflix of andere streamingdiensten beschikbaar uiteraard. Veel verveling, isolement en eenzaamheid dus, die de psychische problemen, die toch al sterk aanwezig zijn in de gevangenis, alleen maar verergeren.

Verplaatsingen van gedetineerden binnen en tussen de gevangnissen werden zo veel mogelijk beperkt om besmettingen te voorkomen. De overbevolking in de Belgische gevangnissen is al decennia legendarisch hoog, maar verschilt heel sterk van gevangenis tot gevangenis. In arresthuizen in de grote steden kan dit pieken tot meer dan 35 %. Terwijl in april 2019 de gevangenispopulatie nog 10 700 gedetineerden telde, daalde die midden mei 2020 tot ongeveer 9 600 gedetineerden, wat legendarisch laag is. Dat betekende echter niet dat alle gedetineerden een cel voor zich alleen hadden. Dat de gevangenispopulatie op zeer korte tijd kon dalen met meer dan 1 000 personen, toont nog maar eens aan hoe maakbaar en dus ook manipuleerbaar het probleem van de overbevolking is. De instroom van beklagden droogde op omdat de werking van het gerecht stilviel, bepaalde gedetineerden zes maanden voor het beëindigen van hun straf

in vrijheid werden gesteld, en de strafuitvoering van veroordeelden uitgesteld of opgeschort werd. De gedetineerden die opschorting van straf kregen moeten hun straf na de pandemie echter verder uitzitten. We mogen ook een inhaalbeweging verwachten voor de beklaagden en de veroordeelden wiens strafuitvoering is uitgesteld. De daling was dus slechts tijdelijk, want eens de coronacurve in de samenleving was afgevlakt, nam de bevolkingscurve opnieuw toe. Op 11 juni 2020 was de gevangenisbevolking alweer gestegen tot 9 886 gedetineerden. Het ziet er dus naar uit dat de kaap van de 10 000 snel terug zal overschreden zijn.

De gevangenis als communicatiearme omgeving

Vrijheidsberoving brengt heel wat schade toe, zowel aan de gedetineerden als aan hun familieleden. De ervaring van de zwaarte van detentie wordt voor een belangrijk deel bepaald door de mogelijkheden tot contact met de buitenwereld. Reeds jaren wordt er geijverd om de detentieschade te beperken, onder andere door de lijnen met de samenleving zo open mogelijk te houden. Het kunnen ontvangen van bezoek is essentieel voor gedetineerden, zowel in het kader van de beperking van de isolatiepijnen als om de latere herintrede in de gevangenis te vergemakkelijken. Het afbouwen van of het totale gebrek aan contact met de buitenwereld omwille van besmettingsgevaar, had dus een zware impact op het leven van de gedetineerde.

In de vrije samenleving werd het gebrek aan persoonlijk en sociaal contact volop gecompenseerd door digitale communicatie. Echter, gedetineerden kunnen niet Teamen, Zoomen, Wherebyen, Whatsappen, e-peritieven enzovoort om de pijn van de isolatie te verzachten.

Gevangenis zijn vanouds 'communicatie-arme' omgevingen en de beschikbaarheid en toegang tot digitale technologieën zijn beperkt. Iedereen die de gevangenis betreedt moet zijn gsm afgeven. Plotsklaps wordt hierdoor letterlijk en figuurlijk de lijn met de samenleving afgesneden. Niet toevallig zijn, na illegale drugs, mobiele telefoons de meest binnen gesmokkelde voorwerpen in de gevangenis. De lockdown leidde echter tot een totale drooglegging. Hoe sterk de noden wel waren, wordt geïllustreerd door het feit dat op 14 mei 2020 een *drone* met drugs crashte op de wandelkoer van de gevangenis van Vorst.²

Digitaal nog niet het nieuwe normaal in de gevangenis

Digitaal is reeds enige tijd het 'nieuwe normaal' in onze samenleving. Het gedwongen offline moeten gaan door de vrijheidsberoving is voor veel gedetineerden al even brutaal als de wijze waarop het onderwijs van de ene op de andere dag 'brutaal digitaal'³ is gegaan. De digitale deprivatie van gedetineerden is al enige tijd gecontesteerd. Johnson

(2005: 257) heeft het in dit verband over 'a distinctive pain of modern imprisonment'. Gedetineerden worden door de deprivatie van digitale tools en toegang tot digitale informatie als het ware 'cavemen in an era of speed-of-light technology'.

(Inter)nationale standaarden met betrekking tot detentiecondities vertrekken van het normaliseringsprincipe. Dat principe stelt dat het leven in de gevangenis zoveel mogelijk moet gelijken op de positieve aspecten van de samenleving. Hierdoor verkleint de kloof tussen de gevangeniscontext en de vrije samenleving, wat de herintrede in de samenleving en de aanpassing aan het maatschappelijke leven moet vergemakkelijken. In het kader van de snelle digitalisering van onze samenleving en het steeds belangrijker worden van het digitale burgerschap is het dan ook hoogstnoodzakelijk dat gedetineerden toegang hebben tot digitale technologieën en digitale competenties kunnen verwerven tijdens de detentie, zeker indien men meerdere jaren achter de muren zit.

Het Belgische gevangeniswezen heeft de laatste jaren belangrijke stappen gezet in het digitaliseringsproces. De meest in het oog springende innovatie is het zogenaamde *PrisonCloud*.⁴ Dit digitale communicatieplatform is momenteel slechts beschikbaar in drie Belgische gevangenissen – Beveren, Leuze-en-Hainaut en Marche-en-Famenne – en kan nieuwe kansen bieden voor een bepaalde vorm van (positieve) normalisering van het gevangenisleven. PrisonCloud maakt toegang tot digitale technologie voor elke gedetineerde 24/7 beschikbaar en geeft gedetineerden van in hun cel standaard toegang tot digitale applicaties, zoals films en televisie, e-learning en telefoon. Gedetineerden kunnen via PrisonCloud ook binnen de gevangenis bepaalde diensten digitaal contacteren, afspraken vastleggen met de psychosociale dienst ...

Toch blijven de mogelijkheden van PrisonCloud beperkt: het is niet zo dat gedetineerden nu vrij op het internet kunnen. Integendeel, kort na de introductie ervan werden de grenzen van PrisonCloud voor de gedetineerden meteen duidelijk toen in september 2014 ophef ontstond over PrisonCloud in de media. Het raakte bekend dat een van de websites die beschikbaar waren gesteld via het platform in het kader van re-integratie-activiteiten, door gedetineerden werd gebruikt om berichten naar buiten te sturen.⁵ De reactie van de overheid was niet alleen een onmiddellijk verbod op de toegang tot alle geselecteerde websites, maar tevens tot het volledige platform. Een maand later werd PrisonCloud weer opengesteld voor de gedetineerden en werd de externe beveiliging opgedreven. De toegang tot het internet werd, met uitzondering van de bibliotheekfunctie, helemaal afgesneden. Dit incident illustreert het in gevangeniscontext zeer prominente, maar gevoelige spanningsveld tussen streven naar normalisering van het gevangenisregime en de roep naar beveiliging anderzijds.

Naar een 'digital turn' in de gevangenissen?

De COVID-19-crisis wakkerde de penitentiaire digitale appetijt echter aan. Hoewel de beweging naar de uitbreiding van telefoon op cel reeds voordien was ingezet door de hernieuwing van het telefoniesysteem in heel wat gevangenissen, werd er tijdens de lockdown een versnelling hoger geschakeld. Op 13 mei 2020 waren 22 van de 33 gevangenissen in België voorzien van telefoonlijnen in de cel en mochten gedetineerden 24/7 onbeperkt bellen.⁶ Echter, in de elf resterende gevangenissen is deze mogelijkheid nog niet voorzien en moeten gedetineerden hun beurt afwachten om gedurende een beperkte tijd te telefoneren op de gang, binnen gehoorsafstand van andere gedetineerden en het personeel. Zo zijn er in de gevangenis van Vorst bijvoorbeeld slechts twee telefoons beschikbaar voor zestig gedetineerden.

Bellen in de gevangenis is echter duur, veel duurder dan in de vrije samenleving. Al is het maar omdat gedetineerden niet kunnen genieten van allerlei tariefaanbiedingen die er wel zijn voor de vrije burger. Dit leidt al lang tot grote ongelijkheden tussen de *haves* en de *have nots* in de gevangenis, namelijk die gedetineerden die al dan niet geld van buiten krijgen toegestopt of al dan niet kunnen werken in de gevangenis. Om de hoogste nood enigszins te lenigen kregen de gedetineerde tijdens de COVID-19-crisis om de tien dagen tien euro extra belkrediet en is de belprijs per minuut verlaagd tot tien eurocent per minuut. Het is onduidelijk hoe lang gedetineerden van dit extra belkrediet zullen kunnen genieten.

Ook voor telefonische contacten met hulpverleners werd een stap voorwaarts gezet. Vanuit alle gevangenissen werd een gratis 0800-nummer naar de Centra voor Algemeen Welzijnswerk voorzien voor gedetineerden⁷, die er gebruik konden van maken voor dringende vragen.

Wellicht de grootste vernieuwing was de opstart van het virtuele contact met familie en vrienden via videogesprekken, weliswaar enkel voor die gedetineerden die geen enkele beperking hebben op het recht op contact met externe personen (bezoek en/of telefoon). Dit betekent dat deze gedetineerden per week een gratis videogesprek van twintig minuten mogen voeren via het programma Webex. Twintig minuten is weliswaar erg kort, zeker indien we rekening houden met mogelijke technische problemen, die niet ondenkbaar zijn. Gezien deze tool toelaat om zowel nationaal als internationaal te videobellen betekent dit een grote opportuniteit voor de vele gedetineerden met migratieachtergrond en wiens familie vaak in het buitenland verblijft. In totaal werden 122 laptops ter beschikking gesteld om deze videobezoeken mogelijk te maken in de 33 Belgische gevangenissen. In de praktijk blijkt dat het gebruik van deze laptops wisselend is over de verschillende gevangenissen, maar over het algemeen kan men van een groot succes spreken, gezien in de eerste week van mei 2500 virtuele bezoeken plaatsgrepen.⁸

Valkuilen van de digitalisering

Deze initiatieven en de snelheid waarmee ze zijn doorgevoerd creëren heel wat opportuniteiten, zeker in tijden van contactarmoede of wanneer fysiek contact moeilijk of onmogelijk blijkt. Tegelijk moeten we de digitalisering in de gevangnissen omarmen met de nodige terughoudendheid. We ondervinden vandaag meer dan ooit dat virtueel contact slechts een armoedig en tijdelijk alternatief kan zijn voor het echte reële contact. De gefaseerde heropstart van het face-to-face-bezoek in de gevangenis vanaf 25 mei is daarom alleen maar toe te juichen. Het videobellen moet blijven gebruikt worden als een welgekomen bijkomende mogelijkheid tot contact met de buitenwereld. Bronnen binnen het gevangeniswezen bevestigen ons dat dit alvast de bedoeling is en we kunnen alleen maar hopen dat dit subsidiariteitsprincipe overeind blijft in de toekomst.

Webex wordt niet alleen gebruikt voor communicatie tussen gedetineerden en familie, maar ook in het kader van de virtuele rechtsgang: magistraten die dat wensen kunnen gedetineerden aan een zitting laten deelnemen via digitale weg om de voortgang van het proces niet te vertragen. Ook het gebruik van deze mogelijkheid verschilt zeer sterk tussen de gerechtelijke arrondissementen. Digitale procesvoering is niet nieuw en stuitte in het verleden op heel wat weerstand, vooral vanuit de advocatuur. De voordelen zijn vooral de versnelling van de rechtsgang en het feit dat gedetineerden niet langer onderworpen hoeven te worden aan lichaamsfouilles, lange wachttijden in 'het paleis' in piepkleine politiecellen om te verschijnen voor de rechtbank, en langdurige en ongemakkelijke ritten met rammelende transportwagens van de gevangenis naar de rechtbank. De gevaren van het digitale rechtspreken, dat nog meer van op letterlijke afstand zal gebeuren dan nu al het geval is, zijn echter niet denkbeeldig. Onderzoek toont immers aan dat digitale procesvoering de mogelijkheid voor gedetineerden om zich te engageren, alsook een expressieve participatie in de procedure, beperkt. Veel stof dus voor toekomstig onderzoek.

COVID-19 als momentum om de gevangnistanker te keren?⁹

Nu de lockdownmaatregelen stilaan afgebouwd worden, zullen we moeten zien in welke mate de digitalisering blijft en subsidiair blijft waar gewenst, en of de gevangenispopulatie terug naar vorige hoogtes gaat. Onderzoek naar de ervaringen van gedetineerden met videobezoeken en het verdere gebruik ervan dringt zich op. We kunnen alleen maar hopen dat de pandemie de digitalisering in het kader van de normalisering van het gevangenisregime verder kan *boosten*, zonder dat het belang van fysieke nabijheid in het gedrang komt.

Inzake de overbevolking zijn we echter minder optimistisch, gezien de contouren van de stijgende gevangenispopulatie zich elke dag duidelijker aftekenen. Een verdere digitalisering mag evenmin een legitimering zijn van het bestaande systeem en een argument

om het vraagstuk van de zin en vooral onzin van de vrijheidsberoving niet verder fundamenteel in vraag te stellen. Zouden al die gedetineerden die bij de start van de lockdown in alle haast in onderbreking van strafuitvoering zijn gezet, niet beter verder opgevolgd worden in de samenleving? Vanwaar de noodzaak om ze na de lockdown terug naar een betuttelende, hoog beveiligde gevangenisomgeving te sturen, die de samenleving bovendien bakken geld kost? Net zoals er in de samenleving de roep is om de coronacrisis aan te grijpen voor een fundamentele herdenking van ons economisch, sociaal en ecologisch samenlevingsmodel, zou deze crisis best ook aangegrepen worden om ons bestraffingsmodel, inclusief ons straffenarsenaal en de strafmaten, fundamenteel in vraag te stellen en te herdenken. Want hoe goed bedoeld alle digitaliseringsinitiatieven ook zijn, uiteindelijk blijft het een vorm van morrelen in de marge en een verdere legitimering van het bestaande penitentiaire systeem.

Referenties

- Beyens, K. (2019). Zal de tanker van het gevangeniswezen kunnen gekeerd worden? *Panopticon*, 40(1), 1-11.
- Beyens, K., Boone, M., Liefwaard, T., Kox, M., Vanhouche, A.-S., & van der Poel, S. (2013). *'Zeg maar Henk tegen de chef'. Ervaringen met het Belgische detentieregime in de PI Tilburg*. Boom: Lemma Uitgevers.
- Beyens, K., Robberechts, J., & Vanhouche, A.-S. (2020). De coronacrisis als momentum voor het gevangeniswezen? *Panopticon*, 41(4), 365-372.
- Johnson, R. (2005). Brave New Prisons: The Growing Social Isolation of Modern Penal Institutions. In A. Liebling & S. Maruna (Eds.), *The Effects of Imprisonment* (pp. 255-284). USA: Willan Publishing.
- Knight, V. (2016). *Remote control. Television in Prison*. UK: Palgrave Macmillan.
- Maes, E., Robberechts, J., Beyens, K., & Robert, L. (2019). PrisonCloud voor gedetineerden. Grenzen aan digitale normalisering? *Panopticon*, 40(1), 28-44.
- Mistiaen, P., Dauvrin, M., Eyssen, M., Roberfroid, D., San Miguel, L., & Vinck, I. (2017). *Gezondheidszorg in Belgische gevangenissen: huidige situatie en toekomstige scenario's*. Retrieved from Brussel: <https://kce.fgov.be/nl/gezondheidszorg-in-belgische-gevangenissen>
- McKay, C. (2015). Video Links from Prison: Court "Appearance" within Carceral Space. *Law, Culture and the Humanities*, 1-21.
- Molleman, T. (2020). De gevangenis in tijden van een pandemie. *Sancties; Tijdschrift over straffen en maatregelen*(3), wordt gepubliceerd.
- Reisdorf, B. C., & Jewkes, Y. (2016). (B)locked sites: cases of Internet use in three British prisons. *Information, Communication and Society*, 19(6), 771-786.
- Wanzeele, W., & Severs, K. (2020, 8 mei). Coronavirus legt problemen in gevangenissen bloot. *Sociaal.net*. Geraadpleegd via <https://sociaal.net/opinie/coronavirus-legt-problemen-in-gevangenissen-bloot/>

Eindnoten

- 1 'Fatiks' zijn gedetineerden die o.a. poets- en onderhoudstaken opnemen in de gevangenis.
- 2 <https://www.bruzz.be/justitie/drone-met-drugs-crasht-op-koer-van-gevangenis-vorst-2020-05-14>, geraadpleegd op 19 mei 2020. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat drugs binnensmokkelen via drones ook buiten de coronacrisis gebeurt.
- 3 We ontlenen deze uitdrukking graag aan rector Caroline Pauwels.
- 4 Voor de beschrijving en historisch-penologische analyse van PrisonCloud verwijzen we naar Maes *et. al* (2019). Dit artikel bouwt ook voor een stuk voort op deze publicatie.
- 5 Kamer van Volksvertegenwoordigers. (2014). Vraag nr. 39 van de heer Franky Demon van 28 oktober 2014. Vr. en Antw. Kamer 2014-2015. Bulletin nr. 54 003, 8 december 2014.
- 6 Persoonlijke communicatie met DG EPI.
- 7 <https://www.caw.be/wat-beweegt-er/nieuws/gratis-0800-nummer-voor-gedetineerden>
- 8 Persoonlijke communicatie met DG EPI.
- 9 Zie ook Beyens (2019).

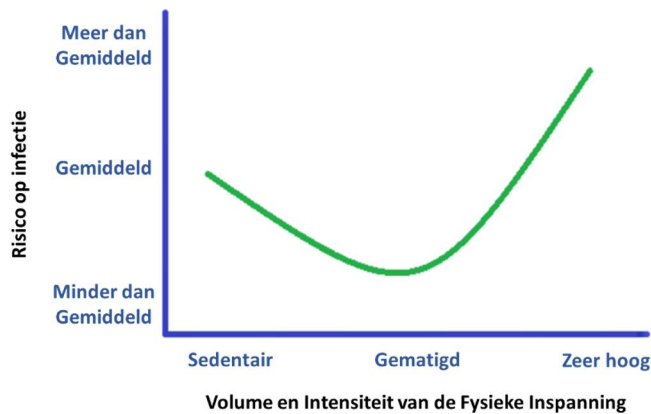
Zullen we allemaal een goede conditie hebben na de coronacrisis?

Romain Meeusen

Nadat op 17 maart 2020 een algemene 'lockdown' werd afgekondigd in België en de minister van Volksgezondheid de nu al legendarische woorden 'Blijf in uw kot!' uitsprak, lanceerde Sport Vlaanderen in samenwerking met een aantal partners zoals de Vereniging van Sportartsen op 21 maart reeds een campagne die ze 'blijf sporten' noemden.

Is sporten goed voor het immuunsysteem?

In het begin wilde men aantonen dat het immuunsysteem positief wordt beïnvloed door regelmatige beweging, wat zeker het geval is. Maar de verwachting was waarschijnlijk niet dat de Vlaming massaal zou beginnen te sporten. En al snel dienden ze toch wat meer duiding te geven: dat sporten goed is voor het immuunsysteem, maar dat je immuunsysteem net na het intensief sporten minder krachtig is. En dat bij zeer intensieve sportbeoefening dat systeem helemaal niet goed reageert. Dit is de zogenaamde 'J-curve' die de Amerikaanse professor David Nieman in de jaren 90 van de vorige eeuw voor het eerst beschreef.



FIGUUR 1. De invloed van inspanning en sporten op het immuunsysteem. Matige inspanningen verlagen het risico op infecties, terwijl intensief sporten dit risico verhoogt. (Bron: <https://sporza.be/nl/2020/03/20/blijf-sporten-en-bewegen-ook-in-uw-kot-hou-jezelf-fit>)

Nieman (1994) beschreef in een aantal studies, die voornamelijk werden uitgevoerd bij marathonlopers (Nieman is zelf een marathon- en ultraloper) dat de werking van het immuunsysteem verbetert bij matige sportactiviteit, met name het risico op infecties van de bovenste luchtwegen neemt af. Maar hij vond ook dat bij langdurige, intensieve inspanningen het risico op infectie weer toeneemt.

Of de bescherming door sporten bij COVID-19 ook geldt, moet nog grondig worden onderzocht. Zeker omdat we reeds weten dat het coronavirus handig gebruikmaakt van het immuunsysteem door het zeer sterk te activeren zodat je eigen verdedigingsmechanisme zich tegen jou keert. Er is dan een hyperactieve ontstekingsreactie waarbij een enorme hoeveelheid ontstekingsstoffen en ontstekingscellen vrijkomt, die de ziekte nog verergeren. Dat blijkt de reden te zijn waarom gezonde sportende volwassenen soms plots ernstige symptomen vertonen, maar die meestal ook overwinnen.

Blijf in uw kot – heeft nefaste gevolgen voor de gezondheid

Door de huidige COVID-19-pandemie moest iedereen thuisblijven, en in veel gevallen was er niet veel ruimte om te bewegen. We hebben een groot aantal uren in de zetel doorgebracht, en het telewerken bracht met zich mee dat we uren stilzitten om te vergaderen. Dit zijn nu de gedragingen die zeer snel nefaste gevolgen op de gezondheid hebben. We weten immers dat sedentaire activiteiten zoals 'zittend werken', tv-kijken vanop de luie zetel, langdurig stilzitten, in verband kunnen worden gebracht met een toename van aandoeningen zoals hart- en vaatziekten, diabetes, en uiteindelijk een verhoogde mortaliteit veroorzaken. Het merendeel van het bewijs hiervoor komt uit studies waar

proefpersonen inactief gehouden worden. Dit zijn studies waar het aantal stappen per dag drastisch wordt teruggeschoefd, of studies waarbij men één been immobiliseert. Maar ook *bed rest*-studies waar personen gedurende een tijdje in bed gehouden worden, of studies met astronauten die in gewichtloze toestand verblijven.

Fysieke inactiviteit en de tijd die men zittend doorbrengt, zal het risico op een slechte metabole gezondheid doen toenemen en de kans op een aantal degeneratieve verschijnselen vergroten. Sedentarisme zal reeds na twee dagen een vermindering van de spiermassa veroorzaken, en dit kan oplopen tot 10 % vermindering aan spiermassa na 30 dagen immobilisatie. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door een onderdrukken van de proteïensynthese die nodig is om dagelijks de spieren te onderhouden. Een ander belangrijk verschijnsel dat optreedt wanneer men weinig of niet beweegt, en zeker wanneer men langdurig stilzit, is dat de insulinegevoeligheid van de spiercellen dramatisch daalt. Dit betekent dat na een tijdje je risico op het ontwikkelen van diabetes toeneemt. Uiteraard zal minder bewegen de algemene fysieke conditie achteruit doen gaan. Een tiental jaar geleden toonde een Deense studie aan dat een reductie van het aantal stappen per dag van ongeveer 10 000 naar ongeveer 1 350 stappen gedurende twee weken, een daling van de maximale zuurstofopname ($VO_2\text{max}$) met meer dan 7 % veroorzaakte. De $VO_2\text{max}$ is een indicatie van de zogenoemde cardiorespiratoire fitness, of je algemene conditie. Maar tegelijkertijd zal er ook een toename van een aantal cardiovasculaire aandoeningen optreden zoals een hoge bloeddruk, en andere hart- en vaatziekten. Verder neemt ook de gezondheid van de bloedvaten zelf af en zeker de 'microcirculatie' gaat achteruit. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij personen die op intensieve zorgen raakten door COVID-19 en die overgewicht en een slechte fysieke conditie vertoonden, een trombose of verstopping van de bloedvaten optrad.

Ja, een nieuw begrip trad in, het 'skyperitieven': we besteden meer tijd aan hapjes, lekker eten en drinken. Dit zal snel de weegschaal in de verkeerde richting doen overhellen. Wanneer men sedentair is, treden een aantal mechanismen in gang waarbij de natuurlijke regeling van onze eetgewoonten veranderen. Deze energieopslag heeft een extra invloed op de gezondheidsproblemen die immobiliteit met zich meebrengt. De mens is van oorsprong niet gemaakt om stil te zitten en veel te eten, zegt professor Frank Booth. Hij beschrijft de 'thrifty genes'-theorie waarbij het menselijk genoom dat enkele tienduizenden jaren geleden tot stand is gekomen eigenlijk bestemd is om veel te bewegen en veel energie op te slaan. De zogenoemde 'jagers-verzamelaars' hadden een bestaan waarin bewegen uiterst belangrijk was om te overleven. Ook wanneer in de perioden van overvloed veel voedsel voorradig was, is het genoom ontwikkeld om zo goed en snel mogelijk energie op te slaan in het lichaam, om de perioden van hongersnood te overleven. Dat genoom werd versterkt omdat degenen die de extreme omstandigheden overleefden, deze eigenschappen over de generaties meegaven. De moderne mens zal echter veel minder bewegen dan de verre voorouders, maar in tegenstelling tot de prehistorie zijn er in het Westen geen perioden van hongersnood, en is voedsel overvloedig

aanwezig. Indien men meer calorieën opstapelt dan men verbruikt, zal men geleidelijk aan overgewicht krijgen of obees worden. Ook tijdens deze coronacrisis hebben we dit meegemaakt. Degenen die door de omstandigheden minder hebben bewogen, en dat combineerden met skyperitieven en uitgebreide maaltijden, stelden snel vast dat de coronakilo's toenamen. Logisch dus dat velen onder ons de coronakilo's eraf wilden werken.

Blijf in uw kot – ik word er zot van

Al snel bleek dat er in de geïsoleerde bevolking ook mentale problemen opdoken. De combinatie van thuiswerk, kinderen helpen met de thuisschool, het gevoel van opgesloten zitten, uitzichtloosheid ... brachten met zich mee dat er ook de nodige aandacht aan de mentale gezondheid diende te worden besteed. Des te langer de isolatie duurde, des te meer de mentale problemen opdoken. Een recente studie (Rogers et al 2020) onderzocht de mentale en neuropsychiatrische gevallen van de recente coronauitbraken SARS, MERS, en COVID-19. De auteurs rapporteren verwarring, depressies, angst, geheugenstoornissen en slapeloosheid in de SARS- en MERS-patiënten, eigenschappen die ook bij de huidige COVID-19-patiënten terug te vinden zijn.

Maar niet alleen de patiënten, ook de algemene bevolking begon zich mentaal slechter te voelen. We weten immers dat een sedentaire levensstijl en de daaraan gekoppelde gezondheidsrisico's zich ook vertalen naar mentale problemen, depressies, angst, geheugenstoornissen enzovoort.

Blijf in uw kot – maar kom eruit om te sporten

En dat deden we massaal. Ik ben zelf al heel mijn leven een 'regelmatige sporter', maar sinds het begin van de coronacrisis kwam ik bij elke duurloop steeds meer joggers, fietsers en wandelaars (in alle maten en gewichten) tegen. Het leek of de campagne van de overheid ook heeft geholpen. Dit is goed, omdat de hierboven beschreven gezondheidsproblemen als gevolg van sedentarisme duidelijk kunnen worden verminderd of tegengegaan door regelmatige lichaamsbeweging.

Er zijn bovendien veel meer studies die de gezondheidsbevorderende effecten van lichaamsbeweging aantonen dan studies die het negatieve effect van sedentarisme bewijzen. Op dit ogenblik zijn er op zijn minst een dertigtal aandoeningen waarvoor regelmatig bewegen niet alleen preventief werkt, maar ook als middel geldt om de negatieve effecten om te keren. Zo is er duidelijk bewijs dat voor aandoeningen zoals chronische longziekten (COPD, astma), hoge bloeddruk, overgewicht en obesitas, diabetes, harten vaatziekten, spieratrofie en gewrichtsaandoeningen, mentale problemen, een aantal vormen van kanker ... beweging een duidelijke therapeutische en preventieve werking heeft.

Zowel uithoudingssporten zoals joggen en fietsen, als krachtsporten, maar ook wandelen en spelletjes, zullen de gezondheid bevorderen. Om de spieratrofie tegen te gaan, is krachttraining nodig, wat natuurlijk ook kan zonder naar de fitness te gaan. Eenvoudige huis- en tuinmiddeltjes zoals flessen gevuld met water, kunnen als gewicht dienen. En men mag niet vergeten dat voor velen ook het eigen lichaamsgewicht al een goede belasting is. Des te krachtiger de prikkel, des te groter zal de spieropbouw zijn omdat de proteïnesynthese hierdoor gestimuleerd wordt. Zeker ouderen zijn gebaat bij regelmatige krachttraining, dit kan bijvoorbeeld gemakkelijk door de trappen te nemen met meerdere treden tegelijkertijd. Onderhoud is hier het sleutelwoord, want het kan lang duren om de spieratrofie als gevolg van immobilisatie terug om te keren.

Het is aangetoond dat men zeker meer dan 5 000 stappen per dag moet uitvoeren om de negatieve effecten van het sedentarisme tegen te gaan. Meestal worden er 10 000 stappen per dag voorgeschreven als een gezonde dosis lichaamsbeweging. Het komt erop neer dan men dagelijks best een halfuur tot een uur actief is. Naarmate de activiteit intensiever wordt (bv. joggen in plaats van wandelen), kan de duurtijd van de inspanning verminderen. In ieder geval: hoe dichter tegen de 10 000 stappen, des te beter men de daling van de VO₂max kan tegengaan. Langer en intensiever zal het hart en de longen (cardiopulmonaire fitness) nog meer trainen.

Worden we van al dat sporten ook slimmer?

Het is duidelijk aangetoond dat lichaamsbeweging een positieve invloed heeft op het brein. Matig-intensieve beweging zal de vrijgave van een aantal neurotransmitters in de hersenen doen toenemen, en het is de vrijgave van deze signaaloverbrengers tussen de hersencellen die verstoord is in aandoeningen zoals depressie, angst, maar ook bijvoorbeeld bij de ziekte van Parkinson. Verder weten we nu dat inspanning een positieve invloed heeft op een aantal hersengebieden die instaan voor het leren en onthouden, zoals de hippocampus. Lichaamsbeweging bevordert de neurogenese – de aanmaak van nieuwe neuronen –, wat niet alleen uitvoerig werd aangetoond in dierexperimenten, maar ook bij kinderen, volwassenen en zeker bij ouderen.

Blijf in uw kot – zullen we blijven bewegen als we volledig uit ons kot mogen komen?

Dit is een belangrijke vraag, want zodra het 'normale' leven hervat, zullen we waarschijnlijk in onze oude routine vervallen. We zullen misschien de extra tijd die we nu voor lichaamsbeweging gebruikten opnieuw in de file staan, of voor de andere, 'normale', huishoudklusjes gebruiken.

We weten ook dat veel mensen 'ondersteuning' nodig hebben om te beginnen sporten, vandaar dat 'start-to-run'-programma's zo populair zijn. Meestal wordt dit echter een 'stop-to-run'-programma omdat niet iedereen de regelmatige sportbeoefening volhoudt, maar ook een aantal van de 'Tarzans van de zondagochtend' zullen gekwetst raken. Maar het merendeel van de studies toont aan dat een gedragsverandering zoals het starten met sporten minimaal een zestal weken nodig heeft vooraleer men het blijft doen. Het zou dus wel kunnen dat een aantal 'coronasporters' blijvend zijn. Dat is een goede evolutie gezien de gezondheidsbevorderende effecten van regelmatige lichaamsbeweging.

Is gebrek aan lichaamsbeweging een pandemie ?

Het antwoord is simpel: ja!

De cijfers van het aantal doden als gevolg van COVID-19 stijgen nog dagelijks. Half juni 2020 staat de teller op ongeveer 420 000 doden wereldwijd. Voorspellingen geven aan dat het totale dodentol kan oplopen tot één miljoen overlijdens als gevolg van de pandemie. Op het ogenblik dat er een vaccin en behandeling zullen gevonden worden, zal deze pandemie mogelijk verminderen tot een epidemie die zoals de griep ook jaarlijks overlijdens zal veroorzaken.

In deze bijdrage hebben we aangetoond dat bewegen uiterst belangrijk is voor de volksgezondheid, en mogelijk is de impact van sedentair gedrag ernstiger dan de coronatragedie. In een studie met meer dan een half miljoen deelnemers uit 23 gezondheidscentra in 10 verschillende landen kon men immers aantonen dat in Europa jaarlijks ongeveer 675 000 mensen overlijden door te weinig lichaamsbeweging. Dat dit een enorme kost voor de gezondheidszorg met zich meebrengt, leidt geen twijfel. Onvoldoende lichaamsbeweging zal duidelijk een verhoging van de kosten in de gezondheidszorg veroorzaken. Zo werd in de Verenigde Staten aangetoond dat er ongeveer 120 miljard meer uitgaven per jaar zijn als gevolg van onvoldoende lichaamsbeweging en de daaraan gekoppelde aandoeningen. Dat betekent dat er voor elke inactieve persoon jaarlijks 1 500 dollar meer wordt uitgegeven dan voor een sportieve volwassene.

Er werd tijdens deze coronacrisis stevig gedebatteerd over de gezondheidszorg en de preventie van ziekten en aandoeningen. Het is duidelijk dat met een eenvoudige, simpele, goedkope (gratis) ingreep niet alleen veel doden per jaar kunnen vermeden worden, maar dat dit ook duidelijk minder kosten zal opleveren. Het wordt dus hoog tijd dat er veel meer in preventie door middel van lichaamsbeweging wordt geïnvesteerd, want de pandemie door het gebrek aan lichaamsbeweging, die al jaren aansleept, is aanzienlijk groter dan de COVID-19-pandemie!

Een aantal onder ons hebben de goede gewoonte van regelmatige sportbeoefening dus opgepikt. De duurtijd van de lockdown was lang genoeg om een gedragsverandering te bewerkstelligen.

Dus: ... ja, een aantal mensen zullen als gevolg van de coronacrisis een goede conditie hebben. Maar de pandemie als gevolg van het gebrek aan beweging is zeker niet opgelost.

Of zoals Robert Butler aangaf: "If exercise could be packed in a pill, it would be the single most widely prescribed and beneficial medicine in the world."

Referenties

- Ackermann, M., Verleden, SE, Kuehnel, M., et al. [published online ahead of print, 2020 May 21]. Pulmonary Vascular Endothelialitis, Thrombosis, and Angiogenesis in Covid-19. *N Engl J Med.* 2020;10.1056/NEJMoa2015432. <https://doi.org/10.1056/NEJMoa2015432>
- Alkner, BA., Tesch, PA. (2004). Efficacy of a gravity-independent resistance exercise device as a countermeasure to muscle atrophy during 29-day bed rest. *Acta Physiol Scand.*, 181(3), 345-357. <https://doi.org/10.1111/j.1365-201X.2004.01293.x>
- Bertelsen, ML., Hansen, M., Rasmussen, S., Nielsen, RO. (2018). The start-to-run distance and running-related injury among obese novice runners: a randomized trial. *Int J Sports Phys Ther.*, 13(6), 943-955.
- Booth, FW., Chakravarthy, MV., Gordon, SE., Spangenburg, EE. (2002). Waging war on physical inactivity: using modern molecular ammunition against an ancient enemy. *J Appl Physiol.* 93(1), 3-30. <https://doi.org/10.1152/jappphysiol.00073.2002>
- Breen L., Stokes, KA., Churchward-Venne, TA., et al. (2013). Two weeks of reduced activity decreases leg lean mass and induces "anabolic resistance" of myofibrillar protein synthesis in healthy elderly. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 98(6), 2604-2612. <https://doi.org/10.1210/jc.2013-1502>
- Carlson, SA., Fulton, JE., Pratt, M., Yang, Z., Adams, EK. (2015). Inadequate physical activity and health care expenditures in the United States. *Prog Cardiovasc Dis.*, 57(4), 315-323. <https://doi.org/10.1016/j.pcad.2014.08.002>
- Coelho, L., Hauck, K., McKenzie, K., et al. [published online ahead of print, 2020 Jan 2]. The association between sedentary behavior and cognitive ability in older adults. *Aging Clin Exp Res.* 2020, 10.1007/s40520-019-01460-8. <https://doi.org/10.1007/s40520-019-01460-8>
- Colcombe, S., Kramer, AF. (2003). Fitness effects on the cognitive function of older adults: a meta-analytic study. *Psychol Sci.*, 14(2), 125-130. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.t01-1-01430>
- Cotman, CW., Berchtold, NC., Christie, LA.. (2007). Exercise builds brain health: key roles of growth factor cascades and inflammation [published correction appears in Trends Neurosci. 2007 Oct;30(10):489]. *Trends Neurosci.*, 30(9), 464-472. <https://doi.org/10.1016/j.tins.2007.06.011>

- Coupe, N., Peters, S., Rhodes, S., Cotterill, S. (2019) The effect of commitment-making on weight loss and behaviour change in adults with obesity/overweight; a systematic review. *BMC Public Health*, 19(1), 816. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7185-3>
- Crossland, H., Skirrow, S., Puthuchery, ZA., Constantin-Teodosiu, D., Greenhaff, PL. (2019). The impact of immobilisation and inflammation on the regulation of muscle mass and insulin resistance: different routes to similar end-points. *J Physiol.*, 597(5), 1259-1270. <https://doi.org/10.1113/JP275444>
- Di Liegro, CM., Schiera, G., Proia, P., Di Liegro, I. (2019). Physical Activity and Brain Health. *Genes* 2019, 10(9), 720. <https://doi.org/10.3390/genes10090720>
- Ulf, E., Ward, HA., Norat, T., Luan, J., May, AM., Weiderpass, E., Sharp, SJ., Overvad, K., Nautrup Østergaard, J., Tjønneland, A., et al. (2015). Physical activity and all-cause mortality across levels of overall and abdominal adiposity in European men and women: the European Prospective Investigation into Cancer and Nutrition Study (EPIC). *The American Journal of Clinical Nutrition* 2015, 107(3), 613–621.
- Goethals, L., Barth, N., Guyot, J., Hupin, D., Celarier, T., Bongue, B. (2020). Impact of Home Quarantine on Physical Activity Among Older Adults Living at Home During the COVID-19 Pandemic: Qualitative Interview Study. *JMIR Aging*, 3(1), e19007. <https://doi.org/10.2196/19007>
- Hallgren, M., Nguyen, TT., Owen, N., et al. (2020). Associations of interruptions to leisure-time sedentary behaviour with symptoms of depression and anxiety. *Transl Psychiatry*, 10(1), 128. <https://doi.org/10.1038/s41398-020-0810-1>
- Hillman, CH., Erickson, KI., Kramer, AF. (2008). Be smart, exercise your heart: exercise effects on brain and cognition. *Nat Rev Neurosci.*, 9(1), 58-65. <https://doi.org/10.1038/nrn2298>
- Kluitenberg, B., van Middelkoop, M., Smits, DW., et al. (2015). The NLstart2run study: Incidence and risk factors of running-related injuries in novice runners. *Scand J Med Sci Sports*, 25(5), e515-23.
- Krogh-Madsen, R., Thyfault, JP., Broholm, C., et al. (2010). A 2-wk reduction of ambulatory activity attenuates peripheral insulin sensitivity. Published correction appears in *J Appl Physiol.*, 108(5), 1034-1040. <https://doi.org/10.1152/jappphysiol.00977.2009>
- Meeusen, R., De Meirleir, K. (1995). Exercise and brain neurotransmission. *Sports Med.*, 20(3), 160-188. <https://doi.org/10.2165/00007256-199520030-00004>
- Narici, M., De Vito, G., Franchi, M., et al. [published online ahead of print, 2020 May 12] Impact of sedentarism due to the COVID-19 home confinement on neuromuscular, cardiovascular and metabolic health: Physiological and pathophysiological implications and recommendations for physical and nutritional countermeasures. *Eur J Sport Sci*. 2020, 1-22. <https://doi.org/10.1080/17461391.2020.1761076>
- Nielsen, RO., Buist, I., Parner, ET., et al. (2013). Predictors of running-related injuries among 930 novice runners: A 1-year prospective follow-up study. *Orthop J Sports Med.*, 1(1), 2325967113487316.
- Nieman, DC. (1994). Exercise, upper respiratory tract infection, and the immune system. *Med Sci Sports Exerc.*, 26(2), 128-139. <https://doi.org/10.1249/00005768-199402000-00002>
- Panahi, S., Tremblay, A. (2019). Sedentariness and Health: Is Sedentary Behavior More Than Just Physical Inactivity?. *Front Public Health*. 2018, 6, 258. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2018.00258>

- Pedersen, BK., Saltin, B. (2015). Exercise as medicine - evidence for prescribing exercise as therapy in 26 different chronic diseases. *Scand J Med Sci Sports*. 2015, 25 Suppl 3, 1-72. <https://doi.org/10.1111/sms.12581>
- Rogers, JP., Chesney, E., Oliver, D., et al. [published online ahead of print, 2020 May 18] Psychiatric and neuropsychiatric presentations associated with severe coronavirus infections: a systematic review and meta-analysis with comparison to the COVID-19 pandemic. *Lancet Psychiatry*., S2215-0366(20)30203-0. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30203-0](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30203-0)
- Singh, R., Patisapu, A., Emery, MS. [published online ahead of print, 2019 Oct 17]. US Physical Activity Guidelines: Current state, impact and future directions. *Trends Cardiovasc Med*. 2019, S1050-1738(19)30140-9. <https://doi.org/10.1016/j.tcm.2019.10.002>
- Sonne, MP., Alibegovic, AC., Højbjerg, L., Vaag, A., Stallknecht, B., Dela, F. (2010). Effect of 10 days of bedrest on metabolic and vascular insulin action: a study in individuals at risk for type 2 diabetes. *J Appl Physiol*, 108(4), 830-837. <https://doi.org/10.1152/jappphysiol.00545.2009>
- van der Ploeg, HP., Chey, T., Korda, RJ., Banks, E., Bauman, A. (2012). Sitting time and all-cause mortality risk in 222 497 Australian adults. *Arch Intern Med*., 172(6), 494-500. <https://doi.org/10.1001/archinternmed.2011.2174>
- van Praag, H., Kempermann, G., Gage, FH. (1999). Running increases cell proliferation and neurogenesis in the adult mouse dentate gyrus. *Nat Neurosci*., 2(3), 266-270. <https://doi.org/10.1038/6368>

Het belang van een veerkrachtige gezondheidszorg

Mark Leys

Lessen trekken om structureel te hervormen?

We zitten in een periode waarin overheden, ondersteund door experts en wetenschappers, massale inspanningen leveren om de piek van de COVID-19-epidemie op te vangen. Internationaal en nationaal zijn expertencommissies en adviesorganen in het leven geroepen om ons door de crisis te loodsen. Ingrijpende maatschappelijke keuzes zijn gemaakt en afgedwongen (lockdown; social distancing). De COVID-19-crisis is om die reden niet alleen een medisch of gezondheidsprobleem maar een breed maatschappelijk probleem.

In de gezondheidszorg hebben overheden, gezondheidszorgvoorzieningen en zorgprofessionals veel ingezet om het besmettingsgevaar te beheersen en te beheren. Er zijn organisatorische maatregelen genomen om bepaalde types zorg uit te stellen en veel werk verricht om aparte werkstromen in de zorgvoorzieningen te organiseren. Zeker binnen de ziekenhuizen en de woonzorgcentra is gesleuteld aan 'aparte' opvang voor COVID-19-patiënten. Opvallend, het zoeken naar oplossingen is zeer sterk een 'leren door te doen'-verhaal geworden, waarbij individuele voorzieningen heel vaak op zichzelf moesten terugvallen om praktische, logistieke en organisatiekeuzes uit te dokteren. De complexe staatsstructuur met versnippering van bevoegdheden in gezondheids- en welzijnzorg in België en het afstemmen met internationale organen als de Wereldgezondheidsorganisatie herbevestigen dat efficiënt aansturen een lastig karwei is. De kernvraag is nu hoe we de opgedane ervaringen gebruiken voor het toekomstige ontwerp van gezondheidszorg met multidisciplinaire wetenschappelijke ondersteuning en kennistransfer. De kortetermijngevolgen worden nu uitgebreid gedocumenteerd in media en ervaringsverhalen, maar de langetermijngevolgen van de pandemie vragen om

een verdiepende reflectie over de organisatie van onze gezondheidszorg. We hebben niet alleen nood aan investeringen in het ontwikkelen van geneesmiddelen en vaccins, maar ook aan investeringen in het proactief denken en het ontwerp van gezondheidszorg vanuit maatschappelijke doelstellingen in een samenwerkingsproces tussen stakeholders en wetenschappers.

Gezondheidsschade door uitgestelde zorg

Veel menselijke en financiële middelen zijn (internationaal) ingezet om de uitbraak van COVID-19 aan te pakken. Dat is logisch en legitiem, maar er zijn vervolgpunten te verwachten. Het virus richt grotere schade aan dan de dagelijkse cijfers van het aantal geïnfecteerde personen, ziekenhuisopnames en overlijdens. Veel patiënten met andere dan COVID-19-aandoeningen of problemen hebben niet de gepaste zorg gekregen. De vraag rijst hoe we dit in de komende periode mee zullen opvangen. Patiënten bezoeken minder huisartsen, tandartsen of vermijden wachtkamers uit schrik voor besmetting. Veel mensen willen de hulpverleners niet lastig vallen en stellen hun niet-urgente nood aan zorg en ondersteuning uit omdat ze uit oprechte bezorgdheid hun eigen zorgnoden als minder prioritair zien dan voor COVID-19-geïnfecteerde personen. Zorgnoden zijn ook niet beantwoord omdat voorzieningen niet toegankelijk waren: denk aan jeugdzorg, ouderenzorg, mensen met een beperking, maar ook basisbehandelingen in ziekenhuizen. Uitgestelde zorg manifesteert zich op verschillende vlakken (zoals tandzorg, revalidatie, kankerzorg, fertiliteitsbehandelingen, wachtlijsten in kinder- en jeugdzorg, geestelijke gezondheidszorg (GGZ), diagnostiek van ontwikkelingsstoornissen, uitgestelde consultaties ...). Het Vlaams Patiëntenplatform signaleerde op basis van een kleine bevraging dat afspraken bij de tandarts, kinesitherapeut, consultaties in het ziekenhuis, bij de psycholoog en huisarts niet zijn kunnen doorgaan. Het merendeel van de afspraken werd uitgesteld op vraag van de zorgverleners.

Er is reden tot bezorgdheid over uitgestelde zorg. We kunnen verwachten dat uitgestelde zorg en onbehandelde noden een grote gezondheidsschade in de hand werken (en op termijn hogere gezondheidszorguitgaven). Het uitstellen van grote aantallen behandelingen en diagnostische activiteiten verhoogt het risico op oplopende wachtlijsten. Met grote waarschijnlijkheid zullen er meer sterfte en problemen opduiken ten gevolge van kanker, laattijdige behandelde of uitgestelde revalidatie bij beroerte en hartaanvallen, meer mentale problemen (angst en depressies), geaccumuleerde zorgproblemen bij kinderen en jongeren. Er komt allicht een golf van uitgestelde zorgvragen op het zorgsysteem af die opnieuw voor extra belasting, werkdruk en desorganisatie van zorgsystemen kan zorgen. Bovendien duiken 'nieuwe' noden op. Intrafamiliaal geweld neemt toe, stress (ook als gevolg van financiële onzekerheid), angst en onzekerheid en mentale druk, werkstress. Voor personen met psychische kwetsbaarheid die ambulante worden behandeld, vergroot het risico op herval, toenemende angstaanvallen, onzekerheid, herval in

verslaving en toegenomen gevoel van isolatie. Kinderen en jongeren met ontwikkelingsstoornissen bouwen mogelijk bijkomende ontwikkelings- en schoolachterstand en stress op. Het verhaal over de vermaatschappelijking van de zorg en buurtzorg zal rekening moeten houden met de opgedane ervaringen. We moeten meer inzicht krijgen in draagkracht en draaglast van mantelzorgers en familie. De mentale gezondheid van vele mensen stond al voor de coronacrisis onder druk, maar mentale problemen zijn versterkt door de crisis. De verwerking van traumaervaring van een coronabehandeling voor patiënten en hun verwanten zal bijzondere aandacht vragen. We zullen moeten stilstaan bij de mentale belasting van zorgverstrekkers en voor hen wegen moeten uitzoeken naar werkbaar werk, na de eerste intense periode.

We hebben er belang bij om een grondig debat te voeren over op basis van welke afwegingen keuzes worden gemaakt rond welke groepen patiënten het eerst zorg nodig hebben en kunnen krijgen. Het kan toch niet dat we enkel die groepen zouden bedienen die het hardst roepen of makkelijkst hun weg vinden binnen de zorg. Rechtvaardigheidsoverwegingen zijn in een verzorgingsstaat cruciaal. COVID-19 heeft het debat over de 'waarde' van een mensenleven opnieuw actief op de kaart gezet omdat afwegingen moeten gemaakt worden bij de inzet van schaarse middelen (op klinisch niveau maar ook op maatschappelijk niveau). Evengoed moeten we op basis van de COVID-19-ervaringen het aandurven om de vraag te onderzoeken in welke mate niet aangeboden zorg in de afgelopen periode ook niet nuttige of overbodige zorg in reguliere situaties heeft helpen uitfilteren. Op die manier kunnen we het debat opfrissen over 'noodzakelijke zorg' en selectieve zorgconsumptie. In een sociaal-rechtvaardige samenleving heeft elke mens recht op, en toegang tot, gezondheidszorg en moeten we het debat voeren hoe we zorg aanbieden via een rechtvaardige verdeling van de schaarse middelen. Geen enkel gezondheidszorgsysteem en -beleid kan zich ethisch veroorloven om niet te anticiperen op de implicatie van uitgestelde of niet toegankelijke zorg. Een maatschappij en gezondheidszorg moet kunnen inspelen op vermijdbare gezondheidsverschillen als gevolg van sociaaleconomische achterstand of culturele verschillen.

Sociaaleconomische en culturele gezondheidsverschillen

De COVID-19-pandemie zal allicht de sociaaleconomische en culturele verschillen in kansen op gezondheid opnieuw blootleggen. Internationaal duiken indicaties op dat de impact van het virus onevenredig wordt gedragen door arme en kwetsbare groepen. Zo worden daklozen, vluchtelingen, migranten of ontheemden in het bijzonder getroffen, ook als gevolg hun leefomstandigheden, minder werkgelegenheid, toegenomen vreemdelingenhaat enzovoort. Er zijn (internationale) indicaties dat er in bepaalde kernen van dichtbevolkte armere buurten, waar mensen ook in kleine woningen samenleven de impact van het virus groot is. Mensen die in laaggeschoolde jobs werken met preciaire arbeidscontracten waarbij er veel menselijk contact is, lopen hoger risico, niet alleen op

coronabesmettingen maar ook op andere gezondheidsproblemen. En hoewel de verzorgingsstaat mensen beschermt, heeft niet iedereen dezelfde (financiële) toegang tot hulp en ondersteuning. Ook in België verdienen sociaaleconomische en culturele verschillen meer expliciete aandacht. Het beter begrijpen van behoeften van kinderen of jongeren, oudere personen, mensen met beperkingen en andere kwetsbare groepen, genderverschillen en culturele verschillen moet actiever mee aan boord genomen worden. COVID-19 herbevestigt de invloed van verschillen in gezondheidsgeletterdheid. De afgelopen periode heeft duidelijk gemaakt dat de informatie die wordt gegeven complex is, verandert en niet steeds eenduidig of duidelijk is. De communicatie over wetenschappelijke inzichten is moeilijk, de verantwoording en uitleg van maatregelen is delicaat, er wordt *fake news* verspreid over de aanpak van het virus. De ongelijk verdeelde vaardigheden om met informatie om te gaan en te interpreteren is een gekend, maar een in de praktijk onderschat probleem. Dus er vallen veel lessen te leren over publieksvriendelijke risicocommunicatie. Het is moeilijker om personen met minder inzicht in gezondheidsvragen of gezondheidsgedrag aan te sporen en te overtuigen van gewenst gezondheidsgedrag en het beïnvloedt de kansen op gezondheid negatief. Ook de sociale randvoorwaarden waarin verschillende groepen leven, maken het niet makkelijk om bepaalde richtlijnen even makkelijk uit te voeren. Er moet met ander woorden een brug geslagen tussen maatschappelijke problemen en het ontwerp van gezondheidszorg.

Samenwerken voor een weerbaar en veerkrachtig gezondheidszorgstelsel

Het maatschappelijke probleem zal niet 'ophouden' of opgelost raken na de initiële COVID-19-fase. Beleidsmatig en organisatorisch is bij COVID-19 sprake van een 'weerbaarstig probleem'. Een complex, gelaagd, veranderlijk probleem, met uiteenlopende randvoorwaarden, waarbij acties en interventies kunnen leiden tot nieuwe onverwachte problemen en waar nooit een 'definitieve' analyse of oplossing wordt gevonden. Voor dit type problemen bieden van bovenaf opgelegde standaardoplossingen, bureaucratische standaardregels, formalistische draaiboeken, protocollen en reglementen geen soelaas. Ze zijn hoogstens ondersteunend. Bovendien definiëren verschillende betrokken actoren het probleem op een andere manier vanuit hun eigen achtergrond, opleiding en logica wat implicaties heeft over de keuzes tot actie: een minister van economie, werkgeversorganisaties of vakbonden, pedagogen, virologen, sociologen ... benaderen het probleem vanuit hun kennis, belangen en expertise en dat geeft niet altijd een homogeen beeld. Toch zit bij een weerbaarstig probleem precies een meerwaarde in het samenbrengen van die verschillende visies en logica's of denkwijzen. Na een periode van dominantie van de medische logica moet er nog meer ruimte gecreëerd worden voor andere perspectieven en logica's om de kwaliteit van besluitvorming te verbeteren. De kwaliteit van besluitvorming hangt namelijk mee af van de kwaliteit van de analyse van het probleem en het advies van betrokkenen.

We hebben in België de COVID-19-crisis in de ziekenhuizen relatief goed omkaderd, maar wel door alle aandacht te focussen op COVID-19. Veel meer bezorgdheid is nodig voor andere residentiële zorgvormen. Een van de cruciale opdrachten is de weerbaarheid en veerkracht van het gezondheidszorgsysteem (in het Engels getypeerd als *health system resilience*) te versterken. Weerbaarheid omvat de capaciteit van beleid, voorzieningen en professionals om zich aan te passen om de effecten van schokken op te vangen, zonder dat er een risico is op het ineensstorten of grote problemen van het stelsel als geheel (zie bv. een ebolacrisis, SARS, COVID-19, (natuur-)rampen ...). Voor een veerkrachtig en weerbaar gezondheidszorgsysteem creëert de overheid randvoorwaarden en laat ruimte aan de spelers in het veld om oplossingen te zoeken en in te spelen op de wijze waarop problemen zich in bepaalde omstandigheden aanbieden. En er is binnen dat kader behoefte aan leiderschap en werkende bestuursmodellen. Noch de overheid noch de zorgvoorzieningen of professionals kunnen op zich adequaat reageren op dergelijk probleem: verschillende type spelers in het veld zijn wederzijds afhankelijk om constructieve oplossingen te blijven vinden. In dat proces worden kennis en geleerde lessen systematisch mee aan boord genomen om te vermijden dat telkens weer of op verschillende plaatsen 'het warm water' wordt uitgevonden. Naast financiële middelen en het beschikken over infrastructuur en personeel is het versterken van goed geïnformeerde en wetenschappelijke inbreng op basis van permanente evaluatie een fundament voor het nemen van (beleids-)beslissingen (het zogenaamde *evidence informed policy making*).

Interorganisatorische netwerken en interprofessionele samenwerking bieden de mogelijkheid om samen te leren en oplossingen te delen en te verspreiden. Geïnstitutionaliseerde netwerken zullen bovendien sociale innovatie versnellen. Door structurele samenwerking kan geleerd worden over de aard en het omgaan met maatschappelijke risico's, waardoor sneller in de praktijk kan geschakeld worden. Onderdeel van *good governance* is het versterken van *evidence informed policy making and implementation*. Deze werkwijze faciliteert de uitwisseling van verschillende visies op een probleem duurzaam ondersteund met een multidisciplinair wetenschappelijke inbreng. De COVID-19-aanpak heeft een zeer constructieve zijde van ons stelsel aangetoond, in die zin dat cynisme niet overheerste om prangende problemen aan te pakken in lastige randvoorwaarden. Er is een ruimte om actiegericht een stelsel te herontwerpen, niet louter reactief is maar ook toekomstgericht vanuit maatschappelijke waarden. In België moeten we verder verdiepend nadenken over hoe regionale intersectorale netwerken van eerste lijn, ziekenhuizen, gespecialiseerde zorg en ouderenzorgvoorzieningen kunnen ingezet worden om kwalitatieve toegankelijke zorg te realiseren. Er is behoefte aan een verticale en horizontale integratie van allerlei samenwerkings- en netwerkinitiatieven in de zorg, om het zware hoofd (de *overhead* van vergaderen en overleg in die verschillende netwerken) ook armen en benen te geven. COVID-19 leert dat we nood hebben aan implementatiemodellen waarin gebouwd wordt op basissolidariteit tussen de verschillende voorzieningen. Een duurzame structurele aanpak van interorganisatorische en interdisciplinaire samenwerking kan

nu versterkt worden. Samenwerking wordt overigens niet alleen in de hand gewerkt via overleggroepen of aangepaste financiering, maar ook door praktijkondersteuning voor de vraag hoe netwerken op een efficiënte manier worden aangestuurd. Samenwerking en netwerkvorming leunen evenmin enkel op de schouders van de overheid, maar ook op een attitudewijziging bij voorzieningen en zorgprofessionals. Zij benaderen (structurele) samenwerking vandaag te veel vanuit een defensieve houding, vanuit angst voor verlies van (professionele) autonomie en eigenbelang. Wederzijdse uitwisseling van informatie en kennis, meer vertrouwen in de complementariteit van instellingen om doelstellingen te bereiken en opnemen van gedeelde verantwoordelijkheid zijn echter essentieel om in te spelen op weerbarstige problemen. Vertrouwen (of wantrouwen) wordt niet alleen in de hand gewerkt door externe factoren zoals regelgeving of financiering. Zodra coördinerende overheidsorganen kunnen schakelen met netwerken die degelijk worden aangestuurd zal de implementatie van interventies en structurele hervormingen verbeteren.

We kunnen op organisatorisch en beleidsvlak in de gezondheidszorg niet *back to normal*. Er is nu een momentum om verder te zoeken hoe een veerkrachtig en weerbaar stelsel versterkt kan worden dat maatschappelijke doelen en sociale rechtvaardigheid vrijwaart. Een veerkrachtig systeem anticipeert op de toekomst, vanuit de wetenschap dat verschillende componenten onderling afhankelijk zijn. COVID-19 heeft die interdependentie duidelijk gemaakt. De capaciteit om te leren en te evolueren zal sterk afhankelijk zijn van de beslissingen die formele en informele actoren in het gezondheidsstelsel willen nemen om verder aan de slag te gaan. Daarvoor zal leiderschap nodig zijn.

Beter na de Plraag?

De impact van gezondheids crisissen op samenleving en economie in het verleden

Wouter Ryckbosch, Nel de Mûelenaere en Bart Lambert

Hoe kunnen we van de coronacrisis het beste maken? Kunnen we de crisis aangrijpen om de maatschappij op lange termijn ten goede te veranderen? Of gaan we een geruisloze terugkeer naar de normale gang van zaken tegemoet? Een glazen bol heeft niemand, maar een blik op de maatschappelijke impact van epidemieën uit het verleden kan wel enkele aanwijzingen geven. Wie kijkt naar de gevolgen van grote ziektecrisissen uit het verleden kan enkel vaststellen dat positieve verandering niet vanzelf komt. Menselijk ingrijpen, zo stellen we in deze bijdrage, is van cruciaal belang voor de gevolgen van epidemieën op onze maatschappij – op zowel korte als langere termijn.

Historici en beleid

Wat kunnen historici bijdragen in tijden van acute gezondheids- en economische crisissen? Terwijl epidemiologen, virologen en economen de beleidslijnen helpen uitstippelen, staan historici overwegend aan de zijlijn. Enkele *memes* over wat Newton deed tijdens een quarantaine in 1665 ter zijde gelaten, is het de moderne wetenschap, en niet het stoffige verleden, waar we troost uit putten.¹ Nochtans valt er ook wel wat uit de geschiedenis te leren. Geen lessen of recepten, maar wel perspectief.

Dankzij de medische wetenschap is het al even geleden dat de wereld – of althans het welvarende deel ervan – een pandemie van het COVID-19-kaliber meemaakte. Hoe rommelig en meerduidig de vergeetput van het verleden ook is, het biedt wel een van de weinige vergelijkingspunten voor wat we vandaag doormaken. Recent trachten heel wat historici dankzij hun onderzoek een praktische en maatschappelijke meerwaarde te hebben. Het speurwerk naar 'de historische waarheid' als doel op zich, maakt bij velen plaats

voor een meer pragmatische invulling op zoek naar hedendaagse relevantie.² Met deze bijdrage tonen we via een historisch perspectief aan hoe sociaal beleid cruciaal zal zijn in het bepalen van de maatschappelijke impact van deze crisis. We doen dat aan de hand van drie grote pandemieën uit het verleden, waarvan we telkens de sociale en economische gevolgen beschouwen.

De meest recente pandemie is de Spaanse griep-epidemie van 1918, die in ongeveer één jaar tijd meer dan 500 miljoen mensen besmette en wereldwijd tussen de 50 tot 100 miljoen dodelijke slachtoffers maakte. In een verder verleden kijken we vooral naar de zogenaamde Zwarte Dood: een epidemie van de builenpest die Europa bereikte tussen 1347 en 1352 en daar naar schatting 50 miljoen dodelijke slachtoffers maakte (ca. 35-60 % van de bevolking). Tot slot staan we ook nog stil bij de zogenaamde Justiniaanse pest die het Romeinse Rijk trof in de periode 540-541 en de bevolking met een vierde tot de helft terugbracht.³ Alleen al uit dit overzicht mag duidelijk zijn dat een overhaaste vergelijking met de situatie vandaag problematisch zou zijn. Elk van deze grote plagen was een heel stuk dodelijker dan de COVID-19-pandemie. Niettemin zien we in deze historische periodes maatschappelijke dynamieken ontstaan die we vandaag kunnen herkennen.

Ziekte als externe schok?

Epidemieën slaan doorgaans onverwacht en onvoorspelbaar toe. Dat maakt hen vaak moeilijk te begrijpen en leidt tot ingrijpende vragen over betekenis of zin. Was de pest een goddelijke straf voor toegenomen zondigheid, zoals ook Sodom en Gomorra de goddelijke toorn te beurt gevallen was? De decennia rond de Zwarte Dood werden doorheen Europa getekend door een opleving van populaire religieuze stromingen die zuiverheid en zelfbestrafning predikten – zoals de laatmiddeleeuwse flagellanten of geselbroeders. Hoewel andere tijdgenoten zich toelegden op het schrijven van sobere medische traktaaten die zochten naar de oorzaken van de ziekte, bleef de eigenlijke oorzaak van de ziekte (de *Yersinia Pestis* bacterie) tot in de negentiende eeuw onbekend. Zelfs aan het begin van de vorige eeuw werd de Spaanse griep nog door velen beschouwd als een goddelijke straf voor de zondige oorlogsvoering van de mens in de voorgaande jaren: een *Godsbezoeking* voor Christenen, een *Takdier Allah* voor Moslims. In Sub-Sahara-Afrika schoten charismatische profeten en kerken als paddenstoelen uit de grond.⁴

Vandaag worden dergelijke epidemieën vaak beschouwd als 'externe schokken' zonder diepere betekenis of oorzaak – en al zeker niet met wortels in de zondigheid van het menselijk handelen. Nochtans betekent dat geenszins dat epidemieën niet voorspelbaar of aan menselijk gedrag verbonden zijn. Volgens de laatste wetenschappelijke inzichten kan de snelle verspreiding van de pestbacterie van China naar Europa tussen 1347 en 1353 bijvoorbeeld verklaard worden door een samenspel van natuurlijke factoren en menselijk gedrag. Wetenschappers hebben vastgesteld dat zich in de jaren voorafgaand

aan de pestuitbraak klimatologische schommelingen voordeden in Centraal Azië. Die veranderingen zouden de verspreiding van de bacterie onder de knaagdierenpopulatie in de regio in de hand hebben gewerkt.⁵ Daarnaast had de verovering van een groot deel van Azië door de Mongoolse khans sinds de dertiende eeuw gezorgd voor een periode van vrede en stabiliteit. Die zogenaamde 'pax mongolica' maakte op haar beurt een sterke ontwikkeling van de langeafstandshandel tussen Europa en het Verre Oosten mogelijk.⁶ Via die intense handelscontacten werden echter niet enkel handelsgoederen maar ook de pestbacterie doorgegeven.

Eenzelfde combinatie van klimatologische factoren en menselijk handelen zou in daaropvolgende eeuwen meerdere malen voor de herinvoering van de pest in Europa zorgen. Die context was evenmin vreemd aan de 'moeder der pandemieën' die in 1918 en 1919 dood en verderf zaaide. Ook toen werd de zogenaamde Spaanse griep (die helemaal niet Spaans was) beschreven als een externe schok, of een 'windvlaag des doods,' terwijl ze in realiteit niet uit de lucht kwam vallen.⁷ Ecologische druk, de geopolitieke context en geïntensiveerde wereldwijde contacten speelden een cruciale rol in het ontstaan en de verspreiding van de ziekte. Deze werd vermoedelijk overgedragen door watervogels, terwijl de wereldoorlog een sociale en economische context creëerde die verspreiding faciliteerde. Vanuit een legerkamp in Kansas stak het H1N1-virus in de lente van 1918 de Atlantische Oceaan over, om in krappe legerkampementen en verzwakte populaties een ideale broeihaard te vinden. Het virus verspreidde zich als wildvuur over de hele wereld. Troepenschepen en -treinen brachten het dodelijke virus naar Europa, en terug naar de VS voor een tweede golf. Tegen december 1918 had de ziekte in bijna de gehele bewoonde wereld lelijk huisgehouden, inclusief ver afgelegen eilandjes in de Pacifische Oceaan. Minstens 500 miljoen mensen raakten geïnfecteerd. Tussen de 50 en 100 miljoen mensen overleefden de griep niet.⁸

Niet enkel omgevingsfactoren speelden een rol. Ook het menselijke handelen kon een invloed hebben, bijvoorbeeld in het afremmen van een epidemie. In de nasleep van de Zwarte Dood ontstond in Italië een breed scala aan maatregelen die de verspreiding van epidemieën moesten indammen. Besmette gebieden werden in een cordon sanitaire geplaatst. Wie in aanraking kwam met geïnfecteerde mensen moest in quarantaine. Afzonderlijke gebouwen werden voorzien voor het isoleren van besmette families. Gezondheidscontroles werden uitgevoerd op cruciale doorgangswegen en aan politieke grenzen om verspreiding te verhinderen. Bovendien werden speciale gezondheidscomités opgericht die de situatie permanent moesten monitoren en zo nodig veiligheidsmaatregelen konden afkondigen. Medische handboeken bevatten hoofdstukken over hoe overheden op een effectieve manier de pest moesten bestrijden. Ook al was de medische kennis over de aard en verspreiding van de pest beperkt, de genomen maatregelen waren vermoedelijk vrij doeltreffend. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw slaagden heel wat steden erin om zich in toenemende mate te wapenen tegen de verspreiding van de pest.

Hetzelfde beleid werd in latere eeuwen ook op andere infectieziekten toegepast, zoals cholera. De maatregelen in 1918-1919 verschilden ondanks de ontegensprekelijke vooruitgang in de medische wetenschap niet sterk van de respons op de pest honderden jaren eerder. Opnieuw stonden artsen voor een raadsel en opnieuw was er geen behandeling voorhanden. Met de medische wetenschap in limbo, bleef de respons grotendeels beperkt tot niet-farmaceutische ingrepen. Scholen, kerken, theaterzalen en cinema's werden gesloten, publieke bijeenkomsten werden verboden en mondmaskers werden verdeeld. Australië sloot eind 1918 volledig (en als enige land) de grenzen. Maatregelen verschilden van land tot land en van stad tot stad en bepaalden sterk de heftigheid van de epidemie. Amerikaanse steden die vroege, intensieve en lange fysieke distantie doorvoerden, hadden tot 50 procent minder sterfgevallen te betreuren.⁹ In België staken de Duitse en daarna Belgische autoriteiten de kop in het zand en bleef een nationaal gecoördineerd beleid uit. De chaotische oorlogssituatie en het gebrek aan statistieken, burger-artsen en medicijnen droegen bij tot de struisvogelpolitiek. De gecensureerde pers minimaliseerde de ziekte systematisch en zocht zondebokken links en rechts – van vrouwen met ontblote halsen tot Chinese gastarbeiders en het Bolsjewisme.¹⁰

Omgevingsfactoren speelden ook een rol in de individuele kans op besmetting en overlijden. Niet iedereen was gelijk voor de dood – in het verleden evenmin als vandaag. Stedelingen liepen hoe dan ook meer risico dan inwoners van het platteland, en wie een buitenhuis of luthof op het platteland had om zich op terug te trekken, maakte daar handig gebruik van om de overlevingskansen te verhogen. Maar ook binnen steden zelf was niet iedereen gelijk. Onderzoek toont aan dat in zestiende- en zeventiende-eeuwse steden als Londen of Milaan de inwoners van de rijkste wijken beduidend minder kans hadden om te overlijden aan de pest.¹¹ Armere wijken waren dichter bevolkt, leefden dicht bij besmettingshaarden en kenden minder gunstige hygiënische omstandigheden.

Ook de ziektes die na de pest dood en verderf zaaiden, zoals cholera, pokken en tuberculose, kwamen vaker voor bij de arme bevolking. De Spaanse griep werd lang als de uitzondering beschouwd. Het virus maakte net het hoogste aantal slachtoffers bij jonge mannen. Dat ook hoogwaardigheidsbekleders zoals de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt, de Spaanse koning Alfonso XIII en de Britse premier Lloyd George niet gespaard bleven, versterkte de mythe van een klasseneutrale ziekte. Uit recent onderzoek blijkt echter dat de mortaliteit tot 50 % hoger lag bij het armere en het niet blanke deel van de bevolking in Canada, Zuid-Afrika, Nieuw-Zeeland, de VS en Noorwegen.¹²

Ook tussen landen liet ongelijkheid zich voelen in het ziekteverloop. Terwijl in Noord-Amerika de mortaliteit schommelde tussen de 3 en 12 per 1 000 inwoners, steeg die in Afrika tot 44 en India tot 60 per 1 000 inwoners.¹³ Factoren zoals ondervoeding, werkonzekerheid en slechte behuizing vallen niet op korte termijn te remediëren, en speelden een grote rol in de hogere sterftegraad onder lagere sociale klassen. Maar ook maatregelen op korte termijn speelden een rol. Adviezen met betrekking tot het houden van

'sociale afstand' werden verspreid via kranten en affiches, maar bereikten grote delen van – vooral – de armere bevolking niet. Er waren bovendien geen voorzieningen voor thuisblijvers, zieke fabrieksarbeiders gingen uit noodzaak werken in dichtbevolkte ruimtes en konden niet rekenen op dezelfde zorg als rijkere medeburgers.¹⁴

Gevolgen op de lange termijn

De kortetermijnpact van epidemieën wordt dus tot op zekere hoogte bepaald door maatschappelijke factoren en de manier waarop we daarin ingrijpen. Geldt dat ook voor de gevolgen op langere termijn? Eén van de meest tot de verbeelding sprekende vragen uit de economische geschiedenis is de vraag hoe en waarom Europa erin slaagde om vanaf de late achttiende eeuw de meest welvarende regio ter wereld te worden. De schok van de Zwarte Dood en het eeuwenlange nazinderen van haar impact, wordt regelmatig ingeroepen als mogelijke verklaring. De hogere mortaliteit in Europa zou immers geleid hebben tot een hoger inkomen per hoofd van de bevolking, en zo op termijn tot een grotere opbouw van menselijk kapitaal, productiviteit en economische groei geleid hebben.¹⁵ Andere regio's in de wereld waar dergelijke mortaliteitscrises minder meedogenloos hadden toegeslagen, zouden daarentegen vast gezeten hebben in een cyclus van overbevolking en armoede die hen niet op het pad richting moderne economische groei plaatsten.

De historicus Walter Scheidel bestempelde de Pest bovendien als één van de weinige 'grote gelijkmakers' uit de geschiedenis. Uit onderzoek naar de geschiedenis van ongelijkheid blijkt immers dat een bijna eindeloze reeks aan factoren ongelijkheid tussen arm en rijk helpen groeien, maar slechts weinig instrumenten effectief bleken in het verminderen ervan. De pest zou een bijzonder doeltreffende gelijkmaker geweest zijn. Scheidel onderbouwde zijn bewering voornamelijk met bewijsmateriaal uit de Late Oudheid en uit Europa in de eeuwen na de Zwarte Dood. In beide gevallen zorgde de grote terugval in bevolking door ziekte voor een afname van de ongelijkheid op de lange termijn. Wat veroorzaakte dat effect? De drastische vermindering van het aantal arbeidskrachten zou arbeid schaars gemaakt hebben en daarom de relatieve waarde ervan de hoogte in gejaagd hebben. De schaarse schattingen van de evolutie van ongelijkheid in Europa vertonen inderdaad een daling in de late veertiende en vijftiende eeuw. Dat lage niveau van ongelijkheid – ook wel aangeduid als 'de gouden eeuw van de arbeider' – zou in Italië een eeuw aanhouden.¹⁶

Moeten we de Zwarte Dood dan als een zegen in plaats van een vloek beschouwen? Die conclusie zou te kort door de bocht gaan. Om te beginnen hadden de meeste epidemieën helemaal geen gunstige economische effecten. De ziekten die het Romeinse Rijk plaagden, droegen vermoedelijk bij tot haar ondergang.¹⁷ De middeleeuwse Zwarte Dood trof de Egyptische landbouw zo zwaar dat het hele systeem – gebaseerd op intensieve irrigatie – door ontvolking op het platteland in elkaar stortte. Het zou zich gedurende eeuwen

niet meer herstellen.¹⁸ Recent onderzoek naar economische groei in Spanje toont aan dat het welvaartsniveau voor de Zwarte Dood een dermate grote klap kreeg door de pest dat het pas in de negentiende eeuw opnieuw geëvenaard werd.¹⁹ De zeventiende-eeuwse pestgolven die Noord-Italië troffen, speelden eveneens een belangrijke rol in de daaropvolgende relatieve achteruitgang van de economische positie van het Middellandse Zeegebied in Europa.

Ook op sociaal vlak was de context doorslaggevend voor de maatschappelijke gevolgen van een epidemie. Na de Zwarte Dood stonden overheden overal onder zware druk om wetgeving in te voeren die de verhoging van lonen na de pest moest vermijden. Of dat ook gebeurde en of die initiatieven effect hadden, hing af van plaats tot plaats en was het resultaat van een intense sociale, economische en soms fysieke strijd. In de meeste regio's van West-Europa verbeterden de arbeidsomstandigheden en loonkoopkracht vanaf het einde van de veertiende eeuw. Maar in grote delen van Oost-Europa luidde het offensief van de grondbezitters en adellijke heren het begin in van een nieuwe periode van slavernij, de zogenaamde 'tweede horigheid.' Boeren werden er onvrij, gebonden aan het land en veroordeeld tot werken voor de heren. De pest was zeker niet altijd de grote gelijkmaker. Of het dat werd, was afhankelijk van een bittere politieke strijd die in de decennia na 1348 uitgevochten werd.

Walter Scheidel laat de Spaanse griep buiten beschouwing in zijn these, en dat is niet toevallig, want de 'moeder der pandemieën' lijkt geen grote gelijkmaker geweest te zijn. In West-Europa werden in de jaren 1920 wel de eerste stappen naar de sociale welvaartsstaat gezet, met een dalende kloof tussen arm en rijk als gevolg, maar met een wereldoorlog vlak voor de epidemie en een wereldwijde economische repressie tien jaar later is het quasi onmogelijk om het effect van de pandemie op die evoluties te bepalen. Het schaarse onderzoek naar de precieze economische impact van pandemie suggereert dat het arbeidsaanbod niet noodzakelijk daalde. In het neutrale Zweden, bijvoorbeeld, werd de verwachte daling in de fabriekskrachten (en dus de stijging van de lonen) meteen gecompenseerd door andere werkkrachten, en bleven de lonen gelijk. De studie toonde wel een sterk verband tussen de ziekte en een kortetermijnstijging van armoede.²⁰ In de VS had de Spaanse griep een negatieve invloed op de economische groei tot 1923, met een vermindering van de productie tot 18 %. Bovendien lieten onrechtstreekse gevolgen zich tot vele jaren later voelen. Het trauma van de pandemie liet diepgaande sporen na, zelfs bij de generaties die volgden. Recent onderzoek toont dat kinderen van Amerikaanse migranten die afkomstig waren uit sterk door griep getroffen gemeenschappen opmerkelijk minder vertrouwen hadden in de medemens, in politieke autoriteiten en in de toekomst.²¹

Conclusies

Epidemieën dragen geen verborgen boodschappen, betekenissen of agenda's in zich. Ze verraden niet de toorn of straf van een god of moeder natuur. Dat wil nochtans niet zeggen dat ze geen systematische oorzaken hebben. Klimatologische instabiliteit tekende bijvoorbeeld de veertiende-eeuwse introductie van de pest in Europa – en biedt een evidente parallel met de situatie vandaag. Maar ook de invloed van de mens speelde een rol. De globalisering en intensivering van handelsnetwerken tijdens de dertiende en veertiende eeuw speelden een belangrijke rol in de snelle en ingrijpende verspreiding van de pestbacterie bijvoorbeeld, net zoals de geïntensiveerde mondiale contacten tijdens en na de Eerste Wereldoorlog de verspreiding van de Spaanse griep in de hand werkten.

De organisatie van de samenleving kon ook een effect hebben op de directe impact van ziektegolven, bijvoorbeeld door het nemen van preventieve maatregelen zoals quarantaines, social distancing of controles op mobiliteit. Geneeskunde in prewetenschappelijke tijden was beperkt in haar doeltreffendheid. Ze was dan ook meer gericht op preventie en voorkomen dan op genezing. In de huidige fase van de COVID-19-pandemie, waarin het voorlopig wachten is op een vaccin, vertoont de klemtoon op preventieve maatregelen een grote gelijkenis met de premoderne periode. Daarin verschilt de maatschappelijke omgang met ziektegolven in de pre-industriële wereld weinig van de hedendaagse.

Het verleden toont ten slotte ook de rol aan van de maatschappelijke context in het bepalen van de gevolgen van epidemieën op langere termijn. Of deze crisissen voor een nuttige 'reset' konden zorgen, met gunstige sociale en economische effecten, of net een totale desintegratie van het sociaaleconomisch weefsel veroorzaakten, hing sterk af van de intensiteit van de crisis. Economie en gezondheid vormen in dat opzicht meestal geen tegenstellingen: hoe zwaarder de mortaliteit en demografische ontwrichting, hoe groter de kans op blijvende economische schade. Ook het gevoerde beleid speelde echter een cruciale rol. Politieke keuzes konden de sociale en economische gevolgen van epidemieën versterken of net afremmen en, in heel specifieke gevallen, zorgen voor situaties waarin pest of griep fungeerden als 'grote gelijkmakers'. Die politieke keuzes vormden stevast de uitkomst van een felbevochten sociale strijd. De impact van epidemieën op onze maatschappij hangt met andere woorden niet alleen af van biologische factoren maar ook, en in niet onbelangrijke mate, van onszelf.

Eindnoten

- 1 Bommeljé, B. (11 mei 2020). Historici kunnen niets bijdragen aan coronabeleid. *De Volkskrant*.
- 2 Bijvoorbeeld Nunn, N. (2009). The Importance of History for Economic Development. *the Annual Review of Economics*, 1 (2009), 65-92.
- 3 Alfani, G., en Murphy, T.E. (2017). Plague and Lethal Epidemics in the Pre-Industrial World. *The Journal of Economic History*, 77(1), 314-343.
- 4 Phillips, H. 'Influenza Pandemic', Daniel et al (eds.) (8 oktober 2014). *1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, Issued by Freie Universität Berlin, Berlin.
- 5 Schmid et al, (2015). Climate-Driven Introduction of the Black Death and Successive Plague Reintroductions into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(10), 3020-3025.
- 6 Abu-Lughod, J. L. (1989). *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*. Oxford.
- 7 van de Wijfeven, I. (14 april 2020). De Spaanse Griep in Nederland, *Historisch Nieuwsblad*.
- 8 Spinney, L. (2018). *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*. London.
- 9 Hatchett, R.J., Mecher, C.E. en Lipsitch, M. (2007). Public Health Interventions and Epidemic Intensity during the 1918 Influenza Pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 104(18), 7582-7587.
- 10 Hendrickx, L. (2017). *Onderschat en onbeantwoord. De publieke perceptie van de Spaanse griep in de Belgische context (1918-1930)*, onuitgegeven masterthesis, Universiteit Antwerpen.
- 11 Cummins, N., Kelly, M. en Grada, C.O. (2016). Living Standards and Plague in London, 1560-1665. *Economic History Review*, 69(1), 3-34; Cohn, S. en Alfani, G. (2007). Households and Plague in Early Modern Italy. *Journal of Interdisciplinary History*, 38(2), 177-205.
- 12 Hays, J.N. (1998). *The Burden of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. New Brunswick; Mamelund, S-E. (2006). A socially neutral disease? Individual social class, household wealth and mortality from Spanish influenza in two socially contrasting parishes in Kristiania 1918-19. *Social Science & Medicine*, 52, 923-940.
- 13 Hays, 2009.
- 14 Fanning, P. (2010). *Influenza en Inequality, One Town's Tragic Response to the Great Epidemic of 1918*. Amherst; Mamelund, 2005.
- 15 Clark, G. (2007). *A Farewell to Arms: A Brief Economic History of the World*. Princeton; Voigtlander, N. en Voth, H-J. (2013). The Three Horsemen of Riches: Plague, War, and Urbanization in Early Modern Europe. *The Review of Economic Studies*, 80(2), 774-811.
- 16 Scheidel, W., (2018). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton.
- 17 Duncan-Jones, R. P. (1996). The Impact of the Antonine Plague. *Journal of Roman Archaeology*, 9, 108-36.
- 18 Borsch, S.J. (2005). *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*. Austin.
- 19 Alvarez-Nogal, C. en Prados de la Escosura, L. (2013). The Rise and Decline of Spain, 1270-1850. *Economic History Review*, 66(1), 1-37.
- 20 Karlsson, M., Nilsson, T. en Pichler, S. (2014). The Impact of the 1918 Spanish Flu Epidemics on Economic Performance in Sweden. *Journal of Health Economics*, 36:C, 1-19.
- 21 Aasve, A., Alfani, G., Gandolfi, F. en Le Moglie, M. (2020). Epidemics and Trust: The Case of the Spanish Flu. *IGIER Working Papers*, 661.

COVID-19 en de gevolgen voor human resource management

Bert Schreurs en Maarten Andriessen

Ook zonder kristallen bol is het een open deur intrappen door te stellen dat COVID-19 nog lange tijd de politieke, economische en sociale agenda zal domineren. De gevolgen van de pandemie zullen nazinderen en voelbaar zijn in alle geledingen van de maatschappij, niet in het minst in het bedrijfsleven. Bedrijven schakelden in het begin van de crisis noodgedwongen over op telewerk. De verwachting is dat telewerk de norm wordt en dat we met de crisis zijn beland in een afstandseconomie. Verder leert corona ons dat bedrijven en hun medewerkers de nodige wendbaarheid moeten bezitten om te kunnen overleven in een turbulente en onvoorspelbare omgeving. In dit hoofdstuk stellen we dat het *empoweren* van medewerkers een antwoord kan bieden op de uitdagingen waarmee bedrijven nu en in de nasleep van de COVID-19-crisis geconfronteerd zullen worden. Daarnaast leggen we uit waarom het onwaarschijnlijk is dat bedrijven hier effectief toe bereid zullen zijn. Tot slot beschrijven we de rol die human resource management kan spelen in het tot stand brengen van wendbare medewerkers en organisaties.

Sturen vanop afstand

Wanneer bedrijven bedreigd worden, heeft dit een impact op hun werking en manier van organiseren. Ondanks de grote diversiteit aan organisatievormen reageren alle bedrijven grosso modo op dezelfde wijze wanneer ze geconfronteerd worden met een interne of externe dreiging: ze schakelen over op controlemodus. Dat betekent dat er spaarzamer zal worden omgesprongen met de beschikbare middelen, dat de besluitvorming gecentraliseerd wordt en dat de processen in toenemende mate geformaliseerd worden. Kortom, in tijden van crisis zal het management (meer dan gebruikelijk) de knip op de beurs houden en zelf aan het roer gaan staan, met als oogmerk de middelen zo efficiënt mogelijk in te zetten. Deze rigiditeitsreflex is trouwens niet uniek voor bedrijven. Ook individuen en groepen hebben de neiging om in stresssituaties terug te grijpen naar vertrouwde routines.¹

Kenmerkend voor de huidige crisis zijn de afstandsmaatregelen en de noodzaak om werknemers van thuis uit te laten werken. Volgens sommige experts zal thuiswerken de norm worden en zullen we terecht komen in een 'afstandseconomie'. Zo voorspelde digitaal ondernemer Jo Caudron dat we ook na corona minder naar kantoor of naar school zullen gaan. Eenzelfde geluid is te horen bij Rik Vera, medeoprichter en partner van nexxworks, die liet optekenen dat we thuiswerken veel meer moeten verheffen tot het nieuwe normaal. Centraal aansturen is niet vanzelfsprekend wanneer medewerkers van thuis uit werken. Indien de experts het bij het rechte eind hebben, zal het voor het management dus een heel pak lastiger worden om, indien gewenst, het gedrag van medewerkers van dichtbij te monitoren. Bijgevolg zal de organisatie andere methodes moeten hanteren om medewerkers aan te sturen en op te volgen.

Van standaardisatie naar zelfsturing

De directe supervisie op de werkvloer zal volgens ons deels worden overgenomen door andere vormen van gedragscontrole. Het ligt voor de hand dat organisaties stelselmatig meer beroep zullen gaan doen op technologie, zoals cameratoezicht of software, om het gedrag van medewerkers in de gaten te houden. Nu al merken we dat een aantal bedrijven de fysieke prikklok vervangen hebben door digitale tijdsregistratie zodat leidinggevendenden kunnen zien wanneer medewerkers online zijn. Zo hoorden we ook van een leidinggevende dat hij een van zijn medewerkers aansprak op het feit dat diens Skype-status om 8u30 nog niet op 'beschikbaar' stond.

Bijkomend verwachten we dat het aantal gestandaardiseerde procedures zal toenemen en dat het management scherper zal toezien op de naleving ervan. Motivatieonderzoek toont aan dat gedragscontrole zeker niet de beste manier is om medewerkers aan te sturen.² Medewerkers interpreteren het als een teken van wantrouwen en leren dat het management van mening is dat ze onvoldoende verantwoordelijkheidszin hebben. Deze manier van aansturen leidt dan ook tot suboptimale prestaties, ontevredenheid en werkt bovendien als een self-fulfilling prophecy: medewerkers zullen op termijn enkel nog datgene doen waarop ze strikt gecontroleerd worden.

Een tweede, meer subtiele, strategie bestaat erin medewerkers aan te sturen aan de hand van output. In plaats van een beroep te doen op toezicht en gestandaardiseerde procedures tracht het management te sturen door beloningen te koppelen aan het behalen van doelen. Aantrekkelijk voor werknemers is dat ze zelf kunnen bepalen *hoe* ze de doelen willen realiseren (en soms ook *welke* doelen). Outputcontrole vereist echter goede prestatie maatstaven. In het geval van telewerk zullen werkgevers vooral objectieve maatstaven willen gebruiken. Telewerk ontnemt leidinggevendenden immers de mogelijkheid om medewerkers aan het werk te zien en op basis daarvan tot een (subjectieve) inschatting van hun presteren te komen. We verwachten daarom dat bedrijven in een afstandseconomie prestaties zullen trachten te kwantificeren en, in het geval dat

gedragscontrole niet mogelijk of wenselijk is, zullen overschakelen op outputcontrole. Ook aan deze vorm van controle kleven een aantal nadelen. Wellicht het belangrijkste bezwaar is dat het koppelen van doelen aan financiële beloningen ertoe leidt dat medewerkers nog uitsluitend oog hebben voor de te behalen doelstellingen. Op die manier missen medewerkers opportuniteiten om bij te leren en te innoveren. Financiële beloningen doen bovendien de grens tussen ethisch en onethisch gedrag vervagen en ondermijnen het werkplezier.³

Er is nog een alternatief, namelijk zelfsturing. Volgens dit 'controlemechanisme' is het de taak van de (human resource) manager om ervoor te zorgen dat medewerkers over de juiste vaardigheden en mindset beschikken om hun werk zelfstandig uit te voeren. Toezicht, procedures of prestatiebeloningen zijn overbodig als regulator. Medewerkers worden niet langer 'gemoetiveerd' door het vooruitzicht op beloningen of straffen maar worden gemachtigd (*empowered*) om zelf keuzes te maken. Ze stellen bijgevolg een gedrag omdat ze dat zelf willen, bijvoorbeeld omdat ze het gedrag nuttig of betekenisvol vinden, of omdat het aansluit bij hun eigen waarden. Volgens deze opvatting is het prima mogelijk om het werk van medewerkers vanop afstand in goede banen te leiden via zelfsturing. Deze wijze van sturing vraagt echter vertrouwen vanwege de werkgever en veronderstelt een bereidheid om de controle los te laten.

Omwille van de eerder beschreven rigiditeitsreflex verwachten we niet dat bedrijven in de nasleep van de crisis geneigd zullen zijn om snel het principe van zelfsturing toe te passen. Nochtans zijn er goede redenen om dit wél te doen. Zo toont onderzoek keer op keer aan dat zelfgekozen gedrag langer wordt volgehouden en van hogere kwaliteit is dan niet-zelfgekozen gedrag.⁴ Met andere woorden, medewerkers presteren beter indien ze overtuigd zijn dat hun werk betekenisvol is en impact heeft. Bovendien kan het empoweren van medewerkers bijdragen tot het creëren van wendbare organisaties. In de volgende paragraaf leggen we uit waarom dit zo is en waarom wendbaarheid belangrijk is in de context van de COVID-19- en toekomstige crisissen.

De nood aan wendbare organisaties

Wendbaarheid verwijst naar het vermogen van bedrijven om snel, flexibel en dynamisch te reageren op interne en externe bedreigingen zonder noemenswaardig prestatieverlies. Reeds lang voor de COVID-19-crisis hebben bedrijfskundigen gewezen op de noodzaak om organisatievormen te implementeren die een antwoord kunnen bieden op de uitdagingen van bedrijfsvoering in een dynamische, complexe en onzekere wereld.

Een van de meest bekende, traditionele organisatievormen is de functionele structuur, soms geringschattend 'silestructuur' of 'koekjesfabriekstructuur' genoemd. In deze structuur worden gelijkaardige bedrijfsfuncties (bv. inkoop, verkoop, productie) geclusterd in één afdeling en verloopt de interne communicatie hoofdzakelijk via hiërarchische

lijnen. Er vindt met andere woorden nauwelijks communicatie of samenwerking plaats tussen medewerkers van verschillende afdelingen. Omdat deze structuur schaalvoordelen oplevert, komen we ze vandaag nog steeds tegen bij bedrijven met een lagekostenstrategie. De aandachtige lezer zal wellicht de parallel opmerken met de eerder vermelde rigiditeitsreflex: wanneer organisaties financieel onder druk staan, wordt de besluitvorming gecentraliseerd. We achten daarom de kans groot dat organisaties in de nasleep van de crisis het bestaande organisatieontwerp (meer) in lijn zullen willen brengen met een functionele structuur.

Een belangrijk nadeel van de functionele structuur is dat ze organisaties niet toelaat om snel te reageren op plotse omgevingsveranderingen. De verklaring hiervoor is dat plotse veranderingen creativiteit vereisen door samenwerking tussen functionele domeinen, wat zoals eerder vermeld, nauwelijks gebeurt in een functionele structuur. Veel organisaties zijn de afgelopen jaren daarom overgeschakeld op meer wendbare organisatievormen die zich onderscheiden van de functionele structuur door een gedecentraliseerde besluitvorming, informele netwerken en het gebruik van projectteams. Medewerkers worden empowered om binnen een vooraf vastgelegd kader zelf beslissingen te nemen die in overeenstemming zijn met hun rol binnen de organisatie. Het handelen van medewerkers wordt niet geleid door orders van iemand hogerop in de hiërarchie, maar door het 'luisteren' naar het doel en de waarden van de organisatie. Dit vraagt van medewerkers een hoge dosis flexibiliteit en proactiviteit, waarover later meer. Sommige managementguru's gaan nog een stap verder en claimen in hun ideologische discours dat zelfsturende organisaties 'evolutionair van een hogere orde zijn' en een teken zijn van 'een verruimd bewustzijn'.⁵ Ons standpunt wijkt hier enigszins van af. Wars van ideologie stellen we dat elke organisatiestructuur bepaalde voor- en nadelen met zich meebrengt, en dat de keuze voor een bepaald ontwerp in de eerste plaats in functie dient te staan van economische, technologische en maatschappelijke ontwikkelingen. Wanneer snel en veerkrachtig moet gehandeld worden, zoals in het geval van de huidige en van mogelijk toekomstige COVID-crisissen, hebben horizontale organisaties een duidelijk, zij het tijdelijk, concurrentievoordeel. Ze slagen er immers sneller in om met oplossingen te komen en creatieve manieren te bedenken om de crisis het hoofd te bieden.

Uit de bovenstaande analyse blijkt dat het empoweren van medewerkers bedrijven kan helpen om medewerkers tijdens de crisis vanop afstand te sturen en om tot een veerkrachtige crisisrespons te komen. Nochtans voorspellen we op basis van de rigiditeitsreflex dat bedrijven in eerste instantie het exact omgekeerde zullen willen doen: medewerkers controleren via procedures en output, en synchroon hiermee, het ontwerp van de organisatie 'verticaliseren.' Volgens ons is het de verantwoordelijkheid van de human resource manager om het topmanagement attent te maken op deze centralisatie-decentralisatieparadox en om het strategische belang te schetsen van empowerment in tijden van deze crisis. We menen dat de bovenstaande *evidence-based* argumenten daarbij

kunnen helpen. In de volgende paragraaf bespreken we kort een aantal implicaties voor human resource management.

Human resource management als facilitator voor empowerment

Empowerment impliceert dat de organisatie vertrouwt dat medewerkers zullen handelen in overeenstemming met de doelstellingen van de onderneming.⁶ Het is daarom van belang om de doelstellingen van beide partijen op elkaar af te stemmen en het kader waarbinnen medewerkers zelf kunnen beslissen duidelijk af te bakenen. Organisaties doen er dan ook goed aan om te definiëren wat de vrijheidsgraden zijn die medewerkers zelf mogen en kunnen invullen, en tegelijkertijd ook scherp aan te geven wat niet. Dat kan enkel als er, langs beide 'zijden', niet enkel rekening wordt gehouden met het functionele en technische, maar ook met 'waarden' en 'zingeving'; met zaken die 'onder de waterlijn liggen', zoals soms wordt gezegd. Welke tools heeft human resource management ter beschikking om medewerkers te empoweren? Hieronder beschrijven we enkele werktuigen uit de gereedschapskist van de human resource manager die kunnen bijdragen tot het op korte en middellange termijn empoweren van medewerkers.

Functiebeschrijvingen. Een crisis van deze omvang overleven kan alleen indien werknemers bereid zijn om zich flexibel op te stellen. Het takenpakket van menig winkelbediende wordt plotsklaps uitgebreid met veiligheidstaken; medewerkers worden ingeschakeld voor het verdelen van producten die nu via de webshop worden verkocht; het onderwijzend personeel schakelt van de ene op de andere dag over naar digitale lesvormen; enzovoort. Bestaande functiebeschrijvingen zullen moeten herzien worden omdat ze geen rekening houden met de nieuwe realiteit. Bedrijven doen er dan ook goed aan een ruimere, meer dynamische beschrijving te hanteren die anticipeert op de mogelijkheid dat de jobinhoud kan veranderen in functie van de omstandigheden. Medewerkers krijgen op die manier ook de vrijheid om het werk, binnen het afgesproken kader, naar eigen goeddunken vorm te geven.

Employer branding. De crisis zal leiden tot een wat ruimere arbeidsmarkt. Hoewel het ingaat tegen de intuïtie (en de rigiditeitsreflex) biedt een ruimere arbeidsmarkt een unieke gelegenheid aan bedrijven om voordelig nieuwe arbeidskrachten aan te werven. De kostprijs voor dezelfde kwaliteit zal immers lager liggen in vergelijking met een krappe arbeidsmarkt. Bedrijven doen er ook goed aan om in crisistijden via employer branding te blijven communiceren over de bedrijfswaarden en over wat het betekent te werken voor de organisatie. Employer branding draagt op die manier bij tot het socialisatieproces van nieuwkomers nog voor de eigenlijke aanwervingsprocedure van start is gegaan en versterkt de organisatiecultuur bij huidige werknemers. Kortom, via employer branding worden huidige en toekomstige medewerkers herinnerd aan waar de organisatie voor staat, waarom werken voor de organisatie betekenisvol is, en wat gepast gedrag is binnen de organisatie.

Selectie. Uit het voorgaande volgt ook dat goed presteren in een afstandseconomie een ruimere betekenis krijgt. Niet alleen dienen medewerkers over de vereiste jobinhoudelijke kwaliteiten te beschikken, ze moeten ook bereid zijn tot zelfontwikkeling, flexibiliteit, het nemen van initiatieven, out-of-the box denken, en meedenken met en feedback geven aan de werkgever. Dit stelt andere eisen aan de selecteur die niet alleen moet inschatten of sollicitanten geschikt zijn voor de vacante positie maar ook of ze bereid en capabel zijn om mee te veranderen met de organisatie. Aangezien bedrijfswaarden in tegenstelling tot jobkenmerken wel stabiel zijn over de tijd, denken we dat er tijdens de selectie, nog veel meer dan reeds het geval is, gepolst zal worden naar de mate waarin de waarden van de sollicitant overeenkomen met de waarden van de organisatie.

Onboarding. We onderstrepen het permanente belang van goede *onboarding* en socialisatie die als doel hebben nieuwkomers vertrouwd te maken met de waarden en normen van de organisatie. De waarden en normen fungeren als kompas en geven betekenis aan het werk, ook vanop afstand. Tegelijkertijd wijzen we op de relevantie van de re-onboarding van medewerkers die na een periode van inactiviteit of telewerk terugkeren naar de werkvloer. Ondanks het mogelijk intensieve onlinecontact tijdens de lockdownperiode achten we de kans reëel dat de sociale cohesie op de werkvloer wat is afgenomen. Daarom adviseren we het management om niet zomaar over te gaan tot de orde van de dag, maar om tijd te nemen om de banden aan te halen, de kernwaarden van de organisatie in de verf te zetten, en om het vertrouwen in medewerkers uit te spreken. Er bereiken ons verhalen van bedrijven die medewerkers onder druk zetten om tijdens de lockdown vakantiedagen op te nemen en tijdens de zomermaanden het werk in te halen zodat het bedrijf snel kan terugkeren naar *business as usual*. Deze praktijk gaat lijnrecht in tegen ons advies.

Mentoring. In een afstandseconomie zien we bovendien een belangrijke rol weggelegd voor mentor-protégéprogramma's. Een mentor is een ervaren en uitstekend personeelslid met als opdracht een minder ervaren personeelslid, de protégé, te coachen. De mentor biedt ondersteuning en geeft feedback, en ziet er indirect op toe dat de protégé zich de waarden van de organisatie toe-eigent. Een aantal bedrijven heeft dit principe toegepast tijdens de lockdownperiode in de vorm van 'corona-buddy's': meer onervaren medewerkers kregen een collega toegewezen bij wie ze tijdens de crisis terecht konden voor ondersteuning. Mentoring blijft ook een belangrijke vorm van ondersteuning en waardenoverdracht voor nieuwkomers.

E-learning. E-learning zal ongetwijfeld een nog hogere vlucht nemen in een afstandseconomie. E-learning is een volwaardig alternatief voor de klassieke face-to-face trainingsvormen om technische kennis en vaardigheden aan te leren, maar het is nog zeer de vraag of de online trainingsomgeving even geschikt is voor het doorgeven van waarden en normen, en voor het opbouwen van sociaal kapitaal. E-learning is immers vaak een eenzame ervaring. We pleiten er daarom voor om voldoende communicatie tussen de

trainees in te bouwen, te werken met groepsopdrachten, en voldoende feedback te voorzien zodat trainees inzicht krijgen in hun eigen leervooruitgang, bijvoorbeeld in de vorm van *peer feedback*. Dat laatste kan dan weer helpen om vertrouwen tussen de groepsleden te creëren, al blijft het moeilijk om vertrouwen te creëren zonder elkaar eerst fysiek ontmoet te hebben.

Human resource management als evenwichtskunst?

We eindigen met een kritische kanttekening. Hoewel de wetenschappelijke literatuur in de regel vindt dat empowerment bijdraagt tot het functioneren van medewerkers en organisaties zijn er ook andere geluiden te horen. Zo staat empowerment niet gelijk aan het afschuiven of ontlopen van verantwoordelijkheid als organisatie en mag het in die zin geen alibi zijn om niet zelf moeilijke beslissingen te hoeven nemen. Bovendien kosten de flexibiliteit en proactiviteit die bijkomend van werknemers worden gevraagd, extra energie. De eisen die aan werknemers worden gesteld, zullen dus toenemen. Een aantal auteurs waarschuwen dat dit zou kunnen leiden tot een toename van stress bij medewerkers.⁷ Ook blijkt uit onderzoek dat proactief gedrag niet altijd even enthousiast ontvaard wordt door leidinggevend en met de nodige risico's gepaard gaat.⁸

Voor human resource management betekent deze situatie balanceren op het slappe koord. Aan de ene kant dient het de organisatie te ondersteunen in de transitie naar het post-coronatijdperk, en aan de andere kant dient human resource management te waken over het welzijn van de medewerkers. Op het eerste gezicht verandert er zo dan ook niets aan de rol van human resource management in vergelijking met de eerdere gekende rol: het midden zoeken tussen de belangen van de werkgever en die van de werknemer. Hoewel het laatste decennium mogelijks meer 'menselijke' aandacht te verkennen viel in de boardroom, heeft die rol zich in vele gevallen vertaald in een positie van 'grijze muis' en 'het kneusje' in de organisatie. Alsof human resource management de 'handlangers' verworden van de organisatietop.

De huidige crisis en de bijbehorende centralisatie-decentralisatieparadox zetten de bestaande verhoudingen op scherp. Human resource management dreigt nog meer gekneld te komen zitten tussen hamer en aambeel, tussen de efficiëntielogica van het management en de drang naar autonomie van medewerkers. Hoog tijd dus dat human resource management het stigma van 'evenwichtskunstenaar' van zich afschudt en (eindelijk) een meer proactieve rol opneemt; een rol waarin human resource management zichzelf empowert tot 'actieve gangmaker', tot zij die het voortouw nemen om 'integratief' aan het werk te gaan; waarin het *of-of*, en soms *en-of*, steevast *en-en* wordt. Niet afwachten of blijvend de dialoog aangaan, maar doordacht doen. Dergelijke statements zouden human resource management kwetsbaar en scherp stellen, met een duidelijke opdracht en betekenis voor alle betrokken partijen. Dát zou nog eens een nieuw normaal kunnen zijn.

Eindnoten

- 1 Staw, B.M., Sandelands, L.E., & Dutton, J.E. (1981). Threat rigidity effects in organizational behavior: A multilevel analysis. *Administrative Science Quarterly*, 26(4), 501-524.
- 2 Deci, E.L., Olafsen, A.H., & Ryan, R.M. (2017). Self-determination theory in work organizations: The state of a science. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4, 19-43.
- 3 Gubler, T., Larkin, I., & Pierce, L. (2016). Motivational spillovers from awards: Crowding out in a multitasking environment. *Organization Science*, 27(2), 286-303.
- 4 Deci, E.L., Olafsen, A.H., & Ryan, R.M. (2017). Self-determination theory in work organizations: The state of a science. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4, 19-43.
- 5 Laloux, F. (2015). *Reinventing organizations*. Leuven, België: Uitgeverij LannooCampus.
- 6 Spreitzer, G.M. (1995). Psychological empowerment in the workplace: Dimensions, measurement and validation. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442-1465.
- 7 Bolino, M., Valcea, S., & Harvey, J. (2010). Employee manage thyself: The potentially negative implications of expecting employees to behave proactively. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83(2), 325-345.
- 8 Morrison, E.W. (2014). Employee voice and silence. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 173-197.

‘To travel or not to travel?’: Een essentiële vraag voor academici

Ann van Griensven

Er wordt heel wat afgereisd in de academische wereld, want we werken met heel wat buitenlandse partners samen. Plots viel dat allemaal weg. Hoe essentieel zijn die verplaatsingen? Kunnen we zonder of met veel minder reizen internationaal samenwerken?

Laat ik beginnen met een mea culpa: ik reis heel veel voor mijn werk, en voornamelijk met het vliegtuig. Als waterspecialist ben ik actief bezig met waterproblemen over heel de wereld, en deel ik mijn kennis met studenten en waterprofessionals van over heel de wereld. Mijn programma voor dit jaar zag er zo uit:

Jaar	Maand	Bestemming	Doel	Vervoersmiddel
2019	februari	Toulouse & Nice	Training + projectmeeting	vlucht
2019	april	Wenen	Conferentie	vlucht
2019	mei	Utrecht	Doctoraatsverdediging	auto
2019	juni	Parijs	Projectmeeting/conferentie	trein
2019	juli	Wenen	Conferentie	vlucht
2019	september	UK	Doctoraatsverdediging	Skype
2019	oktober	Amsterdam	Keynote lecture	trein
2019	oktober	Rabat, Morocco	UNESCO training	vlucht
2020	februari	Zurich	Doctoraatsverdediging	auto
2020	maart	Arusha	Projectmeeting + training	vlucht
2020	april	Madrid	UNESCO-IHP meeting	Skype
2020	april-mei	Texas	SWAT ontwikkelingen	Skype*
2020	mei	Parijs	UNESCO-IHP meeting	Skype*

2020	mei	Iran	PhD supervisie	Skype**
2020	mei	Kenya	PhD supervisie	Skype**
2020	mei	Tanzania	PhD supervisie	Skype**
2020	mei	Nederland+Brazilië	Doctoraatsverdediging	Skype*
2020	mei	Wenen	Conferentie	Skype
2020	mei	Palestina & Jordanië	Projectmeeting	Skype
2020	juni	Duitsland	Internationale bijeenkomst van onderzoekers rond intersectorale impact van klimaatsverandering	Skype*
2020	juli	Costa Rica	Internationale bijeenkomst van SWAT modellering	Uitgesteld

*reis afgelast ** reis student afgelast

Dankzij corona is dus heel wat CO2 bespaard. En dat is dan nog alleen in mijn kleine kot.

In de omgekeerde richting ontvangen we jaarlijks een tiental bezoekers op het departement (zie tabel). Binnen de master Water Resources Engineering komen jaarlijks een vijftigtal internationale studenten uit meer dan twintig landen in België studeren. Opnieuw goed voor ettelijke grammen/tonnen CO₂-uitstoot. Hieronder een overzicht van de internationale bezoekers voor de periode juni-november 2019:

Functie	Instelling	Land	Startdatum	Einddatum
doctoraatsstudent	Warsaw University of Life Sciences	Polen	6/3/2019	6/14/2019
doctoraatsstudent	The Nelson Mandela African Institution of Science and Technology	Tanzania	6/18/2019	11/17/2019
doctoraatsstudent	Warsaw University of Life Sciences - SGGW	Polen	6/17/2019	6/28/2019
doctoraatsstudent	Sokoine University of Agriculture (SUA), Tanzania	Kenia/ Tanzania	8/4/2019	12/4/2019
doctoraatsstudent	Nelson Mandela African Institute of Science and Technology, Tanzania (NM-AIST)	Oeganda	8/31/2019	12/31/2019

doctoraatsstudent	Warsaw University of Life Sciences	Polen	8/26/2019	9/6/2019
docent	Bahir Dar Institute of Technology, Bahir Dar University	Ethiopië	9/24/2019	11/23/2019
docent	University of Dar es Salaam	Tanzania	9/24/2019	11/23/2019
docent	NM-AIST Arusha	Tanzania	10/7/2019	10/18/2019
senior scientist	IFFSTAR France	Frankrijk	11/5/2019	11/5/2019
senior scientist	Ruhr University Bochum	Duitsland	11/5/2019	11/5/2019
senior scientist	Ruhr University Bochum	Duitsland	11/5/2019	11/5/2019
senior scientist	Climate Analytics	Duitsland	11/5/2019	11/5/2019

In tijden van COVID-19 komt dan de vraag: zijn deze reizen essentieel? Gaan we nu minder goed onderzoek en onderwijs hebben? Of kunnen we hier toch enkele reizen van laten? Ook in de toekomst? Tijd dus voor reflectie, want jawel, die tijd zouden we moeten hebben nu er heel wat reistijd vrijkomt.

Het valt me meteen op dat de crisis niet geleid heeft tot minder internationale samenwerking of minder internationale communicatie. Het is niet het vliegverkeer dat de wereld klein maakt, maar het internet. Het wegvallen van het vliegverkeer en het sluiten van de grenzen, hebben er niet toe geleid dat we niet meer samenwerken of communiceren met internationale partners. Integendeel, het heeft ons geleerd hoe eenvoudig en efficiënt dit kan verlopen via het internet. Het internet is een uitstekend medium om kennis uit te wisselen. Het geeft de mogelijkheid om op virtuele excursie te gaan alsook om ideeën en expertise uit te wisselen. We gaan deze maanden massaal virtueel op reis, maar ook in de toekomst zullen we dat meer doen. Laten we eens de verschillende vormen van samenwerking bekijken.

Academische reizen in tijden voor corona

Reizen voor universitaire ontwikkelingssamenwerking

Sinds de Vlaamse Interuniversitaire Raad meer dan twintig jaar geleden begon met Universitaire Ontwikkelingssamenwerkingsprogramma's (VLIR-UOS), geeft zij studenten en andere medewerkers in ontwikkelingslanden de mogelijkheid om kennis op te doen die in hun eigen land niet voor handen was en daardoor totaal niet toegankelijk. Door landgenoten in België te laten studeren, kunnen ontwikkelingslanden expertise opbouwen die nadien in eigen land kon worden aangewend. Veel van de studenten die naar België kwamen om zich te specialiseren in waterbeheer, keerden terug naar academische

posities waar ze zelf wateropleidingen konden uitwerken en slaagden er zo in om hun kennis door te geven. Anderen kwamen in ministeries voor waterbeheer terecht waar ze meetnetwerken en bekkenbeheersplannen konden uitbouwen, volgens Europese of Amerikaanse voorbeelden. In de privésector konden ze op basis van hun kennis betere irrigatiesystemen ontwerpen of studierapporten van hogere kwaliteit afleveren. De impact van deze samenwerking is enorm en wordt ook gezien als een van de beste vormen van ontwikkelingssamenwerking. VLIR-UOS financiert ook onderzoeksprogramma's die de mogelijkheid geven aan jonge onderzoekers uit de partnerlanden om een doctoraat te behalen in België binnen ontwikkelingsrelevante onderzoeksonderwerpen.

Reizen voor internationaal onderzoek

Vele academische reizen gebeuren in het kader van internationaal onderzoek, vaak gefinancierd door het Europees Onderzoeksfonds. We ontmoeten elkaar minstens jaarlijks binnen onderzoeksprojecten om de voortgang van het onderzoek te bespreken en om inzicht te krijgen in de resultaten van de partners. We gebruiken de tijd om de komende onderzoeksactiviteiten samen in detail te plannen: een belangrijke doelstelling van internationaal onderzoek is namelijk om de puzzelstukjes samen te leggen. De onderzoeksideoën komen vaak tot stand tijdens ontmoetingen op internationale conferenties, waar recente onderzoeksresultaten uitgewisseld worden in de vorm van presentaties. Dit geeft inspiratie voor nieuwe ideeën tijdens discussies, niet zelden tijdens informele gesprekken. We reizen naar het buitenland ook om in doctoraatsjury's te zetelen of nodigen internationale experts uit voor de evaluatie van een doctoraatsthesis, inclusief het testen van kennis en kritisch reflectie over het eigen werk tijdens de private en openbare doctoraatsverdediging.

Het internationaal netwerk is essentieel voor de kwaliteit van het onderzoek. Zeker in kleine landen als België is de lokale expertise beperkt in gespecialiseerde onderwerpen. Elk onderzoeksdomein heeft een eigen *community* uitgebouwd die conferenties organiseert. Het netwerken tussen de sessies door is vaak belangrijker dan het officiële programma. Vanuit dat netwerken groeien er later internationale onderzoeksprojecten. De alternatieve weg van wetenschapscommunicatie, namelijk in de vorm van publicaties van resultaten in vaktijdschriften, neemt immers veel tijd in beslag. Dat komt doordat de publicaties een diepgaand review proces moeten ondergaan.

Onderzoekers worden aangespoord om internationale ervaring op te doen door een tijdelijk verblijf in het buitenland. Deze 'internationale mobiliteit' is een essentieel element in het curricula van onderzoekers, en telt mee bij de toekenning onderzoeksbeurzen of bevorderingen. Onderzoekers worden op die manier aangespoord om tijdelijk hun onderzoek uit te voeren in een buitenlandse onderzoeksinstelling.

Reizen na corona

Reizen voor ontwikkelingssamenwerking: meer e-learning

De afgelopen decennia hebben meer en meer landen de capaciteit uitgebouwd om zelf goede opleidingen aan te bieden, ook in waterbeheer. Tegelijkertijd is kennis alomteverhanden via het internet. De stelling dat men alleen kennis kan opdoen door naar België te vliegen, of dat wij alleen onze kennis kunnen overdragen door ter plekke cursussen te geven gaat niet meer op. De coronacrisis heeft ons versneld de weg getoond naar alternatieven: er bestaat online veel lesmateriaal, bijvoorbeeld in de vorm van instructievideo's op YouTube-kanalen. Zelf zien we een sterk toegenomen populariteit van het materiaal dat we online ter beschikking zetten. Sommige filmpjes zijn duizenden keren bekeken, en dan voornamelijk in het Zuiden.

E-learning is niet iets nieuws, maar is al een tijd in opmars. De coronacrisis heeft ons gedwongen om onderwijs aan te bieden op afstand, maar deze noodoplossing mag niet te snel vergeleken worden met e-learning. De filmpjes die we de afgelopen weken ontwikkeld hebben, hebben in de toekomst waarschijnlijk niet meer nut dan een alternatief aan te bieden aan studenten die om wat voor reden ook lessen hebben gemist. We moeten niet te snel denken dat de recente ervaringen ons kunnen doen besluiten dat we volledig kunnen overstappen op online teaching. Overschakelen op afstandsonderwijs vraagt om een weloverdachte pedagogische aanpak, rekening houdend met de grootte van de studentengroep en haar achtergrond, in combinatie met de leerdoelstellingen. De meeste ervaringen leren ons dat de beste optie vaak bestaat uit een combinatie van het aanbieden van onlinemateriaal dat wordt aangevuld met fysieke sessies waar er vooral tijd vrij wordt gemaakt voor vragen en discussie.

Nergens is e-learning zo populair als in India. Van het materiaal dat we binnen ons departement online ter beschikking stellen, zien we al snel meer dan twintigduizenden clicks uit 49 landen, waarvan het grote merendeel uit India (goed voor 10 %), Ethiopië, Brazilië en USA. Tegelijkertijd is India ook koploper in het produceren van materiaal voor e-learning. Vanwaar deze grote populariteit in India? Volgens Prof. Pradeep Mujumbar, chairman van het Interdisciplinary Centre for Water Research (ICWAR) en professor van het Indian Institute of Science (Bangalore, India) is dit te wijten aan een groot verschil in kwaliteit tussen de instituten en universiteiten die hoger onderwijs aanbieden, waardoor veel studenten op zoek gaan naar bijkomend lesmateriaal. E-learning kan dus ook ongelijkheid overbruggen.

Aan de VUB werken we al een paar maanden aan een e-Masteropleiding voor Water Resources Engineering in samenwerking met Palestijnse en Jordaanse universiteiten. Wij leven enkele weken in lockdown met gesloten grenzen, maar de inwoners van Gaza zitten al jaren in deze situatie, en zijn daardoor fysiek afgesloten van studies in het buitenland.

Zij zien al langer een potentieel in online teaching. Binnen het project wordt materiaal uitgewisseld dat ontwikkeld werd op de VUB, het IHE Institute for Water Education en universiteiten in Palestina en Jordanië. Dit materiaal wordt lokaal geïntegreerd in een *blended learning* formaat, waarbij ter aanvulling van het afstandsonderwijs op regelmatige tijdstippen op de campus nog vraag- en discussiemomenten worden georganiseerd. De lokale experts en docenten nemen een fundamentele rol in de kennisoverdracht op.

De COVID-19-crisis heeft ertoe geleid dat er in sneltempo verschillende initiatieven ontstaan om e-learning materiaal rond waterbeheer te verzamelen en te delen. UNESCO is zich er alvast van bewust dat de noden voor het uitwisselen van kennis rond waterbeheer na COVID-19 zullen groeien en dat samenwerking essentieel is voor het delen van kennis en gegevens rond water. *UNESCO's Division of Water Sciences* werkt dan ook strategieën uit om de uitdagingen aan te pakken binnen een context van COVID-19-maatregelen. De VUB werkt samen met UNESCO binnen het Open Water Network aan een e-learningplatform voor onderwijs rond water waarbinnen we online cursusmateriaal evalueren en partners helpen om het juiste materiaal te vinden. Door organisaties en experts samen te brengen rond e-learning zijn we met zijn allen beter voorbereid om afstandsonderwijs aan te bieden.

Reizen voor internationaal onderzoek: meer teleconferentie

Tijdens de COVID-19-crisis communiceren we allemaal vaak met virtuele conferenties via het internet. We zijn het ondertussen allemaal gewoon om via teleconferentietechnologieën met elkaar te communiceren en dat gaat zeer goed.

De EGU (European Geophysical Union) moest noodgedwongen overgaan tot een e-conferentie voor een 10 000-tal deelnemers. Dat gebeurde met succes: 26 219 personen hebben minstens 1 van de 721 livesessies bijgewoond, en er werden meer dan 200 000 berichten geplaatst. Ook op de VUB zullen we de conferentie van de International Environmental Software Society virtueel organiseren.

Aan de VUB transformeren we momenteel een conferentie van 500 deelnemers naar een virtueel formaat. Alle sessies zullen geregistreerd worden en nadien ook beschikbaar blijven voor zij die niet 'aanwezig' konden zijn.

De positieve ervaringen zullen er in de toekomst voor zorgen dat er meer gebruik zal worden gemaakt van teleconferencing. Niet noodzakelijk als vervanging maar eerder als aanvulling. We blijven leven op een aarde die rond is met sterk uiteenlopende tijdzones. We zullen nog steeds fysiek samenkomen, maar misschien minder frequent en met minder grote aantallen. Door een hybride conferentie waarbij een online alternatief wordt aangeboden, zullen we ook onderzoekers kunnen bereiken die hetzij geen geld, hetzij geen tijd, of om ecologische redenen geen vliegverplaatsing kunnen of willen doen.

Minder reizen heeft zijn beperkingen

De internationale reizen zijn nodig om collega's persoonlijk te leren kennen. Het gaat ten slotte om samenwerkingen tussen mensen, vaak met verschillende culturen. Dat gaat veel beter als je elkaar ook persoonlijk kent. De informele aspecten van samenkomsten zijn niet te onderschatten. Het is het moment waarbij je binnen internationale projecten aan teambuilding doet.

Anno 2020 zijn er sociale media ter beschikking waarmee je elkaar beter kunt leren kennen. Als het via sociale media mogelijk is om 'dates' of levenspartners te vinden, dan moet dat ook kunnen binnen een professionele context. We zien hoe sterk de sociale media in het leven van de nieuwe generatie, onze kinderen, is binnengedrongen.

Maar corona maakt ook duidelijk dat de sociale media zelfs bij onze kinderen de fysieke ontmoeting niet kan vervangen. Het sociale aspect van fysieke ontmoetingen kan niet volledig vervangen worden door een scherm. Vooral de vaak informele gesprekken, een heel belangrijk element in netwerken, vallen weg.

Minder reizen brengt extra voordelen

Minder reizen is goedkoper, gezonder en minder vervuilend. De COVID-19-crisis heeft uiteraard zijn weerslag op de begrotingen en BNP van regeringen, wat ertoe zal leiden dat de budgetten voor ontwikkelingssamenwerking zullen krimpen. Misschien kan dit wel gedeeltelijk opgevangen worden door een krimp in de mobiliteitsbudgetten door meer in te zetten op communicatie via internet en door minder te reizen. Zo kunnen we met online communicatie bijdragen aan de bestrijding van de pandemie, de CO₂-uitstoot verminderen en geld en tijd besparen.

Conclusie

De coronacrisis heeft enerzijds een versnellingseffect gehad op een aantal evoluties waarbij online communicaties de fysieke ontmoetingen vervangen, zij het voor onderwijs of onderzoek. Na het openen van de grenzen zullen deze ervaringen ertoe leiden dat we effectief heel wat vliegreizen zullen vervangen door online meetings. Dat geeft veel extra voordelen, zoals besparingen op tijd en geld, maar ook het verminderen van risico's die reizen nu eenmaal met zich meebrengt. Anderzijds zullen virtuele communicatie via het internet nooit alle rijke en menselijke aspecten van fysieke ontmoetingen kunnen vervangen. Maar het evenwicht tussen fysieke en virtuele reizen zal ook in de toekomst anders liggen dan voor corona. We gaan minder reizen met het vliegtuig, maar vaker virtueel op reis.

Referenties

Virtuele excursies:

<https://vrglaciervp.worc.ac.uk/wordpress/>

E-learning:

www.glownetwork.net/

Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., Bond, A. (27 maart 2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. *Educase Review*. <https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning>

‘Niet: wat doet corona met de maatschappij, maar: wat doet de maatschappij met corona?’

Werner Schirmer

Corona is een virus, dus een biologisch fenomeen. We begrijpen corona als een kracht die ergens van buitenaf komt en een stevige grip op de maatschappij heeft. In dit hoofdstuk zal ik echter beargumenteren dat we het coronavirus ook als een *sociaal* fenomeen kunnen beschouwen. Met ‘corona als sociaal fenomeen’ bedoel ik nu absoluut niet dat het gewoon fictie is. Noch bedoel ik het cliché dat het een ‘sociale constructie’ is, iets wat enkel als tekst of discours bestaat, zoals postmodernisten dat zouden zeggen. Er zijn genoeg bewijzen dat het coronavirus als microbiologische kracht even reëel is als de van door mensen gemaakte klimaatverandering. Mensen sterven eraan, relatief onafhankelijk van wat we erover zeggen of schrijven.

Aan de hand van een maatschappijtheoretische analyse wil ik tonen dat de coronacrisis niet gewoon een ziektecrisis is, maar zich door de bril van verschillende functiesystemen (zoals politiek, economie, wetenschap) vooral als veelvoudig, tegenstrijdig verschijnsel toont. Dat gebeurt niet toevallig, maar volgt de scheidingslijnen van de differentiatie-structuur van de hedendaagse maatschappij. Een maatschappijtheoretische blik draait de vraag wat corona met de maatschappij doet ook om: wat doet de maatschappij met corona?

Sociologisch interessante tijden

Natuurlijk kunnen we zien hoe het *biologische* fenomeen corona de hele maatschappij naar een crisismodus omschakelt. Dankzij corona hebben we een aantal nieuwe, grotendeels Engelse uitdrukkingen bijgeleerd zoals ‘social distancing’, ‘lockdown’, ‘super spreaders’, ‘flatten the curve’, en ‘lockdown party’. Corona dringt ons allerlei veranderingen op die het dagelijkse leven zoals we het kenden helemaal door elkaar schudt. Voor

sociologen zijn dat wel even uitgesproken fascinerende tijden. Grenzen, winkels, horeca, nachtclubs, scholen en universiteiten, musea, het strand, allemaal gesloten. Sportevenementen, godsdiensten en festivals afgelast, bijna geen openbaar leven meer.

Wat is er nog normaal in dit 'nieuwe normaal'? Hoe gaat het verder met de samenleving, vooral als het niet zo snel weer terug naar het 'oude normaal' gaat? Deze vraag stelt zich het duidelijkst in het dagelijks leven, waar we zeer snel nieuwe gedragspatronen zien en nieuwe ervaringen maken. Denk aan de veel rustigere atmosfeer in de supermarkt en op de straat, de vreemde blikken die we krijgen als we al dan niet een mondmasker dragen, gepaard met wantrouwen als we te dicht bij andere mensen komen die we/ons niet kennen. We ervaren ook hoe (moeilijk) het eigenlijk is als we met onze gezinsleden voor een langere periode op beperkte ruimte de hele dag lang met elkaar moeten samenleven; hoe (moeilijk) het eigenlijk is om je eigen kinderen thuisonderwijs te geven; hoe (moeilijk) het eigenlijk is om van thuis te werken, op afstand. Weliswaar gesteund door digitale communicatietechnologie (met al haar gebreken en valkuilen), maar altijd met de dreiging dat onze kinderen net dan iets van ons willen wanneer we in vergadering zitten; of hoe moeilijk het eigenlijk is als je niet van thuis kunt werken omdat jouw taak 'systeemrelevant' is, als arts, verpleger, politieagent, supermarktbediende, havenarbeider, vrachtwagenchauffeur, gevangenisbewaarder, beenhouwer, fruitplukker ...

Corona als sociaal fenomeen

Zoals gezegd, voor sociologen zijn het fascinerende tijden. Maar het verhaal dat ik tot nu toe vertelde is een verhaal van het coronavirus dat iets met de samenleving doet. Het virus is dus de oorzaak, de factor, en de samenleving reageert. Als socioloog met een maatschappijtheoretische blik ben ik echter ook omgekeerd geïnteresseerd in wat de maatschappij eigenlijk met corona doet. Ik zei eerder dat corona van buitenaf in de samenleving komt en dat klopt zeker, maar tegelijkertijd doet ook de samenleving iets met corona, haalt ze het zo te zeggen actief naar binnen.

Als ik van corona als *sociaal* fenomeen spreek, bedoel ik dus dat het virus onmiddellijk met allerlei sociale processen, relaties en structuren verweven is en dat niet enkel als oorzaak, zoals hierboven beschreven, maar ook als effect. Zodra corona ontdekt en officieel herkend was, werd de samenleving mede een oorzaak van corona. De verspreiding is door maatschappelijke processen en structuren bevorderd: globalisering van productie en warenhandel, toerisme, superspreader-events zoals religieuze bijeenkomsten of voetbalmatches, grotere verzamelingen van mensen op beperkte ruimte zoals in onderwijs, horeca en openbaar vervoer. Daarom is een oorspronkelijk lokaal beperkte gebeurtenis binnen enkele weken door maatschappelijke – niet biologische – processen en structuren een globale pandemie geworden.

Tegelijkertijd is corona, zodra het in de maatschappij ingedrongen is, ook een fenomeen waarmee de maatschappij actief wordt en op zich zelf reageert. Het woord 'pandemie' heeft een duidelijke connotatie met gezondheid. Uit het microbiologische fenomeen corona, een virus, wordt het medische fenomeen COVID-19, een ziekte voor mensen. En hier moeten we de materiële feiten (hoe het virus het menselijke lichaam aanvalt en de functionaliteit van longen beschadigt) van *sociale feiten* onderscheiden, dus de medische blik door artsen en verplegers, virologen en epidemiologen in een geheel van ziekenhuizen, praktijken (diagnosen, triage, behandeling) en het arrangement van organisaties in het gezondheidssysteem. Vandaaruit is het een crisis voor de hele maatschappij geworden die alle mogelijke maatschappelijke deelgebieden (be)treft – we kunnen zelfs zeggen: besmet heeft.

Multiperspectiviteit door functiesystemen

Corona is niet alleen een medisch, maar ook een politiek, economisch, wetenschappelijk, pedagogisch, wettelijk, zelfs religieus probleem. Uit elk van deze maatschappelijke perspectieven betekent de coronacrisis iets anders, het heeft andere gevolgen, kansen en risico's. Sociologen spreken hier van 'multiperspectiviteit'.¹

Om dit punt duidelijk te maken, moet ik een beetje uitweiden. Normaal zien we de maatschappij als een (grote) groep mensen met gemeenschappelijke waarden en doeleinden, een grote politieke gemeenschap dus.² Sterk vereenvoudigd zegt deze versie: in de coronacrisis zitten we allemaal samen, we moeten solidair met elkaar zijn en allemaal samenwerken, dan komt het hopelijk goed. Dit is maar één perspectief op de samenleving. Een andere begrijpt de samenleving als hiërarchische orde van groepen van mensen (bv. klassen) die in een verhouding van belangenconflicten staan.³ Eveneens sterk vereenvoudigd is hier de aanname: wat de elite wil, is niet hetzelfde als wat 'het volk' wil, gaande van snel terug werken om meerwaarde te produceren tot betere basisverzorging, doen wat de overheid zegt als beroving van vrijheidsrechten tot ondemocratische overheersing, controle van de bevolking door politie, apps en vaccinatiestoffen. Let op dat dit perspectief in verschillende – politiek helemaal tegengestelde – versies voorligt, van sociaalreformistisch-progressief tot reactionair tot samenzweringstheoretisch.

Zonder hier de ruimte te hebben om op al die verschillen dieper in te gaan, stel ik een derde perspectief op de maatschappij voor dat (volgens mij) een meer geschikte blik op de coronacrisis kan geven omdat ze de complexiteit van de hedendaagse maatschappij beter vat. In deze benadering, namelijk de systeemtheorie van de Duitse socioloog Niklas Luhmann⁴, ligt de klemtoon niet op (groepen van) mensen maar op de relatie tussen grote maatschappelijke functiesystemen: de politiek, de economie, de wetenschap, religie, gezondheid, massamedia, recht, onderwijs, sport enzovoort. Elk van die systemen vervult een onmisbare functie voor de samenleving en daarom kunnen we niet zeggen

dat het ene belangrijker is dan het andere. Een maatschappij zonder politiek kan evenmin als een maatschappij zonder economie, zonder recht, zonder wetenschap ...

De maatschappij is gekenmerkt door differentiatie, pluralisme en heterarchie van deze functiesystemen. Dat betekent ook dat een duidelijke spits of centrum ontbreekt, zoals nog in de middeleeuwse, traditionele feodale samenlevingen met de koning en adel boven en de boeren en de lijfeigene helemaal beneden. In dat soort historische samenleving diende religie als rechtvaardiging van overheersing en verklaring van de wereldorde. De overgang naar de moderne samenleving was de historische fase waarin zich wetenschappelijke, economische, politieke, rechtelijke, pedagogische, medische en andere logica van elkaar, maar vooral van de religieuze orde begonnen te onderscheiden. Of uitgedrukt in sociologische termen: ze begonnen zich van elkaar te 'differentiëren'. Deze functionele logica vormden hun eigen, specifieke rationaliteiten die niet meer samen onder hetzelfde religieus geïntegreerde dak behuisd kunnen worden. Wat er bijvoorbeeld economisch rationeel is (kapitaalaccumulatie en focus op kortetermijnswinsten) is niet hetzelfde als wetenschappelijke rationaliteit (veel tijd aan iets toewijden wat hoogst onzekere resultaten oplevert). Politieke rationaliteit heeft met verdeling, verzekering en verovering van macht te maken, pedagogische rationaliteit met ontwikkeling en begeleiding van individuen, en medische rationaliteit met gezondheid in individuele lichamen en het hele volk.

In deze sociale orde van verschillende, van elkaar gedifferentieerde maatschappelijke subsferen met hun incongruente rationaliteiten bestaat er geen centrum, geen spits, geen eenheidsrationaliteit of -perspectief. Dit is wat het begrip 'multiperspectiviteit' betekent. Er is dus geen positie van waaruit iemand de hele samenleving kan representeren of in de naam van de samenleving kan spreken – ook de koning niet. De moderne koning is misschien formeel het hoofd van de staat, maar de staat is een politieke organisatie – naast andere staten en naast andere organisaties binnen en buiten het politieke systeem.

Coronacrisis(sen)

Terug naar de coronacrisis. Multiperspectiviteit is geen constructiefout, het is de centrale structureigenschap van de hedendaagse samenleving. Daarom is er ook geen centrale zienswijze van een gemeenschappelijke definitie van sociale problemen zoals de coronacrisis mogelijk. Natuurlijk is corona een gezondheidscrisis omdat COVID-19 een gevaarlijke, snel verspreidende ziekte is. Voor de andere functiesystemen is corona ook een crisis, maar door de bril van elk van deze systemen toont het zich als een *andere crisis*, zodat we technisch gezien niet met één maar met een veelvoud van coronacrisissen te maken hebben. Want corona wordt in elk functiesysteem volgens eigen codes en programma's geregistreerd en volgens systeemspecifieke rationaliteiten verwerkt.

Voor de *politiek* is corona vooral een probleem van de sociale orde. De functie van politiek is algemeen het voorzien van collectief bindende beslissingen, dus het zetten van regels en maatregelen die dan voor iedereen gelden. Zij het een technisch werkloze, een ondernemer, een voetbalster of de raadgever van de overheid. Het politieke systeem is uiteindelijk op macht opgebouwd en zal deze ook gebruiken om de maatregelen hand te haven – indien nodig ook middels GAS-boetes of politiegeweld. In bepaalde landen zien we demonstraties tegen maatregelen en misschien kunnen het gauw grotere rellen worden zodat het ordeprobleem nog acuter wordt voor de executieve krachten van het politieke systeem. Naast sociale orde is er nog iets anders wat politieke processen in democratische systemen kenmerkt, namelijk de constante wederzijdse observatie van regering en oppositie. Oppositiepartijen bekritisieren de regering, stellen de competentie van de regering in vraag, alles ook met oog op steun door kiezers en de publieke opinie. Wegens chronische moeilijkheden bij het vormen van democratisch gelegitimeerde regeringen is de politieke situatie in België misschien nog extremer dan in de buurlanden. Er moest als reactie op corona immers een tijdelijke noodregering ingevoerd worden zodat überhaupt een aansprakelijke instantie was, die collectief bindende beslissingen mag nemen. In het algemeen valt op dat overheden (ook in andere landen) in tijden van de crisis door urgentie gedreven zijn en dat veel van de maatregelen ad hoc bedacht, ingevoerd en bewaakt worden. Dat kan niet door al te lange procedures – die bij wetgeving anders normaal zijn – gebeuren.

Het maken van collectief bindende beslissingen gebeurt tijdens de crisis onder condities van extreme onzekerheid en kennistekort. Daarom is corona ook een crisis van de *wetenschap*. In tegenstelling tot de politiek gaat het bij de wetenschap om productie van waarheid en kennis door gecontroleerde observaties. Onder normale omstandigheden maken wetenschappers eigenlijk de ervaring dat het zeer moeilijk is om in andere functiesystemen gehoor voor de wetenschappelijke (definitie van) waarheid te krijgen. Vaak wordt de wetenschap genegeerd, door zelfzuchtige heersers zelfs belachelijk gemaakt. De bevindingen worden soms zo vervormd dat ze in programmapapieren politieke belangen kunnen dienen die met de wetenschappelijke feiten niet veel meer te maken hebben. In de coronacrisis lijkt het bijna omgekeerd: dat er niet genoeg waarheid snel genoeg geproduceerd kan worden. Naast tekort aan mondkmaskers, beademingsmachines en ziekenhuisbedden worstelen de politieke beslissingsmakers ook met een tekort aan wetenschappelijke kennis. Alles wat in de wetenschap voor goede redenen vanuit verschillende invalshoeken bediscussieerd wordt en zeer lang moet duren ('slow science') om robuuste, betrouwbare kennisbasen op te bouwen, moet nu overhaast gebeuren. Virologie en epidemiologie zijn de twee disciplines die momenteel het grootst onder druk staan in de buitengewone situatie dat iedereen quasi live kan meekijken hoe wetenschappelijke kennisproductie gebeurt. Van hen wordt extreem veel verwacht en ze moeten hun berekeningen, schattingen en simulaties met data van deels onvolledige bronnen uitvoeren,

met dagelijkse updates over besmettingen, mogelijke mutaties en werkbaarheid van antivirale stoffen die de vorige berekeningen obsoleet dreigen te maken.

De politiek heeft deze cijfers nodig om over nieuwe maatregelen te beslissen en oude te verlengen of gewoon te rechtvaardigen, alles om het probleem van sociale orde niet te laten escaleren en de legitimiteit van de macht niet te beschadigen. Daarom luisteren politici momenteel meer naar wetenschappers dan naar de raad van vertegenwoordigers van de economie. Voor de politiek is de economie iets wat moet functioneren zodat de verzorging van levensmiddelen, energie en internet niet in elkaar stort, omdat dit alweer kan overstromen tot een probleem van sociale orde. Met blik op de mislukte sociale grootexperimenten in de Sovjetunie weten we echter dat het een groot risico is om de marktkrachten te lang aan een strakke leiband te houden, anders wordt corona nog een echte, systeemwijde *economische* crisis. En de economie zal daarop economisch reageren zoals altijd bij economische crisissen: met consolidaties van firma's en hele branches (vooral toerisme, olie-industrie), met kapitaalconcentratie, verschuiving van investeringen, aanpassing van rentevoet, eerst vallende prijzen, dan inflatie (zeker als de overheden de fiscale kraan met geld van de Centrale Bank opendraaien). Economen waarschuwen dat de gevolgen voor de hele wereldeconomie (en bijgevolg de hele maatschappij) catastrofaal zouden zijn als bedrijven niet snel hun productie kunnen heropenen, horeca en winkels niet kunnen heropenen – en ze hebben daar zeker gelijk.

Vanuit een maatschappijtheoretisch perspectief is het echter problematisch dat óók vertegenwoordigers van de medische en wetenschappelijke systemen gelijk hebben als ze zeggen dat het catastrofaal zou zijn voor de maatschappij als bedrijven, horeca en winkels te snel heropenen. Dan zouden namelijk de besmettingsgevallen terug omhoog schieten, de politiek nog striktere maatregelen eisen en nog groter economische schade veroorzaken. Dat is typisch voor een hedendaagse maatschappij die van heterarchie en multiperspectiviteit gekenmerkt is. Belangrijke beslissingen in het ene systeem kunnen tot onbedoelde schade in andere systemen leiden. Wat uit virologisch-epidemiologisch perspectief noodzakelijk blijkt, heeft ernstige negatieve economische gevolgen; wat wettelijk doenbaar is, krijgt misschien geen politieke steun. Wat wetenschappelijk evident is, kan door de politiek gebruikt worden om twee tegengestelde maatregelen te rechtvaardigen – wat dan ook verklaart waarom regeringen van verschillende landen op basis van dezelfde wetenschappelijke evidentie een lockdown beslissen of net weigeren.

Doelconflicten

We hebben in de hedendaagse maatschappij dus met doelconflicten te maken. De maatschappij moet tegelijkertijd verschillende problemen oplossen en doet dat via haar functiesystemen: allocatieproblemen (economie), kennisproblemen (wetenschap), ordeproblemen (politiek), socialisatie- en opleidingsproblemen (onderwijs/familie), legitimiteitsproblemen (moraal/religie), informatieproblemen (massamedia), stabilisering van

gedragsverwachtingen (recht), en natuurlijk het probleem van fysiek overleven (gezondheidszorg). Het laatst genoemde is zeker het meest fundamentele – zonder leven überhaupt geen maatschappij – alhoewel we vaak vergeten dat het één van de belangrijkste prestaties van moderne samenlevingen is om dood en ziekte uit de dagelijkse sociale praktijken te verdrijven⁵.

Sociale crisissen ontstaan vaak in de context van functiesystemen die de materiële basis van de samenleving betreffen, zoals de fysieke gezondheid, de verzorging, de veiligheid. Dan krijgen bepaalde functiesystemen voorrang – dus iets wat eigenlijk in tegenstelling tot functionele differentiatie staat. Dat was bv. in de financiële crisis van 2008-2009 het geval en dat is precies wat we nu in verband met corona zien. In die huidige situatie hebben het gezondheidssysteem en het politieke systeem voorrang. Het eerste geeft de behoeften als input aan het tweede door en het tweede kan dan, letterlijk per decreet, de rest van de maatschappij in de wacht stellen. In ‘normale’ tijden is politiek gewoon een functiesysteem onder andere, maar sociale orde (ook in andere functiesystemen) is uiteindelijk op politieke macht opgebouwd, en dat wordt in crisissituaties bijzonder zichtbaar. Dat is vergelijkbaar met wat er tijdens de oorlog gebeurt, als bijvoorbeeld de economie, het recht en de media onder het dak van de natiestaat gesteld worden en naar oorlogsmodus omgeschakeld worden.

Dat alles stoort het ‘normale’ opereren van andere systemen en de empirische vraag (die we pas achteraf kunnen beantwoorden) is dan: in hoeverre ontstaat er schade en hoe groot zal die zijn? We horen dat nu al van alle kanten. De achterstand van leerlingen (in het bijzonder diegene uit kansarme milieus) wordt te groot, er zal een groot aantal bedrijven failliet gaan, mensen zullen werkloos worden, religieuze gemeenschapservaringen verzwakken, wetenschappelijke onderzoeksprojecten kunnen niet meer doorgaan. Zelfs het sportsysteem ondervindt schade als kampioenschappen niet verder gespeeld of helemaal afgelast worden. We zien nu al een aantal klachten van sportclubs, die zich benadeeld voelen door vroegtijdig stopzetten. Als sportresultaten massaal door de rechtbanken beslist worden, dreigt sport zijn aantrekkingskracht te verliezen. Dat alles zijn voorboden en indicatoren dat de hedendaagse, functioneel gedifferentieerde maatschappij niet oneindig lang in deze crisismodus kan verder draaien.

Besluit

We luisteren momenteel vooral naar virologen en epidemiologen en doen (grotendeels) wat de politiek van ons eist. Dat is onmiddellijk en op termijn zeker zinvol, maar dat neemt niet weg dat ook andere expertisen gevraagd zijn die corona niet als microbiologische en gezondheids crisis, maar als economische, politieke, rechtelijke, psychologische, pedagogische, zelfs religieuze crisis opvatten. De hedendaagse maatschappij is gekenmerkt door multiperspectiviteit. Een specifiek sociologische, maatschappijtheoretische analyse kan dan vooral een uitleg geven over in hoeverre al deze perspectieven de

rationaliteiten en logica van hun functiesystemen weergeven, en daarom ook serieus te nemen zijn. Maar wat er ook serieus moet genomen worden, is dat deze perspectieven zich van elkaar radicaal onderscheiden, dus dat er geen uniforme definitie van de coronacrisis bestaat. Voor elk van hen toont de coronacrisis zich als iets anders met andere risico's en gevolgen. Als we de coronacrisis in zijn geheel en veelvoudigheid willen oplossen, moeten we rekening houden met doelconflicten, vertalings- en coördinatieproblemen tussen politieke, medische, economische, wetenschappelijke, rechtelijke, pedagogische en andere sociale actoren. 'Rekening houden' omvat hier alles van concrete maatregelen op case-by-case-basis tot prioriteringen van beleid op macroniveau. Vooral betekent het dat we niet zomaar één functiesysteemlogica op alle andere kunnen opdwingen.

Eindnoten

- 1 Nassehi, A. (2004). Die Theorie funktionaler Differenzierung im Horizont ihrer Kritik. *Zeitschrift für Soziologie*, 33(2), 98-118; Schirmer, W., & Michailakis, D. (2019). *Systems Theory for Social Work and the Helping Professions*. London: Routledge.
- 2 Parsons, T. (1966). *Societies*. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
- 3 Collins, R., & Sanderson, S.K. (2009). *Conflict sociology* (Abridged and updated ed.). Boulder: Paradigm Publishers.
- 4 Luhmann, N. (2012). *Theory of Society. Volume 1*. Palo Alto: Stanford University Press; Luhmann, N. (2013). *Theory of Society. Volume 2*. Palo Alto: Stanford University Press.
- 5 Deboosere, P., & Persoone, M. (2020). *Lang leve de vergrijzing*. Berchem: EPO.

Media in tijden van een pandemie: Vriend en vijand in een complexe spreidstand

Ike Picone, Wendy Van den Broeck, Karen Donders en Tim Raats

Nieuwsmedia: nodig, maar noodlijdend

Wanneer binnen tien jaar communicatiewetenschappers zullen terugkijken op de jaren (20)20, zullen ze tot de conclusie komen dat drie grote ontwikkelingen een disruptie in de mediasector veroorzaakten: desinformatie, artificiële intelligentie (AI) en COVID-19. Waarom ook dat laatste in deze rij hoort? Omdat het virus scherpstelt op een malaise die de nieuwsmedia al even teistert, namelijk dat betrouwbare informatie verstrekken niet altijd makkelijk is en nog minder makkelijk te rijmen valt met een goed verdienmodel. Victor Pickard concludeerde in *Democracy without Journalism* (2020), net voor de uitbraak van het coronavirus, al dat het commerciële model van journalistiek ten einde loopt. Facebook, Google en consorten slokken het leeuwendeel op van de advertentie-inkomsten die nieuwsmedia aanvullend op hun betalende gebruikers nodig hebben om rendabel te zijn.

De pandemie maakt dit plots nog meer tastbaar. We weten uit het jaarlijkse internationale Digital News Report van het Reuters Institute for the Study of Journalism dat globaal genomen een overgrote meerderheid van nieuwsgebruikers voornamelijk via 'de zijdeur' nieuws raadpleegt: via sociale media, zoekmachines en nieuwsbrieven. Uit onderzoek van marktbureau Kantar in 30 landen, dat eind mei verscheen, blijkt echter een belangrijke toename van 'directe' bezoeken aan nationale nieuwswebsites. Ook jongeren, die doorgaans het meest op sociale media vertrouwen, bezoeken nieuwssites plots meer 'via de voordeur'. Zoals wel vaker in tijden van crisis grijpen mensen terug naar vaste waarden. Het VRT-journaal van zondag 15 maart was het meest bekeken ooit. Volgens DPG Media, het mediabedrijf boven onder andere VTM, zaten die avond het hoogste aantal kijkers voor tv sinds 30 december 2005. Dat brengt weliswaar niet meer geld op voor nieuwsbedrijven, integendeel.

Achter de schermen dreigt bij vele nieuwsmedia een bloedbad. De advertentiemarkt is grotendeels stilgevallen. Dat beïnvloedt commerciële omroepen, kranten (print en digitaal) en ook publieke omroepen die in sommige gevallen (bv. VRT) deels gefinancierd worden door reclame-inkomsten. Bovendien kunnen de meeste nieuwsmedia in Europa niet rekenen op voldoende betalende nieuwsgebruikers om dit op te vangen. Het gebrek aan advertentie-inkomsten heeft vandaag een bijzonder donker kantje. Adverteerders kunnen bepaalde thema's 'blacklisten': aangeven naast welke nieuwsberichten ze hun advertentie niet willen laten verschijnen. Al snel klom COVID-19 naar de eerste plaats. Net nu nieuwsmedia massaal inzetten op betrouwbare verslaggeving, worden ze hiervoor afgestraft door 'de markt'.

Het is bewonderenswaardig om te zien hoe nieuwsmedia hun democratische taak ter harte nemen. Grote namen als *The New York Times*, maar dichterbij bijvoorbeeld ook *De Morgen*, besloten om hun berichtgeving over COVID-19 gratis beschikbaar te stellen voor iedereen. Voor deze nobele geste worden ze echter dubbel gestraft: ze lopen inkomsten mis én uit reclame én uit abonnementen. Wat hiermee nogmaals duidelijk wordt, is dat de democratische taak van nieuwsmedia moeilijk te verzoenen valt met het commerciële model dat erachter zit. In Vlaanderen leidde dit ertoe dat vrij snel heel wat artikels opnieuw achter de betaalmuur verdwenen.

Nieuwsmedia moeten dus versneld op zoek naar een vaccin om uit deze crisis te komen. Ze zijn genoodzaakt hun verdienmodel omwille van digitale ontwikkelingen en de verhoogde concurrentie van platformen zoals Facebook en Google sowieso radicaal om te gooien. Het businessmodel dient idealiter tegelijkertijd ook meer resistent te zijn tegen hoogst disruptieve schokken in de markt. De strategie hiertoe is voor velen om betaalmuren op te trekken en in te zetten op abonnementen. Misschien helpt deze crisis daar zelfs bij. Immers, na de verkiezing van Donald Trump zagen kranten in de VS hun digitale abonnementen fors stijgen omdat vele mensen het belang van betrouwbare informatie gingen inzien. Ook nu konden verschillende Amerikaanse nieuwsmedia genieten van een stijging in betalende abonnementen. Zo kon het kwaliteitsvolle Amerikaanse tijdschrift *The Atlantic* in maart en april maar liefst 70 000 nieuwe online abonnees aantrekken. Toch moet het nu ook 17 % van haar personeelsleden laten gaan in de departementen video en evenementen. Dat ook een succesvol Amerikaans nieuwsbedrijf met een globaal lezerspubliek en een gespreide inkomstenmix onder druk komt te staan, toont de complexiteit van het probleem. En het illustreert al zeker dat voor het merendeel van de Europese nieuwsbedrijven, die vaak ook opgeschaald zijn en verder uitbreiden (denk aan Mediahuis, dat in België, Nederland en Ierland actief is), dit een nog moeilijker oefening is.

Betalen voor nieuws is dus maar een deel van de oplossing. Vele mensen zullen ook nu niet willen of kunnen betalen voor nieuws. Onderzoek van het Reuters Institute for the Study of Journalism in de periode tussen 7 en 13 mei 2020 toont reeds dat de stijgende

interesse in nieuws ten gevolge van COVID-19 slechts tijdelijk was. Meer nog, er volgde na die initiële boom in consumptie een bijna even snelle stijging van het aantal mensen dat het nieuws probeert te ontwijken. Advertenties dan? Die zijn ondertussen opgeslokt door sociale media. Daar blijkt dat de een zijn brood, in het bijzonder dat van de lokale bakker (die graag via het laagdrempelige Facebook adverteert), de ander zijn dood is.

Sociale media: vloek voor de een, zegen voor de ander

Bedrijven als Facebook zijn een belangrijke reden voor het opdrogen van de advertentie-inkomsten binnen de traditionele nieuwsmedia. Tegelijkertijd heeft deze pandemie ook getoond hoe belangrijk deze mediakanalen kunnen zijn voor lokale handelaars om in contact te blijven staan met hun cliënten en om zelfs nieuwe klanten aan te trekken in tijden van crisis.

In deze tijd van het jaar zouden we normaal langs etalages met kleurrijke lentecollecties struinen, een terrasje doen of vrienden uitnodigen voor de eerste barbecue van het seizoen. Maar dat kan natuurlijk niet. Door de coronamaatregelen brengen we nu meer tijd door op Facebook en andere sociale media (volgens een survey door Kantar uitgevoerd in 30 landen tot wel 61 % meer dan normaal) dan op straat. En dat is goed nieuws voor onze lokale handelaars.

Facebook is het medium bij uitstek om heel lokaal te adverteren. Terwijl het sociale medium aankondigt dat zijn globale advertentie-inkomsten sterk dalen, neemt het aantal lokaal gesponsorde boodschappen in ons nieuwsoverzicht zichtbaar toe. Voor een lage kostprijs kunnen lokale handelaars adverteren in hun eigen dorp of in een kleine straal daarrond. Daarbij kunnen ze zich ook op specifieke profielen richten, zoals vrouwen of mannen die geïnteresseerd zijn in mode of jongeren die graag sporten, zodat alleen die doelgroep hun advertentie te zien krijgt. Willen ze toch geen geld uitgeven aan advertenties, dan kunnen ze nog altijd terugvallen op hun eigen pagina. Daarnaast zijn er ook nog de vele lokale pagina's, zoals 'Je bent van Antwerpen als' of 'Inwoners van Gent en omstreken', waarvan lokale handelaars momenteel dankbaar gebruikmaken om hun winkelwaar en diensten aan te prijzen. Onze lokale handelaars lijken hun weg naar Facebook dus gevonden te hebben.

Typisch aan sociale media als advertentiekanaal is ook de interactie en de creatie van een engagement met de boodschap. Het bereik van de advertenties wordt immers nog vergroot door talloze likes, virtuele aanmoedigingen en gebruikers die de gesponsorde boodschappen op hun tijdlijn delen. Mensen gaan noodgedwongen ook zelf op zoek naar lokale vaklui en vragen advies aan elkaar in plaatselijke Facebookgroepen. Waar kan ik mijn grasmachine in ons dorp laten herstellen? Wie kan mijn printer herstellen? In de virtuele dorpen blijkt de solidariteit groot te zijn. De mond-aan-mondreclame doet al snel zijn werk. Voor sommige inwoners is dat soms ook een eerste (virtuele) kennismaking

met handelszaken in hun dorp. Zo bestelde een van deze auteurs een paasontbijt bij een koffiehuis waar ze nog nooit was binnen geweest, liet ze een lokale groenteboer een groentepakket aan huis leveren en maakte ze kennis met een chocoladefabriek, op nog geen vier kilometer van haar deur, waar ze nog nooit van gehoord had.

Desondanks het succes van lokale advertenties bestellen we met z'n allen nog altijd veel meer bij de grote, vaak internationale online ketens. Dit was reeds een trend in het verleden. Uit onderzoek van Paypal en Ipsos in 2018 bleek bijvoorbeeld dat 72 % van de Belgen die online shopt dat ook doet in internationale shops en 16 % dat zelfs uitsluitend internationaal doet.

Om die concurrentie te kunnen aangaan, halen veel lokale handelaars al hun creativiteit uit de kast, zeker in de periode waarin de lockdownmaatregelen het striktest waren. Van de uitbater van de modeboetiek die de nieuwe collectie in grappige video's voorstelt tot de lokale schoenwinkel die kinderschoenen in verschillende maten aan huis brengt zodat je ze kunt passen. Sommigen waren voor de coronacrisis al actief op sociale media, voor anderen is het een eerder gedwongen shift naar een digitale aanpak. Hoe dan ook kunnen velen zich niet voorstellen wat ze momenteel zonder sociale media zouden doen. Dat kan ook in de toekomst renderen. Doordat ze nu kennismaken met online adverteren en verkopen, zullen ze ook na de crisis wellicht beter gewapend zijn tegen de concurrentie van online spelers.

Uiteraard zal de onlineverkoop het inkomensverlies van plaatselijke winkeliers niet helemaal kunnen goedmaken. Toch valt het dankzij de laagdrempeligheid en het ruime bereik van sociale media voor velen waarschijnlijk beter mee dan ze in eerste instantie gedacht hadden. Hopelijk geeft het succes van de huidige online creativiteit lokale handelaars een boost om ook na de lockdown digitaal te blijven experimenteren en kleuren de advertenties op onze Facebookpagina ook in de toekomst iets meer lokaal.

Media: vriend of vijand?

Worstelende nieuwsmedia en experimenterende handelaars zijn twee kanten van eenzelfde medaille. De COVID-19-crisis heeft nogmaals scherp gesteld op de spreidstand waarin we als samenleving zitten wanneer het neerkomt op onze relatie met technologie. Ook het debat rond de privacyvriendelijkheid van contact tracing apps of de digitale kloof bij de digitale versnelling (zie verder in dit boek) zijn voorbeelden van hoe we de voordelen en nadelen van mediatechnologie moeten balanceren. Wat duidelijk wordt uit ons verhaal is dat sociale media de economische relance voor de ene kunnen faciliteren en voor de andere kunnen vertragen. We zullen ook hier op een andere manier moeten gaan nadenken over een beleid dat het marktfalen kan opvangen. Er zijn nooit totale *boom* of *doom* scenario's die voor iedereen opgaan, maar eerder complexe situaties waar je collectieve en individuele belangen moet afwegen.

Ondertussen waarschuwt de Belgische staatsveiligheid voor polariserende desinformatiecampagnes vanuit Rusland en China op sociale media. Onze samenleving hiertegen wapenen blijft belangrijk. Nieuwsmedia spelen daarbij een belangrijke rol, maar zullen ook met een betaalmuur het hoofd niet boven water houden als de advertentiemarkt sputtert. Bovendien zal een deel van het publiek onder meer omwille van de betaalmuur geen gebruik maken van het informatieaanbod. Daarom is het zo belangrijk dat we als samenleving blijven inzetten op het ondersteunen van journalistieke activiteit die kwaliteitsvolle informatie aanbiedt, in welke vorm en door welke speler ook. De cocktail tussen stijgende lezersaantallen en dalende advertentie-inkomsten maakte nogmaals duidelijk in welke situatie nieuwsmedia zich bevinden in een digitale wereld waar Facebook en Google de advertentieplak zwaaien.

Een sterke publieke omroep, die op momenten als deze nog maar eens zijn waarde toont, speelt hierbij een centrale rol. Er is veel vraag vanuit de commerciële mediasector om de rol van de VRT in te perken. Gelijkaardige geluiden zijn ook in andere Europese landen te horen. Dat zou een grote vergissing zijn. Onderzoek wijst consequent uit dat landen met sterke publieke omroepen beter geïnformeerde burgers hebben, en ook het gratis aanbod van de publieke omroep mensen niet ontmoedigt om te betalen voor nieuws. Integendeel. Interesse voor nieuws 'aanleren' is juist belangrijk voor het ontwikkelen van een betalend aanbod. Er zijn ook doelgroepen, bijvoorbeeld kinderen, die op het vlak van informatieaanbod veel minder interessant zijn voor commerciële spelers.

Deze crisis legt ook pijnlijk bloot hoeveel mensen de publieke omroep nog niet bereikt met zijn nieuwsaanbod. En dan gaat het vooral over jongeren, Vlamingen van andere herkomst of maatschappelijk kwetsbare groepen. Het multi-taskende gezin met twee kinderen dat digitaal onderwijs volgt, strak gegoten in een uitstekende planning, is niet de norm, zoals ondertussen ook is gebleken. Voor een stuk schiet de publieke omroep ook bij ons nog tekort en moet voluit en veel meer ingezet worden op mediawijsheid, op toegankelijke en kwaliteitsvolle informatie, op maat en voor een steeds meer gefragmenteerd publiek. De uitdaging is gigantisch, maar publieke omroepen kunnen zich hier wel beroepen op het fijnmazige netwerk van middenveldorganisaties. Ook de innovatie-opdracht van de VRT, die nu vooral vertrekt vanuit een versterking van het aanbod en de mediemarkt, kan sterker gekoppeld worden aan de maatschappelijke noden: fake news, polarisering, bereiken van jongeren, het stimuleren van publiek debat, nuance en burgerschap – en dit in samenwerking met de andere mediaspelers. Deze taken zouden niet beperkt mogen worden tot de marge, maar het DNA van de VRT moeten uitmaken.

Ook andere redacties, van commerciële of non-profitinitiatieven, verdienen evenwel ondersteuning wanneer zij hun democratische taak ter harte nemen. Die steun gaat best naar journalisten, ook en met name in freelancestatuten, voor innoverende projecten. Dat brengt nieuwe ideeën in de markt en creëert zuurstof voor zij die het het meest nodig hebben.

Burgers van hun kant beseffen best dat diepgravende informatie geen basisrecht is, maar een dienst die professionele journalisten verlenen, ook en zeker online, en dat die de moeite waard is om voor te betalen. Zo kunnen we allemaal bijdragen aan een gezonde nieuwssector. Goede journalistiek, niet fact checking (hoewel heel belangrijk), blijft tenslotte de beste remedie tegen virale desinformatie.

Het is niet omdat een dergelijk beleid een gezonde kritische houding impliceert ten opzichte van grote technologiebedrijven dat deze simpelweg als nefast geklasseerd dienen te worden. Voor lokale handelaars is Facebook een belangrijk medium gebleken, en dat zal het in de toekomst zeker blijven. Dat impliceert ook hier een beleid dat een omgeving creëert waarbij de opportuniteiten die deze platformen bieden, worden afgewogen tegen de risico's die ze met zich meebrengen op het gebied van onder andere data management en privacy.

Een genuanceerde houding ten opzichte van nieuwe, digitale media blijft dus belangrijk om na te streven. Maar de complexiteit van de digitale wereld, zowel op technologisch, economisch en maatschappelijk vlak, verdient onze aandacht. De economische groei die deze met zich meebrengt zal zich niet overal laten voelen, en een sterk beleid zal nodig zijn om te compenseren waar nodig.

Referenties

Een aantal ideeën aangereikt in deze bijdragen werden eerder reeds geformuleerd in drie opiniebijdragen

Picone, I. (11 april 2020). Ook de nieuwsmedia moeten op zoek naar een vaccin. *VRT NWS*. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/04/10/ook-de-nieuwsmedia-moeten-op-zoek-naar-een-vaccin/>

Raats, T. en Vanhaeght, A-S. (9 juni 2020). Ook het VRT-debat verdient een reset. *Knack*. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/ook-het-vrt-debat-verdient-een-reset/article-opinion-1606711.html>

Van den Broeck, W. (23 april 2020). Kan Facebook de plaatselijke winkelier redden? *DataNews*. <https://datanews.knack.be/ict/nieuws/kan-facebook-de-plaatselijke-winkelier-redden/article-opinion-1591727.html>

Facebook (29 april 2020). *Facebook reports first quarter 2020 results*. Facebook press release. https://s21.q4cdn.com/399680738/files/doc_news/Facebook-Reports-First-Quarter-2020-Results-2020.pdf

Fletcher, R., en Nielsen, R.K. (2017). Paying for Online News. *Digital Journalism*, 5(9), 1173–1191. <https://doi.org/10.1080/21670811.2016.1246373>

Kalogeropoulos, A., Fletcher, R., Nielsen, R.K. (2020). Initial surge in news use around coronavirus in the UK has been followed by significant increase in news avoidance. *Reuters Institute for the Study of Journalism*. <https://www.niemanlab.org/2020/05/the-atlantics-layoffs-sound-the-death-knell-for-two-media-revenue-hopes-video-and-events/>

- Kantar (2020). *COVID-19 Barometer (Wave 2)* [Market Report]. Kantar. <http://www.tns-nipo.com/onze-specialisaties/covid-19/covid-19-barometer>
- Kantar (3 april 2020). *Covid-19 Barometer Consumer attitudes, media habits and expectations*. <https://www.kantar.com/Inspiration/Coronavirus/COVID-19-Barometer-Consumer-attitudes-media-habits-and-expectations>
- Metro (2020). *CORONA. VRT-journaal zondag 19 uur "best bekeken ooit."* <https://nl.metrotime.be/2020/03/17/uncategorized/corona-vrt-journaal-zondag-19-uur-best-bekeken-ooit/>
- Owen, L. H. (2020). The Atlantic's layoffs may sound the death knell for two media revenue hopes: Video and in-person events. *Niemanlab*. <https://www.niemanlab.org/2020/05/the-atlantics-layoffs-sound-the-death-knell-for-two-media-revenue-hopes-video-and-events/>
- Paypal (2018). *Paypal Cross-border consumer research 2018. Global Summary report* https://www.paypalobjects.com/digitalassets/c/website/marketing/global/shared/global/media-resources/documents/PayPal_Insights_2018_Global_Report.pdf
- Pickard, V. (2020). *Democracy without Journalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Toonkel, J. (21 mei 2020). The Atlantic cuts 17% of staff. *The Information*. <https://www.theinformation.com/briefings/fcd422>

Psychologie in tijden van pandemie: Lessen uit *behavioral economics* en *nudging* voor overheid, experts en media

Timothy Desmet

De overheid, experts en media gaan er nog altijd ten onrechte van uit dat mensen zuiver rationele wezens zijn, die het best te overtuigen zijn met logische, wetenschappelijke argumenten. Door geen rekening te houden met de huidige stand van de cognitieve wetenschappen, met name de bevinding dat mensen heel vaak emotioneel, instinctief en onbewust handelen, hebben ze de crisis erger gemaakt dan nodig. Door in te spelen op hoe de hersenen van mensen echt functioneren hadden de lockdown en de exitstrategie veel succesvoller georganiseerd kunnen worden. Op basis van psychologische inzichten kunnen gelukkig ook lessen getrokken worden om een volgende piek of pandemie beter aan te pakken.

Hamsteren is logisch

Toen de overheid midden maart de eerste lockdownmaatregelen afkondigde, werd de bevolking tijdens de verschillende nieuwsuitzendingen met aandrang aangemaand om niet te beginnen hamsteren. De uitleg was heel logisch en geruststellend. Handelsfederatie Comeos verzekerde dat alle levensnoodzakelijke producten (blijkbaar is vooral toilet papier een prototype van deze categorie) voldoende voorradig waren in België. Maar door hamstergedrag konden de winkelrekken niet snel genoeg aangevuld worden. Dat kon tot een artificiële schaarste in de winkelpunten leiden (en dat is ook in het begin van de crisis ook meermaals gebeurd). Tijdens de uitleg door de nieuwslezers werden steevast hamsterende mensen en lege winkelrekken in de supermarkten getoond.

Een kleine psychologische quizvraag: Wat had volgens u het meest effect op het gedrag van de kijkende consument? Antwoord A: De rationele uitleg waarom hamsteren

contraproductief is. Antwoord B: De visuele beelden van hamsterende mensen en lege winkelrekken? Het antwoord was te vinden in de ellenlange rijen paniekerige consumenten de dagen nadien aan alle supermarkten.

Journalisten en politici – en ook veel gewone mensen – begrepen niet waarom het hamstergedrag maar bleef duren ondanks de duidelijke en logische uitleg om het niet te doen. Ik kon de bekende quote van de wijze wetenschapper Albert Einstein moeilijk onderdrukken: 'Insanity is doing the same thing over and over again, but expecting different results.' De uitleg én beelden werden dag na dag herhaald op het nieuws, telkens met hetzelfde resultaat in de winkelpunten.

Psychologie is het probleem: behavioral economics

Sinds de Verlichting, een intellectuele stroming die door Europa raasde in de achttiende eeuw, zijn filosofen, economen, politici enzovoort er lange tijd van overtuigd geweest dat de mens een rationeel wezen is dat doorgaans uit nuttig eigenbelang handelt. Adam Smith paste dit toe op ons economisch handelen toen hij stelde: 'It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest.' De Verlichting wordt dan ook vaak aangeduid als de Eeuw van de Rede. Onze huidige journalisten en politici zitten waarschijnlijk vastgeroest in deze assumptie van de rationele mens, wanneer ze maar niet kunnen begrijpen hoe het komt dat mensen blijven hamsteren, hoewel ze hun zo duidelijk uitgelegd hebben dat het tegen het collectief belang ingaat (en op iets langere termijn ook tegen hun eigenbelang wanneer de winkelrekken niet meer aangevuld raken).

Sinds enkele decennia bestaat er echter binnen de cognitieve wetenschappen en specifiek binnen het domein van *behavioral economics* ('gedragseconomie') een vrij brede consensus dat dit beeld van de rationele Homo economicus helemaal niet klopt. Vooral geïnitieerd door het werk van de Amerikaanse Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman en zijn Israëlische collega Amos Tversky, weten we dat emoties, instincten en onbewuste processen het bij de mens heel vaak halen van rationele overwegingen. Dat verklaart onder andere waarom zwaarlijvige mensen die rationeel weten dat fast food ongezond is – en op termijn zelfs dodelijk – er vaak toch niet in slagen gezonder te eten. Of waarom gokverslaafden blijven gokken hoewel ze weten dat de kans op winst heel klein is. Rationele kennis is overduidelijk geen sterke drijfveer voor menselijk gedrag.

Toch is dit soort gedrag, dat op het eerste gezicht irrationeel lijkt en tegen het eigenbelang schijnt in te gaan, te verklaren. Zo wordt het vaak vanuit een Darwinistisch perspectief bekeken. Kort samengevat, zijn we als moderne mensen nog altijd uitgerust met quasi dezelfde hersenen waarmee de allereerste Homo sapiens diende te overleven in de wilde natuur. Evolutionair is 250 000 jaar immers een zucht. Dat betekent dat onze hersenen vaak niet ideaal zijn uitgerust om te functioneren in de huidige, moderne,

complexe, uitdagende wereld. Dat verklaart waarom heel veel menselijk gedrag dat in eerste instantie irrationeel lijkt eigenlijk evolutionair gezien toch zeer nuttig was (en vaak nog altijd is). Het typische voorbeeld is de bevinding dat onze hersenen nog altijd verslaafd zijn aan calorierijke voeding. In een tijd waarin calorierijke voeding schaars was, was het voor de overleving van de allereerste mensen uiterst nuttig om er onmiddellijk zoveel mogelijk van te consumeren (en dus voor de hersenen om een groot beloningsgevoel te ervaren bij het eten ervan). In een moderne tijd waar calorierijke voeding in overvloed en overal aanwezig is, leidt dit beloningsgevoel in de hersenen meer en meer tot ongezonde obesitas. Ons rationeel brein weet dat het ongezond is, ons overlevingsbrein zegt: 'Bikken!' Duizenden jaren geleden, in een schaarse omgeving, was het logisch vanuit overlevingsstandpunt; hier en nu gaat het tegen ons eigenbelang in (tenminste als we lang en gezond willen leven).

Hamsteren is voor onze – op individuele overleving gerichte – hersenen dan ook de logica zelve: we nemen nu het zekere voor het onzekere, ook al zijn er rationele bezwaren op langere termijn. Talrijke neurowetenschappelijke studies tonen aan dat onze hersenen vatbaarder zijn voor negatief nieuws dan voor positief nieuws. Opnieuw is dat gemakkelijk te verklaren vanuit evolutionair standpunt. Voor onze overlevingskansen was het veiliger om bij geritsel in de struiken uit te gaan van het ergste (een slang, een leeuw ...) dan er rustig van uit te gaan dat het waarschijnlijk niets ernstig was. Aanmanen om niet te hamsteren is dan ook het equivalent van 'je zou beter stoppen met roken, want het is wetenschappelijk bewezen dat het ongezond is' zeggen tegen een roker. Het meest waarschijnlijke gevolg is dat je de roker nog zenuwachtiger maakt met die negatieve info, waardoor die waarschijnlijk een sigaret opsteekt om te kalmeren.

Intussen is er dankzij het vele wetenschappelijke onderzoek dat verder bouwde op de inzichten van Tversky en Kahneman in de cognitieve wetenschappen een volledige taxonomie voorradig van denkfouten en irrationele effecten in het denken en handelen van de menselijke soort (die vanuit Darwinistische overleving echter wel logisch en nuttig zijn). Vreemd genoeg is deze taxonomie nog niet doorgedrongen bij veel journalisten en beleidsmakers. Dat verklaart grotendeels het onbegrip, ook in tijden van COVID-19. Hieronder een aantal concrete voorbeelden.

De *optimism bias* of neiging tot zelfoverschatting speelde een belangrijke rol aan het begin van de coronacrisis. De meeste mensen schatten de kans dat er iets ergs kan gebeuren lager in bij zichzelf dan bij iemand anders. Dat verklaart onder andere waarom mensen geen autogordel om willen doen of waarom ze bijvoorbeeld geen zonnecrème smeren. Omgekeerd verklaart het ook waarom mensen toch met de loterij meespelen, hoewel ze rationeel weten dat de kans minimaal is dat ze zullen winnen. Mensen kunnen letterlijk niet anders dan zichzelf als het middelpunt van de wereld zien en denken van zichzelf dat ze speciaal of anders zijn. En dat verklaart dus ook waarom mensen – en opvallend veel jongeren, waar het optimisme nog groter is omdat ze doorgaans nog niet

zo veel erge dingen hebben meegemaakt – op het laatste moment nog lockdownfeestjes hielden en waarom nog altijd veel mensen weigeren eenvoudige instructies te volgen (zoals geen mondkapje dragen of met meer mensen afspreken dan toegelaten). Nog erger is dat deze bias waarschijnlijk zelfs de politici en experts ertoe heeft laten inschatten dat COVID-19 maar een gewone griep was, die misschien in China lelijk kon huishouden, maar waarvoor we niet onmiddellijk moesten panikeren. Tekenend is dat de Franse president Macron en zijn vrouw Brigitte nog zeer openlijk naar het theater gingen om de bevolking ertoe aan te zetten om niet te panikeren toen de situatie in Italië al vrij ernstig was. Wat deze bias natuurlijk zeer gevaarlijk maakt is het feit dat onverantwoordelijk gedrag niet enkel onszelf schade berokkent (zoals bij de autogordel of de zonnecrème), maar dat we dus ook anderen schade berokkenen omdat we het risico op besmetting voor anderen verhogen door onverantwoordelijk gedrag. Opnieuw is het belangrijk om erop te wijzen dat de neiging tot zelfoverschatting en zelfverzekerd overkomen nuttig is en verklaarbaar is vanuit evolutionair standpunt en dus diep verankerd zit in onze hersenen.

Een ander invloedrijk effect is *social proof* of het *bandwagon effect* ('kuddegeest' in het Nederlands). Mensen vinden het belangrijk dat hun gedrag de sociale norm volgt en gaan dan ook vaak het gedrag van anderen imiteren. 'Monkey see, Monkey do'. Wanneer onze kinderen ongewenst gedrag imiteren, vermanen we hen vaak door te zeggen: 'Als je vriendje van de brug springt, ga jij er dan ook af springen?' Toch zijn we als volwassenen geen haar beter. Opnieuw is het vanuit de overleving van de menselijke soort uiteraard nuttig om deel uit te maken van een sociale structuur, maar ook hier werkt dit instinct tegenwoordig vaak tegen ons eigenbelang. Zo zijn mensen meer geneigd om een bepaald merk te kopen als dat merk populair is. Onderzoek toont ook aan dat mensen meer geneigd zijn om voor een politicus te stemmen als die voor ligt in de peilingen (ook als die standpunten verkondigt waar je het niet eens mee bent). Dat kuddegeest enorm ver kan gaan, bewijst het wetenschappelijk onderzoek dat aantoonde dat zelfmoordcijfers altijd drastisch stijgen na een gemediatiseerde zelfmoord. Opnieuw is het tonen van beelden van mensen die de regels niet volgen, eigenlijk een van de domste dingen die je kunt doen als je menselijk gedrag in de andere richting wilt sturen. Toch worden we in de nieuwsuitzendingen overspoeld met beelden en verslagen van mensen die naar de kust proberen te rijden, mensen die zonder de afstandsregels te respecteren rondhangen in parken, op bankjes of op stadspaleizen, mensen die barbecues organiseren met vrienden, enzovoort. Bij veel mensen zal dit een averechts effect hebben en zij zullen dus ook minder gemotiveerd zijn om zich aan de regels te houden. Ook het feit dat mensen raar opkijken als iemand een mondkapje draagt, zorgt er soms voor dat mensen het niet gaan dragen, ook al zijn ze overtuigd dat het veiliger is. 'Ik heb het gevoel dat mensen me aanstaren als ik een mondkapje draag' is een veelgehoord argument om geen mondkapje te dragen.

Als mensen overspoeld worden met informatie, zeker als die onduidelijk is of tegenstrijdig, dan worden ze vooral gesterkt in de mening die ze vooraf al hadden (*confirmation bias*). Het veranderen van onze mening is cognitief belastend. In bepaalde gevallen zal het vertrouwen in het eigen gelijk zo ver gaan dat bewijzen van het tegendeel de overtuiging in het eigen gelijk zelfs versterkt. Dat verklaart ten dele waarom Trump-aanhangers trouw blijven aan hun favoriete politicus, ook al krijgen ze in de media dikwijls informatie te zien die bewijst dat hun kandidaat mentaal niet geschikt is om president te zijn. Het feit dat de overheid en de media op dit moment een overdaad aan informatie geven (een van de persconferenties van de regering duurde vier uur en bestond uit 90 slides), versterkt dit effect. Zeker wanneer media en politici elkaar tegenspreken. Het nut van mondkmaskers is daar een voorbeeld van. Door geen éénduidige informatie te geven en niet met één stem te spreken, zorg je ervoor dat mensen blijven vasthouden aan hun vooroordelen (zoals 'een mondk masker helpt helemaal niet').

Mensen zijn visueel ingesteld en zullen vaker op beelden afgaan dan op woorden. Niet voor niets wordt bijna een derde van de menselijke cortex ingenomen voor voornamelijk visuele doeleinden. Een eenvoudige test laat dit zien: schrijf op een blad LINKS en teken een pijl die naar rechts wijst. Vraag dan aan iemand om zo snel mogelijk te wijzen naar waar het woord verwijst. De verwarring zal groot zijn. Een typisch voorbeeld zijn de reclameborden langs de autosnelweg waarop autobestuurders worden aangemaand om niet te sms-en of bellen achter het stuur. Wat is het effect van deze borden? Inderdaad, proportioneel veel mensen gaan na het zien van zo'n bord hun gsm checken om te zien of ze geen gemiste berichten of oproepen hebben. De hersenen zien een telefoon en denken: tiens, die heb ik de laatste vijf minuten niet meer gecheckt. Dat verklaart ook waarom beelden van lege rekken en hamsterende mensen veel meer effect hebben dan de gesproken uitleg die erbij gegeven wordt.

Deze *biases* ('vertekeningen' of 'illusies') verklaren voor een groot stuk ook het voorbeeld waarmee we begonnen: het hamstergedrag. Hamsteren is voor ons Homo sapiens-brein zeer logisch. Ten eerste is het logisch, in het licht van de overleving, om in onzekere tijden het zekere voor het onzekere te nemen. Ten tweede zien we andere mensen hamsteren, wat ons aanzet tot imitatiegedrag. Ten derde krijgen we zoveel tegenstrijdige informatie, dat we opnieuw gepusht worden om op veilig te spelen. Ten vierde zijn het de beelden van lege winkelrekken die blijven hangen, niet de logische uitleg die erbij verteld wordt. Er zijn tal van denkfouten en vooroordelen die van toepassing zijn en die blijkbaar nog altijd niet voldoende gekend zijn bij de media, de beleidsmakers en de experts. Door de mens als rationeel wezen te behandelen en geen rekening te houden met hoe de menselijke hersenen echt werken, wordt de situatie vaak erger gemaakt dan nodig.

Psychologie is de oplossing: nudging

We weten nu dat overheid, media en experts te weinig rekening houden met de psychologie van de bevolking. Daardoor heeft hun advies niet altijd het effect dat ze voor ogen hadden; soms zelfs exact het tegenovergestelde, zoals bij het hamsteren. Ze zuchten 'hoe is het toch in godsnaam mogelijk', ventileren hun ongenoegen op sociale media, maar de dag nadien maken ze zelf exact dezelfde fouten. Hoe is dat in godsnaam mogelijk?

Gelukkig kan het anders. Uiteraard is de eerste stap het begrijpen van het effect van deze psychologische processen. Maar we kunnen ook verder gaan: we kunnen het effect van deze psychologische, onbewuste, instinctieve processen namelijk ook in ons voordeel keren. De wetenschappelijke bevindingen uit het domein van behavioral economics hebben namelijk ook hun weg gevonden naar de overheid en de non-profit sector, met name onder de vorm van de *nudging* theorie (wat alweer leidde tot een Nobelprijs, dit keer voor Richard Thaler). Binnen het domein van nudging wordt vooral gekeken hoe we mensen kunnen aanzetten om het gewenste gedrag te stellen (gezond eten, bewegen, belastingen betalen), niet door hen op een rationele manier te overtuigen, maar door hun gedrag en keuze een licht duwtje – nudge – te geven in de gewenste richting. Zo bleek dat leerlingen in scholen vaker de gezonde opties kozen in de refter, wanneer deze gezondere opties eerst werden aangeboden tijdens het aanschuiven. Een ander bekend – en grappiger – voorbeeld is de afbeelding van de vlieg binnenin het mannenurinoir, bedoeld om mannen beter te laten mikken doordat ze instinctief op de (afbeelding van) de vlieg gaan plassen. Door in te spelen op de basale instincten van de man, hou je een urinoir dus properder dan wanneer je een vriendelijke boodschap ('Gelieve het toilet proper te houden') boven het urinoir zou hangen.

Ook tijdens de COVID-crisis is het duidelijk dat de lessen van behavioral economics en van nudging nog onvoldoende zijn doorgedrongen bij beleidsmakers. We hopen dat bij een volgende COVID-19 piek of bij een volgende pandemie, rekening wordt gehouden met hoe menselijk gedrag gestuurd kan worden, door precies in te spelen op deze illusies en vertekeningen, in plaats van ertegenin te gaan. Drie voorbeelden kunnen hopelijk ter inspiratie dienen.

Het dragen van mondmaskers is een gedrag dat ideaal te nudgen is. Al voor de coronacrisis verkocht popster Ariana Grande mondmaskers met een traan erop afgebeeld (voor de fans: verwijzend naar haar hit 'No Tears Left To Cry'). Haar fans waren er wild van. Net zoals je schoenen, kledij en accessoires iets over jou communiceren naar de buitenwereld, kan het mondmasker een echt fashion statement worden. Het succes van de gepersonaliseerde mondmaskers bewijst dat. Ook het zelf in elkaar knutselen van mondmaskers is blijkbaar een creatieve en nuttige bezigheid die jong en oud weet te bekoren. In plaats van te discussiëren over hoe nuttig het nu uiteindelijk is, of beelden te

verspreiden van een Koen Geens die stuntelig een mondk masker probeert aan te trekken, had de overheid als eerste de leiding moeten nemen in het aantrekkelijk maken ervan, door het bijvoorbeeld via influencers als een fashion statement of nuttige bezigheid te positioneren.

Ook de bevoorrechte invloed die ons visueel systeem heeft (vergeleken met woorden) had meer gebruikt kunnen worden. Een duidelijk kantelmoment – na de lockdown partijtjes en andere vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid – waarop de meeste mensen plots inzagen dat de ziekte wel ernstig was, kwam er toen er overal op sociale media filmpjes gepost werden van jonge mensen die toch ernstig ziek waren. In plaats van elke dag cijfers op te sommen, waar de meeste mensen geen referentiekader voor hebben (honderd doden op een dag, is dat eigenlijk veel of niet), zouden zo'n visuele boodschappen waarschijnlijk meer effect gehad hebben en kunnen hebben in de toekomst.

Ook het kuddegedrag kan in positieve zin geactiveerd worden. In een studie in het Verenigd Koninkrijk werden mensen die hun belastingen nog niet hadden betaald aangemaand met een brief om dit alsnog te doen. De studie bestudeerde wat het meest effect had op de late betalende. Uit de resultaten bleek dat de volgende waarschuwing een gigantisch positief effect had: 'Negen op de tien mensen in het VK betalen hun belastingen op tijd. U behoort momenteel tot een zeer kleine minderheid van mensen die nog steeds moet betalen.' Dezelfde overtuigingsstechniek zou uiteraard ook kunnen toegepast worden op mensen die zich niet aan de veiligheidsmaatregelen houden, zoals de afstandsregels niet respecteren, geen mondk masker dragen, afspreken met te veel mensen enzovoort. Zo zouden experts, media en politici erop kunnen wijzen dat de meeste mensen de maatregelen wel respecteren (in campagnes, in nieuwsverslaggeving, op waarschuwingsborden ...) en dat de overtreders zich feitelijk buiten de groep en de consensus zetten.

Conclusie

Door zich te verdiepen in de verwante domeinen van behavioral economics en nudging, hadden overheid, experts en media bepaalde fouten kunnen vermijden. Ze hebben zo de kans gemist om zowel het opleggen van en het stapsgewijs versoepelen van de lockdownmaatregelen succesvoller en op een natuurlijkere manier te laten opvolgen door de bevolking. Bij een volgende piek van COVID-19 of bij een volgende pandemie, kunnen deze domeinen de ideale leidraad vormen voor een meer effectieve aansturing van de bevolking.

Gesloten grenzen: Een uitgelezen kans voor bezinning over een nieuw (EU-)migratiebeleid¹

Ilke Adam

Het is oorverdovend stil op de anders zo luide migratieagenda. Dat is logisch, denken sommigen misschien. Het is over zoveel anders stil. Maar ondertussen vliegen de meningen wel in het rond over hoe de pandemie een opportuniteit zou moeten zijn om het klimaatdebat aan te zwengelen, om een eerlijke fiscaliteit te creëren, om het onderwijs te hervormen, om het mobiliteitsbeleid eens een goede lik verf te geven. Alleen over migratie blijft het stil.

Het is niet zo ver zoeken naar de oorzaak. De pandemie is erin geslaagd de natte droom van menig politicus waar te maken. Wat ze ook probeerden: muren bouwen, hoogstaande technologische grenscontroles, steeds restrictievere migratiewetten, Libische kustwachten betalen, rechten van asielzoekers uithollen – ze konden niet waarmaken wat de pandemie kon. De pandemie slaagde erin om van de ene dag op de andere grenzen te sluiten en de toegang tot asiel te ontzeggen. Voor de believers van een gesloten wereld is het migratievraagstuk, als we nu even cynisch mogen zijn, 'opgelost'. Niemand komt nog naar Europa en iedereen blijft in zijn kot. Juist daarom, denk ik dan, is deze zeldzame luwte een uitgelezen moment om na te denken over een nieuw en beter (EU-)migratiebeleid.

Moordende routes

Na corona zullen mensen nog steeds migreren en vluchten. Migratie bestaat sinds mensenheugenis en zal altijd blijven bestaan. Mensen zullen nog steeds op zoek gaan naar een beter leven elders, ze zullen blijven vluchten voor geweld, en elders gaan studeren of familieleden vervoegen. De ongelijke verdeling van rijkdom in de wereld zal morgen niet eindigen, oorlogen en politieke conflicten evenmin.

Migratiebeleid, zoals de experts weten, slaagt er nauwelijks in impact te hebben op het volume (het aantal mensen dat migreert) maar wel op de richting die migratie uitgaat, de vorm die het aanneemt en de timing ervan. Gesloten grenzen hebben, behalve in de radicale tijdelijke versie van vandaag, niet echt geleid tot minder migratie, maar tot meer illegale migratie, gevaarlijkere routes en meer, duurdere en gevaarlijkere mensensmokkel. Het aantal migranten in de wereld is weliswaar meegegroeid met de wereldbevolking, maar is in relatieve termen stabiel gebleven op 3 % van de wereldbevolking. Wel zijn de routes voor velen gevaarlijker geworden. Terwijl vluchtelingen in de jaren '80 nog met het vliegtuig naar Europa kwamen om asiel aan te vragen, kan dat nu niet meer en moeten ze levensgevaarlijke tochten trotseren.

De wereld tijdens en na corona zal toch nog voor even een meer aseptische wereld zijn, en dit zal impact hebben op grenscontroles. We gaan tijden van biosecuritaire migratiebeheer tegemoet waarin migranten zullen gecontroleerd worden op hun gezondheid, een vaccinatie moeten kunnen voorleggen, in quarantaine blijven na aankomst.² In dergelijke tijden, maar ook daarbuiten, is het toch goed om weten wie een land binnenkomt en buitengaat. Als migratie legaal verloopt, kun je dat controleren, als het verdoken is niet. Daarom, maar niet alleen daarom, is het openen van meer legale migratiekanalen een absolute noodzaak. Om de nodige gezondheidschecks te kunnen uitvoeren en omdat mensen sowieso zullen blijven migreren. De grenzen meer openen laat meer controle toe, niet minder.

Het overgrote merendeel van verdedigers van open grenzen doelt voornamelijk op openere grenzen, niet het complete verdwijnen van grenzen en grenswachten, wel het drastisch uitbreiden van mogelijkheden om legaal te migreren. Dat leidt niet noodzakelijk tot meer migratie, maar legaliseert de manier waarop het gebeurt.

Meer opening voor legale migratie omwille van economische en humanitaire motieven laat toe om de torenhoge dodentol in de Middellandse Zee te doen dalen, om crapuleuze samenwerking met duistere kustwachten en dictators op te schorten, om meer kennis te verwerven over wie je land binnenkomt, om de arbeidsmarkt beter te reguleren, om een beter geïnformeerd gezondheidsbeleid te voeren.

Of willen we terugkeren naar hoe het was? Mensen komen toch, maar dan illegaal, via moordende routes of door in het land te blijven na het verlopen van hun toeristenvisum. Ze sterven door verstikking of bevriezing in vrachtwagens, door dehydratie in de woestijn of door verdrinking op zee. Een grootschalige enquête door het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties bij ongeveer 2 000 Afrikaanse migranten die illegaal naar Europa kwamen, toont aan dat het merendeel van hen dat opnieuw zou doen, ondanks de gevaren.³ Gefundeerde inschattingen over hoe migratie eruit zal zien tijdens het lange coronatijdperk voorspellen minder visatoekenningen, nog meer checks en controle, en dus nog duurdere en gevaarlijkere smokkelroutes.⁴ Is het dan niet beter

om meer legale migratiekanalen te openen, om onder andere de gezondheidschecks toe te laten, de kennis van wie binnenkomt te verbeteren en de dodentol te minderen?

Essentiële beroepen

De huidige COVID-19-crisis heeft bovendien ook duidelijk gemaakt hoe migranten bijdragen tot onze samenlevingen en hoe nodig ze zijn. Migranten zijn oververtegenwoordigd in vele essentiële beroepen: in de zorg, de distributiesector, transport, de schoonmaak ... Zonder hen zouden onze ziekenhuizen en rusthuizen niet draaien en onze supermarkten niet bevoorrad zijn. Er zouden zelfs géén bureaus of huizen gepoetst worden want de schoonmaak is een sector die zo goed als uitsluitend draait dankzij personen met een migratieachtergrond. Brood en vlees eten mag je ook al vergeten, de industriële bakkerijen en de vleessector draaien bijna uitsluitend op migranten van niet-Europese origine. En vele landen schreeuwen om seizoenarbeiders, nu de oogst riskeert te verrotten en Roemeense en Marokkaanse fruitplukkers niet meer tijdig in het land raken door de gesloten grenzen. Duitsland liet in uiterste nood 40 000 seizoenarbeiders invliegen vanuit Roemenië, in volle coronacrisis. Portugal, Spanje en Italië opteren voor regularisatie van al aanwezige mensen zonder papieren. In België zijn het momenteel de al aanwezige asielzoekers die de aardbeienoogst redden, maar hun aantallen kunnen de jaarlijks weerkerende seizoenarbeiders niet vervangen. De vergrijzing zal de nood aan extra werkrachten alleen maar doen toenemen. Terwijl er nu ongeveer 30 % 65-plussers zijn ten aanzien van 70 % werkenden (de bevolking tussen 15 en 64 jaar), zal dat cijfer verhogen tot 50 % in 2070.⁵ De vergrijzing kan zeker niet alleen opgelost worden met migratie, maar het kan wel deel van de oplossing zijn.

Creatieve oplossingen

Waarop wachten de EU en de lidstaten nog om meer legale migratiekanalen te creëren? De mogelijkheden zijn talrijk. Voor vluchtelingen kan men massaal investeren in hervestiging, de selectie en het overbrengen van vluchtelingen vanuit een land waar zij bescherming gezocht hebben (veelal in het Zuiden, in landen die het merendeel van alle vluchtelingen opvangen) naar een ander land, dat aanvaardt om hen op te vangen als vluchtelingen. Of men kan een echt beleid ontwikkelen omtrent humanitaire visa. Deze visa geven toestemming om legaal naar een land te reizen, en dus het vliegtuig of ander veilig transport te nemen naar een land waar men dan asiel kan aanvragen.

Daarnaast kunnen de EU en de lidstaten een echt economisch migratiebeleid op poten zetten, niet louter voor de hooggeschoolden maar voor allerlei geschoolde en ongeschoolde jobs. Ook hier ontbreken de mogelijkheden en ideeën niet. Het visa-lottosysteem van de VS; het puntensysteem van Canada; circulaire migratieschema's die mensen toelaten om gedurende meerdere kortere periodes naar België of Europa te komen,

een opleiding te volgen, die hier te benutten en ook in het land van herkomst. Of geef internationale studenten de mogelijkheid langer te blijven na hun studies en te werken. De ideeën en mogelijkheden ontbreken niet. Ook regularisaties van al in het land aanwezige mensen zonder papieren zijn een mogelijkheid om zicht te krijgen op diegenen die hier toch al aanwezig zijn, om hen een beter perspectief te bieden, om uitbuitingspraktijken tegen te gaan en – in coronatijden – de volksgezondheid te verbeteren en oogsten redden. Nogmaals, een opener migratiebeleid laat meer controle toe, niet minder. Want wat legaal is, is zichtbaar, wat illegaal is, is verdoken en oncontroleerbaar.

Het uitwerken van meer legale migratiekanalen laat bovendien toe een Europa te creëren waarvoor je je niet hoeft te schamen, in tijden waarin schieten op vluchtelingen aan de grens, terugduwen van asielzoekers in de hol van de leeuw en mensen laten verdrinken op zee Europese migratiepraktijken zijn geworden. Is dat het Europa dat zich identificeert als promotor van mensenrechten? In tijden waar iedereen in zijn kot zit binnen hermetisch gesloten grenzen is het de hoogste tijd om hierover na te denken.

Eindnoten

- 1 Een kortere versie van dit stuk werd gepubliceerd in *De Standaard* op 22 mei 2020, Open grenzen laten meer controle toe, niet minder (Ilke Adam).
https://www.standaard.be/cnt/dmf20200521_04967644
- 2 Zie ook Florian Trauner, Coronacrisis brengt Europese asielbeleid van voorbije 20 jaar in gevaar.
<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/05/06/opinie-florian-trauner-europees-asielbeleid/>
- 3 UNDP (2019). *Scaling Fences. Voices of Irregular African Migrants to Europe*.
<https://scalingfences.undp.org/en/>
- 4 Zie Europol's [jaarrapport omtrent mensensmokkel](#) en ICMP, [Expert Voice: COVID-19 – Migration in the age of biosecurity](#), door Hugo Brady, voormalig woordvoerder van de voorzitter van de vorige voorzitter van de Europese Commissie Donald Tusk.
- 5 European Commission (2018), [Ageing report](#). https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/2018-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2016-2070_en

Post-coronamobiliteit: Kunnen we de omslag maken naar een duurzamere mobiliteit?

Cathy Macharis

Angst was een overheersend gevoel tijdens de coronacrisis: angst voor al die plotse veranderingen die zich voordeden in ons persoonlijk en maatschappelijk leven. De hoop leefde dat het snel voorbij zou gaan. Maar de terugkeer naar *business as usual* en het herstellen van de situatie van voor de crisis is voor velen een even groot schrikbeeld. Ook voor mezelf.

Deze crisis heeft ons veel lessen geleerd die we het best onthouden omdat ze, bijvoorbeeld, kunnen bijdragen tot een transformatie naar een duurzamer mobiliteitssysteem. De coronacrisis bracht ons stilte, betere luchtkwaliteit, niet over en weer moeten rennen, niet in de file staan ... Laat dat nu niet allemaal snel terugkomen.

Het autogebruik is tijdens de lockdown met zo'n 75 % enorm gedaald. Dat is ongezien en had gevolgen op heel wat vlakken. In de maand april (middenin de lockdown) was het aantal verliesuren door de files gemiddeld 2 084 uur in Vlaanderen. Het jaar voordien tijdens dezelfde maand waren dat er 60 351.¹ De concentraties stikstofdioxide en dieselroet lagen tot 70 % lager dan het jaar voordien tijdens dezelfde periode.² Dit is vergelijkbaar met een autoloze zondag.³ Ook het aantal verkeersslachtoffers verminderde. Tijdens de eerste twee weken van de lockdown daalde het aantal doden en gewonden met 28 %. Door het weinige verkeer reden wagens spijtig genoeg sneller, waardoor de ongevallen zwaardere gevolgen hadden.⁴

De coronacrisis leidde tot de vaststelling dat drastische ingrepen in de samenleving soms noodzakelijk maar ook mogelijk zijn. In vergelijking tot de aanpak van de klimaatcrisis, waarin lang getalmd wordt omdat er geen draagvlak zou zijn, werd ineens, in naam van de volksgezondheid, snel gereageerd. En terecht. Wat kunnen we leren uit de coronacrisis en hoe kan de crisis zelf een invloed hebben op ons mobiliteitssysteem? Of

preciezer: hoe kunnen de verworven inzichten helpen om te schakelen naar een duurzamer mobiliteitssysteem?

Om te gaan naar een duurzamer mobiliteitsbeleid structureer ik de maatregelen volgens drie V's: vermijden, verschuiven en verschonen.

Vermijden

Vermijden is het eerste en het meest fundamentele omdat het kijkt naar de onderliggende structuur van het systeem. Het heeft te maken met waar we wonen, werken ... kortom, de ruimtelijke ordening die de onderliggende patronen voor ons verplaatsingsgedrag bepaalt. De coronacrisis heeft de mensen geleerd opnieuw naar die nabijheid te gaan: 'Blijf in uw kot en als je toch een essentiële verplaatsing maakt, moet die zo kort mogelijk zijn. Als je wil gaan wandelen of fietsen, doe dat liefst in je eigen omgeving.' Mensen hebben terug hun buurtwinkels ontdekt, hun burens leren kennen, en lokale landbouwproducten leren appreciëren. Laat ons dat allemaal zeker behouden.

Nog eentje om te behouden: het telewerken en videobellen voor vergaderingen. Er gingen grappige filmpjes rond over de nadelen van telewerken, zoals kinderen die je plots komen storen of de aandacht die wat verslapt tijdens het vergaderen. Maar al bij al heeft het ook enorme voordelen waar nu massaal veel mensen mee mochten kennismaken: geen onnodige verplaatsingen en makkelijk te plannen. Zeventig procent van de werknemers heeft kunnen proeven van thuiswerken.⁵ Natuurlijk waren er al mensen die af en toe vroeger thuis of vanuit een satellietkantoor⁶ werkten, maar nu ging het natuurlijk over wekenlang thuiswerken. Voor zo'n 40 % van de Belgen was dat meer dan vroeger.⁷ Uit ons vorig onderzoek over telewerken bleek dat vertrouwen van de werkgever een belangrijke barrière is voor een grootschalige introductie.⁸ Dankzij de crisis moest dat vertrouwen wel gegeven worden. En waarschijnlijk werd ze ook niet beschaamd.

Uit een onderzoek in Nederland blijkt dat de meeste mensen overwegend positief zijn over telewerk en 25 % van hen verklaart in de toekomst meer te zullen thuiswerken. Nog een groter percentage (33 %) geeft aan meer online te zullen vergaderen in de toekomst.⁹ Ook in België geeft 84 % van de mensen aan dat ze hopen om ook na de coronacrisis af en toe te kunnen thuiswerken. Wel leeft er bezorgdheid over stress ten gevolge van grensvervaging tussen privé en werk. Dat laatste zal echter ook een stuk wegvallen als kinderen eindelijk terug naar school mogen.¹⁰ Telewerken blijven stimuleren, bijvoorbeeld door het fiscaal interessant te maken, is een manier om die nieuwe ervaringen en het positief effect op de mobiliteit te bestendigen.

Ook het onderwijs, psychologen, dokters en veel andere beroepen hebben gemerkt dat online evengoed voor heel veel zaken mogelijk is. En niet alleen op professioneel vlak is online doorgebroken dankzij de coronacrisis, ook in de privésfeer werd er ontzettend

creatief met het online gebeuren omgesprongen: online yoga, online meditatie, online dans, online e-apero en online fuiven. Het is allemaal mogelijk. En ja, een knuffel of eens iemand in het echt bezig zien, kan erg nuttig zijn, maar voor veel zaken is het online gebeuren een zegen en (hopelijk) een blijver. Want het kan, zo blijkt, heel wat onnodige verplaatsingen vermijden.

Verschuiven

Komen we tot de tweede V: *verschuiven*. Verschuiven naar meer milieuvriendelijke transportmodi: het openbaar vervoer, fietsen en wandelen. En ja, dat wordt wat moeilijker na corona: zullen mensen nog het openbaar vervoer durven nemen? De relatie tussen het verspreiden van luchtweginfectieziektes en het gebruik van het openbaar vervoer is al langer gekend. Mensen die het openbaar vervoer gebruiken hebben meer kans op besmetting.¹¹ Het idee om opeen gepropt in een tram te zitten, vindt niemand zo fantastisch. Vonden we vroeger ook al niet. We hebben nochtans het openbaar vervoer enorm nodig als ruggengraat van een duurzaam mobiliteitssysteem. Dus laten we opnieuw deze crisis aangrijpen om ook aan het gezondheidsaspect van het openbaar vervoer iets te doen. Daarom moet ten eerste de capaciteit verder opgedreven worden om niet als sardientjes in de trein, metro, tram of bus te zitten. Ten tweede moet ontsmettingsgel in de rijtuigen voorzien worden, zodat je bij het instappen en uitstappen jezelf kunt ontsmetten. Dat gaat een verdere verspreiding van andere microben en virussen even goed tegen.

Ook het gebruik van mondmaskers zal nu standaard worden. Er kan echter ook wat gedaan worden om mensen beter te verspreiden over de voertuigen. Ten eerste kunnen er systemen geïnstalleerd worden om het aantal passagiers te monitoren, bijvoorbeeld voor een automatisch telsysteem, camera's of door het gewicht te monitoren. Zo kan die informatie worden doorgegeven aan de gebruikers zodat ze beter het rijtuig kunnen uitkiezen bij het opstappen. In sommige landen denken ze na over een reservatiesysteem voor zitjes om overvolle bussen te vermijden.

De angst om het openbaar vervoer te gebruiken zal er in het begin nog wel even zijn. Maar ik verwacht dat, net zoals na de aanslagen op de metro van 22 maart in 2016, er daarna opnieuw gebruik van zal worden gemaakt. Wat we tijdens de lockdown al opmerkten, is dat de doorstroomsnelheid van de bussen en trams fel verbeterd is.¹² Opnieuw een mooie les, want waarom zou je het openbaar vervoer gebruiken als het vastzit tussen de wagens?

Deelmobiliteit kreeg ook een klap. Het aantal ritten of gereden kilometers daalde met gemiddeld 60 tot 80 %.¹³ In Vlaanderen daalde het gebruik van deelfietsen met 80 %.¹⁴ Er was natuurlijk een daling van de vraag, maar evengoed speelt smetvrees hier ook mee. In andere landen werden deelsteps en deelfietsen dan weer populairder voor mensen die er

zelf geen hadden en toch even een luchtje wilden scheppen maar niet het openbaar vervoer wilden nemen. In Brussel verdween JUMP, het deelfietsensysteem van Uber, met de noorderzon. Terwijl Billy Bike, het lokale alternatief met eveneens elektrische fietsen, een plotse revival kende en zelf met een heuse crowdfunding en aandeelhouderschap het tot een product van alle Brusselaars maakte.

Fietsen in het algemeen kreeg een enorme boost tijdens de lockdown. Aanvankelijk was er een daling, maar tijdens de paasvakantie was er een forse stijging en heeft men in Brussel drie tot zes keer meer fietsers opgemeten in het weekend dan voorheen en 10 % meer in de week¹⁵. De fietspendel zat sowieso al in de lift. In het woon-werkverkeer nemen ze zo'n 9,5 % in 2017 in tot 11,1 % in 2019.¹⁶ Het aantal loontrekkenden dat een fietsvergoeding krijgt is gestegen met 43 % in die periode (2017-2019). Gemiddeld krijgen werknemers een fietsvergoeding van 252 euro. Tijdens de lockdown werd de fiets vooral voor recreatieve doeleinden gebruikt. Maar na de eerste versoepelingen is het enorm belangrijk om deze manier van fietsgebruik te bestendigen. Brussel heeft in een recordtempo 40 kilometer nieuwe fietspaden bijgemaakt. Vooral de grote toegangswegen naar Brussel werden aangepast voor fietsers door een rijstrook vrij te maken. Een verdere aansluiting met Vlaanderen is belangrijk om de Vlaamse pendelaars extra te stimuleren om met de fiets te komen. Ook voor de wandelaars werd extra ruimte gemaakt. Woonerven zagen het licht waardoor de nodige publieke ruimte voor de actieve modi gecreëerd werd.

Dat zagen we ook in veel andere steden gebeuren.¹⁷ In Oakland werd 120 kilometer auto-luw gemaakt. Ook in Wenen, Berlijn en Mexico City, Vancouver en Boedapest werd veel meer ruimte gegeven aan de actieve modi. In Nieuw-Zeeland werd er vanuit de nationale overheid een stimulans ontwikkeld voor steden om te investeren in pop-up-fietsinfrastructuur. Negentig procent van die investeringen wordt terugbetaald. Ook in Île-de-France is 300 miljoen euro voorzien om pop-up-fietssnelwegen te installeren. Pop-up, maar daarom niet zomaar terug weg te halen als de coronacrisis voorbij is. Voor Brussel worden de meeste fietswegen, indien positief geëvalueerd, blijvend.

De noodzaak voor meer publieke ruimte in de vorm van woonerven of zelfs meer bossen en parken is erg duidelijk geworden. Het Terkamerenbos was eventjes een paradijs geworden voor joggers, wandelaars, kleine fietsers. In het park waar ik het dichtst bij woon, het Josaphatpark, blijft het vaak koppenlopen en is een mondkapje echt geen overbodige luxe, want anderhalve meter afstand is echt niet te behouden. Het toont opnieuw wat belangrijk is voor mensen en dat eens een luchtje scheppen, en liefst een gezond luchtje, belangrijk is als je in de stad woont.

En dat die actieve modi belangrijk zijn, heeft ook nog eens een directe link met COVID-19. Luchtkwaliteit en obesitas worden rechtstreeks gelinkt aan de overlevingskansen als je getroffen wordt door het virus.

Verschoneren

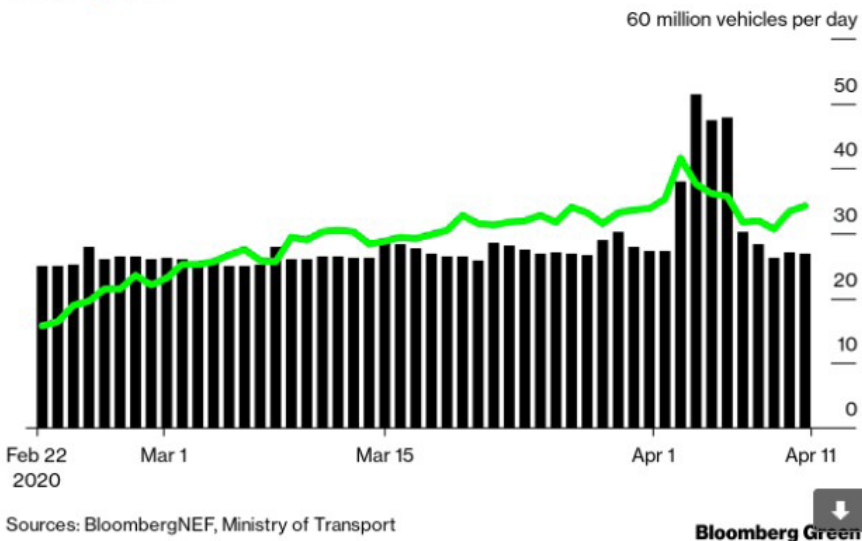
Komen we tot *verschonen* ten slotte. Als we dan toch wagens moeten gebruiken, laat het dan de meest milieuvriendelijke zijn. De transitie naar elektrische wagens is onontbeerlijk om de klimaatdoelstellingen te halen. Op het vlak van luchtkwaliteit is het ook een *winner*. Je zou kunnen zeggen dat de coronacrisis op dat vlak niet veel verandering zal teweegbrengen, maar ook daar zie ik een hefboom. Ten eerste doordat mensen zich bewust zijn geworden van hoe belangrijk de luchtkwaliteit is voor hun levenskwaliteit. En ten tweede doordat er opening komt in een *relance*-beleid dat economische doelstellingen dient te koppelen aan gezondheids- en ecologische doelstellingen.

De hele coronacrisis is immers catastrofaal op economisch vlak. Een herstelbeleid is absoluut nodig. Laten we dat plan samen met de middelen die daaraan gekoppeld worden, geheel richten naar de duurzame sectoren. De sectoren van morgen. De green deal van Europa is daarop gericht. Dus als de *automotive*-sector steun vraagt, dan kan dat voor de productie van elektrische voertuigen die niet te zwaar zijn, maar zeker niet voor wagens die vervuilend zijn.¹⁸ De verkoop is in de automotive-sector tijdens de coronacrisis met 90 % gedaald, net zoals bij de luchtvaartsector. Maar in Wuhan blijkt dat die verkoop van wagens en het gebruik al snel terug de hoogte in ging (zie fig. 1). Zulke scenario's zijn te vermijden. De snel aanzwellende files in België na het geleidelijk opheffen van de maatregelen zijn evenmin hoopgevend.

2020 Tops 2019

China highway vehicle traffic

■ 2019 ▲ 2020



FIGUUR 1. ***bijschrift mist nog***

Choquerend is ook de vraag voor steun vanuit de luchtvaartsector. De sector is verantwoordelijk voor 2,5 % van de CO₂-uitstoot en is één van de snelst groeiende sectoren. Belgen reisden in 2019 300 % meer met het vliegtuig dan in 2009.¹⁹ Ticketprijzen zijn nog nooit zo laag geweest. Wat meer is, er worden geen accijnzen op kerosine geheven en zelfs geen btw betaald op de tickets. Een grote negatieve impact hebben op de maatschappij, zonder positieve bijdrage, maar wel financiële steun vragen aan diezelfde maatschappij als het even niet goed gaat ... Het schaamrood zou hen beter staan dan zelfverzekerende CEO's die aan de regeringen geld vragen. Ja, er is nood aan tewerkstelling. Maar in een transformatie zul je sowieso mensen van de sectoren van het verleden naar de duurzame sectoren van de toekomst mee moeten laten transformeren. En tewerkstelling zal daardoor ook verschuiven.

Dankzij de coronacrisis wordt in elk geval nagedacht waar vakantie dichterbij mogelijk wordt. En ook daar zie je bijzonder creatieve opportuniteiten om de Belgische steden en natuur veel meer te valoriseren.

De crisis geeft ook de mogelijkheden weer van de nieuwe technologieën, zoals drones en autonome voertuigen. Bij autonome voertuigen krijg je niet het probleem van de chauffeur die mogelijk besmet is of besmet zal worden. Ook door pakjes te leveren met een minimum aan menselijke inmenging kun je nog meer controle houden over de hygiëne van de hele keten.

De coronacrisis heeft ons niet alleen veel geleerd over onze eigen mobiliteit, maar heeft ook een enorme impact gehad op het goederenvervoer. Online aankopen heeft zijn definitieve doorbraak beleefd dankzij corona. In een onderzoek van de Comeos en hogeschool Thomas More blijkt dat in alle leeftijdscategorieën mensen voor het eerst een product online kochten tijdens de lockdown.²⁰ 48 % van de bevroegden zeiden na de lockdown nog steeds meer via internet te willen aankopen. Uit ons onderzoek blijkt dat e-commerce niet per se minder duurzaam is dan aankopen doen in een fysieke winkel²¹ (net door al de verplaatsingen met de wagen naar de winkel). Helaas deden Belgen tijdens de coronacrisis vooral hun aankopen bij buitenlandse webshops zoals Bol.com, Amazon en Zalando. Hun aankopen daar steeg met 200 %.²² Ik zeg helaas, want dat wil zeggen dat wat betreft duurzaamheid weer langere afstanden zijn afgelegd en dat het economisch gezien geen tewerkstelling met zich meebrengt. Die sterke positie van buitenlandse webshops in ons land heeft een historisch verleden. Belgen waren trager in het online aankopen dan de buurlanden en het Verenigd Koninkrijk, waardoor Belgische initiatieven later kwamen dan in het buitenland en de grote *e-fulfillment centers* in het buitenland gelegen zijn. Een oproep in coronatijd om vooral lokaal te kopen (geïnitieerd door Wouter Torfs) heeft mogelijk iets bijgedragen, maar dus onvoldoende. Gemiddeld is de stijging maar 10 % voor alle Belgische webshops samen. De koerierdiensten (bv. Bpost) hadden bovendien moeite om die sterke stijging van de vraag te volgen, met zware vertragingen tot gevolg. Opnieuw te verklaren door de enorme stijging binnen

België, die groter was dan in het buitenland door onze historische achterstand. Bij een vergelijking met een normale week voor corona steeg de onlineverkoop in de week van 6 april tot en met 13 april 2020 met 70 % in Duitsland, met meer dan 90 % in Nederland en met 142 % in België. In de distributiecentra zelf leidde de afstandsregel van anderhalve meter dan weer tot extra uitdagingen. Amazon diende daardoor in Frankrijk het grootste gedeelte van haar activiteiten te stoppen. Maar opnieuw zie je ook weer creatieve oplossingen ontstaan tijdens de crisis. De winkelketen Hema bijvoorbeeld gebruikte de fysieke winkels, die toch dicht moesten blijven, als lokale distributiecentra. Een trend die we al zagen bij het oprichten van micro-consolidatiecentra in steden. Ook bij het afleveren van de pakjes werd creatief omgesprongen met de afleverprotocollen. Want ook hier was het belangrijk om zowel de bestuurder als de diegene die ontvangt niet te dicht te laten komen. Het noodzakelijke aftekenen lijkt iets van het verleden, maar ook dat kan tot diefstal of fraude leiden.

Conclusie

De coronacrisis heeft ons veel geleerd. Mogelijk heeft het de kracht om ons leven naar een meer duurzame levensstijl te begeleiden. Net zoals alle crisissen, zij het een levenscrisis zoals een burn-out, een scheiding, een overlijden van iemand dichtbij, of een maatschappelijke crisis zoals een natuurramp, zijn er zaken die je nooit meer wilt meemaken. Er zijn zaken waarvan je beseft dat ze essentieel voor je zijn, die je nog meer zal koesteren achteraf, en er zijn ook zaken die je kunt loslaten omdat je het belang ervan overschat had. Sommige mensen zullen terug willen keren naar vroeger, anderen zullen een ander verplaatsingsgedrag en ander aankoopgedrag blijven volgen. De overheid kan die duurzame transformatie aanmoedigen door het kader zo te stellen dat het wel degelijk richting meer leefbaarheid en duurzaamheid gaat. Dit is het moment.

Eindnoten

- 1 Verkeerscentrum Vlaanderen: <http://indicatoren.verkeerscentrum.be/vc.indicators.web.gui/indicator/index>
- 2 IRCEL (2 juni 2020). Geluidshinder en COVID-19. https://leefmilieu.brussels/sites/default/files/user_files/not_20200423_geluidcovid19_web_final_nl_2.pdf
- 3 Hoewel er wel een kanttekening moet gemaakt worden omdat er veel factoren meespelen en dat die omstandigheden ook nog eens bijzonder goed waren (zoals voldoende wind enzovoort).
- 4 Vias institute. Aantal verkeersdoden op onze wegen daalt tijdens het eerste trimester door de lockdown <https://www.vias.be/nl/newsroom/aantal-verkeersdoden-op-onze-wegen-daalt-tijdens-het-eerste-trimester-door-de-lockdown/> Dit toont nog maar eens het belang van ook infrastructurele aanpassingen als men de verkeersveiligheid wil verbeteren.
- 5 Daarnaast zijn vele organisaties gesloten omdat ze hun activiteiten tijdens deze inperkingsperiode niet mogen uitvoeren. Meer dan 1 300 000 mensen zijn hierdoor economisch of technisch werkloos. Zie ook: <https://corona-studie.shinyapps.io/corona-studie/>

- 6 Van Lier, T., De Witte, A. en Macharis, C. (2014). 'De impact van telewerken op mobiliteit en milieu: een case study voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest' In: Macharis, C., Dobruszkes, F. en Hubert, M. (Eds.), *Mobiliteit en Logistiek in Brussel. Urban Notebooks/Stadsschriften/Cahiers urbains*, Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Brussel Mobiliteit en Innoviris), VUBPRESS, Brussel, pp. 55-79.
- 7 Espace mobilité (2020). <https://infogram.com/enquete-movid-19-1h7z2lgy873g4ow>
- 8 Van Lier, T., De Witte, A. en Macharis, C. (2014). How worthwhile is teleworking from a sustainable mobility perspective: the case of Brussels Capital region. *European Journal of Transport and Infrastructure Research (EJTIR)*, 14(3), pp. 240-263 (0.818: JCR 2014).
- 9 KIM Nederland, 2020
- 10 Hogeschool Odisee, kenniscentrum Gezinswetenschappen
- 11 Goscé, L., Johansson, A. (2018). Analysing the link between public transport use and airborne transmission: mobility and contagion in the London underground. *Environ Health* 17, 84. <https://doi.org/10.1186/s12940-018-0427-5>
- 12 MIVB
- 13 Evengoed werden heel wat logistieke problemen opgemerkt. Uit een enquête van autodelen: 'Zo ervaart meer dan de helft van de aanbieders (grote) problemen door een gewijzigde timing voor de opstart van hun diensten in een nieuwe stad of gemeente. Ook bij de toelevering van enerzijds reeds bestelde voertuigen en anderzijds overig noodzakelijk materiaal ondervinden respectievelijk 65 % en 55% van de aanbieders (grote) problemen. Tot slot duiken bij hettechnisch onderhoud van de gedeelde voertuigen bij de helft van de sector problemen op.'
- 14 Fietsberaad
- 15 Mobiliteitsobservatorium
- 16 FOD mobiliteit en vervoer, 2018, blz 11
- 17 Op deze website krijg je een goed overzicht van alle maatregelen in buitenlandse steden: <https://www.polisnetwork.eu/document/covid-19-keeping-things-moving/>
- 18 Messagie, M., Boureima, F.-S., Coosemans, T., Macharis, C. en Van Mierlo, J. (2014). A Range-Based Vehicle Life Cycle Assessment Incorporating Variability in the Environmental Assessment of Different Vehicle Technologies and Fuels. *Energies*, 7, 1467-1482. <https://doi.org/10.3390/en7031467> Zie ook het Plan Sophia voor een duurzame relance: <https://www.groupeone.be/plansophia/>
- 19 World Bank Open Data: <https://data.worldbank.org/>
- 20 RetailDetail (25 februari 2020). Corona geeft e-commerce én lokale winkels een boost. <https://www.retaildetail.be/nl/news/algemeen/corona-geeft-e-commerce-én-lokale-winkels-één-boost>
- 21 Buldeo Rai, H., Mommens, K., Verlinde, S. en Macharis, C. (2019). How Does Consumers' Omnichannel Shopping Behaviour Translate into Travel and Transport Impacts? Case-Study of a Footwear Retailer in Belgium. *Sustainability*, 11, 9, 19, 2534.
- 22 Soenens, D. (15 mei 2020). 287 ontslagen bij FNG, 47 winkels gaan dicht. *Gondola*. <https://www.gondola.be/nl/news/belgen-kopen-massaal-bij-buitenlandse-websites>

Onderwijs post-corona: Outside the box and into the city

Jill Surmont, Joost Vaesen, Inge Placklé en Jo Tondeur

Het Vlaamse onderwijssysteem loopt al een tijdje tegen zijn eigen grenzen aan. Ondanks een inhaalbeweging in verschillende steden hebben meer en meer scholen hun maximumcapaciteit bereikt en moeten ze leerlingen weigeren. Klassen zitten (over) vol.

Door de coronapandemie moesten scholen snel overschakelen op digitaal onderwijs en online leeromgevingen. De crisis dwingt ons tot nadenken over onze huidige vorm en invulling van onderwijs. Moet onderwijs een activiteit blijven die plaatsvindt in een aanschakeling van klassen of kan ons onderwijs in de toekomst niet evolueren tot de integratie van online lessen en contactonderwijs (*blended learning*)? Moet het onderwijs ook in de klas op school blijven gebeuren, of maken we gebruik van de krachtige leeromgevingen die we buiten de school ook vinden (*outdoor learning*)? In deze bijdrage werken we met illustraties uit Brussel, maar het spreekt voor zich dat gelijkaardige illustraties en voorbeelden bij andere steden en gemeenten te vinden zijn.

Blend the future?!

Blended learning is het doordacht integreren van *face-to-face* met online leerervaringen. Op die manier versterken beide componenten elkaar. In tegenstelling tot online onderwijs, waar meer dan 80 % van het onderwijs digitaal wordt aangeboden, blijft de face-to-face component een belangrijke rol spelen. Dit is een vorm van onderwijs die momenteel vooral in het hoger en volwassenenonderwijs wordt toegepast. In het leerplichtonderwijs is online en blended onderwijs veel minder aanwezig.

Door de coronamaatregelen werd iedereen verplicht om de beschikbare online tools te verkennen. Deze instrumenten waren er voordien natuurlijk ook al, maar dit was iets dat

we met z'n allen zouden ontdekken 'als we eens tijd hebben'. Nu we meer vertrouwd zijn met die digitale leeromgeving, kunnen we die ook meer integreren in het regulier onderwijs. Onderzoek toont dat blended learning leerlingen meer controle geeft over tijd, plaats en zelfs leerpad, zonder dat het de voordelen van het fysieke klaslokaal verliest. Kan blended learning structureel verankerd worden in het onderwijs? Zo hoeft een leerling namelijk geen vier-en-een-halve dag in een fysiek klaslokaal les te volgen, maar kan er een deel van de lestijd online gewerkt worden en een deel van de lestijd in contactonderwijs. Al moet het 'in de klas'-concept volgens ons ook niet helemaal blijven zoals het nu is.

Blijf niet in uw kot(/klas)!

Je kunt het leerproces van een leerling het best stimuleren door gebruik te maken van authentieke, krachtige leeromgevingen. Dat zijn situaties en contexten die bij de leerlingen de vereiste leerprocessen en motivatie uitlokken en op gang houden om de beoogde leerresultaten te bereiken. Dat kan in een klas, maar buiten de schoolmuren liggen tal van opportuniteiten te grabbel om te leren in authentieke situaties. Zo komen we bij outdoor learning. Waar deze term oorspronkelijk werd gebruikt voor het bestuderen van de, wordt ze nu gebruikt voor alle buitenschoolse activiteiten die het behalen van doelstellingen (bv. eindtermen of leerplandoelstellingen) nastreven. Priest (1986: 13) omschreef outdoor learning als 'an experiential process of learning by doing, which takes place primarily through exposure to the out-of-doors'. We hebben het hier niet enkel over daguitstappen naar bijvoorbeeld de haven van Antwerpen of de zee, maar over mogelijkheden die de nabije omgeving biedt om leerlingen te laten voelen dat wat ze aan het leren zijn, echt, betekenisvol en onmiddellijk toepasbaar is. Voorbeelden zijn er legio: zoals bijvoorbeeld een projectweek in een museum; een samenwerking met Toerisme Vlaanderen waarbij leerlingen van de richting hotel en toerisme een rondleiding ontwikkelen en geven in de stad, aangepast aan de doelgroep; of wat dacht je van een co-design van het nieuwe skatepark in de buurt?

Uitgangspunt van dit alles is het optimaliseren van het leren van elke leerling. De leerling is degene op wie de leeromgeving wordt afgestemd. Bij het uittekenen van de leeromgeving staan authentieke en uitdagende leertaken centraal. De klemtoon ligt op 21ste-eeuwse vaardigheden, met onder meer zelfsturing, problemen oplossen en samenwerken. Dat is voor alle leerlingen belangrijk, maar zeker voor leerlingen uit kwetsbare milieus. Weinig scholen slagen erin om met een groot aantal leerlingen uit kwetsbare milieus ook hoge leerprestaties neer te zetten. De scholen die daar wel in slagen focussen op leerlinggerichte leeromgevingen en hebben een uitdagend curriculum dat verbonden is met de leefwereld van leerlingen. Brussel als grootstad kan hier erg rijke, krachtige leeromgevingen bieden, die de diversiteit van de jongeren omarmen.¹ Om te komen tot een krachtige, authentieke leeromgeving is samenwerking met lokale

organisaties en besturen een noodzaak. Die samenwerking kan hierbij de kern van krachtig onderwijs in de (groot)steden worden, zeker voor leerlingen bij wie de motivatie om te leren verdwenen is.

Zowel blended learning als outdoor learning zorgen dus voor tal van kansen voor ons onderwijs. Volgens ons gaat het zelfs nog verder, want het kan ook (een deel van) het antwoord zijn op bepaalde stukken waar het onderwijs zich nu in vast loopt.

Verander het perspectief: Problemen worden opportuniteiten

Of het nu *never waste a good crisis or every cloud has a silver lining* is, er zijn tal van uitdrukkingen die ons aanzetten om van een probleem een opportuniteit te maken. Dat is exact wat we hier willen doen. We vertrekken vanuit verschillende situaties die momenteel als problemen worden ervaren en lichten toe waarom ons voorstel er opportuniteiten van maakt.

Capaciteit

De perceptie van een probleem

De laatste Vlaamse capaciteitsmonitor wijst uit dat er de komende jaren de bestaande druk op het aantal beschikbare plaatsen in het onderwijs zal blijven, zij het met grote verschillen tussen gemeenten en onderwijsprofielen. Dit ondanks de vele investeringen in infrastructuur die er de laatste jaren gebeurd zijn. Het zou echter te reducerend zijn om het thema van schoolinfrastructuur te beperken tot een puur kwantitatief luik, waarbij het ofwel gaat om (het tekort aan) het aantal beschikbare plaatsen ofwel over de beschikbare oppervlakte in functie van het houden van fysieke afstand. Verschillende studies verwezen al naar de impact van passende schoolinfrastructuur op motivaties en het moreel binnen het leerkrachtenteam, maar vooral ook op het welbevinden van leerlingen (voor een overzicht zie Tondeur, Herman, Brebel, Touceda, & Vaesen, 2019). Ruimte(gebruik) en pedagogie hangen onlosmakelijk samen met elkaar. Om het met een boutade, geciteerd in de bovenstaande publicatie, te stellen: *hoe kun je leerlingen voorbereiden op de 21ste eeuw in klaslokalen en scholen die ontworpen zijn in de jaren 1950?* Bovendien werd duidelijk dat de capaciteitsuitbreiding er, op zijn minst in sommige (Brusselse) scholen, kwam ten koste van zogenaamde collectieve schoolinfrastructuur, zoals eetrefecters, sportinfrastructuur, sanitaire voorzieningen, speelplaatsen enzovoort. De schoolgebouwenmonitor van de Vlaamse overheid (editie 2013) onderstreepte ook al dat in meer dan de helft (54,7 %) van de Nederlandstalige Brusselse scholen de klaslokalen volledig bezet zijn en er in 40,9 % van de scholen zelfs sprake was van een overbezetting en/of acuut plaatsgebrek. Verkennend onderzoek naar het gebruik van de ruimtes en naar de

gedragingen van leerlingen in enkele scholen van het Franstalige basisonderwijs, kwam tot gelijkaardige bevindingen.

De opportuniteit

Deze problemen kunnen volgens ons omgezet worden naar een opportuniteit door op een andere manier te kijken naar hoe onderwijsbeleidsmakers nieuwe gebouwen organiseren en inkleden. Er zijn heel wat inspirerende voorbeelden voor handen, waarbij duidelijk wordt dat ook kleine ruimtelijke ingrepen een grote impact kunnen sorteren, door bijvoorbeeld de refter om te toveren tot een forum. Maar we willen hier verder gaan en meer *outside the box* denken. Wij stellen voor om leerlingen voor een deel van de schooltijd te onderwijzen buiten de school, hetzij via blended learning hetzij via outdoor learning. Door het spectrum van onderwijslocaties te verbreden kan ook de capaciteitsdruk dalen. Er komt meer fysieke plaats vrij op school en via een doordacht (en opbouw) rotatiesysteem profiteren alle leerlingen van de voordelen van onderwijs in de klas, blended learning en outdoor learning.

School als deel van de gemeenschap

De perceptie van een probleem

Vaak is de school als een eiland in de stad waar (bijna) alle onderwijsactiviteiten doorgaan. Wat er binnen de schoolmuren gedaan wordt, staat vaak niet in relatie met wat er in de buurt gebeurt. De reeds genoemde schoolgebouwenmonitor uit 2013 stipte al aan dat er sprake was van te weinig 'aansluiting bij de brede maatschappelijke context'. Die aansluiting bij de brede maatschappelijke context is niet alleen noodzakelijk op het vlak van capaciteit (zoals het delen van ruimtes), maar is ook een belangrijk element in de strijd tegen vroegtijdse schooluitval, spijbelen en zelfs radicalisering. Wanneer jongeren zich niet thuis voelen op school/in hun gemeenschap, stijgt het risico dat ze zullen afhaken. Voor veel jongeren is die bredere leefcontext ook ruimtelijk erg beperkt ingevuld. Specifiek voor Brussel stelden Sacco et al. (2016: 15) vast dat '[d]eux types de jeunesse semblent peupler Bruxelles, vivant des vies "en parallèle", ne se rencontrant ni dans le système scolaire ni dans les espaces de loisirs, ne pratiquant pas le même type de mobilité, et n'ayant ni le même niveau d'éducation ni les mêmes chances d'accès à l'emploi.'

Er zijn al projecten als de 'brede school', waarbij er een kader gecreëerd wordt om via samenwerkingen met allerlei partners uit verschillende sectoren een integrale en intersectorale benadering uit te werken, gericht op het verbeteren van de leef-, leer- en ontwikkelingskansen van het kind. Deze projecten zijn erg waardevol, maar limiteren zich te vaak tot een werking buiten de schooluren, waardoor men aan *island hopping* doet: van het schooleiland naar het sporteiland, naar het sociaal-cultureel eiland ...

De opportuniteit

Nu er gezocht wordt naar manieren om de capaciteit van scholen uit te breiden, zien we een opportuniteit om via outdoor learning de school en de gemeenschap errond dichter bij elkaar te brengen. De stad (her)ontdekken levert namelijk mogelijkheden wat betreft verbondenheid met de stedelijke omgeving en haar inwoners. Verschillende mogelijke troeven van een dergelijke aanpak worden aangehaald in de wetenschappelijke literatuur:

- Verhogen van motivatie en leerplezier
- Een (betere) voorbereiding op het leven na school
- Verhogen van zelfvertrouwen
- Meer verbondenheid met de omgeving,
- Betere cognitieve prestaties (m.n. onthouden)
- Verhogen van fysieke ontwikkeling
- Attitudeontwikkeling zoals empathie voor het milieu en burgerzin
- Samenwerkingsvaardigheden (bv. het nemen van initiatief)
- Verhogen van leiderschapskwaliteiten
- Verhogen van communicatievaardigheden
- ...

Verschillende van deze voordelen vallen ook samen met de zestien sleutelcompetenties² waarrond de nieuwe eindtermen geformuleerd worden. Met andere woorden: outdoor learning kan het behalen van de nieuwe eindtermen faciliteren én daarenboven (of misschien vooral) helpen om van de 'superdiverse' wereldstad die Brussel is een troef te maken voor alle leerlingen die er schoollopen. We willen hier extra benadrukken dat krachtige leeromgevingen buiten de school niet enkel te vinden zijn in een (groot)stad. Scholen en lokale besturen gaan best samen op zoek naar de opportuniteiten in hun buurt, ongeacht of het nu gaat over Leffinge, Riemst of Molenbeek.

Vakoverschrijdend werken

De perceptie van een probleem

Uiteraard blijft vakexpertise van (groot) belang. Maar dat wil niet zeggen dat vakken naast elkaar moeten (blijven) functioneren. Vakoverschrijdend samenwerken blijft, ondanks de beste intenties, echter vaak moeilijk. Leerkrachten zitten (al dan niet met hun vakgroep) nog te vaak op hun eilandje en komen hier door verschillende, vaak praktische redenen moeilijk vanaf. Zelfs binnen vormen van onderwijs waar samenwerking tussen verschillende vakken inherent deel uitmaakt van het opzet, zoals content and language integrated learning (CLIL)³, merken we dat leerkrachten uit verschillende vakgebieden

(zoals een vakleerkracht en een taalleerkracht) het moeilijk hebben om een samenwerking te operationaliseren. Nochtans zijn dit soort samenwerkingen zeer waardevol, zeker op vlak van taalverwerving: toepassingen worden authentieker en er is meer ruimte voor oefening.

De opportuniteit

De modernisering van het secundair onderwijs beoogt onder andere het wegwerken van muren tussen vakken en zet hiervoor in op vakkenintegratie. De vakoverschrijdende eindtermen werden vervangen door 'transversale eindtermen'. Deze staan niet op zich, maar krijgen hun waarde in samenhang met andere eindtermen. Verder legt de overheid ook niet meer op in welk vak de eindtermen behaald moeten worden.⁴ Deze veranderingen vragen een nieuwe manier van werken van leerkrachten(teams). Samenwerken, zoeken naar opportuniteiten om lesinhouden te combineren, vanuit verschillende perspectieven een bepaald thema benaderen, enzovoort. Deze denkoefening vormt meteen een opportuniteit om blended learning en outdoor learning te integreren in de onderwijspraktijk: leren binnen authentieke contexten impliceert namelijk geïntegreerd werken. Leerlingen engageren zich voor uitdagende en betekenisvolle taken, die zich afspelen in een realistische context. Het leren is daarbij nauw verbonden met de maatschappij. Authentiek leren focust zich op de levensechte, complexe problemen en het zoeken naar oplossingen. Daarbij worden referentie-, betekenis- en interpretatiekaders, inhouden, expertises, actoren met heel verschillende achtergronden ... allemaal geïntegreerd. De invulling van deze taken nodigt leerlingen uit om problemen uit het dagelijks leven op te lossen, het liefst in team. Hier zetten we ten volle in op leercompetenties, een van de zestien sleutelcompetenties.

Leerkrachten geven aan dat deze contexten belangrijk zijn om hun leerlingen op een positieve manier in de maatschappij te zetten, zoals blijkt uit volgend citaat van een leerkracht: 'Door dit soort projecten komen ons gasten in de buitenwereld vanuit iets positief, vanuit hun kunnen, vanuit "wauw, wat is hier gepresteerd"'

Tussen droom en daad ...

Een dergelijke structurele herziening van de manier waarop ons onderwijs wordt aangeboden, kan alleen wanneer er aan verschillende randvoorwaarden voldaan is. Wij sommen er hier nu enkele op, maar een verdere concretere uitwerking en een eventueel proefproject vullen de lijst hier mogelijkterwijs nog verder aan.

Digitale inclusie

Een eerste belangrijke voorwaarde is hier dat de sociale digitale kloof niet uit het oog verloren wordt. Vele leerlingen moeten online lesmaterialen via hun smartphone verwerken

(met alle beperkingen van dien) en veel gezinnen hebben geen toegang tot internet of hebben weinig of geen ervaring met computergebruik. Zo hebben bijvoorbeeld 16 % van de Brusselse huishoudens volgens de federale ICT-enquête (2018) geen breedband internettoegang en hebben 7 % van de huishoudens met kinderen zelfs helemaal geen internettoegang. Deze Brusselse cijfers omtrent internettoegang zijn uiteraard niet uniek. Ze onderstrepen in elk geval het belang van zowel een sociale als een ruimtelijke blik op het online/blended learning-narratief. Het is hier dan ook een absolute topprioriteit om te zorgen dat alle leerlingen voldoende mogelijkheden hebben om de online modules te volgen, hetzij thuis of op andere locaties.

Een geïntegreerde benadering en professionalisering van leerkrachten

Om een kwaliteitsvol onderwijstraject aan te bieden dat zowel blended als buiten de school wordt aangeboden, moeten leerkrachten daar voldoende op voorbereid zijn. Leerkrachten moeten weten hoe ze de (online) leeromgevingen moeten opbouwen, maar ook de nodige digitale vaardigheden net als kennis van online privacy en veiligheid hebben. Dat kan via de 'traditionele' professionaliseringsactiviteiten (zoals workshops en nascholingen) en de integratie van de nieuwste inzichten in de lerarenopleiding. We pleiten hier ook voor co-design van de leeromgeving binnen onderzoekpraktijk in partnerschap met leerkrachten, toekomstige leerkrachten, lerarenopleiders en onderzoekers, en idealiter ook met de stem van leerlingen. Een voorbeeld van hoe dit kan gerealiseerd worden is het project *Onderzoekende School?!*, waarin onderzoekende teams, bestaande uit de bovengenoemde actoren, in een school aan de slag gaan met uitdagingen die de school zelf identificeerde. In het kader van het ontwerp van authentieke krachtige leeromgevingen is het hierbij wenselijk om ook partners uit de lokale gemeenschap te betrekken. Een belangrijke drempel bestaat uit de organisatie en kennisproductie binnen hoger onderwijsinstellingen en dan vooral universiteiten, die nog sterk op een disciplinaire leest zijn geschoeid. Complexe, grootstedelijke uitdagingen vergen (ook) een multiperspectieve en zelfs geïntegreerde, transdisciplinaire blik.

Third spaces in onderwijs

Uitkomsten van outdoor learning worden mee bepaald door, bijvoorbeeld, de mate van sociale interactie en samenwerking die deelnemers hebben tijdens de activiteiten en de ondersteuning die daarbij geboden wordt. Leren binnen levensechte contexten houdt aldus een collectieve verantwoordelijkheid in, noem het een gedeelde bekommernis voor het leren van leerlingen, waarbij de sterke band tussen de school en gemeenschap de leermotivatie en het leren kan bevorderen. Wat we hier voorstellen vergt heel wat overleg en organisatie vooraleer dit van start kan gaan. Om de samenwerking tussen scholen, organisaties en de lerarenopleiding te ondersteunen en in te bedden in een reguliere werking, pleiten we voor het installeren van *third spaces* in onderwijs: een

samenwerkingsstructuur of -vorm tussen actoren met uiteenlopende profielen, zoals een lerarenopleiding, scholen, (lokale) organisaties en ouders. Dit kan ook een meerwaarde zijn bij die andere oplossing voor het capaciteitsprobleem, namelijk het bouwen/renoveren van scholen. Voorstellen en ideeën voor onderwijskundige verandering en/of verbetering zijn er wel genoeg, maar die worden niet altijd succesvol toegepast binnen de klas- en schoolomgeving. Herman (2017) toonde in haar onderzoek aan dat er met name onvoldoende samenwerking bestaat tussen de personen die in en rond de school actief zijn en de architecten die deze vorm moeten geven. Anderzijds wordt vaak onvoldoende rekening gehouden met de randvoorwaarden die nodig zijn om een verandering succesvol door te voeren. Dat maakt dat er vaak te weinig stakeholders betrokken worden en dat er doorgaans weinig sprake is van een gezamenlijk ontwerpproces, dat vertrekt vanuit een gedeelde pedagogische visie.

Praktische voorwaarden

Naast de garantie dat iedereen een kwaliteitsvolle les kan volgen, moet de uitrol daarvan ook praktisch mogelijk gemaakt worden. Juridisch-technisch is het perfect mogelijk om onderwijs buiten de schoolmuren te geven (omzendbrief SO/2004/06). Lessen lichamelijke opvoeding worden bijvoorbeeld al vaak structureel buiten de school gegeven. Dat wil echter niet zeggen dat alles zo simpel te organiseren valt. Er moet worden nagedacht in welke mate (lokale) overheden, onderwijskoepels, lokale partners ... scholen kunnen ondersteunen in het vinden van geschikte locaties buiten de school, maar ook om te zorgen dat de nodige aandacht gaat naar onder andere veiligheidsvoorschriften, verantwoordelijkheden (zowel online als offline), verzekeringen en verplaatsingen.

Olievlekprincipe

Als laatste willen we nog even wijzen op de manier waarop dit moet worden geïmplementeerd. Net zoals het voor de leerkrachten een ommezwaai zal zijn om zowel blended als outdoor learning toe te passen, zal het voor de leerlingen ook wennen zijn om op deze manier les te krijgen. Het is dan ook belangrijk dat de verantwoordelijkheid en vrijheid die de leerlingen krijgen, stapsgewijs wordt opgebouwd. Wanneer een school met zo'n project start, raden we ook aan om klein te beginnen en dan traag te groeien en via een olievlekprincipe stelselmatig uit te breiden. Op die manier blijft alles beheersbaar en heeft het schoolteam ook voldoende tijd om te groeien.

Conclusie

Er is volgens ons momenteel een momentum om de manier waar(op) ons onderwijs wordt aangeboden te herdenken. Door de praktische organisatie van het onderwijs bij te sturen en het maximaliseren van de aanwezige opportuniteiten, zowel digitaal als buiten

de schoolmuren, worden er verschillende knelpunten in ons onderwijs aangepakt. Capaciteitsproblemen worden gereduceerd, de school kan zich beter verankeren in de gemeenschap, leerlingen profiteren meer van krachtige leeromgevingen, krijgen meer autonomie in hun leerproces terwijl leerkrachten meer vakoverschrijdend samenwerken ... Om dit te realiseren moeten er natuurlijk aan verschillende randvoorwaarden voldaan worden zoals inclusie, professionalisering van de betrokken actoren, samenwerking met lokale organisaties en ook besturen mogen niet uit het oog verloren worden. Maar als we een stap voorwaarts willen zetten in de weg naar *future proof* onderwijs, dan gaan wij alvast voor *outside the box and into the city!*

Referenties

- AGION – Agentschap voor infrastructuur in het onderwijs (2014). *De Schoolgebouwenmonitor 2013*. Brussel, Agentschap voor infrastructuur in het onderwijs.
- Becker, C., Lauterbach, G., Spengler, S., Dettweiler, U., en Mess, F. (2017). Effects of regular classes in outdoor education settings: A systematic review on students' learning, social and health dimensions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(5), 1–20.
- Bentley, T. (1998). *Learning Beyond the Classroom: Education for a Changing World*. Routledge.
- Bulté, B., Martens, L., Surmont, J. (2020): CLIL in Vlaanderen, eindrapport. Geraadpleegd op 18 juni 2020 via https://www.ucll.be/sites/default/files/documents/lerarenopleiding/_eindrapport_pwo_clil.pdf
- Claes, N. (2020). *Is breed ook krachtig? Op naar authentieke, krachtige leeromgevingen samen met lokale organisaties!* Masterthesis. VUB.
- De Corte, E. (2003). Designing learning environments that foster the productive use of acquired knowledge and skills. In E. De Corte, L. Verschaffel, N. Entwistle, en Van Merriënboer, J. J. G. (Eds.), *Powerful learning environments: Unravelling basic components and dimensions*, 21–33. Oxford: Elsevier Science.
- Dillon, J., Morris, M., O'Donnell, L., Reid, A., Rickinson, M., & Scott, W. (2005). *Engaging and Learning with the Outdoors – The Final Report of the Outdoor Classroom in a Rural Context Action Research Project*, S.I., National Foundation for Education Research.
- Eaton, D. (1998). *Cognitive and affective learning in outdoor education*. Toronto, ProQuest Dissertations and Theses.
- Englert, M., Luyten, S., Missinne, S., Fele, D., Mazina, D., Mendes Da Costa, E. (2020). Welzijnsbarometer. Brussels armoederapport 2019. Brussel, Observatorium voor gezondheid en welzijn Brussel.
- FRAJE - Centre de formation permanente et de recherche dans les milieux d'accueil du jeune enfant (2014). La journée d'un enfant en classe d'accueil : pas vraiment une sinécure ! Santé Conjugée, 67.
- Groenez, S. & Surkyn, J. (2018). *Een capaciteitsmonitor voor het leerplichtonderwijs, editie 2018*. Leuven, HIVA.

- Herman, L. (2017). *Klasdesign doorheen de onderwijsloopbaan van leraren in het Vlaams Lager Methodeonderwijs* (Masterproef). Pedagogische wetenschappen, Faculteit psychologie en pedagogische wetenschappen, Universiteit Gent, Gent.
- Jongbloed, B., Enders, J., & Salerno, C. (2008). Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*, 56(3), 303-324.
- Kalenga-Mpala, R. & Wautelet, A. (2019). Brusselaars in het digitale tijdperk: toegang tot en gebruik van ICT. *BISA Perspectie.brussels FOCUS*, 30. Geraadpleegd op 18 juni 2020 via http://bisa.brussels/bestanden/publicaties/focus-van-het-bisa/focus_30_juni_2019
- Oattes, H., Oostdam, R., de Graaff, R., & Wilschut, A. (2018). The challenge of balancing content and language: Perceptions of Dutch bilingual education history teachers. *Teaching and Teacher Education*, 70, 165-174.
- Pirard, F., Ruelens, L., & Nicaise, I. (2004). *Naar een brede school in Vlaanderen? Onderzoek in opdracht van de Cel Cultuurbeleid van de Vlaamse Gemeenschap*. Leuven: KU Leuven - Hoger Instituut voor de Arbeid.
- Placklé, I. (2017). *Powerful Learning Environments in Secondary Vocational Education. The Case of an Integrated Curriculum Design for General Subjects*. Brussels: Doctoral dissertation. Vrije Universiteit Brussel.
- Placklé, I., Könings, K.D., Struyven, K., Libotton, A., van Merriënboer, J.J.G. & Engels, N. (2020). Powerful learning environments in secondary vocational education: towards a shared understanding. *European Journal of Teacher Education*, 43 (2), 224-242.
- Sacco, M., Smits, W., Spruyt, B., Kavadias, D. & d'Andrimont, C. (2016). De Brusselse jeugd: tussen diversiteit en kwetsbaarheid. *Brussels Studies*, 98.
- Sherhoff, D. J. (2014). *Optimal Learning Environments to Promote Student Engagement. Advancing Responsible Adolescent Development*, New York: Springer.
- Smyth, J., & Fasoli, L. (2007). Climbing over the Rocks in the Road to Student Engagement and Learning in a Challenging High School in Australia. *Educational Research*, 49(3), 273-295.
- Tillery, A. D., Varjas, K., Roach, A. T., Kuperminc, G. P., & Meyers, J. (2013). The importance of adult connections in adolescents' sense of school belonging: Implications for schools and practitioners. *Journal of School Violence*, 12(2), 134-155.
- Tondeur, J., Herman, L., Berbel, M., Touceda, M. & Vaesen, J. (2019). *Inspiratiegids voor klasinrichting en scholenbouw. 21st Century skills: de kracht van fysieke leeromgevingen*. Leuven/Gent, ACCO.
- Warren, M. (2005). Communities and Schools: A New View of Urban Education Reform. *Harvard Educational Review*, 75(2), 133-173.
- Wayens, B., Janssens, R. & Vaesen, J. (2013). Het onderwijs in Brussel. Een complex crisisbeheer. *Brussels studies*, 70.
- Willegems, V., Consuegra, E. Struyven, K., & Engels, N. (2017). Teachers and pre-service teachers as partners in collaborative teacher research: A systematic literature review. *Teaching and Teacher Education*, 64, 230-245.

- Zyngier, D. (2012). Raising engagement and enhancing learning: School community partnerships that work for students 'at promise'. In A. Cohan & A. Honigsfeld (Eds). *Breaking the mold of classroom organization and management: Innovative and successful practices of engagement, motivation, and student empowerment for 21st century schools*, 4, 143-150. Rowman and Littlefield.
- Zeichner, K. (1991). Contradictions and Tensions in the Professionalization of Teaching and the Democratization of Schools. *Teachers College Record*, 92 (3).

Eindnoten

- 1 Zie bijvoorbeeld www.studioglobob.be en <https://www.versbrussel.be/files/brochure-versbrussel.pdf>
- 2 Zie <https://www.klascement.net/thema/16-sleutelcompetenties-informatie-en-lesmateriaal>
- 3 Dit is een vorm van onderwijs waarbij een deel van het curriculum gegeven wordt in een taal die niet de reguliere instructietaal is. In Vlaanderen wil dat bijvoorbeeld zeggen dat de les wiskunde of geschiedenis in het Frans, Engels of Duits kan gegeven worden.
- 4 Zie <https://onderwijsdoelen.be/uitgangspunten/4653>

De post-coronatuin van Akademos zal digitaal en open zijn: Hoe de coronapandemie wetenschap en universiteiten voorgoed verandert

Jean-Claude Burgelman

25 jaar geleden bestond de VUB 25 jaar ... en bij die gelegenheid werd een mooi boek uitgebracht – *De Tuin van Akademos* – waarin de genese van de VUB als product van de jaren '60 wordt uitgelegd.¹ Meer bepaald als product van de Vlaamse progressieve en vrijzinnige beweging. De manier waarop de VUB aan wetenschap deed, kwam in die bundel niet ter sprake, zoals meestal nooit in dit soort boeken. Wetenschappers houden er immers wel van om na te denken over hun onderzoeksgebied of de wereld in termen van grote veranderingen (de postindustriële wereld), breuken of cesuren (voor en na de Grote Oorlog) of grote technologische disrupties (de internetsamenleving). Maar wetenschappers zijn niet geneigd in dergelijke termen na te denken over hun eigen *modus operandi* en de gevolgen daarvan op de wetenschap als institutionele realiteit.

Zelfreflectie in de wetenschap is inderdaad meestal beperkt tot epistemologische analyses en daar onderkent de wetenschap wel verschuivingen in denkkaders.² Maar indien wetenschappers gevraagd wordt of hun 'sociologische' manier van werken wel eens veranderde en of al die grote disrupties ook hun wereld grondig hebben dooreengeschud, dan is er zelden sprake van breuklijnen, laat staan cesuren. Meestal blijft het antwoord steken in 'te veel administratie en rapportering' of 'massale groei en te weinig geld'.

Ten gronde doet de wetenschapper nog steeds hetzelfde als in Newtons tijd, zo lijkt het wel.

Nochtans heeft het wetenschapsbedrijf de laatste twintig jaar een fundamentele disruptie meegemaakt, culminerend in een weliswaar niet geplande maar de facto cesuur.

Net zoals de globalisering en het internet zowat elk economisch, politiek of sociaal facet van zo goed als elke samenleving ten gronde en irreversibel heeft veranderd – met als cesuur het moment waarop het de internetbedrijven de klassieke industriële groepen uit de top twintig van de meest financieel gewaardeerde bedrijven stootten (rond 2000) – stellen we iets parallel in de wetenschap vast.

De disruptie heet ditmaal 'open science' en het is de meest fundamentele verandering in de modus operandi van de wetenschap sinds Wereldoorlog II. Open science kan gemakshalve gedefinieerd worden als het tegenovergestelde van gesloten wetenschap. Dat wil zeggen dat onderzoeksdata en de daaruit voortvloeiende wetenschappelijke publicaties open beschikbaar zijn op het moment van publicatie en dit in formaten die hergebruik door derden toelaten. De consequenties daarvan zijn enorm en laten betere en snellere wetenschap toe.³ Het cesuurmoment hiervoor, of het breekpunt, waarop dit gemeengoed werd, is de lente van 2020, ook wel gekend als de periode waarin de wereld haar COVID-19-crisis beleefde.

Inderdaad, sinds de coronacrisis lijkt het erop dat de manier waarop we wetenschap beoefenen en de richting waar het met de universiteiten moet uitgaan, definitief de weg van open science is ingeslagen. We onderscheiden drie vaststellingen⁴ en koppelen daar drie gevolgtrekkingen aan.

In het algemeen is het zo dat de snelheid en efficiëntie waarmee de wetenschap de coronacrisis heeft aangepakt niet alleen verbluffend is, maar ook onuitgegeven. In geen tijd werd het globale wetenschapssysteem massaal gemobiliseerd, werd kennis openlijk gedeeld op een schaal die nog nooit vertoond werd, werden data die tot voor kort niet uitwisselbaar waren toegankelijk voor wie ze nodig had gebruikt, werden publieke/privately trials opgezet zonder eerst jaren over intellectuele eigendom te palaveren en werden complexe multidimensionale en multidisciplinaire modellen ontwikkeld.

Onze eerste vaststelling: Dit kon enkel omdat de benodigde kennis, data en netwerken openlijk en vrij beschikbaar waren of gemaakt werden.⁵

Zo hebben alle uitgevers ter wereld hun wetenschappelijke artikels vanachter de paywall gehaald en in open access vrijgegeven.⁶ Iets wat tot dan toe nog nooit gebeurd was, laat staan denkbaar werd geacht.

Zo gebeurt ongeveer alles wat er nu gaande is in de zoektocht naar medicijnen en vaccins voor COVID-19, zowel als in het in kaart brengen van wat het beste maatschappelijke en economische beleid is ter preventie en voor de exit, in *realtime* open science modus operandi. Dat het Belgische Antikankerfonds zijn algoritmes om klinische trials voor kankeronderzoek te bundelen heeft omgeturnd tot iets analoog om de klinische trials voor COVID-19 wereldwijd in kaart te brengen, kan alleen maar omdat die data beschikbaar zijn in formaten die *machine readable* zijn.⁷

Waar we met de Europese Commissie jaren voor hebben geijverd en waar we meer tegen muren van onwil en onbegrip opbotsten dan echte medewerking kregen⁸, namelijk dat het resultaat van wetenschap een publiek goed is en dus vrij beschikbaar moet zijn voor hergebruik, is nu de facto zo in het corona-onderzoek.

De kans dat hiermee open acces van wetenschappelijke publicaties en data – eindelijk – standaard wordt voor het overgrote deel van de wetenschap is dan ook in minder dan twee maanden zeer reëel geworden.

Niemand kan immers nu nog aanvoeren – zoals al decennia gebeurt – dat gesloten wetenschap, gebaseerd op kennis *behind paywalls* en niet uitwisselbare data formats, superieur zou zijn geweest na de aanpak van de coronacrisis.

Ooit zal berekend worden dat open access van wetenschappelijke kennis levens heeft gered omdat het de snelheid en efficiëntie van wetenschappelijke reactie enorm opgedreven heeft.

Net zoals niemand zal betwijfelen dat we bij de volgende pandemie of crisis sneller zullen moet reageren en dus de data en artikelen proactief in realtime beschikbaar zullen moeten zijn. Zo wil het [Virus Outbreak Data Network](#) (een public-private samenwerking) lessen trekken uit de ervaringen met COVID-19 door alle relevante virus data voor komende pandemieën, open en toegankelijk vindbaar te maken.

En dat is meteen de tweede vaststelling die we nu leren: dat, willen we komende pandemieën en bij uitbreiding globale crisissen met zoveel mogelijk wetenschap aankunnen, er geen beter manier is dan om open science als standaard voor de 21ste-eeuwse wetenschap te hebben.

Zowat alle grote uitdagingen die deze eeuw op ons afkomen – netjes opgesomd in de Sustainable Development Goals van de UN en min of meer in hum complexe probleemstellingen terug te vinden in het derde boek van Harari's magnum opus⁹ vragen een multidisciplinaire open science benadering. Climate change, biodiversiteit, de kwaliteit van ons voedselsysteem, de gezondheid van onze oceanen, maar ook migratie en armoede, vertonen dezelfde kernmerken als een pandemie: ze stellen zich globaal, kunnen enkel globaal en interdisciplinair aangepakt worden, moeten gebaseerd zijn op de combinatie van verschillende disciplineaire data en vereisen dus dezelfde globale en open wetenschapsaanpak.

Kortom, als er één reeds gekende positieve *collateral fall out* van corona is, dan is het wel dat open science de standaard is voor het bedrijven van onderzoek in de 21ste eeuw.

Maar, en dit is een derde vaststelling, ook educatief nam de academische wereld door de coronacrisis een U-bocht. Wat al decennia op tafel ligt en slechts moeizaam en met veel tegenwerking van de grond kwam, is nu, doordat het hele onderwijs verplicht virtueel

moest gaan, ook geen topic van discussie meer: 'radicaal digitaal'¹⁰ kan dus ook voor universiteiten! En niet alleen kan het snel, het heeft, net zoals de impact van digitaal op alle andere sectoren van onze wereld, vooral veel voordelen voor het onderwijs. In no time realiseerde de universitaire gemeenschap zich dat zowat alles wat universiteiten doen, digitaal kan gesubstitueerd worden: meetings, lessen, conferenties en vergaderingen. In amper drie maanden gingen cursussen digitaal, evaluaties gebeurden op Skype, besprekingen in Hangout en meetings op Zoom. In minder dan één semester beseft iedereen dat het helemaal niet nodig is om altijd alle studenten, academisch en ondersteunde personeel overal en continue fysiek op één plek te hebben, laat staan er aanwezig te zijn.

De virtualisering van de tuin van Akademos is daarmee ver voorbij SMARTboards en massieve online open courses gekatapulteerd en komt er allicht nooit meer van terug.

Ervan uitgaande dat de ingezette weg naar een grotendeels open en volstrekt gedigitaliseerde tuin van Akademos een irreversibel feit is, dan dringen zich drie onvermijdelijke gevolgen op.

Ten eerste moeten universiteiten hun educatief en onderzoeksproject radicaal digitaal vertalen. Dat impliceert vooreerst dat hun hele onderzoeksdatamanagement naar open en accessibel access vertaald wordt. Met andere woorden: Findable (vindbaar, dus niet ergens op een laptop), Accessible (toegankelijk: door een machine op te sporen waar die data zich ook bevinden), Interoperable (manipuleerbaar door anderen dan diegenen die de data aanmaakten) en Reusable (herbruikbaar).¹¹ Dat is geen triviale uitdaging: zelfs nu, en ondanks de evidente datasuccessen van het COVID-onderzoek, staat de onderzoekswereld nog ver van een uniforme aanpak terzake.¹²

Een doordachte aanpak van datamanagement van de hele universiteit vereist afspraken – waar, wat, hoe en in welk formaat data stockeren en beschikbaar maken – maar ook middelen en mensen. In feite is de switch die moet gemaakt worden parallel aan die van de introductie van de computer in het onderzoek in de jaren '70.

Dat zo goed als alles wat een universiteit doet technisch kan vervangen worden door een digitale variant opent enorme mogelijkheden om productiever aan de slag te gaan als de tijden weer normaal worden: er zal kunnen gekozen worden bijeen te komen wanneer het echt nodig is. Wetenschappers zullen niet meer hoeven vliegen naar al die meetings om een project te laten vooruitgaan (wat een pak economische en ecologische besparingen zal opleveren die voor echt onderzoek aangewend kunnen worden) en een groot aantal lessen hoeven echt niet altijd in situ te gebeuren. Of honderd of meer studenten in situ of via Zoom aan een hoorcollege deelnemen is pedagogisch allicht irrelevant.

'Radicaal digitaal' in het onderwijs creëert een watervaleffect voor het toekomstig beleid. Bijvoorbeeld: universiteiten zullen minder hoeven te investeren in gebouwen – omdat er minder les en vergaderlokalen nodig zijn – dan wel in digitale infrastructuur. Maar

ook fysieke bibliotheken zijn geen noodzaak meer en de eindeloze zoektocht naar examenlokalen is voorbij. Kortom, de fysieke tuin van Akademos zal enkel nog dienen voor wanneer het echt nodig is om elkaar te zien. Hierdoor zullen een pak vaste kosten van de universiteiten lager liggen en dus voor andere zaken, zoals onderzoek en betere begeleiding, kunnen ingezet worden. Een vicerector voor digitaal onderzoek en onderwijs lijkt geen luxe.

Ten tweede zal door de veranderende aard van het onderzoek en de noodzaak om ons bezig te houden met de grote uitdagingen van deze eeuw, de maatstaf in de beoordeling van universiteiten (moeten) veranderen. Nu is die maatstaf, al dan niet verbloemd, grotendeels terug te voeren tot volume (aantallen studenten) en/of excellent onderzoek (*high impact rankings*). Beiden staan al langer onder druk, maar zullen door de coronacrisis nog meer in vraag gesteld worden. Technisch gezien kan gelijk welke universiteit nu gelijk waar een digitale campus openen. De jongeren van nu, die in het middelbaar onderwijs het digitale voluit geproefd hebben, zullen allicht daartoe gemakkelijker tenderen. Het Vlaamse systeem van associaties, dat in feite het geografisch betonnen is van de vijf universiteiten in zekere 'rekruteringsgebieden' komt daarmee op de helling te staan (nog los van het feit dat dit soort betonning ingaat tegen elke gezonde competitie tussen universiteiten).

Maar waar redelijk snel verandering in kan verwacht worden is dat universiteiten meer en meer rankings zullen zoeken of ontwikkelen die niet alleen rekening houden met hun publicaties in top journals of patenten – 'metrics as we know them', maar eerder en vooral met hun reële impact op de grote uitdagingen van deze eeuw. Want inderdaad, slechts een fractie van wat universiteiten aan de pandemie hebben bijgedragen zal zijn weg vinden in de klassieke indicatoren zoals we ze nu kennen.

De VUB-ingenieurs die mondklappers ontwikkelden op basis van snorkelbrillen, zullen daar – op basis van de bestaande metrics, nooit voor geapprecieerd of beloond worden. In het beste geval kunnen zij er een artikel uithalen in een of ander *medium impact journal*. Een patent zit er niet eens in, want het hele proces werd in open source gemaakt ... maar is daarom die reële bijdrage tot de pandemiebestrijding minder relevant? Is dit minder excellent dan een artikel in *Nature*?

De duizenden wetenschappers die hun strikte onderzoeksgebied verlaten om op een of andere manier buiten hun grenzen bij te dragen aan het corona-onderzoek, zullen daar evenmin voor gehonoreerd worden met artikels in hun vakgebied. Er bestaan bijna geen journals die pandemieën – als complexe multidisciplinaire problemen – tot onderwerp hebben.

Hetzelfde zal gebeuren naarmate universiteiten de grote *sustainability challenges* op de onderzoeksagenda zullen plaatsen. Om die aan te kunnen hebben we excellent

onderzoek nodig, maar ook excellente impact op de reële wereld en het beleid. En daar houden de huidige rankings – op één na¹³ – geen rekening mee.

Ook dat zal dan ook allicht snel (moeten) veranderen.

Een derde onvermijdelijk gevolg is dat we zeer snel af moeten van de unifactoriële manier van meten van wetenschappelijke productiviteit. Zonder cijfers is er geen beleid mogelijk en dus is het utopisch te denken dat enkel op zogenaamd kwalitatieve indicatoren de bijdrage van een wetenschapper tot de wetenschap kan gemeten worden. Ergens moet geobjectiveerd kunnen worden en dat kan alleen op basis van cijfers.

Maar nu gebeurt dat bijna uitsluitend op basis van één cijfer: de impactfactor van de wetenschappelijke productie van een academicus. Het allergrootste deel van wat er gebeurt onder de coronacrisis valt hierbuiten: het beschikbaar stellen van data, het uniform maken van die data sets zodat ze reproductief kunnen gebruikt worden, het schrijven van de algoritmes en software om zin te geven aan die tsunami van data, het snel 'reviewen' van dat geleverde werk en het vertalen van al die nieuwe, door open science aangeleverde kennis, naar het beleid toe ... Al dat essentiële werk vindt nu geen enkele vertaling in een of andere performantie-indicator.

Er moet dus dringend een set aan indicatoren komen die de nieuwe realiteit van wetenschap, open science, in kaart brengen zodat wetenschappers ook beloond kunnen worden voor wat ze ter zake doen. Als van academicus X een dataset 100 000 keer wordt gedownload en voor ander onderzoek wordt gebruikt – omdat het open beschikbaar is in een *interoperable* formaat – maar zijn artikel maar een paar tiental keren wordt geciteerd, dan weegt die laatste index zwaarder door in de evaluatie van wetenschapper X. Simpelweg omdat al zijn andere bijdragen niet in indicatoren vertaald worden.

Kortom, naast de impactfactor zullen we snel een open science indicator moeten ontwikkelen willen we de ingeslagen weg naar open science ook de moeite maken voor toekomstige generaties onderzoekers.

Wie over 25 jaar een boek wil schrijven over 75 jaar VUB, zal er niet omheen kunnen het 50 jaar bestaan van de VUB als scharniermoment naar een digitale en open tuin van Akademos te bestempelen.

Eindnoten

- 1 Witte, E. en Tyssen, J. eds. (1995). *De tuin van Akademos. Studies naar aanleiding van de 25ste verjaardag van de Vrije Universiteit Brussel*. VUBPRESS.
- 2 Kuhn, T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- 3 Burgelman, J.C., Pascu, C. et al. (2019). Open Science, Open Data, and Open Scholarship: European Policies to Make Science Fit for the Twenty-First Century. *Frontiers in Open Data*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fdata.2019.00043/full>
- 4 Burgelman, J.C. (2020). Aanpak van de corona-pandemie: vier lessen voor het toekomstig wetenschapsbeleid. *Knack*. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/aanpak-van-de-corona-pandemie-vier-lessen-voor-het-toekomstig-wetenschapsbeleid/article-opinion-1586415.html>
- 5 Apuzzo, M., Kirkpatrick, D.D (2020). Covid-19 Changed How the World Does Science, Together. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/04/01/world/europe/coronavirus-science-research-cooperation.html>
- 6 WHO. *Global research on coronavirus disease (COVID-19)*. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/global-research-on-novel-coronavirus-2019-ncov>
- 7 Anticancer Fund. (7 april 2020). *More than 200 trials to fight COVID-19 worldwide*. <https://www.anticancerfund.org/en/more-200-trials-fight-covid-19-worldwide>
- 8 Burgelman, J.C., Pascu, C. et al. (2019) Open Science, Open Data, and Open Scholarship: European Policies to Make Science Fit for the Twenty-First Century. *Frontiers in Open Data*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fdata.2019.00043/full>
- 9 Harari, Y.T. (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. London: Jonathan Cape.
- 10 Beleidsplan VUB rector C. Pauwels 2020. https://www.vub.be/sites/vub/files/2020/rectorverkiezingen/beleidsplan_caroline_pauwels_web.pdf
- 11 Het basisartikel ter zake, waar alles netjes uitgelegd wordt wat dit voor DMP's betekent: Wilkinson, M., Dumontier, M., Aalbersberg, I. et al. (2016). The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Sci Data* 3, 160018. <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>
- 12 Research Data Alliance. (8 mei 2020). RDA COVID-19 Working Group Recommendations and Guidelines. <https://www.rd-alliance.org/system/files/RDA%20COVID-19%3B%20recommendations%20and%20guidelines%2C%203rd%20release%208%20May%202020.pdf>
- 13 Zo lanceerde de Times Higher Education in 2019 haar eerste ranking van universiteiten waarin gepoogd wordt in kaart te brengen hoe universiteiten bijdragen tot de SDG's en op basis daarvan geklasseerd worden. Dat leverde heel onverwacht en vaak zeer interessante inzichten op, maar tot nog toe doen te weinig universiteiten mee om van een valabel initiatief te kunnen spreken. Zie ook: <https://www.timeshighereducation.com/news/developing-ranking-based-sustainable-development-goals>

Academici in actie voor een comfortabel pensioen in België: Vijf lessen en een oproep aan de VUB

Kris Boudt en Steven Vanduffel

Vóór de uitbraak van het coronavirus in België was de vergrijzing en de impact ervan op de betaalbaarheid van de wettelijke pensioenen al een grote bezorgdheid. Volgens de Nationale Bank van België is door de coronacrisis de staatsschuld op een explosief stijgend traject beland. Kunnen we na corona nog dromen van een zorgeloze oude dag of is dat een volslagen utopie? Op voorwaarde dat we nu de gepaste lessen trekken uit de coronacrisis en samen actie ondernemen, is volgens ons de droom nog niet in rook opgegaan. Gezien het grote maatschappelijke belang en de urgentie ervan heeft de VUB volgens ons een voortrekkersrol te vervullen.

Hierna leggen we eerst uit welke vijf lessen we uit de coronacrisis kunnen trekken om de pensioen crisis te bestrijden. Vervolgens geven we aan wat de VUB volgens ons concreet kan doen.

Les 1: Vermijd verspilling en doe een groepsaankoop van pensioensparen

Bij gebrek aan mondmaskers dien je de beschikbare mondmaskers te gebruiken daar waar ze het meest nuttig zijn. Dit is vanzelfsprekend. Vreemd genoeg is bij veel Belgen de verzuchting om efficiëntie afwezig wanneer zij hun huidig inkomen opzijzetten voor hun oude dag. Deze verspilling blijkt uit de meer dan 280 miljard euro geparkeerd op de Belgische spaarboekjes, waar ze nagenoeg niets opbrengen, alsook uit de hoge beheersvergoeding die door de burger betaald wordt op individuele pensioenspaarproducten (pijler 3), met name op de zogenaamde pensioenspaarbeleggingen.

We pleiten daarom resoluut voor een groepsaankoop van pensioensparen. Als iedereen 5 procent van zijn spaarboekje aan de groepsaankoop toevertrouwt, beschikt de

gezamenlijke portefeuille al over 14 miljard euro. Dit bedrag zou dan aan het werk gezet kunnen worden om iedereen bij pensionering te kunnen voorzien in een aanvullend pensioen en dit onder de vorm van een pensioenkapitaal of – beter nog – onder de vorm van een maandelijks rente.

Een eerste belangrijk en onmiddellijk gevolg van een dergelijk hoog spaarbedrag is dat – net zoals bij een groepsaankoop voor elektriciteit – de vermogensbeheerders met elkaar in concurrentie gaan voor het mandaat om dat bedrag te mogen beheren voor rekening van de pensioenspaarders. Deze vergoeding is namelijk nodig voor het zo goed mogelijk beleggen van de inkomsten (bijdragen van deelnemers) en het verzorgen van de uitgaven (pensioenbetalingen). Een gemiddeld pensioenfonds heeft in België/Nederland een kostenstructuur van pakweg 0,5 %. Dit wil zeggen dat op elke 100 euro die je in de groepsaankoop steekt, je als het ware een negatieve interest van 50 eurocent per jaar betaalt. Die komt in mindering van het jaarlijks brutorendement dat de beleggingen genereren. Ter vergelijking: als je aan individueel pensioensparen doet in België door middel van de aankoop van een pensioenspaarfonds mag je, door de bank genomen, rekenen op een jaarlijkse kost van ongeveer 1,3 %. Dit betekent dus een besparing van 80 eurocent per 100 euro. Een klein verschil, zullen sommigen denken, maar deze winst geldt voor elk jaar dat er gespaard wordt en neemt bovendien elk jaar toe door de kracht van samengestelde interesten. Dat scheelt een slok op een borrel! Als je vroeg genoeg begint met sparen is het zelfs zo dat je met een groepsaankoop zonder fiscaal voordeel beter af kunt zijn dan bij een fiscaal gestimuleerde pensioenspaarbelegging. Onze berekening geeft aan dat een 30-jarige die vandaag instapt in de groepsaankoop met 0,5 % beheerskosten beter af kan zijn dan wanneer er zou gekozen worden voor de fiscaal gestimuleerde pensioenspaarbelegging met 1,3 % beheerskosten. De aantrekkelijkheid van de groepsaankoop staat al helemaal buiten kijf voor spaarbedragen waarvoor geen fiscale aftrek meer mogelijk is (als de totale fiscale aftrekkorf opgesoupeerd is).

Een tweede belangrijk gevolg van de oprichting van een dergelijk groot Belgisch pensioenspaarproduct via groepsaankoop, is dat de Belgische portefeuille van pakweg 14 miljard euro grote langetermijninvesteringen kan doen, waarop de rendementen bijna zeker hoger liggen dan het rendement op een spaarboekje en ook beter zullen presteren dan een portefeuille die louter investeert in beursgenoteerde aandelen en obligaties. We denken hierbij zowel aan het optrekken van het eigen vermogen van ondernemingen als aan het uitvoeren van publiek-private samenwerkingen rond grote infrastructuurprojecten. Voorbeelden daarvan zijn de bouw van klimaatvriendelijke centrales, de aanleg van de Oosterweelverbinding, sociale huisvesting en het moderniseren en uitbreiden van schoolinfrastructuur.

Een derde belangrijk gevolg is dat die groepsaankoop niet alleen de pensioencrisis aanpakt, maar ook een boost kan geven aan de Belgische economie. Concreet betekent dit dat bij de groepsaankoop kan afgesproken worden dat de portefeuille op een duurzame

manier investeert in bedrijven en projecten met hoge toegevoegde waarde voor België. De overheid ondersteunt vandaag al initiatieven die bedrijven helpen om te groeien en welvaart te creëren. Zo kunnen burgers van een fiscaal voordeel genieten als ze zogenaamde winwinleningen verlenen. Er is ook het nieuwe welvaartsfonds dat de mogelijkheid zal bieden om op fiscaal voordelige manier te beleggen in start-ups en scale-ups. We menen dat ook 'pensioensparen via groepsaankoop' een steuntje in de rug van de overheid verdient door het op te nemen in de korf van spaarproducten waarop de overheid een waarborg geeft tot 100 000 euro. Zo haalt de burger een hogere opbrengst dan op zijn spaarboekje zonder dat hij bang moet zijn om zijn geld te verliezen en wordt de Belgische economie gestimuleerd, wat de Belgische staatskas ten goede komt.

Les 2: Bescherm elkaar en stap in een tontine voor een levenslang pensioeninkomen

Tijdens de coronacrisis hebben we geleerd om elkaar te beschermen. Ik hou anderhalve meter afstand en draag een mondmasker om jou te beschermen. Als jij hetzelfde doet, dan beschermen we elkaar. Deze wederzijdse bescherming en solidariteit is in ons aller eigenbelang. Wanneer we vandaag aan pensioensparen doen, ontbreekt echter deze insteek van wederzijdse bescherming, terwijl er wel degelijk nood aan is. Het risico dat ieder van ons loopt, is namelijk om veel ouder te worden dan gedacht en daardoor met te weinig pensioeninkomen te komen zitten, nodig om bijvoorbeeld de facturen van het rusthuis of ziektekosten te betalen.

Er bestaat nochtans een eenvoudige en efficiënte oplossing hiervoor, namelijk pensioensparen via een tontine. In dat systeem beschermen de aangeslotenen elkaar door af te spreken dat het bijeen gespaarde kapitaal zal dienen om aanvullende pensioenen aan de deelnemers uit te betalen, bovenop het wettelijke pensioen. Deze uitbetaling gebeurt, net zoals bij het wettelijke pensioen, elke maand zolang de aangeslotene in leven is. De betaling kan verhoogd worden bij aantoonbaar hoge verzorgingskosten volgens een op voorhand afgesproken regel. Die vooraf gemaakte afspraak verzekert dat de tontine ex-ante eerlijk is voor iedereen en ex-post solidair is met diegene die langer leven dan verwacht of hogere verzorgingskosten heeft.

Het initiatief tot oprichten van een tontine kan komen vanuit de overheid, consumenten- en beroepsverenigingen of vakbonden. Voor elke tontine wordt een beheerscomité aangesteld dat beslist in welke ondernemingen geld zal worden belegd. Daarbij kan rekening worden gehouden met de voorkeuren van de deelnemende burgers, die kunnen kiezen uit drie strategieën: defensief, neutraal en agressief.

De tontine is zonder twijfel zeer aantrekkelijk voor individuen zonder erfenisbetrachting. Dit kunnen mensen zijn zonder kinderen, maar ook gezinnen of alleenstaanden die hun erfenis bij leven al wensen te schenken aan hun kinderen. Dankzij de tontine is een

financiële buffer de facto niet meer nodig en kunnen ze desgewenst hun vermogen al voor hun overlijden verdelen onder hun kinderen. Ook voor de groep die zoveel mogelijk wil achterlaten voor hun kinderen is het interessant om een deel van hun vermogen toch in de tontine te beleggen ter diversificatie. Dit verkleint de kans om in een negatief scenario toch een geldgebrek tegen te komen – bijvoorbeeld als het wettelijk pensioen plots hoger belast zou worden of aan koopkracht inboet door het tijdelijk bevriezen van de pensioenen – en te moeten terugvallen op de financiële steun van de kinderen.

Les 3: Leg een strategische reserve aan via een omkeerhypotheek

In een TED-talk in 2015, waarschuwde Bill Gates er reeds voor dat als er iets in de komende decennia meer dan 10 miljoen mensen zou doden, het waarschijnlijk geen oorlog, maar een heel besmettelijk virus zou zijn. Overheden dienden zich hierop voor te bereiden door te investeren in een systeem dat klaarstaat om de epidemie te stoppen. België stond niet klaar. Er was geen plan, noch een strategische stock aan mondkmaskers.

De fout om onvoldoende rekening te houden met de mogelijkheid op een tekort aan pensioeninkomsten kunnen Belgen ook vermijden dankzij hun baksteen in de maag en het toelaten van omkeerhypotheeken. Tijdens de actieve loopbaan wordt een huis gekocht of gebouwd en wordt de hypotheek afbetaald. Tegelijkertijd wordt er een overeenkomst afgesloten met een financiële instelling. Mocht later blijken dat de pensioeninkomsten te laag zijn om de gewenste levensstandaard te behouden, dan kan de huiseigenaar, via een 'omkeerhypotheek', een deel van de waarde van de woning opnemen in liquide middelen zonder daarbij het recht te verliezen om levenslang te kunnen blijven genieten van de woning. De eigen woning is met andere woorden de strategische reserve (stock) aan financieel kapitaal, die te allen tijde kan omgezet worden in cash, mocht er een tekort zijn. Bij overlijden behouden de kinderen het recht om de woning over te nemen en de lening ofwel meteen af te betalen of in schijven zoals bij een klassieke hypotheek.

Les 4: Monitoring via een app voor het totaal pensioen inkomen

De exponentiële curves van het aantal besmettingen zijn nu genoegzaam gekend. Tijdens de coronacrisis krijgen we dagelijks om elf uur een update. Onze persoonlijke financiële toestand houden de meesten onder ons echter veel minder goed bij: we hebben vaak een onvolledig beeld ervan en zijn al helemaal niet in staat om bedragen van nu te vertalen naar maandelijks pensioeninkomsten voor later.

We menen dat het portaal www.mypension.be een van de grootste successen van het Belgisch pensioenbeleid is. Het geeft een eerste idee van wat je maandelijks kan verwachten aan inkomsten na je pensionering. Het volstaat echter niet om een volledig beeld te geven van de mogelijkheid om met de pensioenspaarportefeuille, waarvan

sprake in les 1 en les 2 (zie hoger), de toekomstige levensnoden te kunnen dekken. De toepassing zou moeten toelaten om tekorten te signaleren en oplossingen voor te stellen. De gedragseconomie leert ons dat keuzearchitectuur een belangrijke invloed heeft op de keuzes van individuen. Het zal belangrijk zijn dat onderzoekers en de overheid samenwerken om de optimale keuze te bepalen voor elk individu en deze als default voor te stellen, met dien verstande dat iedereen de vrijheid heeft om af te wijken van de voorgestelde keuze.

De app is ook een belangrijk instrument om beleidsmakers te sensibiliseren over de noden van verschillende socio-economische groepen. De oplossingen die we besproken hebben, vereisen een buffer aan inkomen om te sparen of het beschikken over een eigen woning. Het risico op een tekort aan pensioeninkomsten treft daarom in het bijzonder de lagere inkomensprofielen. We roepen de overheid op om regelmatig een socio-economische analyse te maken over het risico op mogelijke tekorten per inkomensprofiel en samen met belangengroeperingen naar oplossingen te zoeken. Door de concurrentie tussen het pensioensparen via groepsaankoop en het reguliere pensioensparen aangeboden door de banken, verwachten we dat die laatsten hun beheerskosten zullen laten dalen. Deze hogere efficiënte kan dan gebruikt worden om de huidige fiscale bevoordeling van het pensioensparen af te bouwen en in te zetten ten voordele van socio-economische groepen met het hoogste risico op tekorten aan pensioeninkomsten.

Les 5: Wacht niet tot het te laat is

Specialisten die waarschuwden voor de mogelijkheid van een pandemie en de mogelijk desastreuze impact ervan op sociaal-economisch en (geo)politiek vlak werden tot voor kort weggelachen als doemdenkers. De meeste overheden waren niet (of slecht) voorbereid op de uitbraak van COVID-19 of ontkenden tot het laatste moment de negatieve impact ervan.

Hetzelfde dreigt ook te gebeuren met het risico op een tekort aan pensioeninkomen. We weten echter nu al dat dit voor velen werkelijkheid zal worden en zowel de overheid als het individu doen in het algemeen te weinig om zich hiertegen te beschermen.

De overheid dient er alles aan te doen op de koopkracht van het wettelijk pensioen te vrijwaren en een financieel en sociaal debacle te vermijden. De beste verdediging is de aanval, wat in deze context betekent acties ondernemen om het totaal inkomen van de Belgen (BBP) te laten stijgen door duurzame investeringen aan te moedigen in de sectoren met hoge toegevoegde waarde.

Als individu is het naïef om volledig op de overheid te rekenen voor je integrale pensioeninkomsten. Zelfs al ziet het plaatje er voor jou op mypension.be rooskleurig uit, dan nog is het nuttig om rekening te houden met een worst-case scenario waarbij het effectieve

bedrag fors lager kan liggen. Onder het motto *protect against the worst and hope for the best*, neem je dus maar best je voorzorgen. In deze context is een tontine een aantrekkelijke verzekering die compensatie biedt als het wettelijk pensioen minder is dan je had gehoopt. Elke euro telt. Besparen op beheerskosten via een groepsaankoop van individueel pensioensparen is laaghangend fruit dat best zo vlug mogelijk geplukt wordt. Des te sneller de efficiëntiewinsten in pensioensparen worden gerealiseerd, des te hoger zal de opbrengst zijn via de formule van samengestelde interest.

Actie gevraagd

De focus van de media op de coronacrisis duwt andere belangrijke problemen, waar we tot voor kort nochtans veel aandacht voor hadden, tijdelijk naar de achtergrond. Zo wordt met geen woord gerept over de pensioencrisis. Coronavirus of niet, de gemiddelde levensduur van de Belgische bevolking gaat nog altijd crescendo. Het eeuwige leven is weliswaar niemand beschoren en het is ook erg onwaarschijnlijk te denken dat een 65-jarige van vandaag ooit nog 130 kaarsjes zal mogen uitblazen, maar helemaal onmogelijk is dat laatste niet. Dat velen van ons de kaap van honderd zullen ronden, is al helemaal geen fata morgana. De medische en daarmee samenhangende technologische evolutie gaat met rasse schreden vooruit: het beest kanker wordt steeds meer getemd en steeds vaker kunnen organen of lichaamsdelen die niet meer functioneren, vervangen worden door een mechanisch equivalent.

Het goede nieuws is dus dat velen lang zullen leven. Het slechte nieuws is dat dit een financiële kostprijs heeft. Bij ongewijzigd spaargedrag en beleid, is het voorspelbaar dat velen in hun leven een tekort aan pensioeninkomen zullen hebben. Zij zullen niet de beoogde levensstandaard kunnen handhaven en/of de kinderen zullen moeten bijspringen. Dit doemscenario kan vermeden worden als we lessen trekken uit de coronacrisis en nu aan de oplossingen werken voor een comfortabel pensioen voor alle Belgen.

Een eerste belangrijke stap is de burger informeren over zijn 'langlevenrisico'. Dat kan via een uitbreiding van het online pensioenportaal mypension.be waardoor het voor iedereen mogelijk moet worden een omvattend beeld te krijgen van het verwachte pensioeninkomen, de uitgaven en de tekorten.

We roepen ook de politici op om dringend werk te maken van een wetgevend kader dat de Belgische burger toelaat om meer te halen uit zijn spaargeld. De groepsaankoop voor pensioensparen laat toe beheerskosten meer dan te halveren en iedereen te laten profiteren van de economische heropleving na corona. De gulheid waarmee de overheid garanties geeft aan kredietinstellingen, mag tevens uitgebreid worden naar dit fonds onder het beding dat een substantieel deel van de portefeuille geïnvesteerd wordt in de Belgische economie.

Politici dienen ook samen met financiële instellingen, onderzoekers en consumentenorganisaties de weg vrij te maken voor het aanbieden van omkeerhypotheek in België. De invoering van de omkeerhypotheek vereist studiewerk naar geschikt risicobeheer door de financiële instellingen en de nodige regelgeving om de eigenaar van de woning te beschermen. In het bijzonder dient de eigenaar de garantie te hebben dat hij levenslang genot van de woning heeft, wat er ook gebeurt.

Er is ook geen tijd te verliezen om Belgische burgers aan te sporen om hun langlevensrisico in te dekken. Hoewel dat eventueel ook kan via lijfrentes aangeboden door verzekeraars, is de formule via een tontine goedkoper. Het verschil in prijs komt doordat bij een tontine de deelnemers elkaars langlevensrisico verzekeren en dus de hoge kosten vermeden worden die een verzekeraar aanreken als gevolg van verplichte kapitaalbuffers en een zware administratie. Bij de tontine wordt alles zo berekend dat de opbrengsten eerlijk worden verdeeld over de deelnemers – onder andere door de echte levensverwachtingen van de deelnemers te gebruiken – en zijn de enige bijkomende kosten die van het beheer.

Des te vroeger we starten met de groepsaankoop van pensioensparen, de oprichting van tontines, de uitbreiding van mypension.be en het toelaten van goed ontworpen omkeerhypotheek, des te groter de winsten zullen zijn voor het individu en de maatschappij. Geen tijd te verliezen.

Quid VUB?

We menen dat de grootste maatschappelijke winst te halen valt met de creatie van een tontine. Dit is dé manier om op een zo goedkoop mogelijke én solidaire manier een aanvullend pensioen bijeen te sparen om vervolgens onbezorgd van de oude dag te kunnen genieten. Door dit samen te doen verzekeren we elkaar en is iedereen beschermd. De VUB alumnivereniging zou een tontine kunnen oprichten voor al haar leden. De leden van de alumnivereniging kunnen dit vervolgens doen bij organisaties en belangenverenigingen waar ze lid van zijn. Door al deze VUB-krachten te bundelen drukken we een positieve stempel op de maatschappij.

Digitaal tracen, technologie en privacy

Jo Pierson, Ine Van Zeeland, Rob Heyman en Pieter Ballon

Zou je een bericht op je telefoon willen krijgen als je in de buurt bent geweest bij iemand die positief testte op corona? Stel, je krijgt zo'n bericht, wat ben je bereid met die informatie te doen? Alles afzeggen, eventueel verlof opnemen, anderen vragen boodschappen voor je te doen en twee weken thuisblijven (met je hele gezin, eventueel in een aparte kamer)? Of wil je daarvoor ook eerst getest worden? Welke informatie moet zo'n bericht nog meer bevatten: hoe dichtbij of hoelang je precies bij de besmette persoon was, of hij of zij je thuis bezocht heeft of een toevallige passant was, hoe ziek die persoon is geworden? En hoe moet zulke berichtgeving eigenlijk mogelijk gemaakt worden? Welke informatie over jou is daarvoor nodig? Is het bijvoorbeeld nodig permanent je locatie te delen? En vind je dat redelijk in verhouding tot het doel van zo'n bericht? Wie verzamelt die informatie en wat wordt er nog mee gedaan?

De laatste vragen hebben te maken met technologie en privacy, en raken aan kwesties rond surveillance, of met andere woorden de bewaking en de controle van de bevolking. Surveillance stond plots hoog op de agenda kort na het uitbreken van de coronapandemie in het voorjaar van 2020. Niet alleen bij de overheid, maar ook bij technologiebedrijven en bij organisaties waarvan de werknemers massaal moesten thuiswerken. In mindere mate kwam ook de vraag op in hoeverre patiëntgegevens gedeeld mochten worden in het belang van de volksgezondheid. Welke sporen laat die verhoogde aandacht voor controle na? En wat hebben we geleerd over de vraag wanneer privacybelangen wijken voor het belang van volksgezondheid?

Opsporen van contacten

Voor de discussie rond contactopsporingsapps voor smartphones liep meteen hoog op. Tientallen landen introduceerden of overwogen de introductie van een app voor de opsporing van mensen die in contact waren geweest met COVID-19-patiënten. Hoewel

er niet overal publieke discussie over gevoerd werd, is in geen enkel land de adoptiegraad van dergelijke apps voldoende geweest om de beoogde effectiviteit en efficiëntie te behalen. Dat wil zeggen, om met alleen contactopsporingsapps en gerichte quarantaines de verspreiding van het virus onder controle te krijgen, zou minstens 60 procent van de bevolking zo'n app moeten gebruiken.¹ Oorzaken en redenen voor het niet behalen van die ondergrens kunnen uiteenlopen, maar onderzoek van het Kenniscentrum Data & Maatschappij² naar de bereidheid van Vlamingen om een dergelijke app te gebruiken, toonde aan dat er onder een redelijk deel van de respondenten bezorgdheid heerste over de mate waarin ingegrepen zou worden in hun persoonlijk leven.³ Het vertrouwen dat de verzamelde gegevens niet voor andere doelen gebruikt worden, was er niet vanzelf.

Het is opvallend dat al vrij snel in deze crisis naar oplossingen gezocht werd in apps voor smartphones. Die focus reflecteert een bijzondere visie op (mobiele) technologie: daar worden de oplossingen gezocht, ongeacht het probleem. Dit fenomeen staat in ruimere zin ook bekend als *technological solutionism*: we hebben de technologische oplossing al, nu nog het probleem erbij passen. De term *solutionism* is geleend uit de wereld van design, architectuur en stadsplanning, en verwijst naar een neiging om met sexy, opvallende en vaak eenvoudige oplossingen te komen voor ingewikkelde problemen en dit voordat die problemen goed en wel geanalyseerd zijn. Wat *technological solutionism* met andere woorden kenmerkt is een overhaaste invoering van de technologische 'oplossing', twijfelachtige efficiëntie (is deze aanpak wel proportioneel tot het probleem?) en twijfelachtige effectiviteit (voegt de oplossing wel iets toe?).

Om met het laatste element te beginnen, de effectiviteit van geautomatiseerd traceren van contacten is niet bewezen. Tijdswinst in de opsporing van contacten is zeker gunstig, maar in de automatisering ervan schuilt een probleem rond de afbakening van 'contact'. Al in het begin werd door critici gewezen op mankementen van de bluetooth-technologie in contactopsporingsapps. Zo wordt afstand onder bepaalde omstandigheden slecht ingeschat (bij regen, in aanwezigheid van metalen objecten), worden muren of ramen tussen personen genegeerd en wordt er niet geregistreerd of de betrokkenen naar elkaar keken of juist met de rug naar elkaar stonden. Zelfs de uitvinder van het bluetooth-protocol, Jaap Haartsen, gaf aan dat de technologie niet nauwkeurig genoeg was voor zinvol contactonderzoek.⁴ Daarbij hintte hij ook op het overhaaste aspect van *solutionism*: 'Het is een ingewikkelde puzzel. Om dan te verwachten dat dit binnen een paar weken ontwikkeld zou kunnen worden, dan doe je het vakgebied toch een beetje tekort.' Erikson (2018) wijst bovendien op een ander probleem bij het gebruik van telefoniedata voor het traceren van infecties, op basis van ervaringen tijdens de ebola-epidemie: telefoons en mensen kunnen niet vereenzelvigd worden.

Kijken we naar het element van efficiëntie, dan moeten we de vraag stellen of de voorgestelde technologie wel iets toevoegt. Sneller mensen bereiken is niet efficiënt als de boodschap niet klopt en er ineens veel mensen onnodig thuis komen te zitten. Bij

manueel traceren kan gecontroleerd worden of er daadwerkelijk contact tussen mensen is geweest en kan er met mogelijks besmette personen een afspraak voor een test gemaakt worden. Zoals onderzoek aantoonde, is contacten opsporen zonder hen te testen niet zinvol. Bovendien kan enkel berichten dat getraceerde contacten thuis moeten blijven, ertoe leiden dat er al snel miljoenen gezonde mensen in quarantaine zitten.⁵ Hoewel aanvankelijk vaak werd verwezen naar het schijnbare succes van de TraceTogether-app in Singapore, gaf ook ontwerper Jason Bay daarvan aan dat het nooit de bedoeling was dat die app op zichzelf zou staan, zonder manuele opsporing. Hij verklaarde dat geen enkele traceerapp manueel opsporen kan vervangen en pleitte ervoor om altijd een *human in the loop* te houden.

In een procedure van manueel traceren worden mogelijke contacten opgebeld en kan meteen gedegen advies worden verstrekt of eventueel hulp geboden worden bij het vinden van geschikt onderdak en praktische ondersteuning voor een quarantaine. Manueel traceren vereist veel mankracht, maar zelfs een stad als San Francisco, toch niet vies van technologie, gaf daaraan de voorkeur. Daar werd in korte tijd een legertje aan studenten geneeskunde, bibliotheekmedewerkers, maatschappelijk werkers en advocaten getraind die anders toch werkloos thuis zaten in die periode. Op die manier kon ook rekening gehouden met onder meer taal- en cultuurverschillen onder de bevolking.

Rekening houden met diversiteit onder de bevolking was eveneens een aspect waar mensenrechtenorganisaties op wezen. Overhaast technologisch ingrijpen heeft gevolgen voor fundamentele rechten en vrijheden van burgers en ziet mogelijk de omstandigheden van minderheden over het hoofd, merkte de Raad van Europa in een verklaring op. Daarom moet de noodzakelijkheid en proportionaliteit van dergelijk ingrijpen goed afgewogen worden voor verschillende groepen in de samenleving. In zo'n afweging worden idealiter de stemmen van die verschillende groepen gehoord.

Uiteindelijk besloten beleidsmakers in België om voorlopig alleen in te zetten op manueel traceren. Die keuze bleek echter op zichzelf niet zaligmakend: de contactspeurders gebruikten aanvankelijk een centrale databank waarin een onduidelijke hoeveelheid medische gegevens werd opgeslagen van besmette personen en hun contacten, voor een niet-afgebakende tijdspanne ('tot de crisis achter de rug is') en zonder dat duidelijk werd of die databank nog aan andere databanken gekoppeld werd. De Gegevensbeschermingsautoriteit verklaarde de databank daarom illegaal, waarna opnieuw aan het wetgevend kader gewerkt moest worden. Het is dan ook geen verrassing dat geïnfecteden terughoudend bleven in het delen van informatie met contactspeurders.

Andere landen in de EU kozen vroeger voor een aanpak die sterk leunde op het gebruik van opsporingsapps. Ook voor het heropenen van de grenzen voor toerisme zou gekeken moeten worden naar een Europabrede keuze voor dezelfde opsporingsapp, suggereerde eurocommissaris Vestager. Grensoverschrijdende omstandigheden zijn een voorbeeld van een situatie waarin contactopsporingsapps wel degelijk iets kunnen toevoegen,

waardoor de inschatting van efficiëntie verandert. In een situatie waar mensen in hun eigen buurt blijven en daardoor redelijk te achterhalen is met wie zij contact hebben gehad, zelfs als dat geen directe bekenden zijn, zal een app weinig toegevoegde waarde hebben in de opsporingsprocedure. Dat verandert echter wanneer iemand op reis is en zich onder veel onbekenden begeeft, en dus geen gegevens heeft van die contacten of zelfs niet met enige waarschijnlijkheid zal kunnen zeggen hoe deze mensen terug te vinden zijn.

Technologiebedrijven varen wel bij de verering van 'innovatie' en wakkeren die graag aan. Dat is ze niet kwalijk te nemen en kan ook tot positieve resultaten leiden. Zo sprongen Apple en Google, met een zeldzame samenwerking, snel in op de vraag naar ruimere mogelijkheden voor bluetooth in besturingssystemen van mobiele telefoons. Gewaarschuwd door de kritiek vanuit maatschappelijke organisaties en academische hoek op eerdere opsporingsapps, werden hun aanpassingen aan besturingssystemen een toonbeeld van gebruikersautonomie. Bovendien werden in het Google-Apple-initiatief gegevens op de telefoon van de gebruiker opgeslagen, dus decentraal. Dat geeft hoop: kennelijk zijn grote technologiebedrijven wel degelijk gevoelig voor het belang van vertrouwen van gebruikers.

Een tegenvaller was dat de regeringen van een aantal Europese landen liever apps invoerden die juist wel centraal gebruikersgegevens opslaan, met het oog op verder gebruik van die gegevens. Dit gebeurt veelal voor inzicht in het verloop van de epidemie, maar mogelijk ook om naleving van maatregelen te controleren. De vrees voor dergelijke *function creep* is de reden waarom de adoptiegraad van zulke apps en de acceptatie van centrale databanken laag was en ook zal blijven. Wantrouwen is geen goede basis voor maatschappelijke samenwerking.

Bij het initiatief van Apple en Google is nog wel een kanttekening te plaatsen. Hoewel het aanbevelenswaardig is dat hun aanpassingen van iOS en Android minder ingrijpend waren voor het privéleven van burgers dan sommige regeringen wensten, kan dat ieder moment veranderen, naar willekeur van deze technologiegiganten. Er is geen democratisch toezicht of wettelijk afgedwongen inspraak van de bevolking in de keuzes van deze beheerders van inmiddels essentiële communicatie-infrastructuur. Wat bleek in de discussie rond contactopsporingsapps, was dat de makers van besturingssystemen van mobiele telefoons zogenaamde 'bepalende doorgangspunten' (*obligatory passage points*) waren, die uitmaken wat de rest van de wereld met smartphones kan doen. In zekere zin schrijven grote technologiebedrijven zo de wereld de wet voor. We moeten ons ernstig afvragen of mogelijke willekeur niet via de wet of via inspraak beperkt moet worden.

Individueel belang versus algemeen belang?

In de discussies rond surveillance ten behoeve van het algemeen belang wordt vaak gesuggereerd dat individuele belangen moeten wijken voor groepsbelangen. Daar wordt voorbijgegaan aan het feit dat individuele leden van een groep ook profiteren van behartiging van de belangen van het grotere geheel. Als het vertrouwen daarin beschaamd wordt, verliest de groep zijn samenhang. Vertrouwen is een terugkerend thema gebleken in de coronacrisis, niet alleen als het ging om datagebruik, maar ook op het vlak van (des) informatieverstrekking en overwegingen achter de invoering van maatregelen. Steeds bleek weer dat openheid, oprechte zorg voor elkaar en wederzijdse afspraken de beste manieren bleken om voldoende vertrouwen te kweken en medewerking te verhogen. Vertrouwen vereist nu eenmaal betrouwbaarheid.

Dat privacy alleen de bescherming van het individu zou dienen is een wijdverbreide misvatting. De samenleving is op verschillende manieren gediend met de bescherming van privacy. Privacy maakt tolerantie in de samenleving mogelijk doordat het minderheden de gelegenheid geeft onopvallend activiteiten te organiseren naar hun voorkeuren, en zo verschillen in levensstijlen faciliteert. Privacy zorgt voor ongestoorde uitoefening van het recht op samenkomst, wat gelegenheid biedt aan vakbonden, politieke oppositie, religieuze minderheden en intellectuele debatten. Privacy maakt het ook mogelijk dat mensen experimenteren met seksuele voorkeuren en de ontwikkeling van hun creativiteit. Surveillance en locatietracking zet al deze maatschappelijke belangen onder druk.

De tegenstelling tussen het publieke belang van volksgezondheid en de individuele baat bij privacy is dus een valse: in beide gevallen gaat het om maatschappelijke belangen. Maar hoe wegen we die nu tegen elkaar af? Of is dat niet nodig? De bevolking als één massa behandelen is een vergissing; de voor- en nadelen van een quarantaine bijvoorbeeld zijn ongelijk verdeeld afhankelijk van wie hem moet ondergaan, maar iedereen kan belang hebben bij een doel dat met quarantaines beoogd wordt, zoals het reduceren van het aantal ziekenhuisopnames op een gegeven moment. Wat nu als de ene groep moet inleveren op privacy zodat de gezondheid van de andere groep beter beschermd wordt? Hoeveel (onmeetbare) privacy dient ingeleverd te worden? En op welk punt is iemands gezondheid voldoende beschermd? Dit soort vragen kunnen tot onuitputtelijke filosofisch-ethische debatten leiden, maar politici moeten hierin keuzes maken die altijd controversieel zullen zijn. Daar is geen snelle, sexy, technologische oplossing voor; doorlopende discussie is een consequentie van samenleven. Wat belangrijk is, is dat in die discussie iedereen op gelijke basis mee kan praten.

Bij de bespreking van de discussie over contactopsporing werd al opgemerkt dat in belangenafwegingen de stemmen van verschillende groepen in de samenleving gehoord zouden moeten worden. De 'kwetsbare groepen' over wie tijdens de coronacrisis veel gesproken werd, zoals ouderen en chronische patiënten, praatten zelf niet mee over de

maatregelen die hen zouden moeten beschermen. Zo kon over het hoofd gezien worden dat woonzorgcentra niet voorzien waren op gedegen bescherming van de gezondheid van hun bewoners, een voorbeeld van *epistemic injustice*. Relevante kennis werd niet meegenomen doordat niet naar de betrokkenen (zowel de bewoners als het zorgpersoneel) geluisterd werd. Een belangrijke les die we uit de crisis op dit punt zouden moeten leren, is hoe we dit soort van politieke debatten breder en beter kunnen voeren.

Conclusie

Wat de discussie rond contactopsporing geleerd heeft, is dat, om de bevolking mee te krijgen, ook tijdens een crisis geldt dat duidelijk afgebakend moet zijn waarvoor, door wie, hoe en hoelang persoonsgegevens gebruikt worden, en dat aan de betrokkenen goed uitgelegd wordt wat er gebeurt. Daarvoor is in het geval van technologie vaak uitleg nodig van complexe systemen. Om te voorkomen dat die complexiteit middenin een crisis te moeilijk te behappen is, moeten de inspanningen ook buiten crisistijd geïntensiveerd worden om de digitale geletterdheid van de bevolking te verhogen.

Verhoging van de digitale geletterdheid is niet alleen aanbevelenswaardig voor de bevolking in het algemeen, maar ook voor beleidsmakers in het bijzonder. Het kan neigen tot technological solutionism tegengaan, vooral in afwegingen van de effectiviteit van oplossingen. Als het gaat om de efficiëntie van technologische oplossingen, dat wil zeggen de proportionaliteit van voorgestelde technologieën, moet in procedures van beleidsvorming ook gekeken worden naar mogelijke (niet-technologische) alternatieven en de mate waarin de verschillende alternatieven ingrijpen in het privéleven of inbreuk maken op andere grondrechten.

Het vertrouwen dat nodig is om in alle redelijkheid afspraken met elkaar kunnen maken die de menselijke autonomie respecteren met het oog op een volgende crisis, moet nu al verdiend worden. De coronacrisis heeft ons geleerd dat top-down maatregelen opleggen niet werkt als mensen niet overtuigd zijn dat die in hun voordeel zijn en dat hun vertrouwen op zijn plaats is. Op het vlak van technologie en privacy betekent dit dat de noodzakelijkheid en proportionaliteit van ingrepen gedegen afgewogen moet worden, op een zodanige manier dat de conclusies goed uitgelegd kunnen worden. Bovendien moet in besluitvorming input uit verschillende disciplines van meet af aan meegenomen worden. Overleg met technici, psychologen, juristen, sociologen en communicatiewetenschappers, om er een paar te noemen, had veel van de discussies rond contactopsporing al vroeg kunnen opvangen.

Openheid, zorg voor elkaar en afspraken in gelijkwaardigheid vinden we, onder andere, ook terug in de vele richtlijnen die tijdens de crisis door (toezichthoudende) autoriteiten en mensenrechteninstanties werden uitgevaardigd voor het gebruik van persoonsgegevens. Mensenrechtenactivisten, privacyspecialisten en wetenschappers wijzen erop dat

uit de historie van noodmaatregelen blijkt dat afgestane informatie niet teruggegeven of verwijderd wordt en dat de noodmaatregelen zelf vaak permanent worden.

Volgens de voorzitter van het Europees Comité voor gegevensbescherming, Andrea Jelinek, zouden mensen niet moeten hoeven kiezen tussen een efficiënte respons op de crisis en bescherming van fundamentele rechten. In principe is de vereiste van een afweging tegen fundamentele rechten en minder ingrijpende alternatieven al opgenomen in de Algemene Verordening Gegevensbescherming (artikel 35 over gegevensbeschermingseffectbeoordelingen), maar in de praktijk moet deze vereiste nog verder uitgewerkt en toegepast worden.

Referenties

- Ada Lovelace Institute (2020, 20 April). *Rapid Evidence Review. A rapid evidence review on the technical considerations and societal implications of using technology to transition from the COVID-19 crisis*. Ada Lovelace Institute, London.
- Allen, A. L. (2012). What must we hide: The ethics of privacy and the ethos of disclosure. *St Thomas Law Review*, 25, 1.
- Apple (4 mei 2020) *Privacy-Preserving Contact Tracing—Apple and Google*. Geraadpleegd 8 mei 2020 via <https://www.apple.com/covid19/contacttracing>
- Bay, J. (20 april 2020). Automated contact tracing is not a coronavirus panacea. *Medium*. <https://blog.gds-gov.tech/automated-contact-tracing-is-not-a-coronavirus-panacea-57fb3ce61d98>
- Burgess, M. (30 april 2020). *Coronavirus contact tracing apps were meant to save us. They won't*. Wired UK. <https://www.wired.co.uk/article/contact-tracing-apps-coronavirus>
- Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The sociological review*, 32(1_suppl), 196-233.
- Calo, R. (2020, April 9). *Enlisting Big Data in the Fight Against Coronavirus*. Stanford Law School: The Center for Internet and Society. <http://cyberlaw.stanford.edu/publications/enlisting-big-data-fight-against-coronavirus>
- Council of Europe (28 april 2020). *Joint Statement on Digital Contact Tracing*. Geraadpleegd 7 mei 2020 via <https://rm.coe.int/covid19-joint-statement-28-april/16809e3fd7>
- Criddle, C., & Kelion, L. (2020, May 7). World split between two types of virus-tracing app. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/technology-52355028>
- De Leng, N. (20 april 2020). Stop the proctoring exams at Tilburg University and give us alternative examinations! *Change.org* (geraadpleegd 8 mei 2020)
- De Morgen* (27 mei 2020). Nieuwe klap voor contactonderzoek: 'Databank is illegaal.' <https://www.demorgen.be/gs-b6aeb81d>
- Dobbins, M. (2011). *Urban design and people*. John Wiley & Sons.

- Dunne, G. (2020). Epistemic Injustice. In M. A. Peters (Ed.), *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* (pp. 1–7). Springer Singapore.
- Erikson, S. L. (2018). Cell Phones ≠ Self and Other Problems with Big Data Detection and Containment during Epidemics. *Medical Anthropology Quarterly*, 32(3), 315–339. <https://doi.org/10.1111/maq.12440>
- European Data Protection Board. (2020, April 24). *Twenty-fourth Plenary session: EDPB doubles down on COVID-19 guidance in newly adopted letters*. European Data Protection Board. https://edpb.europa.eu/news/news/2020/twenty-fourth-plenary-session-edpb-doubles-down-covid-19-guidance-newly-adopted_en
- Ferretti, L., Wymant, C., Kendall, M., Zhao, L., Nurtay, A., Abeler-Dörner, L., Parker, M., Bonsall, D., & Fraser, C. (2020). Quantifying SARS-CoV-2 transmission suggests epidemic control with digital contact tracing. *Science*. <https://doi.org/10.1126/science.abb6936>
- Finn, R. L., Wright, D., & Friedewald, M. (2013). Seven Types of Privacy. In S. Gutwirth, R. Leenes, P. de Hert, & Y. Poullet (Eds.), *European Data Protection: Coming of Age* (pp. 3–32). Springer Netherlands. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-007-5170-5_1
- GDPRhub (2020). *Projects using personal data to combat SARS-CoV-2*. Geraadpleegd 7 mei 2020 via https://gdprhub.eu/index.php?title=Projects_using_personal_data_to_combat_SARS-CoV-2
- Kenniscentrum Data & Maatschappij. (15 mei 2020). *Survey: 51% wil een corona-app, maar onder strikte voorwaarden*. <https://data-en-maatschappij.ai/nieuws/survey-onze-respondenten-zijn-sterk-verdeeld-over-gebruik-van-technologie-en-persoonlijke-gegevens-in-strijd-tegen-corona>
- Morozov, E. (2013). *To save everything, click here: The folly of technological solutionism*. Public Affairs.
- Sanchez Nicolas, E. (5 mei 2020). *Vestager pushes tracing apps as key for summer holidays*. EUobserver. <https://euobserver.com/coronavirus/148252>
- Singh, M. (1 mei 2020). San Francisco recruits army of librarians, social workers and investigators to track Covid-19. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/us-news/2020/may/01/san-francisco-contact-tracing-coronavirus-california>
- Van der Beek, P. (24 april 2020). *Uitvinder vindt bluetooth ongeschikt voor corona-app*. *Computable*. Geraadpleegd 12 mei via <https://www.computable.nl/artikel/nieuws/security/6919575/250449/uitvinder-vindt-bluetooth-ongeschikt-voor-corona-app.html>
- VUB Law, Science, Technology & Society. (2020). *European data protection authorities and other national resources on Covid-19*. Geraadpleegd 8 mei 2020 via <https://lsts.research.vub.be/en/european-data-protection-authorities-and-other-national-resources-on-covid-19>

Eindnoten

- 1 Overigens geven Ferretti et al (2020) aan dat contactopsporingsapps vanzelfsprekend ook helpen bij het sneller opsporen van contacten als minder dan 60 % van de bevolking ze gebruikt, maar dan zijn er meer maatregelen nodig (zoals lockdowns) om de verspreiding onder controle te krijgen.
- 2 Het Kenniscentrum Data & Maatschappij is een samenwerking tussen drie universitaire onderzoeksgroepen: imec-SMIT-VUB, CiTiP (KU Leuven) en imec-MICT-UGent.
- 3 <https://data-en-maatschappij.ai/nieuws/survey-onze-respondenten-zijn-sterk-verdeeld-over-gebruik-van-technologie-en-persoonlijke-gegevens-in-strijd-tegen-corona> (Geraadpleegd op 15 mei 2020)
- 4 Hierbij moet opgemerkt worden dat er alternatieve oplossingen waren die minder leunden op bluetooth, maar bijvoorbeeld op GPS-locatie of triangulatie van netwerkverbindingen. Deze alternatieven werden echter al vroeg afgedaan als disproportioneel ingrijpend in het privéleven: om te weten of twee personen bij elkaar in de buurt zijn geweest, is het niet nodig hun locaties op aarde te weten. De keuze voor bluetooth heeft gevolgen voor de effectiviteit van apps, maar er zijn ook problemen in de nauwkeurigheid van GPS (in gebouwen, tussen hoge gebouwen en bij hoogteverschillen) en triangulatie (buiten steden) voor nabijheidsmetingen. Bovendien geldt voor elke smart-phone-app dat die afhankelijk is van het gebruik van smartphones.
- 5 Bijvoorbeeld dit onderzoek: <https://simassocc.org/scenario-effect-of-tracktrace-apps/>

Robots in een post-coronatijdperk

Bram Vanderborght

W e worden al een tijdje overspoeld door berichten dat robots en masse mensen gaan vervangen. Uit de Knack/VUB-enquête¹ uit 2019 bleek dat de bevolking er niet gerust op is. Meer dan de helft van de ondervraagden denkt dat een robot zijn job kan uitvoeren en twee op drie Belgen denken dat er onder invloed van robots en AI meer jobs zullen verdwijnen dan bijkomen. Maar de bevraging toonde ook een paradox: maar liefst zeven op tien Belgen zijn wel voorstander van technologie zoals robots en artificiële intelligentie. Het merendeel van hen (acht op tien), vindt robots zelfs noodzakelijk om taken over te nemen die te gevaarlijk of te zwaar zijn voor mensen. En zo'n 70 % vindt 'robots goed, aangezien ze saaie jobs kunnen overnemen'. Robots zijn dus goed geplaatst om de crisis te overwinnen. De economie kwam echter tot stilstand in die sectoren waar we mensen uit de productieketen wegnamen en door gebrek aan bescherming liepen mensen risico waar ze nog wel moesten werken in de kritische sectoren. We hadden geen robots ter vervanging voor hen. Kan deze coronacrisis het pad effenen naar meer robots, en wat met het jobverlies?

Van Zoom tot Teams

Een grote kans dat u dit artikel thuis leest, tussen het telewerken en het huishouden door. Op enkele dagen tijd hebben we kennis gemaakt met Zoom, Microsoft Teams en andere teleconference programma's. Niet enkel bij het thuiswerk werd digitaal de vaste waarde, maar ook de koffiepauzes en aperitieven werden online in stand gehouden. Zelfs romantische diners gebeuren over de digitale snelweg. Beeldt u in dat de crisis zich tien jaar geleden voordeed. De digitale oplossingen zijn vandaag mogelijk omdat alle infrastructuur ervoor klaar was: computers, tablets en smartphones zijn goed ingeburgerd, computerservers en glasvezels zijn beschikbaar. Voor gezinnen met kwetsbare leerlingen die tijdens de lockdown geen eigen computer ter beschikking hadden, werden met acties als #geefereenlaptop bedrijven opgeroepen om hun oude laptops te doneren. Via VUB

spin-off Close the Gap werden deze laptops op een professionele en veilige manier klaargemaakt voor hergebruik. De data werd verwijderd, eventuele herstellingen uitgevoerd en de basissoftware geïnstalleerd. Hierdoor hopen ze leerachterstand te vermijden.

Zoals *The Economist*² schreef: 'De pandemie zal veel verliezers hebben, maar heeft al één duidelijke winnaar: big tech.' Waar winkels al moeilijkheden hadden om stand te houden tegen online retail, brengt nu de lokale bloemist uit noodzaak de tulpen zelf aan huis. Waar Amerikanen bij bosjes hun job verliezen, openen de Amazons van deze wereld bijna een half miljoen vacatures.

Onhandig en weinig flexibel

En robots? 3D-printers en lasercutters uit fablabs (fabricagelabs) draaien overuren om beschermingsmaskers te produceren. Drones die al verschillende politiezones bewaken, roepen met luidsprekers op om afstand te bewaren, zoeken naar tweedeverblijvers aan de kust of speuren met warmtecamera's naar mensen met koorts. Ook journalisten met drones gingen in Vlaanderen foto's maken van mensen in quarantaine. Het ziekenhuis in Geel heeft een coronakiller robot in dienst die gewapend met sterke UV-lichten zelfstandig door de afdelingen rijdt om te desinfecteren. Een smoothierobot geeft het verplegend personeel in ziekenhuis in Antwerpen dagelijks hun dosis extra vitamientjes. Een collega robotica-professor die in verplichte quarantaine zat in een buitenlands hotel kreeg zijn eten via een rondrijdende robot. Sociale robots worden ingezet in zorgcentra zodat ze met familie en vrienden kunnen communiceren. Zo ook onze technisch werkloze Pepper robot, een humanoïde robot met een tablet op zijn borst. Hij verhuisde van het labo naar het woonzorgcentra waar ik wat verder in de straat woon. Onze andere Pepper herinnert patiënten aan de afspraken die ze in het ziekenhuis moeten naleven.

Helaas zijn er slechts enkele robots beschikbaar, dit in tegenstelling tot de computers en servers waar bovendien enkel nog de nodige programma's moesten gedownload worden. Zelfs de bedrijven waar er een sterke rol is vastgelegd voor automatisatie, zoals de autofabrieken Audi Brussel en Volvo Gent, moesten hun band stilleggen. Ook de assemblage van open source beademhalingstoestellen, zoals het initiatief van de VUB met de naam Breathney, moet nog manueel gebeuren. Robots zijn nog te onhandig en te weinig flexibel om bijvoorbeeld snel ingezet te kunnen worden om mondmaskers te naaien. Daarom moesten we allemaal als burger ons naaimachine bovenhalen om zelf mondmaskers te maken. Als het voor mensen redelijk eenvoudig is, waarom kunnen robots dit dan niet? Het is fascinerend onze handigheid: al de spieren die ingenieus samenwerken om zowel een draad in een naald te steken, de schaar te hanteren alles te plooiën. Een mechanische hand is daarentegen vaak nog duur, fragiel en mist de handigheid om die verscheidenheid van taken goed uit te voeren. De opdracht 'naai de elastiek aan het mondmasker' houdt voor een robot in: 'herken het object, bepaal zijn plaats en oriëntatie om dat vast te grijpen, plan de beweging (raak ondertussen niets anders aan)', en dat alles met sensoren

vol ruis en veel onzekerheid. Er is heel wat rekenkracht voor nodig. Voor een mens haast evident, uitgevoerd in enkele seconden, een vaardigheid die door miljoenen jaren is geoptimaliseerd. Er zijn onderzoekers³ die opperen dat onze hersenen die sterke ontwikkeling hebben doorgemaakt op het moment dat we onze handen begonnen te gebruiken. Maar voor een robot blijft het een gigantische en onmogelijke uitdaging. Dat is ook de motivatie van Brubotics, het multidisciplinair robot onderzoekscentrum van de VUB: niet zijn om zoveel mogelijk mensen te vervangen door robots, maar wel om de mens te ondersteunen om de gezondheid en beter en gezonder werk te bieden door beide te laten samenwerken. Machines hebben immers zeer sterktes die mensen ontberen.

Robots voor het gevaarlijke werk

Historisch gezien zijn robots ontwikkeld om saaie, vuile en gevaarlijke klussen (de 3D's: Dirty, Dangerous en Dull) uit te voeren. Op datzelfde moment konden mensen zich concentreren op het helpen van andere mensen, creativiteit, handigheid en problemen oplossen. Hun eerste wijdverbreide inzet is te vinden in industriële toepassingen. Echter, de omstandigheden waarin infectieziekten bestreden moeten worden, vallen ook onder die 3D-jobs. Deze omstandigheden zijn ongeschikt of gevaarlijk voor menselijke werknemers, maar wel geschikt voor robots. Tijdens de ebola-uitbraak in 2015 identificeerden workshops die werden georganiseerd door het White House Office of Science and Technology Policy en de National Science Foundation drie brede gebieden waarbinnen robotica een verschil kan maken: klinische zorg (bv. telegeneeskunde en decontaminatie), logistiek (bv. levering en behandeling van besmet afval) en verkenning (bv. toezicht op de naleving van vrijwillige quarantaines). Volgens een artikel in *Science Robotics*⁴ hebben de ervaringen met de ebola-uitbraak een breed spectrum van gebruiksscenario's aan het licht gebracht, maar de financiering voor multidisciplinair onderzoek en de samenwerking met industrie bleef beperkt om aan deze situaties het hoofd te bieden. Nu kan de impact van COVID-19 verder onderzoek in robotica stimuleren om de risico's van infectieziekten aan te pakken. Maar zonder aanhoudende onderzoeksinspanningen zullen robots opnieuw niet klaar zijn voor de volgende pandemie. Een samenwerking van robotici en professionals van infectieziekten, en toegewijde financiering, zou dit voor elkaar kunnen krijgen.

Toch liever een robothand dan mensenhand?

Wat hebt u het liefst? De producten op ambachtelijke wijze of gemaakt door een machine? 'Liever de barista die de koffie klaarmaakt, liever een praatje maken met de kassierster of liever het persoonlijk advies van de verkoper.' Gaat de voorkeur van de consument veranderen na corona en opent dat nieuwe mogelijkheden voor automatisering en robotisering? Zullen mensen gaan eten in robotrestaurants, worden kassalozes winkels zoals van Amazon de norm en zullen het robots zijn die je in de toekomst in de winkel zullen

bedienen? Gaan bedrijven gebruikmaken van robots om de sociale afstand te vergroten en het aantal personeelsleden dat fysiek moet gaan werken, te verminderen? Gaan we nog op congres of naar een beurs? Of sturen we onze *telepresence robot*: een schermpje op wieltjes dat rond kan rijden en contact kan maken, bediend vanop de veilige afstand in ons kot? Die technologie is volledig klaar, maar verkoopt amper. Het voorbeeld in het nieuws waarbij een moeder op zwangerschapsverlof toch via de telepresence robot kon deelnemen, was eerder een exemplarische voorbeeld dat nooit kon doorbreken.

En wat met rollen in het onderwijs? Voor heel wat ouders is een baan combineren in quarantaine tijden met thuisonderwijs vaak een onmogelijke opgave. Ook hier biedt afstandsonderwijs mogelijkheden, die via kunstmatige intelligentie gepersonaliseerd kunnen worden naargelang de individuele noden van het kind. Robot-sceptici hebben lang gedacht dat mensen een voorsprong zouden hebben in deze banen. Dat kan nu veranderen omdat lockdowns de mens lieten wennen met het idee om op afstand verbinding te maken. Hoeveel ouders zouden hun toekomstige huishoudrobot snel upgraden naar een leerkracht robot om de kinderen op een educatief verantwoorde wijze bezig te houden? De leerkracht op het scherm of later via de robot hoeft immers geen echte persoon te zijn ...

Een extra impuls voor robots

De verdere automatisatie, die zich sinds de vorige financiële crisis al aan het voltrekken was, zal nu extra vaart krijgen. Zodra een bedrijf heeft geïnvesteerd in het vervangen van een werknemer door een robot, is het onwaarschijnlijk dat het bedrijf opnieuw mensen zal aanwerven voor die rol. Robots zijn duurder om te maken en te integreren in bedrijven, maar eenmaal actief zijn robots doorgaans goedkoper dan menselijke werknemers. Zouden mensen liever gaan naar plaatsen met minder werknemers en meer machines omdat ze het gevoel hebben dat ze het algehele risico kunnen verlagen. De Big Tech, die al op een berg geld zit en heel wat van mijn collega-robotici tewerkstelt, ziet extra opportuniteiten. Toepassingen die in labo's of als prototypes bestaan, zoals zelfstandig rondbrengen van eten en goederen, verdere bewakingsopdrachten ... krijgen sinds de coronacrisis extra bestaansredenen. Laat ons in dit verhaal ook China niet vergeten, die aan een sterke inhaalbeweging in robotica bezig is en waar plaatsen als Shenzhen Silicon Valley naar de kroon steken. Door een veel sterker antwoord op corona dan hun Amerikaanse concurrenten genereren ze heel wat kennis en ervaring. Deze crisis zal een extra impuls geven aan robot. Zal het bijgevolg het vervangen van werknemers door robots versnellen?

Homo Roboticus

Zoals de befaamde futuroloog Harari schreef in de *Financial Times*⁵: de coronastorm zal passeren, maar de keuzes van vandaag zullen het leven morgen bepalen. Technologie zal ons leven verder drastisch veranderen. Hoe past de mens in deze technologische revolutie? Vorig jaar, gingen meer dan vijftig VUB-academici, naar een idee van de denktank POINcaré, met deze vraag aan de slag en bestudeerden hoe technologie verder ten dienste van de mens zou kunnen evolueren. Het boek *Homo Roboticus*⁶ bundelde hun antwoorden en bracht een inclusieve robotagenda met aanbevelingen voor heden en toekomst. Deze tien aanbevelingen zijn bedoeld om een pad te maken voor zowel de beleidsmensen als voor de deelnemers aan onze samenleving, zodat we samen het maximale voordeel uit technologie kunnen halen en de negatieve aspecten ervan tot een minimum kunnen beperken. Onze toekomst ligt in onze eigen handen. Niet zoals een pandemie die ons overkomt, want technologie ontwikkelen we zelf. Dit initiatief was dan ook een oproep tot actie en evolutie. Maak mensen bewust van technologie en moedig open innovatie aan, want er bestaat veel angst voor technologie. Zoals in de geschiedenis van elke disruptieve innovatie, maken mensen zich zorgen over de gevolgen van de veranderingen die ze om zich heen zien. Bovendien komen de innovaties snel op ons af. Dit laat zien dat we behoefte hebben aan technologisch bewustzijn en een openbaar debat over de rol die we in de toekomst aan robots willen toespelen.

De humanistische waarden van gelijkheid, verbondenheid en vrijheid zullen extra onder druk komen te staan. Des te meer zullen ze met extra energie en de nodige ethische waakzaamheid verdedigd moeten worden.

Eindnoten

- 1 Pironet, E. (29 januari 2019). Homo roboticus: hoe bang is de Belg voor robots? *Knack*.
- 2 The Economist (4 april 2020). Big tech's covid-19 opportunity. *The Economist*.
- 3 Alméjija, S., & Sherwood, C. C. (2017). Hands, brains, and precision grips: Origins of tool use behaviors. *Evolution of Nervous Systems*, 3, 299-315.
- 4 Yang, G. Z., Nelson, B. J., Murphy, R. R., Choset, H., Christensen, H., Collins, S. H., ... & Kragic, D. (2020). Science Robotics, Combating COVID-19—The role of robotics in managing public health and infectious diseases. *Science Robotics*, 5(40). <https://doi.org/10.1126/scirobotics.abb5589>
- 5 Harari, Y.T. (20 maart 2020). The world after coronavirus. *The Financial Times*.
- 6 Vanderborght, B. (Ed.), Beuls, K., Brancart, J., Brengman, M., Crispeels, T., De Bock, S., ... Tytgat, L. (Ed.) (2019). *Homo Roboticus: 30 questions and answers on man, technology, science & art*. VUBPRESS.

Efficiënt maar suboptimaal: Onze digitale communicatie heeft nood aan serendipiteit

Annelien Smets en Pieter Ballon

In het discours over het post-coronatijdperk lijkt één aanname boven elke twijfel verheven: digitaal wordt het nieuwe normaal. Tijdens de gedeeltelijke lockdown, die in ons land aanvatte op 18 maart, werden telewerken, vergaderen op afstand, digitaal leren, e-commerce en zelfs digitale verjaardagsfeesten en trouwceremonies plots gemeengoed. Samen zorgden deze digitale vormen van communicatie voor een stijging van het internetverbruik met 40 %¹.

Terwijl de technologische mogelijkheden hiervoor al jaren beschikbaar waren maar vaak onderbenut bleven, vielen nu een aantal organisatorische en mentale barrières in ijltempo weg. Er werden weliswaar kanttekeningen geplaatst over de psychische nadelen van afstand houden en de beperkingen van louter digitale verbondenheid. Bovenal wezen de meeste commentaren echter op een aantal uitermate positieve effecten: een duurzame mobiliteit, minder pollutie en zelfs een efficiëntere invulling van onze tijd.

Al deze effecten zijn in wezen een gevolg van eenzelfde kenmerk van digitale technologieën: ze vervangen de analoge werkelijkheid door een digitale representatie. Het proces van digitaliseren is welbeschouwd een vorm van *sampling*. Er worden 'stalen' genomen van de analoge werkelijkheid, waarvan vervolgens een reeks parameters worden omgezet in machineleesbare digits. Dat geldt zowel voor de digitale encoding van de klank en het volume van geluiden en van de vormen en kleuren van beelden, als voor het capteren van meetgegevens over alle mogelijke menselijke, machinale, biologische of andere systemen. Hoewel we vaak denken aan digitale technologieën als technologieën van overvloed, zijn ze eigenlijk gericht op reductie: ze reduceren de oneindige hoeveelheid analoge verschijningsvormen tot digitale data. Het zijn technologieën die essentieel dienen om de werkelijkheid te filteren en comprimeren.

De roep om blijvend intensief gebruik te maken van deze digitale technologieën is dan ook groot omwille van de talrijke efficiëntie- en duurzaamheidswinsten die deze filtering en compressie mogelijk maken. Waarom zouden we immers nog dagelijks in de file gaan staan, terwijl nu gebleken is dat telewerken voor heel wat werknemers mogelijk is? Waarom nog ellenlange fysieke vergaderingen als een mail, een chatbericht of een korte sessie op Zoom kan volstaan? Het antwoord op deze vraag zit verscholen in wat er precies weggefilterd of gecomprimeerd wordt.

Digitaal is suboptimaal

De sterkte van deze digitale toepassingen is op dit moment namelijk ook hun grootste zwakte. Filtering en compressie leiden niet enkel tot efficiëntie, maar ook tot eenvormigheid, voorspelbaarheid en verarming. Neem bijvoorbeeld de sector van vrije tijd en toerisme. Dankzij digitalisering staat er een massale hoeveelheid informatie over interessante plekken online. Dat leidde de afgelopen jaren tot een ongeziene vorm van digitaal-gedreven toerisme. In 2017 meldde Eurostat dat gemiddeld 50 % van alle Europeanen zijn reis online boekte en uit onderzoek blijkt dat reizigers hun vakantiebestemming steeds vaker bepalen op basis van online-informatie en posts op sociale media.²

Deze platformen zijn echter onderhevig aan filtering, met als resultaat dat we massaal naar dezelfde toeristische trekpleisters worden geleid. Zo worden heel wat buitenlandse locaties overrompeld door hun succes op sociale media, van Noorse fjorden of Griekse eilanden tot de Kroatische stad Dubrovnik. Deze laatste ontvangt jaarlijks meer dan één miljoen toeristen die een foto willen op de Games of Thrones-locaties in de stad, terwijl ze zelf slechts een kleine 42 000 inwoners telt. Ook in ons eigen land krijgt men te maken met de knoop tussen digitale technologie en massatoerisme. Steden als Brugge en Gent leggen steeds strengere eisen op aan het onlineverhuurplatform Airbnb, dat het bestaande evenwicht tussen bewoners en toeristen verstoort. In de Brusselse rand dient men dan weer maatregelen te nemen omdat de populariteit van de paarsblauwe hyacinten op Instagram tot een ongeziene toevloed leidt aan toeristen in het Hallerbos.

Met de coronacrisis werd eens te meer duidelijk dat dergelijke massale eenvormigheid te allen prijze te vermijden is. Daarom lanceerde Toerisme Vlaanderen net voor de zomer de campagne 'Vlaanderen Vakantieland 2.0' en de onlineapplicatie YouFlanders. Hiermee hoopt men toeristen 'verborgen pareltjes' te laten ontdekken en zo het toerisme geografisch te verspreiden in plaats van te focussen op enkele trekpleisters. Naast een verschuiving in de traditionele marketingfilosofie, betekent dit ook een andere digitale aanpak; hoewel de informatie over deze plekken voordien al digitaal aanwezig was, raakte ze zelden door de filters van onlinezoekmachines en sociale media.

Een voorbeeld van het comprimerende karakter van digitale communicatie vinden we bij virtuele vergaderingen. Hoewel ze leiden tot minder fysieke verplaatsingen en dus

tijdwinst, ervaren velen ze ook als uitermate vermoeiend. Het feit dat elke persoon in de vergadering gereduceerd wordt tot een aantal pixels op een scherm, laat veel van onze non-verbale communicatie verloren gaan en leidt in coronatijden tot massale 'Zoom-fatigue'³. We moeten ons niet alleen meer focussen op wat iemand zegt om de boodschap te verstaan, het maakt bovendien *turn-taking* ontzettend moeilijk en artificieel. Dit afwisselend het woord nemen, is een belangrijk onderdeel van menselijke conversaties en vandaag ook een van de grote uitdagingen in het ontwikkelen van chatbots en sprekende robots.⁴ Deze *turn-taking* wordt in normale omstandigheden onder andere gefaciliteerd door non-verbale cues of tekens, zoals snel inademen als voorbereiding om iemand te onderbreken. Omdat we dergelijke cues nu moeilijker kunnen waarnemen, zijn we veel minder geneigd om spontaan iemand te onderbreken en verlopen de gesprekken dus niet alleen efficiënter maar ook onaangener, voorspelbaarder en armer aan inhoud.

Filtering en compressie, twee basiskennmerken van digitalisering, hebben met andere woorden een aantal ongewenste neveneffecten waarvan de coronacrisis ons zeer bewust heeft gemaakt. Deze voorbeelden tonen aan dat indien we meer willen dan massaliteit en voorspelbaarheid, we nood hebben aan slimmere digitale communicatietechnologieën. Zo zullen de algoritmes die de hoeveelheid informatie filteren meer moeten gericht worden op ontdekken en zullen compressietechnieken meer ruimte moeten laten voor spontaniteit. Beide aspecten vatten we onder de noemer serendipiteit: de onverwachte, ongezochte vondst.

De onverwachte vondst

Er zijn doorheen de geschiedenis talrijke ontdekkingen toegeschreven aan serendipiteit. Zo ontdekte Alexander Fleming de antibacteriële stof penicilline nadat hij per ongeluk vergat zijn kweekplaatjes schoon te maken tijdens een onderzoek naar stafylokokken. Ook de ontdekking van röntgenstralen gebeurde volledig onverwacht. Naast wetenschappelijke ontdekkingen zijn ook heel wat dagelijkse gebruiksvoorwerpen het resultaat van een toevaligheid, zoals de fel gekleurde post-its van 3M die ontstonden tijdens een mislukt onderzoek naar supersterke lijm.

Volgens socioloog Robert Merton kenmerkt serendipiteit zich door het waarnemen van een onverwacht cruciaal gegeven dat leidt tot een geheel of gedeeltelijk nieuwe theorie.⁵ Uit meerdere studies blijkt dat serendipiteit dan ook een essentieel onderdeel vormt van ons leerproces.⁶ Een groot deel van onze kennis verwerven we immers onbewust, telkens wanneer we toevallig iets nieuws tegenkomen, en het vervolgens herkennen als waardevol. Serendipiteit wordt echter niet alleen in verband gebracht met kennis en innovatie, maar speelt ook een belangrijke rol in de werking van onze gehele maatschappij. In deze context verwijst serendipiteit vooral naar het in contact komen met mensen of ideeën die je tot dan toe onbekend waren. Dit idee ligt ook aan de basis van de kernfunctie van de publieke media en openbare omroep. De invloedrijke Duitse filosoof Jürgen Habermas

stelt in zijn theorie van de publieke sfeer dat onze media pas functioneren als ze open interactie met verschillende denkbeelden stimuleren.⁷ Ook in onze fysieke omgeving wordt het in contact komen met het onbekende als zodanig belangrijk geacht dat gerenommeerde stadssociologen zoals Jane Jacobs⁸ en Richard Sennett⁹ het bestempelen als een van de belangrijkste kenmerken van een goed functionerende publieke ruimte. Hun pleidooi is simpel: hoe kunnen we met elkaar leven als we elkaar niet kunnen ontdekken?

Deze bezorgdheid zien we vandaag ook terugkomen in heel wat debatten over sociale media waar het wegfilteren van niet-relevant geachte berichten aanleiding zou geven tot ongenueanceerde visies en polariserende attitudes. Sociale media zoals Facebook en Twitter zijn voor heel wat mensen de belangrijkste bron van nieuws.¹⁰ Gevreesd wordt dat deze populatie slechts een eenzijdig beeld te zien krijgt, aangezien de algoritmes in deze platformen je vooral meer van hetzelfde willen voorschotelen, eerder dan toevallige ontdekkingen. De rol van media in politieke overtuigingen is dan ook een belangrijke onderzoeksvraag in communicatiewetenschappen. Uit deze onderzoekstraditie blijkt dat mensen die regelmatig in contact komen met diverse opinies in media niet alleen hun eigen politieke keuzes beter kunnen verantwoorden, maar ook een beter inzicht hebben in de motivaties van de keuzes van anderen.¹¹

Hoewel digitale communicatie, zoals het Web, oorspronkelijk geacht werd een motor voor serendipiteit te zijn, lijkt het vandaag steeds vaker een spelbreker. Serendipiteit is een concept dat daarom de laatste jaren aan belang wint als reactie op communicatietechnologieën die gedreven worden door filtering en compressie. Als we van plan zijn om straks informatie- en communicatietechnologieën een nog grotere rol te laten spelen in ons dagelijkse leven, zal het dus belangrijk zijn om die doorgedreven focus op efficiëntie en doelgerichtheid, serendipiteit niet de das te laten omdoen.

Ontwerpprincipes voor serendipiteit

Het goede nieuws is dat, hoewel het klinkt als de ultieme paradox, het wel degelijk mogelijk is om toeval te ontwerpen. Het is hierbij uiteraard cruciaal om de juiste ontwerpprincipes te hanteren. De Deense onderzoeker Lennart Björneborn bestudeert al meer dan een decennium lang het ontwerp van fysieke en digitale bibliotheken en gaat na hoe deze omgevingen serendipiteit stimuleren. Op basis van zijn onderzoek beschrijft hij drie ontwerpprincipes voor serendipiteit:¹²

- **Diversifieerbaarheid:** Hoe diverser de omgeving, hoe groter de kans op een toevallige ontdekking. Deze diversiteit kan op verscheidene manieren gerealiseerd worden. Zo kunnen er simpelweg diverse items aangeboden worden, zoals verschillende genres van boeken, maar ook de manier waarop de boeken gerangschikt zijn speelt een rol. Wanneer uiteenlopende genres naast elkaar worden geplaatst, gaat een fervente scifi-fan misschien al sneller een historisch naslagwerk in de hand nemen.

- **Doorkruisbaarheid:** In architectuur is doorkruisbaarheid al lang een belangrijk concept en ook in de ontwikkeling van videogames speelt het steeds vaker een rol. De mate waarin een omgeving toelaat om doorkruist te worden, laat mensen immers toe om toevallige ontdekkingen te doen. De toegankelijkheid is hier dan ook een cruciale factor. Zo zullen boeken die op de bovenste plank liggen en voor veel mensen onbereikbaar zijn, zelden tot nooit toevallig ontdekt worden.
- **Zintuiglijkheid:** De mate waarin je blootgesteld wordt aan de elementen in de omgeving is een laatste belangrijke factor. Hierbij gaat het voornamelijk om zintuiglijke prikkels, zoals het tonen van de voorkant van een boek in plaats van uitsluitend de rug.

Door omgevingen te ontwerpen volgens deze principes, kunnen we aannemen dat het potentieel voor serendipiteit gevoelig verhoogt. Als we in het post-coronatijdperk het aantal onverwachte, gelukkige interacties willen herstellen en laten groeien, is dus een belangrijke rol weggelegd voor de ontwerpers van zowel fysieke als digitale omgevingen.

De stad als spontane ontmoetingsplaats

Een voorbeeld is de Australische stad Melbourne, die zeven jaar op rij werd verkozen tot de meest leefbare stad ter wereld. Deze titel wordt ook wel beschouwd als het "Mirakel van Melbourne" aangezien de stad voordien allesbehalve leefbaar en aantrekkelijk was. De afgelopen decennia vond echter een drastische verandering plaats in het stedelijke ontwerp dat een cruciale rol speelde in het verbeteren van de leefbaarheid. Deze ontwerpstrategie werd aangedragen door de befaamde Deense architect Jan Gehl, die volgens zijn principes van de humane stad de stedeling centraal stelt¹³. Hij gaat hiermee in tegen de dominante, modernistische manier van stadsontwikkeling die weinig oog heeft voor publieke ruimtes, voetgangers en de rol van de stad als ontmoetingsplaats. Gehl is ervan overtuigd dat deze menselijke factor een noodzakelijke voorwaarde is om de groei van de stedelijke populatie op een duurzame manier te kunnen voortzetten. Vanuit die filosofie stelt hij spontane, toevallige interacties centraal in zijn stadsontwerp. De architect is van mening dat een goede stad moet zijn zoals een goed feest: een plek waar mensen langer blijven dan nodig omdat ze zich amuseren.

In het geval van Melbourne zien we dat Gehl slim omgaat met de omgevingsfactoren om spontane interacties te faciliteren. Hij zet duidelijk in op Björneborns drie ontwerpprincipes voor serendipiteit. Door in de eerste plaats meer ruimte te creëren voor mensen en activiteiten, verhoogt Gehl de diversiteit die terug te vinden is in de stad. Daarnaast zorgt hij ervoor dat mensen makkelijk met elkaar kunnen interageren door het behouden van zintuiglijkheid en visuele prikkels. Dit betekent bijvoorbeeld dat straten niet te breed mogen zijn, want anders herken je de persoon aan de overkant niet meer. Een ander stokpaardje van de Deense architect is vertragen: door het ritme van de stad te

vertragen, wordt de publieke ruimte niet alleen veiliger en aangenamer voor voetgangers, het zorgt bovendien voor meer doorkruisbaarheid en dus ruimte voor toevallige ontdekkingen. Dat vertragen realiseert Gehl voornamelijk door zitbanken te voorzien. Hij concludeerde op basis van talrijke observaties in steden over de hele wereld immers dat een verdubbeling van het aantal zitbanken in de stad overeenkomt met een verdubbeling van het aantal personen in de publieke ruimte.¹⁴

In Melbourne resulteerde dit stadsontwerp in een ongekende transformatie van de publieke ruimte. Zo werd er tussen 1994 en 2004 71 % meer ruimte gecreëerd voor mensen en activiteiten in de publieke ruimte. Een evolutie die zich vertaalde in maar liefst 98 % meer voetgangers in het stadscentrum.¹⁵ Hoewel het vernieuwde Melbourne ondertussen een grote bevolkingstoename en een aanzienlijke verhoging in economische activiteit kent, wordt ze nog steeds aanzien als een van de meest leefbare steden wereldwijd. Dat toont aan dat mits een goed ontwerp, technieken zoals filtering en compressie niet per se noodzakelijk zijn wanneer de kwantiteit toeneemt. In het geval van de stad vertalen de ontwerpprincipes voor serendipiteit zich in duidelijke fysieke aspecten van de stedelijke infrastructuur, maar ook in digitale omgevingen kunnen we het ontwerp hierop afstemmen.

Verborgene parels in Spotify

De muziekstreamingdienst Spotify is zo'n digitale omgeving waar getracht wordt onverwachte ontdekkingen te laten plaatsvinden. Ze speelt hiermee in op een evolutie in onze muziekconsumptie die nefast bleek voor serendipiteit: waar we voorheen regelmatig nieuwe muziek ontdekten via radio of platenzaak, zorgde het downloaden en samenstellen van onze eigen digitale muzieklijsten ervoor dat we terechtkwamen in een muzikale bubbel. Spotify probeert het beste van deze twee werelden samen te brengen door in te zetten op serendipiteit. Een doelstelling die niet voortvloeit uit louter altruïsme, maar vooral een commerciële insteek kent. Studies tonen immers aan dat gebruikers die serendipiteit ervaren veel positiever zijn over het product.¹⁶

In tegenstelling tot wat we zouden verwachten van een muziekbibliotheek, is de muziek in Spotify in eerste instantie allesbehalve gerangschikt per genre of artiest. Zo is het scherm dat je te zien krijgt wanneer je Spotify opent, een bonte verzameling van allerlei genres, artiesten en afspeellijsten naast elkaar. Dit is veelal geïnspireerd op basis van wat je eerder luisterde, maar Spotify ziet er geen graten in om de afspeellijst *Nature Sounds* en de nieuwste plaat van *Metallica* naast elkaar te plaatsen. De diversiteit aan muziek die je te zien krijgt en de manier waarop ze gerangschikt staan, zorgt ervoor dat er 'kruisbesmettingen' kunnen ontstaan die de ideale voedingsbodem zijn voor een toevallige ontdekking. Spotify scoort ook goed op het realiseren van doorkruisbaarheid. Zo staat er bij elke artiest een lijstje gelijkaardige artiesten waar je makkelijk bij terechtkomt door simpelweg op de naam te klikken. Daarnaast gaat de streamingdienst ook slim om met

visuele prikkels: ze werkt niet uitsluitend met de titels of namen van de artiesten, maar voorziet ook telkens een sprekende afbeelding.

De serendipiteit in Spotify vloeit niet alleen voort uit het design van de gebruikersinterface, ook het algoritme van Spotify focust op serendipiteit. Het schoolvoorbeeld is de afspeellijst *Discover Weekly*. Deze lijst bevat muziek waarvan het algoritme denkt dat je het leuk gaat vinden, maar die je nooit hebt beluisterd op Spotify. Het zelflerende algoritme neemt hiervoor niet simpelweg liedjes van artiesten of genres die je leuk vindt, de bedoeling is om je in contact te brengen met onbekende muziek waar je zelf nooit zou naar zoeken. Op die manier voldoet het inderdaad aan de omschrijving van serendipiteit: iets interessants ontdekken terwijl je er eigenlijk niet naar op zoek was.

Affordances voor verwondering

Onze omgevingen en de technologieën die er deel van uitmaken, ontwerpen volgens dergelijke principes, kunnen we beschouwen als het creëren van *affordances*: eigenschappen van een omgeving die opportuniteiten creëren voor een individu dat zich in deze omgeving bevindt. Want, laat het duidelijk zijn, serendipiteit is niet alleen een ontwerp-technische aangelegenheid. Het zijn wij als individu die in belangrijke mate de sleutel bezitten tot serendipiteit. Hoewel Spotify ontworpen is om je nieuwe muziek te laten ontdekken, kun je als gebruiker doelbewust kiezen om je muzikale bubbel al dan niet te verlaten.

We moeten ons dus ook, zowel individueel als collectief, openstellen en toelaten dat we niet altijd doelgerichte acties ondernemen en bovenal verwonderd kunnen zijn. Een eigenschap die de rector van de VUB onlangs krachtig omschreef in haar *Ode aan de verwondering*, waarbij ze verwondering niet toevallig beschreef als het tegenovergestelde van verwachten.¹⁷

In de digitaal gemedieerde toekomst die de coronacrisis sterk bespoedigd heeft, moeten we erop toezien dat serendipiteit niet wordt verdreven door een verkeerd begrepen focus op efficiëntie. Dankzij ontwerp gebaseerd op diversifieerbaar-, doorkruisbaar-, en zintuiglijkheid moeten we in staat zijn om onze digitale technologieën niet langer uitsluitend te laten filteren en comprimeren, maar in te zetten als technologie voor expansie, exploratie en expressie.

Eindnoten

- 1 DataNews (mei 2020). Veertig procent meer vast internet verbruikt tijdens lockdown. Knack DataNews. <https://datanews.knack.be/ict/nieuws/veertig-procent-meer-vast-internet-verbruikt-tijdens-lockdown/article-news-1596967.html>
- 2 Xiang, Z., & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. *Tourism management*, 31(2), 179-188.
- 3 Sklar, J. (april 2020). 'Zoom fatigue' is taxing the brain. Here's why that happens. National Geographic. <https://www.nationalgeographic.com/science/2020/04/coronavirus-zoom-fatigue-is-taxing-the-brain-here-is-why-that-happens>
- 4 de Bayser, M. G., Pinhanez, C., Candello, H., Vasconcelos, M. A., Pichiliani, M., Guerra, M. A., ... & Souza, R. (2018). Ravel: a mas orchestration platform for human-chatbots conversations. In *The 6th International Workshop on Engineering Multi-Agent Systems*. Stockholm, Sweden.
- 5 Merton, R., & Barber, E. (2006). *The Travels and Adventures of Serendipity*. Princeton University Press.
- 6 Kjölberg, J. (2003). Serendipity in Technology and Education. In: Rogala, W., Selander, S. (eds.) *Technology as a Challenge for School Curricula*, vol. 11, pp. 1–6. Stockholm Institute of Education Press (HLS förlag), Sweden.
- 7 Habermas, J., Lennox, S., & Lennox, F. (1974). The public sphere: An encyclopedia article (1964). *New German Critique*, (3), 49-55.
- 8 Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage.
- 9 Sennett, R. (1978). *The Fall of Public Man: On the Social Psychology of Capitalism*. New York: Vintage.
- 10 Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., & Nielsen, R. (2019). Reuters institute digital news report 2019 (Vol. 2019). Reuters Institute for the Study of Journalism.
- 11 Price, V., Cappella, J. N., & Nir, L. (2002). Does disagreement contribute to more deliberative opinion? *Political Communication*, 19(1), 95-112.
- 12 Björneborn, L. (2017). Three key affordances for serendipity: Toward a framework connecting environmental and personal factors in serendipitous encounters. *Journal of Documentation*, 73(5), 1053–1081.
- 13 Gehl, J. (2013). *Cities for people*. Island press.
- 14 Op.Cit.
- 15 Gehl, J. (2004). *Places for people: Melbourne 2004*. Gehl Architects.
- 16 Chen, L., Yonghua Y., Ningxia W., Keping Y., & Quan Y. (2019). How Serendipity Improves User Satisfaction with Recommendations? A Large-Scale User Evaluation. In *The World Wide Web Conference*, pp. 240-250.
- 17 Pauwels, C. (2019). *Ode aan de verwondering*. Lannoo.

Meer sociaal ondernemerschap in tijden van COVID-19

Nikolay A. Dentchev

Zaterdag 14 maart 2020 was de éérste dag van de coronalockdown in België. Diezelfde dag nog konden we in De Tijd het advies van een vooraanstaande econoom lezen. Hij lanceerde de oproep 'koop champagne' (onder andere) om de consumptie aan te zwengelen. Op het eerste gezicht een onschuldige en begrijpbare oproep, zeker voor een econoom. Bij nader inzicht rijzen toch enkele vragen. Champagne? Consumptie? Is dit het belangrijkste voor onze economie en samenleving in tijden van COVID-19? Dergelijke oproepen reduceren onze samenleving tot productie en consumptie, waar we zelfs geen aandacht besteden aan noodzaak en duurzaamheid. Een dergelijke visie op onze samenleving en economie is behoorlijk kortzichtig.

Toegegeven, het is inmiddels pijnlijk duidelijk dat de coronacrisis dramatische gevolgen zal hebben voor de wereldwijde economie. Volgens de Nationale Bank van België kan onze economie dit jaar met 8 % krimpen.¹ Onze aandacht gaat automatisch naar bedrijven in moeilijkheid en werkloosheid. Graydon berekende dat één op de vier bedrijven kan failliet gaan in België zonder omzet gedurende twee maand.² We registreerden 1,3 miljoen werknemers in tijdelijke werkloosheid, wat soms meer dan 30 % inkomensverlies betekent (NBB, 2020). De titel 'Bedrijven plannen 180.000 ontslagen, 70.000 zelfstandigen verwachten faillissement' die Wouter Vervenne bedacht voor zijn artikel in de Tijd van 11 mei 2020 laat weinig aan de verbeelding over. We verwachten zeer moeilijke tijden voor onze economie. En vergeet niet dat COVID-19 internationale toppen scheert. We verwachten werkloosheid en faillissementen in elke uithoek van de wereld, wat de huidige coronacrisis brengt onder de meest harde van de laatste eeuw.

Ondanks de economische gevolgen van deze crisis, moeten we echter stilstaan bij nog fundamentele vragen voor onze samenleving. We moeten ons meer vragen stellen over duurzaamheid, solidariteit, klimaatsverandering, armoede en voedseltekorten. Deze

vragen zijn fundamenteel voor de organisatie van onze maatschappij. Sociale ondernemers bieden zeer creatieve oplossingen als antwoord op deze vragen. Daarom hebben we meer sociaal ondernemerschap nodig in onze maatschappij, en hopelijk worden alle organisaties in onze maatschappij daardoor geïnspireerd.

Aandacht voor sociaal ondernemerschap

'Blijf in uw kot' en 'koop champagne' zullen sommigen zeggen. Wat met de mensen die geen kot hebben? Wat met de mensen die niet weten wat champagne betekent? Volgens Statbel heeft 11 % van de Belgische bevolking te maken met materiële en/of sociale deprivatie. 11 % van de Belgen leeft dus in armoede. Wereldwijd moeten meer dan 3 miljard mensen leven met 2,5 USD per dag (World Bank, 2016). Met andere woorden, meer dan 40 % van de wereldbevolking leeft onder de armoedegrens. Ze hebben geen behoefte aan 'champagne', en hun "kot" biedt weinig bescherming, laat staan comfort. Als de lockdown voor ons allen zwaar lijkt ... Voor hen betekent elke dag zonder werk één dag zonder eten.

Bovendien valt het wel op dat we sinds de lockdown weinig of niets meer horen over de sprinkhanenplaag in Oost-Afrika. Die heeft impact op miljoenen inwoners van Somalië, Ethiopië en Kenia, met bedreiging voor hun voedselbevoorrading. We horen ook niets meer over branden in het Amazonewoud. Miljoenen mensenlevens zijn bedreigd én er is een bedreiging voor de longen van onze planeet, maar daar focussen we ons niet meer op. Hier speelt de media zeker een belangrijke rol. De uitdagingen inzake duurzaamheid zijn gekend sinds decennia, maar de COVID-19-crisis toont ons dat ze geen prioriteit zijn. Onze maatschappelijke focus ging in eerste instantie naar de afvlakking van de curve van zieken op intensieve zorgafdelingen, en vervolgens op werkloosheid en op faillissementen. We focussen op consumptie. We moeten echter de oogkleppen verwijderen, en aandacht schenken aan fundamentele uitdagingen op onze planeet. Er is meer aandacht nodig voor armoede en voor klimaatsverandering. Daarom deze oproep: we hebben geen champagne nodig, wel een warme samenleving, vol solidariteit en sociaal ondernemerschap.

Sociale ondernemers bieden oplossingen voor complexe maatschappelijke en milieuproblemen, dankzij hun creativiteit. Ze rijken oplossingen voor uitdagingen, vaak in samenwerking met de overheid en het bedrijfsleven om grotere impact te realiseren. Voorbeelden van vooraanstaande sociale ondernemers in België zijn Close the Gap³, Mobile School⁴ en Apopo⁵. Olivier Vanden Eynde (Close the Gap), Arnaud Raskin (Mobile School) en Bart Wijntjens (Apopo) barsten van energie en ideeën voor warme en sociaal gerichte projecten. Het zijn rasondernemers, maar hun focus is de warmte van onze samenleving. België is rijk aan een veelvoud van getalenteerde sociale ondernemers, en op de website van Belgium Impact⁶ zijn vele inspirerende verhalen van sociaal ondernemerschap te vinden.

Enkele voorbeelden van hartverwarmende initiatieven

In een volle coronacrisis is het hartverwarmend om het engagement van meerdere sociale ondernemers op te merken. Hieronder lijsten we enkele initiatieven op:

- **Solidariteit voor Verplegend Personeel:** Met 'Feed the Nurses' zorgen chefs dat onze zorgverleners een lekkere maaltijd krijgen.⁷ Op #FoodHeroes zijn er meerdere hartverwarmende initiatieven als deze.⁸ Ook het applaus elk avond rond acht uur is een teken van solidariteit.
- **Solidariteit voor de burens:** Niet iedereen is even mobiel, en ook niet iedereen kon zelf naar de winkel tijdens de lockdown. Covid-Solidarity biedt hierbij een oplossing.⁹
- **Laptops voor kinderen:** Digital for Youth vzw heeft sinds de uitbraak van de coronacrisis meer dan 11 000 laptops verzameld en gegeven aan scholieren, voor wie anders afstandsonderwijs onmogelijk zou zijn.¹⁰
- **Mondmaskers:** Mondmaskers zijn verplicht op het openbaar vervoer na de opstart van de exitstrategie, maar niet iedereen kan er een kopen of zelf maken. Gelukkig zijn er vele initiatieven die kunnen helpen.¹¹
- **Covid Hackaton:** een breed consortium van partners heeft in april 2020 een online hackaton georganiseerd, op zoek naar oplossingen voor de coronacrisis.¹²
- **Platformen van Ondernemers:** StartupsXCovid19 is een platform van zo'n 150 tech-startups die gratis oplossingen bieden in tijden van corona.¹³

Deze lijst is niet volledig, met excuus aan alle andere initiatieven van solidariteit, maar het is zeer duidelijk dat we samen veel aankunnen. Het succes van veel van deze initiatieven ligt namelijk in de samenwerking tussen sociale ondernemers, reguliere bedrijven, de overheid en andere belanghebbenden. De les van de coronacrisis is dat er maar enkele zaken van belang zijn in ons leven: gezondheid, familie, vrienden, liefde en solidariteit. Elkaar helpen. Elkaar steunen. Aandacht hebben voor wie in nood is. Ik hoop dat deze les ons voor lange tijd zal bijblijven.

Sociale ondernemers hebben hulp nodig

Sociale ondernemers zorgen voor solidariteit in onze maatschappij, maar kunnen ook zelf solidariteit gebruiken. Help Room is een dergelijke initiatief, dat sociale ondernemers met raad en daad helpt in het managen in tijden van de coronacrisis.¹⁴ De economische gevolgen van de coronacrisis zullen de sociale ondernemers niet sparen. Net als alle andere bedrijven riskeren ook sociale ondernemers minder inkomsten en moeilijk werken door de coronamaatregelen.

Los van COVID-19 kunnen sociale ondernemers immers uw hulp gebruiken. Ze hebben het niet makkelijk om de nodige middelen voor hun activiteit te verzamelen en rekenen dus op de steun van anderen. Typisch denken we aan de steun van vrijwilligers, net als aan de financiële steun van vrijgevege donateurs. Zonder de steun van vrijwilligers en donateurs kunnen sociale ondernemers weinig van hun solidaire acties realiseren. Echter hebben ze professionele steun nodig ter versterking van hun business model. Sociale ondernemers hebben nood aan duurzame business modellen, die onafhankelijk zijn van subsidies, donaties en vrijwilligers.

Het business model van sociale ondernemers kan versterkt worden aan de hand van een solide ecosysteem van partners. Een ecosysteem is samengesteld door meerdere actoren, die complementair werken en elkaar versterken. Hiermee bedoelen we actoren zoals financiële instellingen, accountants, juridische en business consultants, incubatoren, acceleratoren, en universiteiten. Deze kunnen de nodige middelen, kennis, competenties, en informatie bijbrengen aan de betrokken sociale ondernemers. Verschillende organisaties, ongeacht publiek of privaat, hebben dus baat hebben bij een samenwerking met sociale ondernemers. Bekende organisaties in het ecosysteem ter ondersteuning van sociale ondernemers zijn:

- **The Impact House:** Dit is een hub, opgericht door Piet Colruyt, dat organisaties huisvest zoals Impact Capital, Ashoka België, Oya Seed, Lita.co, SI² Fund, Engagement Int, Solentra, Sherpa, Seed, Ecpat, Kiyo, Eoly, Klimaatzaak, I-Propeller;
- **Ashoka België:** onderdeel van internationale organisatie die de meest innovatieve sociale ondernemers ondersteunt;
- **Solifin:** vereniging van impact investeerders;
- **Trividend:** fonds van de Vlaamse overheid voor investering in sociale ondernemers;
- **De Sociale Innovatie Fabriek:** netwerkorganisatie ter ondersteuning van sociale ondernemers;
- **Enactus België:** onderdeel van een internationale organisatie dat sociaal ondernemerschap stimuleert bij studenten ten behoeve van oplossingen voor de Sustainable Development Goals. Deelnemende studenten worden begeleid door managers van grote bedrijven;
- **ConcertES:** een platform voor sociale ondernemers;
- **The Shift:** vereniging van de MVO-managers van grote bedrijven, die vaak met sociale ondernemers werken en ze ondersteunen.

We geloven dat universiteiten een belangrijke katalysator kunnen zijn in ecosystemen ter ondersteuning van sociale ondernemers, omwille van hun kennis, uitgebreide contacten

maar vooral omwille van de grote inzet van talrijke studenten en personeelsleden. Daarom zetten we ons graag in vanuit de VUB Leerstoel voor Sociaal Ondernemerschap¹⁵ ter ondersteuning van sociale ondernemers. Voor een goed overzicht van het Belgische ecosysteem voor sociaal ondernemerschap verwijzen we naar een recent rapport van Nyssens & Huybrechts (2020) en naar Belgium Impact.

Conclusie

Sociaal ondernemerschap draagt bij aan de maatschappij met vele hartverwarmende initiatieven. Hun inzet is opmerkelijk in tijden van corona, maar ook elke dag, en we hebben meer sociale ondernemers nodig. Ze hebben ook onze steun nodig. Naast de suggestie van bekende economen ('koop champagne'), kan ik u dus ook aanraden om sociale ondernemers te steunen die zich hard inzetten voor een warme en solidaire maatschappij. We hebben een warme en solidaire maatschappij nodig, wat COVID-19 duidelijk heeft aangetoond.

De coronacrisis slaat hard toe bij meerdere organisaties. Velen hebben overheidssteun nodig. De rij is lang en omvat bedrijven die duurzaam ondernemen en solidariteit stelselmatig aan hun laars lappen. Er zitten bedrijven tussen die sinds jaar en dag rijkelijk dividenden uitbetalen aan hun aandeelhouders. Het is ook in de eerste plaats aan de aandeelhouders om bijkomend kapitaal te storten ter ondersteuning van deze bedrijven. In dezelfde rij staan er bedrijven die een voorbeeldige inzet hebben voor duurzaamheid en solidariteit. We zullen keuzes moeten maken. Overheidssteun betekent immers steun met het geld van de belastingbetaler, van ons allen. Ik zie geen reden waarom de overheid bedrijven moet steunen die zich niet inzetten voor duurzame ontwikkeling, en die niet solidair zijn voor de maatschappij. Dergelijke bedrijven zijn we liever kwijt dan rijk.

Uiteindelijk zal ieder van ons keuzes moeten maken. Kopen we liever champagne? Blijven we consumeren zoals vroeger, met en zonder aandacht voor duurzaamheid? Denken we enkel aan onszelf? Ik kan alleen maar hopen van niet. Ik hoop dat COVID-19 voorgoed onze oogkleppen verwijdert, en dat we meer aandacht opbrengen voor fundamentele uitdagingen op onze planeet, zoals armoede, klimaatsverandering, duurzaamheid en solidariteit. We hebben meer sociale ondernemers nodig, die zich inzetten voor een warme en solidaire maatschappij, en hopelijk kunnen ze inspiratie bieden aan vele anderen.

Dankwoord

Ik wens Malaika Brengman en Jane Verlinden te bedanken voor het initiatief en redactie van dit boek. Hartelijk dank aan collega's Michael Dooms, Kevin De Moortel en Sammy Leurs voor de waardevolle opmerkingen en suggesties voor verbetering. DANK U aan alle sociale ondernemers voor jullie hartverwarmende initiatieven!

Referenties

- Acs, Z. J., Stam, E., Audretsch, D. B., & O'Connor, A. (2017). The lineages of the entrepreneurial ecosystem approach. *Small Business Economics*, 49(1), 1-10.
- Adner, R. (2017). Ecosystem as structure: An actionable construct for strategy. *Journal of management*, 43(1), 39-58.
- Austin, J., Howard, S., & Wei-Skillern, J. (2006). Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? *Entrepreneurship: Theory and Practice*, 30(1), 1–22.
- Isenberg, D. J. (2016). Applying the ecosystem metaphor to entrepreneurship: uses and abuses. *The Antitrust Bulletin*, 61(4), 564-573.
- Montgomery, A. W., Dacin, P. A., & Dacin, M. T. (2012). Collective social entrepreneurship: Collaboratively shaping social good. *Journal of Business Ethics*, 111(3), 375-388.
- NBB, 2020. Covid-19: simulatie inkomensverlies voor enkele typegevallen bij tijdelijke werkloosheid in geval van overmacht. Perscommuniqué, 29.04.2020, Brussel.
- Nyssens & Huybrechts, 2020. SOCIAL ENTERPRISES AND THEIR ECOSYSTEMS IN EUROPE: Country report Belgium. EU, Brussels.
- Saebi, T., Foss, N. J., & Linder, S. (2019). Social entrepreneurship research: Past achievements and future promises. *Journal of Management*, 45(1), 70-95.
- Stam, F. C., & Spigel, B. (2016). Entrepreneurial ecosystems. *USE Discussion paper series*, 16(13).
- Smith, W. K., Gonin, M., & Besharov, M. L. (2013). Managing Social-Business Tensions. *Business Ethics Quarterly*, 23(3), 407–442.
- Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O., & Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of business venturing*, 24(5), 519-532.
- World Bank, 2016. *Poverty and Shared Prosperity 2016 Talking on inequality*.

Eindnoten

- 1 <https://www.nbb.be/nl/artikels/economische-impact-van-de-gezondheids-crisis-covid-19-een-scenario>
- 2 <https://graydon.be/blog/welke-bedrijven-kunnen-deze-crisis-opvangen-en-hoe-lang-nog>
- 3 Close the Gap wenst de digitale kloof te dichten in ontwikkelingslanden, door het verzamelen en ter beschikking stellen van afgeschreven computers van grote bedrijven:
<https://www.close-the-gap.org/>
- 4 Mobile School ontwikkelt mobile scholen voor straatkinderen in ontwikkelingslanden, en financieren deze activiteit door consulting aan top managers op basis van verhalen van straatkinderen:
<https://www.mobileschool.org/>
- 5 Apopo treint ratten die voor het ontminnen van mijnvelden en opsporing van tuberculose in ontwikkelingslanden: <https://www.apopo.org>
- 6 <https://nl.be-impact.org/>
- 7 <https://www.feedthenurses.net>
- 8 <https://www.foodheroes.be/>
- 9 <https://www.covid-solidarity.org/nl>
- 10 <https://www.digitalforyouth.be>
- 11 <https://maakjemondmasker.be/>
- 12 <https://www.hackcovid.co/>
- 13 <https://www.startupvie.co/>
- 14 <https://mouves.org/nos-programmes/solidaires-pas-solitaires-information-coronavirus/>
- 15 <https://www.vubsocialentrepreneurship.com/>

Contact vanop een afstand: Hoe krijgt virtueel contact een plaats in ons dagelijks leven tijdens social distancing?

Anaïs Glorieux

Een belangrijke maatregel die opgelegd werd om de coronacrisis onder controle te houden is de social distance die gehandhaafd moet worden. We dienen fysiek contact met mensen buiten ons eigen gezin te vermijden en een afstand van 1,5 meter te bewaren wanneer we écht ons huis moeten verlaten. Dankzij de moderne media en communicatiemogelijkheden staat een inperking van fysiek contact echter niet noodzakelijk gelijk aan het verbreken van elk sociaal contact.

Onlinemeetings via Skype, Zoom of Microsoft Teams, telefoongesprekken met ouders en grootouders en e-pero's met vrienden kwamen vroeger misschien sporadisch voor, maar zijn nu voor velen onder ons een dagelijkse realiteit.

In deze bijdrage gaan we na in welke mate de coronamaatregelen deze 'afstandscontacten' hebben bevorderd en hoe de veranderde invulling van sociaal contact via telefoon- en videogesprekken ingebed zijn in onze nieuwe routines. Hoe vaak en op welke momenten gaan we op zoek naar sociaal contact vanop afstand? En hoe verschilt de invulling van virtueel contact tussen verschillende groepen in de samenleving, zoals alleenstaanden, ouderen, werkenden enzovoort.

Het behouden van virtueel sociaal contact kan ook bijdragen aan het structureren van het leven. Collega's verwachten bijvoorbeeld dat we bereikbaar zijn op bepaalde momenten, waardoor we – ondanks het vervagen van de grens tussen werk en vrije tijd – toch blijven vasthouden aan de reguliere werktijden. Bepaalt het moment van de dag met wie we in contact treden? Hebben we tijdens de werktijden voornamelijk contact met collega's, terwijl de avonden en weekends voorbehouden zijn voor vrienden en familie? Of zorgen de coronamaatregelen ook voor een vervaging van deze grenzen? We

onderzoeken dit op basis van tijdsbestedingsdata die verzameld werden na het nemen van de coronamaatregelen (www.dagelijksleven.eu) en zagen dat virtueel contact een belangrijk onderdeel van ons leven werd.

Het onderzoek

Eind maart startte de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel een tijdsbestedingsonderzoek met als doel na te gaan hoe het dagelijks leven van mensen eruit ziet tijdens de coronamaatregelen. De respondenten werden uitgenodigd om gedurende zeven dagen een tijdsbestedingsdagboekje bij te houden. Bij elke geregistreerde activiteit werden ook enkele bijkomende vragen gesteld. Een van deze vragen peilde naar de interactiepartners met wie de respondent contact had via FaceTime, Skype, de telefoon ... tijdens de activiteit. Begin mei vulden 2 675 mensen de voorvragenlijst in, 633 respondenten hielden gedurende minstens één dag een dagboekje bij, wat resulteerde in tijdsbestedingsdata van 3 352 dagen.

Registratie van telefonisch en onlinecontact

In het tijdsbestedingsdagboekje hadden de respondenten twee opties om telefonische of virtuele contacten te registreren. Enerzijds konden ze het noteren als een volwaardige hoofd- of nevenactiviteit (telefoneren, videobellen via Skype, Whatsapp, Facetime ...). Daarnaast hadden ze ook de mogelijkheid om een activiteit te registreren en in de contextvragen aan te duiden of ze tijdens deze activiteit met iemand spraken over de telefoon of via een videogesprek. Wanneer in dit artikel gesproken wordt over 'virtueel of telefonisch contact' gaat het over de tweede optie. Uit onze data blijkt dat slechts een klein percentage een telefoon- of videogesprek als een aparte activiteit registreert, maar dat het veler geïntegreerd wordt als een randactiviteit die tijdens een andere bezigheid gedaan wordt. Contact via berichtjes of sociale media worden in deze analyses niet opgenomen.

Hoeveel tijd besteden we aan virtueel contact?

De deelnemers aan het onderzoek – allen 12 jaar of ouder – stellen gemiddeld 4 uur en 16 minuten per dag activiteiten waarbij ze met iemand spreken via de telefoon of een videogesprek. Let op dat het hier gaat over de tijd van de activiteiten tijdens welke men contact heeft met iemand, en dus niet over de tijd van het contact zelf. We kunnen dus uitgaan van een lichte overschatting. Mensen met een betaalde job hebben meer telefonisch of virtueel contact dan anderen, gemiddeld 4 uur en 50 minuten per dag; een groot deel van deze communicatie bestaat uit contact met collega's, we komen hier later op terug. Hoe meer gezinsleden er in een huishouden zijn, hoe minder tijd men per dag besteedt aan virtueel contact. Hierbij is er geen significant verschil tussen mensen die

alleen wonen of samenwonen met één andere persoon. Mensen die alleen wonen spenderen het meeste tijd aan virtueel contact (4u42m), maar dit verschilt niet significant van de tijd die alleenstaande ouders (4u20m) of mensen die samenwonen met een partner en zonder kinderen aan dit contact spenderen (4u25m). Koppels met kinderen besteden minder tijd aan telefonisch of virtueel contact (3u57m). Hetzelfde geldt voor mensen die samenwonen met hun ouders (3u49m). Mensen in de leeftijdscategorie tussen 51 en 70 jaar communiceren ook significant minder vaak via de telefoon of videochat dan mensen in een lagere leeftijdscategorie of mensen ouder dan 70 jaar.

TABEL 1. *Tijd gependend aan contact via de telefoon of videogesprekken naar achtergrond.*

	Gemiddeld aantal uur/dag
Professionele status	
Werkend	4:50
Niet werkend	3:09
Gezinssamenstelling	
Alleenstaande	4:43
Samenwonend met partner, zonder kinderen	4:25
Alleenstaande ouder	4:20
Samenwonend met partner en kinderen	3:57
Samenwonend met ouders	3:49
Andere gezinssituatie	4:03
Leeftijd	
12-30	4:20
31-50	4:36
51-70	3:48
70+	4:18
Totaal	4:16

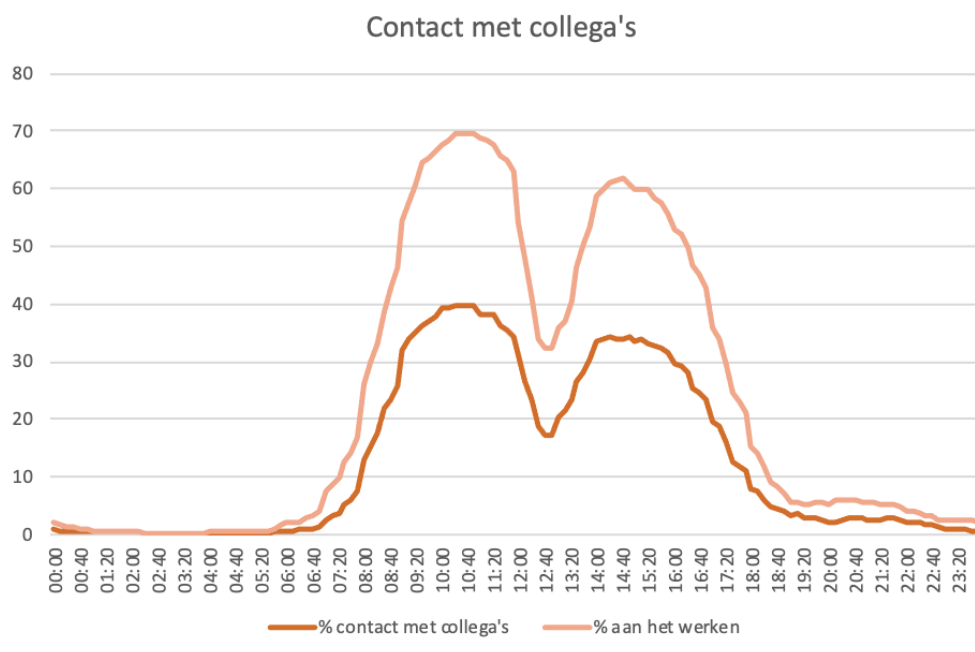
Het virtuele kantoor

Zoals reeds aangehaald besteedt de werkende bevolking meer tijd aan virtueel contact dan de personen zonder betaalde job. 91,2 % van de ondervraagde werkende populatie haalde aan dat de coronamaatregelen een (grote) invloed hadden op de manier waarop ze hun werk uitvoerden. Voor 9,2 % betekent dit dat ze niet in staat zijn hun job uit te voeren tijdens de coronamaatregelen. 66,1 % werkt van thuis uit en 12,4 % werkt soms van thuis uit en soms op de normale werkplaats. Voor het grootste deel van de werkende populatie is telefonisch contact of contact via een videogesprek dus de enige manier om contact te onderhouden met collega's.

De werkende populatie werkte tijdens de afgelopen weken gemiddeld 5 uur en 24 minuten op een werkdag. Het gaat hier om zowel de voltijds als deeltijds werkenden. Gemiddeld hadden ze tijdens 2 uur en 44 minuten (50,6 %) hiervan contact met collega's via de telefoon of videogesprek. Gemiddeld wordt de helft minder tijd gependend aan contact met collega's tijdens de coronacrisis dan dat er in normale omstandigheden met collega's wordt gesproken (face-to-face).

Mensen die werkzaam zijn tijdens de coronamaatregelen blijven vasthouden aan het reguliere werkritme. Voltijds werkende mensen blijven in grote mate trouw aan een werkdag die begint rond 9 uur en eindigt tussen 16u30 en 17u30, met een middagpauze tussen 12u en 13u30.

Een gedeeltelijke verklaring hiervoor kan schuilen in het feit dat er ondanks het thuiswerk toch tijdens een groot deel van de werktijd contact wordt behouden met de collega's. De verwachting dat men tussen bepaalde tijdstippen beschikbaar moet zijn voor overleg, vergaderingen en dergelijke draagt wellicht bij tot het handhaven van het normale werkritme. De onderstaande grafiek geeft het percentage weer van de werkende populatie die virtueel of telefonisch contact heeft met een collega op verschillende tijdstippen van een werkdag. Hier zien we dat de grafiek hetzelfde patroon aanneemt als dat van een normaal werkritme. De grafiek begint te stijgen rond 7u30 en tussen 9u en 11u haalt het zijn hoogtepunt. Op dat moment heeft 40 % van de werkenden telefonisch of virtueel contact met één of meerdere collega's. Tijdens het middaguur daalt de curve sterk en in de namiddag zien we een tweede piek. Tussen 16u en 17u is er opnieuw een sterke daling, en vanaf 18u heeft nog slechts een klein deel contact met collega's. Opvallend is dat op donderdag significant meer tijd besteed wordt aan contact met collega's dan op andere dagen, gemiddeld een half uur meer. Tijdens het weekend hebben we gemiddeld slechts 14 minuten per dag contact met collega's. Hieraan zien we dat, hoewel thuiswerk vaak gepercipieerd wordt als een flexibele vorm van werken, het klassieke werkritme toch grotendeels wordt aangehouden. Dat zou kunnen samenhangen met de verwachting om beschikbaar te zijn voor collega's tussen bepaalde tijdstippen.



FIGUUR 1. Percentage van de werkende bevolking dat telefonisch of virtueel contact heeft met collega's tijdens een werkdag.

Het onderhouden van vrienden- en familiebanden vanop afstand

Naast contact met collega's speelt online en telefonisch contact met vrienden en familie ook een belangrijke rol tijdens deze coronacrisis. Gemiddeld telefoneren of videobellen we 1 uur en 27 minuten per dag met vrienden, en 1 uur en 14 minuten met familieleden. Hierbij gaat het voornamelijk over niet-inwonende familieleden (gemiddeld 1 uur en 8 minuten). Opnieuw moet hier opgemerkt worden dat het gaat om de duur van de activiteiten tijdens welke we (video)bellen met vrienden en familie en niet om het (video)bellen zelf, en we dus kunnen uitgaan van een lichte overschatting.

Mensen zonder kinderen besteden significant meer tijd aan (video)bellen met vrienden. Alleenstaanden zonder kinderen (1u 43m) en mensen die bij hun ouders wonen (1u 41m) spenderen hier het meeste tijd aan, alleenstaande ouders het minste (53 minuten). Ook zijn het vooral jongeren (12-30 jaar) die significant meer contact onderhouden met vrienden via de telefoon of een videogesprek (1u 57m). 51 tot 70-jarigen spenderen hier het minste tijd aan (1u 09m).

De oudere leeftijdscategorieën spenderen dan weer meer tijd aan video(bellen) met familieleden. 51 tot 70-jarigen doen dat gemiddeld 1 uur en 21 minuten per dag, 70-plussers

1 uur en 43 minuten per dag. Jongeren onder de 30 jaar (45 minuten) en mensen die inwonen bij hun ouders (33 minuten) spreken dan weer het minste met familieleden.

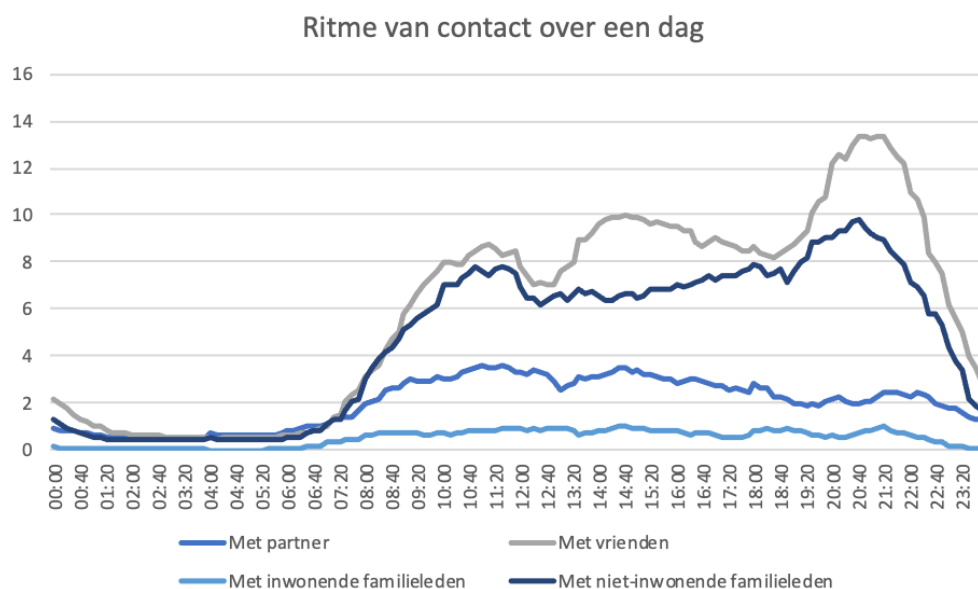
Zoals eerder vermeld wordt telefonisch contact en het hebben van een videogesprek niet altijd gezien als een activiteit op zich, maar wordt het vaak gedaan tijdens een andere activiteit. In tabel 2 wordt weergegeven tijdens welke activiteiten er ge(video)beld wordt. In 15 % van de gevallen wordt het telefoon- of videogesprek met vrienden als hoofdactiviteit (communicatie) genoteerd, in evenveel gevallen gebeurt de communicatie met vrienden tijdens het tv-kijken (15,1 %). Ook tijdens het werk (13,3 %) en tijdens het eten en drinken (13,3 %) wordt vaak met vrienden gecommuniceerd. 12,8 % van de telefonische contacten en videogesprekken gebeurt tijdens het huishoudelijk werk, voornamelijk tijdens het koken.

Communicatie met familieleden wordt het vaakst geregistreerd onder de hoofdactiviteit 'communicatie' (19,2 %), wat betekent dat (video)bellen met familieleden vaker wordt beschouwd als volwaardige activiteit, eerder dan iets wat gedaan wordt tijdens een andere activiteit. Daarnaast wordt er ook vaak gebeld tijdens het eten en het drinken (15,5 %) en tijdens het huishoudelijk werk (15,5 %), ook hier is dit voornamelijk tijdens het bereiden van een maaltijd. Communicatie met familieleden gebeurt minder vaak tijdens het werk dan communicatie met vrienden.

TABEL 2. *Percentage van de telefoon- en videogesprekken gedurende verschillende activiteiten.*

	% van communicatie met vrienden	% van communicatie met familieleden
TV-kijken (live, online, streaming ...)	15,1	11,7
Communicatie	15,0	19,2
Werk en studie	13,3	8,2
Eten en drinken	13,3	15,5
Huishoudelijk werk	12,8	15,5
Hobby's	11,4	8,7
Slapen en persoonlijke verzorging	3,5	3,3
Een gesprek hebben	3,3	5,1
Spel en gaming	2,9	1,6
Rusten	2,5	1,7
Wandelen en sport	2,2	2,0
Zorg voor kinderen en volwassenen	1,5	3,2
Uitstapjes, culturele en religieuze activiteiten	1,2	1,1
Winkelen en gebruik van diensten	1,0	1,2
Onderweg en overige activiteiten	0,9	1,9
Totaal	100	100

Wanneer we inzoomen op het moment van de dag waarop we buiten de werkcontacten contact met elkaar opnemen via de telefoon of een videogesprek, zien we vooral 's avonds een piek. Vanaf 19 uur begint het percentage van mensen die contact hebben met vrienden te stijgen. Het contact bereikt zijn hoogtepunt rond 21 uur, wanneer ongeveer 13,5 % van de respondenten aan het (video)bellen is met vrienden. Vanaf 21u30 begint het opnieuw af te zwakken. Hetzelfde patroon zien we wanneer we kijken naar contact met familieleden, maar hier is de piek kleiner en wordt die vroeger bereikt, rond 20u40. Op dit moment staat bijna 10 % in contact met familie. We zien ook dat deze curve vroeger in de avond begint af te zwakken. Contact met de partner is dan weer meer verspreid over de hele dag, en zwakt naar de avond toe geleidelijk aan af.



FIGUUR 2. *Percentage van de populatie dat telefonisch of virtueel contact heeft met vrienden en familieleden over een dag (week- en weekenddagen).*

Terwijl contact met collega's doorgaans voornamelijk tijdens de weekdag en overdag gebeurt, zijn de avonden en weekends in normale omstandigheden gewoonlijk voorbehouden voor vrienden en familie. In de bovenstaande grafiek vinden we inderdaad de verwachte piek terug tijdens avonduren, wanneer er meer contact is met vrienden en familie. Er is echter geen significant verschil tussen de verschillende dagen van de week en de hoeveelheid tijd er besteed wordt aan contact met vrienden en familie. Met andere woorden, op vrijdag(avond) of tijdens het weekend (video)bellen we niet meer of minder met familie of vrienden dan tijdens een normale andere weekdag.

Wordt contact vanop afstand het 'nieuwe normaal'?

Contact behouden met elkaar via de telefoon of via een videogesprek blijkt tijdens de huidige coronacrisis een activiteit te zijn waar we veel tijd aan besteden. Vaak wordt dit echter gecombineerd met andere activiteiten, zoals tv-kijken, eten en drinken en huishoudelijk werk. Opvallend is dat dit gemiddelde vooral omhoog wordt getrokken door werkenden die hun job (gedeeltelijk) blijven uitvoeren tijdens de coronacrisis. Zij staan tijdens de werkdag voor een groot deel van de tijd in contact met hun collega's.

Veel mensen vragen zich af of thuiswerk ook na corona de norm zal blijven, of in ieder geval een groter deel van onze werktijd zal uitmaken. Hierbij kan het interessant zijn na te denken welke rol het contact met collega's speelt in het werk dat we uitvoeren. Uit onze cijfers blijkt namelijk dat de nood naar contact met collega's hoog is en we ook van thuis uit voor een groot deel van de werktijd in contact staan met collega's. Precieze data over de inhoud van deze gesprekken hebben we niet, maar we kunnen ervan uitgaan dat telefoontjes en videogesprekken tijdens de coronacrisis veeleer functioneel en werkgerelateerd zijn. De informele, persoonlijke gesprekken die we dagelijks met collega's hebben vallen weg en we spenderen maar half zoveel tijd aan contact met collega's dan normaal. In verschillende sectoren zal men waarschijnlijk inzien dat werken vanop afstand strikt genomen perfect mogelijk is, maar velen zullen vermoedelijk ook ondervinden dat werk meer is dan enkel het functioneel uitvoeren van een job en dat ook informele contacten en spontane gesprekken op de werkvloer een waardevol onderdeel van de job vormen.

Ook aan contact met vrienden en familie wordt veel tijd besteed. Jongeren en mensen zonder kinderen onderhouden vaker contact met vrienden, terwijl ouderen voornamelijk met familieleden (video)bellen. In tegenstelling tot het contact met de collega's vinden de virtuele contacten met vrienden en familie voornamelijk 's avonds plaats. Opvallend is dat we tijdens het weekend evenveel contact hebben met vrienden en familie als tijdens een doorsneeweekdag. In normale omstandigheden hebben we op vrijdag en in het weekend significant meer face-to-face-contact met vrienden en familie dan op een werkdag. Een mogelijke verklaring daarvoor kan zijn dat de drempel om te (video)bellen minder hoog is dan om fysiek af te spreken, bijvoorbeeld door het wegvallen van de verplaatsing. Hierdoor zou het kunnen zijn dat mensen gemakkelijker ook tijdens een weekdag tijd maken voor hun vrienden en familie. Daarnaast moet er ook rekening mee gehouden worden dat een deel van de populatie zijn of haar job nog slechts gedeeltelijk kan uitvoeren, wat ervoor kan zorgen dat er doordeweeks meer tijd vrijgemaakt kan worden voor contact met vrienden en familie. Een laatste verklaring kan ook zijn dat we tijdens deze vreemde periode misschien regelmatig nood hebben aan contact met een naaste.

Over de vraag wat het 'nieuwe normaal' wordt met betrekking tot hoe we communiceren met elkaar blijft het speculeren. Uit onze analyses blijkt dat virtueel contact zeker en vast aangegrepen werd om het contact dat we moesten missen tijdens de social distance

maatregelen op te vangen. Maar of dit effectief fysieke ontmoetingen zal vervangen, lijkt onwaarschijnlijk. De informele, spontane en persoonlijke aspecten van ontmoetingen met vrienden, familie of collega's kunnen niet volledig opgevangen worden door een telefoon- of videogesprek. Velen onder ons hebben ook de fysieke kant ervan – een knuffel geven, elkaar de hand schudden – erg gemist. Wel kunnen we ervan uitgaan dat het aangewezen zijn op virtueel contact voor vele mensen ook de ogen heeft doen opengaan, waardoor het misschien wel vaker zal gebruikt worden. Denk daarbij aan internationale zakenpartners die ondervonden dat een onlinemeeting efficiënter werkt dan een fysieke vergadering, of aan ouderen die voor het eerst kennismaakten met het videobellen en hier ook in de toekomst vaker gebruik van kunnen maken.

Sport(clubs) in het nieuwe normaal: Aanjager voor de herstart van het sociaal-maatschappelijk leven

Veerle De Bosscher, Margot Ricour, Sebastiaan De Cocq (VUB),
Jeroen Scheerder en Erik Thibaut (KULeuven), Annick Willem (UGent)
en Bram Constandt

De coronamaatregelen maakten Europa en België kortstondig vleugellam. Op straffe van boetes werden in alle sectoren sociale samenkomsten verboden. Feitelijk werd 'uit uw kot komen' voor elk doeleinde ontmoedigd, op één uitzondering na: het naar buiten gaan voor sport en fysieke activiteit. Sterker nog, de Nationale Veiligheidsraad stimuleerde om te blijven sporten en bewegen. Zelden werden sport en beweging zo sterk aangemoedigd, juist bij gebrek aan alternatieve maatschappelijke activiteiten.

Het aanmoedigen om te blijven sporten en bewegen is niet verwonderlijk aangezien wetenschappers concluderen dat beweging het afweersysteem versterkt en dus sportactieven beter bestand zijn tegen het coronavirus.¹ Bovendien kan sport en bewegen een belangrijke bijdrage leveren aan de algehele fysieke en mentale gezondheid van elk individu. Anderzijds wordt snel voorbijgegaan aan de sociale en maatschappelijke rol van sport en het belang van sociale relaties op de fysieke en mentale gezondheid. Sport als sociale katalysator krijgt overwegend gestalte binnen sportclubs, waar verschillende mensen verzamelen om samen te sporten. Door de stopzetting van sportclubactiviteiten tijdens de coronalockdown, komt (het gemis van) de sociale functie van sportclubs steeds meer op de voorgrond te staan. Sportclubs kunnen een belangrijke bijdrage leveren als sociaal vangnet in het toekomstige 'nieuwe normaal'.

Mede door afwezigheid van sportclubactiviteiten en de regels rond social distancing, kwam de digitale sportvorm als alternatief in een stroomversnelling. De vraag rijst nu of dit een duurzaam alternatief is voor de traditionele, georganiseerde sportvorm. Digitaal

sporten kan tijdelijk soelaas bieden maar het sociale gemis van sportclubactiviteiten en het sporten met vrienden is te groot en is voor velen geen volwaardig en duurzaam alternatief.

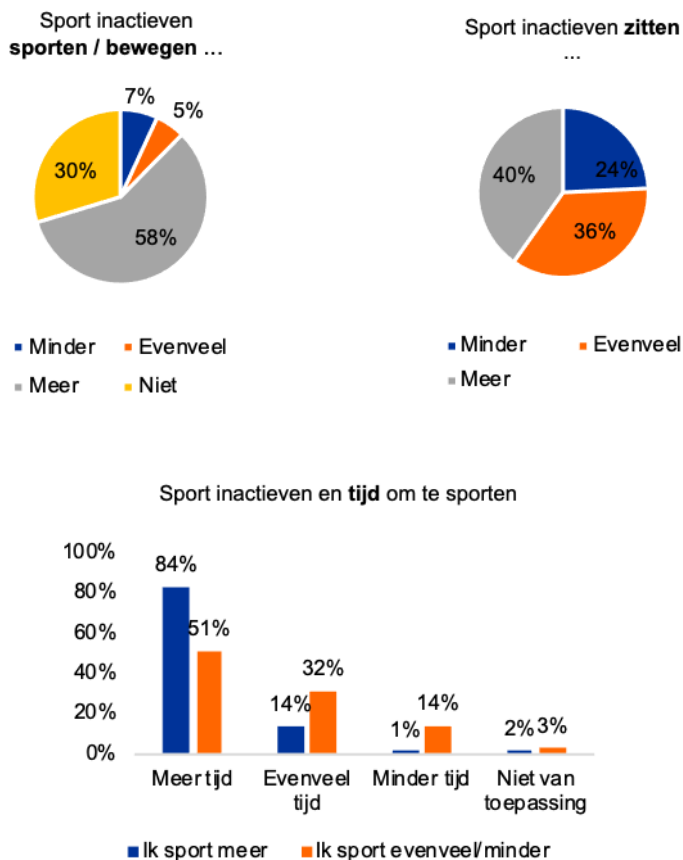
Voorzichtig starten sportclubs intussen weer op. De georganiseerde sportsector zal het sociale aspect van de sportclub moeten (blijven) promoten. Niet om simpelweg de virtuele digitale sportalternatieven te verslaan, maar omdat sportclubs kunnen dienen als maatschappelijk vangnet en bron van sociaal kapitaal. Juist ten tijde van onzekerheid en crisis waarin sociaal contact geen vanzelfsprekendheid (meer) is: collega's zien we nauwelijks, samen sportwedstrijden bezoeken is niet mogelijk en ook een pint drinken op terras met een vriendengroep is nog niet evident. Sportclubs kunnen dus een belangrijke katalysator zijn om het sociaal-maatschappelijke leven weer op gang te trekken.

Sporten in tijden van corona

Sportinactieven bereikt

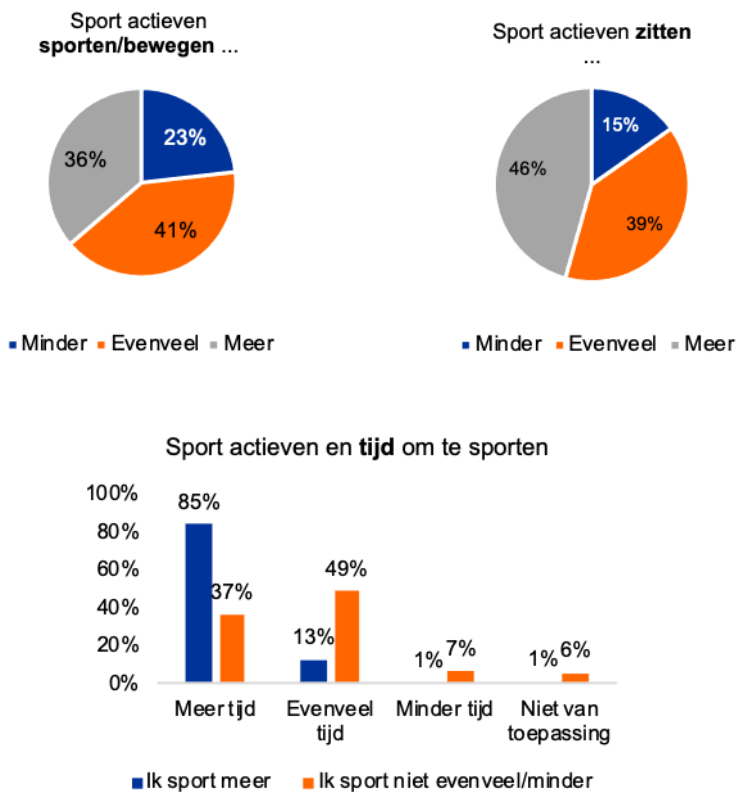
Om de impact van de coronacrisis op het sport- en beweeggedrag van de Vlaamse bevolking te onderzoeken, is door de VUB in samenwerking met onderzoekers van de KU-Leuven en de UGent tijdens de lockdown (van 30 maart tot 5 april) een online vragenlijst afgenomen bij meer dan 13 500 Vlamingen tussen 18 en 75 jaar oud².

Meer dan de helft (58 %) van de mensen die vóór de coronamaatregelen niet of nauwelijks aan sport en bewegen deden, zeggen nu juist méér te sporten en te bewegen en maar 7 % geeft aan minder te sporten en te bewegen. Dat is opvallend, omdat deze inactieve doelgroep met vorige overheids campagnes net moeilijk te bereiken was. Ze hebben naar eigen zeggen ook meer tijd om te sporten/bewegen: 84 % van de normaal gezien sportinactieven geeft 'meer tijd' te hebben om aan sport- of bewegingsactiviteiten te doen sinds de coronacrisis. Anderzijds geeft een groot deel (40 %) van de normaliter inactieve groep ook aan meer te zitten (zie fig. 1).



FIGUUR 1. Beweggedrag van de niet-actieve Vlamingen ($N =$ aantal respondenten = 1.753) tijdens de coronalockdown.

De sportactieven daarentegen geven vaker aan minder te bewegen (23 %) tegenover de sportinactieven (7%). Hoewel er 36 % aangeeft wel méér te sporten, is dat proportioneel veel lager in vergelijking met de positieve verandering in sport- en beweggedrag bij de sport inactieve groep. 46 % van de sportactieven geven aan tevens meer te zitten sinds de lockdown. In elk geval is 'tijd' ook hier mogelijk de verklaring waarom mensen ander sport- en beweggedrag tonen.



FIGUUR 2. Beweggedrag van de actieve Vlamingen (n=11.763) tijdens de coronalockdown.

Jeugd grote verliezer

Aan ouders werd ook de vraag gesteld of ze thuiswonende kinderen hadden en of die sinds de coronacrisis meer of net minder bewegen. De resultaten tonen aan dat het beweeggedrag van kinderen niet dezelfde lijn volgt als dat van volwassenen. Integendeel, volgens de ouders beweegt meer dan de helft (55 %) van de kinderen minder, 28 % evenveel en 17 % van de kinderen beweegt meer in vergelijking met hun sport- en beweeggedrag voor de coronamaatregelen. Samen met het gegeven dat sporten in clubverband een veelvoorkomende activiteit vormt bij kinderen, doet dit het vermoeden opwekken dat de noodzakelijke stopzetting van sportclubtrainingen één van de redenen is voor het afnemende beweeggedrag.

Afwezige sportclubactiviteiten als belangrijke hindernis om sportactief te blijven

Als een inactieve Vlaming zich verhinderd voelt om te sporten of bewegen, is dat te wijten aan de angst om buiten te komen vanwege mogelijke besmetting met het coronavirus (29 %), aan het sluiten van sportinfrastructuur (27 %) en/of aan de afwezigheid van vrienden om mee te sporten (21 %). Voor sportactieven speelt de gesloten sportinfrastructuur (50 %) eveneens een grote factor bij het bepalen van verhinderd sport- en beweeggedrag. De afwezigheid van sportclubactiviteiten (38 %), afgelaste sportevenementen (32 %) en de afwezigheid van vrienden om mee te sporten (30 %) zijn andere redenen dat sport actieven aanduiden als hindernissen om het oorspronkelijk sport- en beweeggedrag uit te oefenen.

Een profielschets van de coronasporter

Dat sport- en beweeggedrag aan verandering onderhevig zijn geweest, is duidelijk op basis van de geschetste onderzoeksresultaten. De vraag rest dan ook hoe dat veranderende sport- en beweeggedrag vorm krijgt ten tijde van crisis. Na de introductie van de coronamaatregelen werden fitnesscentra, sportaccommodaties en sportclubs gesloten en waren mensen genoodzaakt creatieve alternatieven te zoeken om te sporten en bewegen. Er zijn nog wel groeimogelijkheden in digitale sport, met platformen als Zwift of Strava. Dit sporten en bewegen ten tijde van de coronacrisis kon volgens Scheerder et al. (2020) op basis van de vragenlijst verdeeld worden in een vijftal type sporters: (1) de sport-escapist, (2) de schermporter, (3) de digitale competitiesporter, (4) de salonsporter en de (5) natuursporter (zie fig. 3).

Sport-escapist

De escapist (N = 503) is geen sporter. Deze persoon sportte niet voor de coronamaatregelen en is ook na de coronamaatregelen niet sportactief. Deze groep kenmerkt zich door de aanwezigheid van vrouwen en 55+'ers. Ook lager opgeleiden zijn meer vertegenwoordigd in deze groep.

Schermsporter

Een sporter die actief aanwezig is op de online platformen zoals Strava, TikTok, Zwift, MyFitnessPall en Runkeeper en vooral binnenshuis sport, is te classificeren als schermporter (N = 1.552). Tot deze groep behoren relatief meer mannen, sporters jonger dan 55 jaar, studenten en hoger opgeleiden. Ploegsporters en vechtsporters zijn in deze categorie significant meer aanwezig.

Digitale competitiesporter

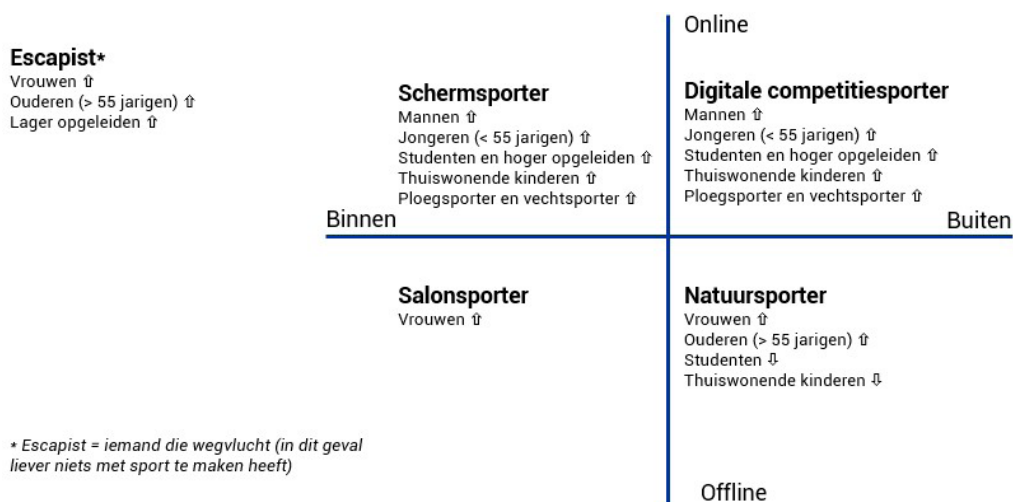
Een digitale competitiesporter (N = 1.669) kenmerkt zich door een aanwezigheid op online platformen maar verkiest buiten sporten boven binnenshuis sporten. De achtergrondkenmerken van deze sporten gelijken op die van een schermsporter. Van de respondenten geeft 15 % aan van de online platformen gebruik te maken en 4 % van hen zegt sinds de coronamaatregelen meer te sporten

Salonsporter

Bij de salonsporters (N = 7.416) vinden we significant meer vrouwen terug. Deze sporters sporten het liefst binnenshuis maar zijn niet actief op online platformen.

Natuursporter

De natuursporters (N = 9.185) zijn de grootste groep. Het zijn de offline sporters die voor hun sport- en bewegingsactiviteiten de buitenlucht opzoeken. Ze zijn het liefst in de natuur en hebben geen nood aan online platformen.

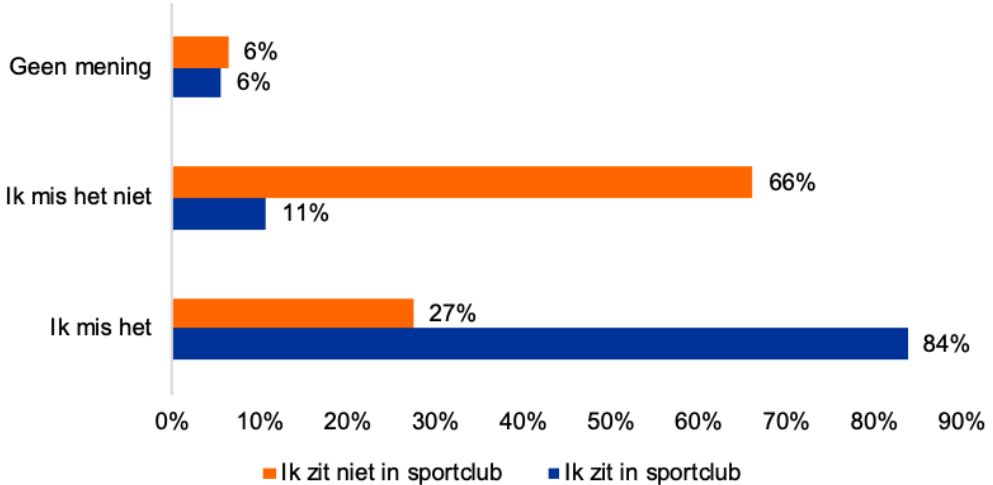


FIGUUR 3. Typologie van de coronasporter.

De creatieve oplossingen van de Vlaming om sportactief te blijven zijn noemenswaardig en lijken op korte termijn soelaas te kunnen bieden. Dat neemt echter niet weg dat sportactieven hun oorspronkelijke sport- en beweggedrag missen. Dit geldt voornamelijk voor leden van sportclubs.

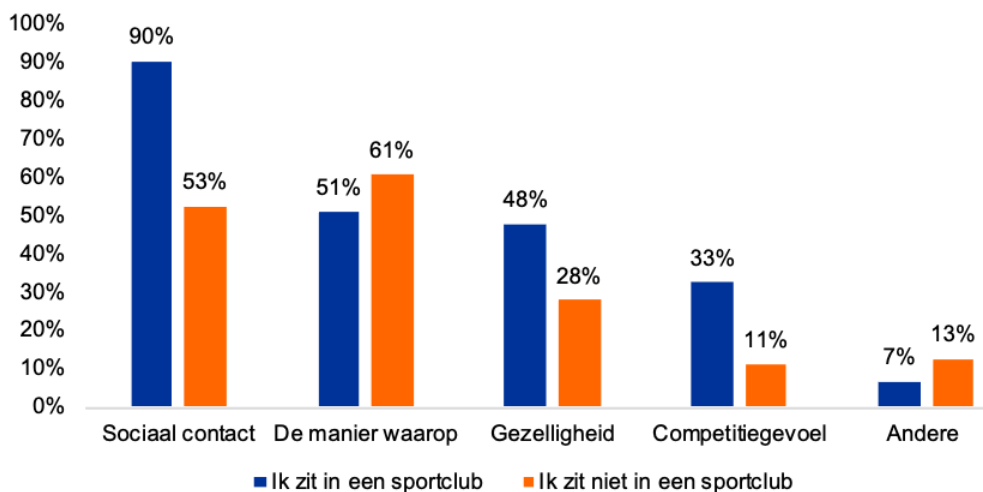
Belang van de sportclub als bron van sociaal kapitaal

Voornamelijk sportclubleden missen het oorspronkelijk sport- en beweeggedrag: 84 % van de sportclubleden mist het oorspronkelijk sportgedrag tegenover slechts 27 % van de andere sportactieven (fig. 4).



FIGUUR 4. *Mist men het oorspronkelijk sportgedrag/beweeggedrag?*
(% i.f.v. sportactieven die beweeggedrag hebben aangepast) (N = 9.360)

De vraag die opdoemt is waarom juist sportclubleden hun oorspronkelijke sport- en beweeggedrag missen (zie fig. 5). Vooral het sociale contact (90 %), de gezelligheid (48 %) en het competitiegevoel (33 %) worden substantieel meer gemist door sportclubleden dan anders-actieven. Dit lijkt weinig verrassend in de context van de bredere academische literatuur. Aan sportclubs wordt een belangrijke sociaal-maatschappelijke rol toebedeeld en ze kunnen fungeren als bron van sociaal kapitaal. Het behoren tot een groep, informele en formele relaties en wederkerigheid als elementen van sociaal kapitaal, krijgen namelijk vaak vorm binnen sportclubs. Het zijn deze sociale relaties die momenteel niet of in beperkte mate plaats kunnen vinden en waardoor sociaal kapitaal niet opgedaan of onderhouden kan worden. Niet getreurd, er is licht aan het einde van de tunnel: vanaf 1 juli 2020 zouden alle sportvormen, inclusief contactsporten, in georganiseerd verband, weer kunnen doorgaan.



FIGUUR 5. *Wat missen sportclubleden het meest? (N = 9.360)*

Juist tijdens en na deze crisis lijkt een sportclub dus een belangrijk sociaal-maatschappelijk vangnet te kunnen zijn en als middel te kunnen fungeren om het sociaal-maatschappelijke leven weer te starten. En dat bij afwezigheid van alternatieve vormen van interactie (collega's, bezoeken sportwedstrijden, festivals).

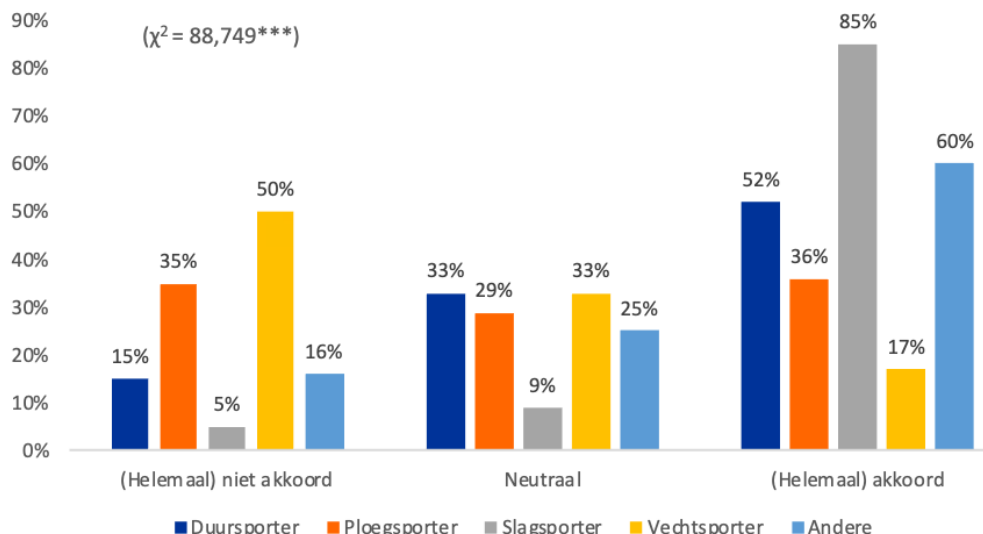
Sportclubs en het nieuwe normaal

Door de coronacrisis zullen sportclubs geconfronteerd worden met verregaande uitdagingen om hun dagelijkse werking te kunnen blijven garanderen. De huidige situatie heeft volgens de Vlaamse sportfederatie verstrekkende gevolgen voor bijna alle sportclubs in Vlaanderen, zowel op organisatorisch als financieel vlak. Een eerste interne bevraging toont dat alle clubs financieel in de klappen delen, maar dat er uiteraard grote verschillen inzake (onmiddellijke) impact worden vastgesteld. Enerzijds zullen commerciële sponsors en altruïstische weldoeners zich potentieel moeten terugtrekken om hun eigen financiële uitdagingen het hoofd te bieden. Anderzijds kan de omzet van de exploitatie van een clubhuis terugvallen of kunnen andere middelen-genererende activiteiten door federale beperkingen niet plaatsvinden. Als gevolg beginnen geldstromen om de werking van sportclubs te garanderen op te drogen en kunnen sportclubs (te) afhankelijk worden van contributiegelden van hun leden om onkosten te dekken. Een daadkrachtige overheid lijkt bijgevolg noodzakelijk om de dagelijkse werking van sportclubs te blijven garanderen. Desondanks is het ook vanuit overheden nog maar de vraag of zij werkings-subsidies naar sportclubs kunnen blijven garanderen, laat staan intensiveren. Hoewel het sportbeleidsplan 2021-2024, dat zal ingaan op 1 september 2020, 'tot nader order'

behouden blijft, zal in de sport- en cultuursector ongetwijfeld bezuinigd worden. Voornamelijk omdat de Belgische overheidsfinanciën al voor de crisis onder druk stonden.

Focusbeleid om sport-culturele erfgoed te bewaken

Ondanks deze onzekerheid zetten sportclubs en organisaties voorzichtig en creatief hun eerste stappen in het nieuwe normaal. Deze vlieger gaat ten tijde van schrijven op voor zowel de binnen- als buitensporten en in het bijzonder voor de niet-contactsporten waar social distancing gegarandeerd kan worden zoals tennis, golf, atletiek en varianten op de traditionele sporten, bijvoorbeeld beachvolleybal. Zo kan op afspraak getennist of golf gespeeld worden in kleine groepen zolang men zich aan maatregelen houdt; eigen tennisballen markeert; de vlag bij golf in de hole te laten bij het uitputten. Voorzichtig gloort daardoor weer een hoop voor sportclubs die niet-contactsporten in de buitenlucht aanbieden. Risico's zijn bij opvolging van maatregelen voor de buitensporten over het algemeen relatief goed beheersbaar. Bovendien blijkt dat het draagvlak voor versoepeling van maatregelen in deze sporten groot is, zo blijkt uit een representatieve steekproef van een tweede vragenlijst, afgenomen begin mei 2020.³ Vooral de slagsporters (tennis, golf ...) en de duursporters (atletiek, lopen ...) geven aan dat de overheid toelating zou moeten geven om zijn of haar sport met respect voor social distancing maatregelen uit te kunnen oefenen (fig. 6).



FIGUUR 6. Mening van de Vlaming (N = 2869): de overheid zou toelating moeten geven om mijn sporttak opnieuw te beoefenen mits respecteren van de sociale afstand (1,5 m).

Op basis van het relatief grote draagvlak voor het voorzichtig opstarten van de breedtesport-competities, zullen beleidsprioriteiten en exitstrategieën op sportgebied eerst vorm krijgen rondom deze slag- en duursporten om het maatschappelijk draagvlak van maatregelen binnen de sportcontext te kunnen blijven waarborgen. Deze sporten zullen op korte termijn tot op zekere hoogte operationeel zijn en blijven. Donkerder zijn de wolken die zich samenpakken voor de contactsporten die overwegend binnen georganiseerd worden. In gesloten ruimtes langdurig bij elkaar zijn én in fysiek contact komen zijn cruciale factoren in eventuele virusverspreiding. Denk hier bijvoorbeeld aan judo of boksen. Onder normale omstandigheden en zonder heropflakking van het coronavirus, zullen ook deze activiteiten vanaf 1 juli 2020 weer kunnen plaatsvinden. Echter, er dient rekening gehouden te worden met een mogelijke tweede golf van het virus en de effecten op deze vormen van sportbeoefening.

Conclusie

Tijdens de lockdown heeft het belang van sport en bewegen meer dan ooit een onmiskenbare plaats verworven in het dagelijks leven van de Vlaming. Waar het sport-voor-Allen-beleid jaren op heeft ingezet, wordt nu plotseling in sneltempo gerealiseerd: zowel de actieve als de moeilijk te bereiken niet-actieve Vlaming zijn meer gaan bewegen sinds de coronacrisis. De bewustmakingscampagnes over de vele voordelen van beweging, de adviezen van verschillende experts en de aandacht die deze positieve bewegeeffecten krijgen in de media dragen hiertoe bij. Dat schept mogelijkheden voor een toekomst waarbij sport en beweging centrale begrippen dienen te worden in het dagelijkse leven van de bevolking.

Zelforganisatie, maar ook heel wat discipline blijken daarbij kenmerkend. Omdat de sportclub of het zwembad gesloten is en er van sportwedstrijden en sportevenementen geen sprake meer is, zijn mensen in de eerste plaats op zichzelf aangewezen om sport-actief te blijven. 'Silosport' of 'bubblefitness' mogen dan klaarblijkelijk aan populariteit winnen, de vraag rijst of het hier om het 'nieuwe sportnormaal' gaat dan wel om een tijdelijke rage, en of iedereen dat wel als een waardevol en aantrekkelijk beweegalternatief beschouwt.

Duidelijk is dat de huidige inperking van beweegmogelijkheden voor heel wat mensen op langere termijn geen vervanger kan zijn van het oorspronkelijke en geliefkoosde sportgedrag. Vooral voor mensen die normaliter in sportclubs actief zijn, kan het veranderende sportgedrag tijdens de crisis dus hoogstens als een tijdelijk beweegsurrogaat bestempeld kan worden. De heropening van sportclubs zal dus een belangrijke aanjager zijn om het sociaal-maatschappelijke leven weer op gang te trekken. Sportclubs kunnen dus voorzien in het sociaal contact dat over het algemeen zo gemist is, en wordt, door mensen ten tijde van de crisis. Sport en bewegen lijken dankzij de gezondheids crisis zonder meer aan populariteit te winnen. Sportclubs kunnen en moeten daarop inspelen door

zichzelf opnieuw uit te vinden, door de wijze waarop men kan sporten binnen sportclubs in verschillende (gedigitaliseerde) vormen aan te bieden. Dit om zo (1) een breder doelpubliek te kunnen bereiken en bedienen, (2) zichzelf staande te houden om (financiële) uitdagingen het hoofd te bieden door (3) sportclubs aan een groter doelpubliek als sociaal vangnet en aanjager van sociaal contact te presenteren zolang alternatieve vormen van sociaal contact beperkt blijven.

Referenties

- Scheerder, J., Vandermeerschen, H., Borgers, J., Thibaut, E., & Vos, S. (2013). Vlaanderen sport! Vier decennia sportbeleid en sportparticipatie. Gent: Academia Press.
- Scheerder, J., Willem, A., De Bosscher, V., Thibault, E., Ricour, M. (2020). Sporten in tijden van crisis. Profiel van de corona-sporter. Eindrapport Coronasportstudie 1.0: sport en beweggedrag, samenwerking KULeuven/UGent/VUB. 45p. Beschikbaar via <https://saso.research.vub.be/sporten-in-tijden-van-crisis-profiel-van-de-corona-sporter>
- Scheerder, J., Willem, A., Derom, I., De Bosscher, V. & Helsen, K., (2020). Sportevenementen in tijden van corona: Eindrapport Coronasportstudie 2.0: impact, attitudes en profielen, samenwerking KULeuven/UGent/VUB. 85 p. https://saso.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/Corona-sport2.0_Sportevenementen_1.pdf
- Vlaamse Sportfederatie (2020). Brief aan minister Weyts over compensatiemaatregelen voor de sportsector. Geraadpleegd 1 mei 2020 via <https://www.vlaamssportfederatie.be/nieuws/brief-aan-minister-mbt-compensatiemaatregelen>

Eindnoten

- 1 Zie bijvoorbeeld: <https://sporza.be/nl/2020/04/30/bewegen-als-medicijn-1-preventie-redt-veel-meer-levens-dan-intensieve-zorg-1588237404104/?deliveryName=DM28675>
- 2 De resultaten van de volledige studie zijn te vinden op: <https://saso.research.vub.be/sporten-in-tijden-van-crisis-profiel-van-de-corona-sporter>. Deze online vragenlijst werd rondgestuurd door Het Laatste Nieuws en via sociale media massaal gedeeld door verschillende sportorganisaties. In het onderzoek splitsen we de respondenten in twee groepen op: de sportactieven (N = 1.753) en de sportinactieven (N = 11.763). De sportinactieven zijn de respondenten die voor de coronamaatregelen minder dan één keer per week aan sport -of bewegingsactiviteiten deden. Personen die voor de coronamaatregelen minstens één keer per week aan sport- of bewegingsactiviteiten deden, worden beschouwd als sportactieven. Deze opsplitsing laat toe om gedragsverandering in tijden van coronalockdown na te gaan.
- 3 Om de impact van de coronacrisis op sport- en beweggedrag (en in het bijzonder sportevenementen) volgens de Vlaamse bevolking te onderzoeken, hebben onderzoekers van de VUB, KU Leuven en de UGent een tweede online vragenlijst afgenomen bij 2 869 volwassen Vlamingen. De resultaten van deze bevraging kun je raadplegen via: https://saso.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/Coronasport2.0_Sportevenementen_1.pdf

Nationaal geluk onder druk: Herstart de topsport!

Veerle de Bosscher, Sebastiaan de Cocq, Jens de Rycke,
Inge Derom en Margot Ricour

Woensdagavond 19 februari 2020. De Italiaanse Voetbalclub Atalanta Bergamo uit de regio Lombardije speelt haar eerste achtste finale van de Champions League in de clubhistorie tegen het Spaanse Valencia. Veertigduizend mensen uit Bergamo en omstreken komen supporteren in San Siro, het stadion in Milaan waar de wedstrijd georganiseerd wordt. Naast een unieke 4-1-overwinning nemen zij massaal het coronavirus mee terug naar Lombardije, aldus immunoloog Francesco Le Foche en de burgemeester van Bergamo Giorgio Gori. De stad Bergamo en de regio Lombardije ontpoppen zich al snel tot hét Europese epicentrum van de virusuitbraak. Bovendien liep 35 % van de medewerkers van de Spaanse ploeg Valencia het virus op. Het gegeven dat dergelijke grootschalige sportevenementen als voedingsbodem kunnen optreden voor virusuitbraken, voedde wereldwijd het publieke debat. Kort daarop werden overal ter wereld topsportevenementen, professionele en amateurcompetities afgelast of tot nader order uitgesteld. Het massaal afgelasten van topsport is een gepaste eerste reactie om virusuitbraken te voorkomen. Nu het coronavirus tot op zekere hoogte onder controle is en de economie weer opstart, pleiten wij voor het spoedig hervatten van topsport omwille van haar zeer belangrijke maatschappelijke functie.

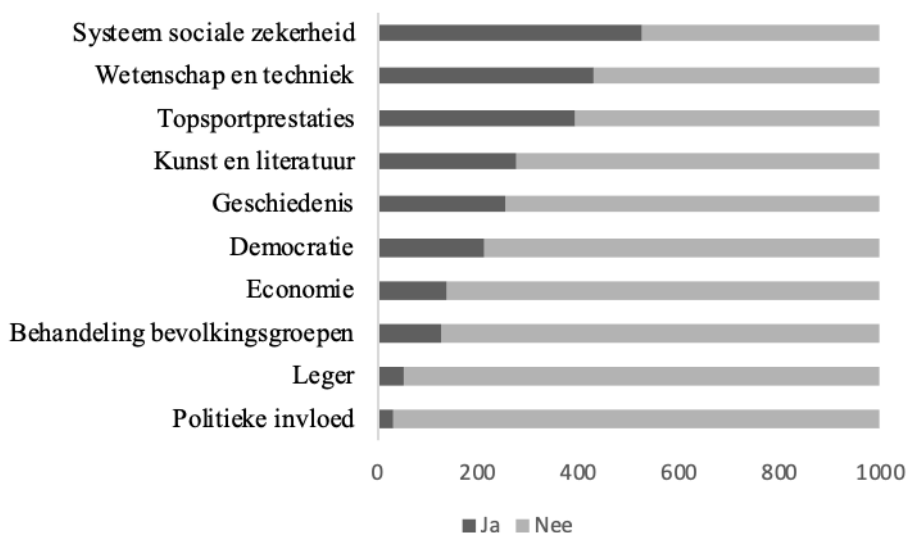
Topsport, trots en nationaal geluk

Naast het feit dat de topsport een belangrijke sociaal-economische sector is die veel mensen aan het werk houdt, heeft topsport ook een duidelijke sociaal-maatschappelijke functie. Topsport draagt namelijk bij aan gevoelens van samenhang en nationale trots. Ruim 70 % van de Belgen geeft dan ook aan trots te zijn op de Belgische Olympische sporters in een onderzoek uitgevoerd begin 2020 vlak voordat de coronacrisis uitbrak.¹ Meer dan 60 % geeft in deze vragenlijst zelfs aan dat goede prestaties van

Olympische topsporters hen gelukkig maken: topsport is dus één van de factoren die onze nationale trots en nationaal geluk bepalen. Plots zijn er geen wedstrijden meer van de Rode Duivels om trots op te zijn, kan Nafi Thiam zich op de atletiekpiste niet meer van haar beste kant laten zien en kan niet gehoopt worden op een Belg in het geel tijdens de Ronde van Frankrijk: ons nationaal geluk staat onder druk.

Hoe trots zijn Belgen op topsport?

Sommige lezers zullen misschien denken dat wij topsport een wel hele grote waarde toekennen in onze Belgische nationale trots en nationaal geluk. Onderzoek (fig. 1) laat zien dat Belgen vooral fier zijn op het systeem van sociale zekerheid en wetenschap en techniek, maar dat topsport (prestaties) een geduchte concurrent vormt voor het bepalen van nationale trots. Rode lantaarns in het bepalen van nationale trots zijn (internationale) politieke invloed, het leger, gelijke behandeling van bevolkingsgroepen, gevolgd door economie en democratie.



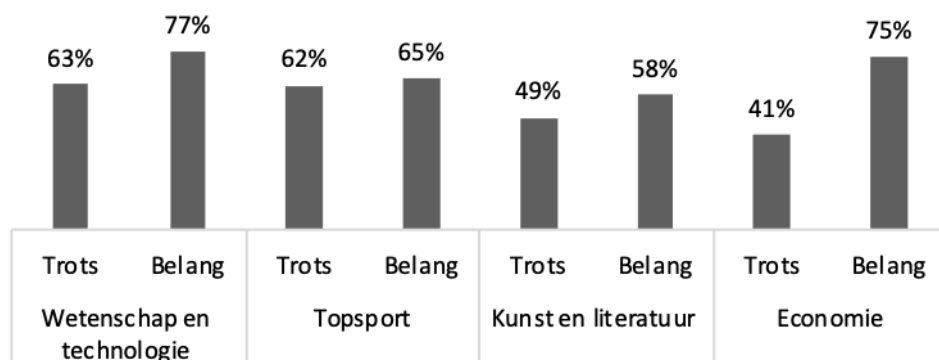
FIGUUR 1. Belgen over de vraag: 'Wat maakt jou het meest trots op België?' (N=1000)

* Respondenten konden drie opties aanvinken

Maar topsport is toch helemaal niet belangrijk?

Goed, dat de Belg minder trots is op het leger, economie of democratie wil niet zeggen dat deze factoren niet belangrijk zijn voor het dagelijks leven. De coronacrisis legt het

belang bloot van een performant draaiende economie: geen werk, geen inkomen. Inderdaad, Belgen zijn niet zozeer trots op de economie, maar erkennen wel het belang ervan.² Naast wetenschap en technologie wordt de economie als belangrijkste instituut gezien door Belgen. Maar ook hier behoudt topsport zijn podiumplek: topsport is niet alleen een maatschappelijk instituut dat trots maakt, maar er wordt ook belang aan gehecht door Belgen.

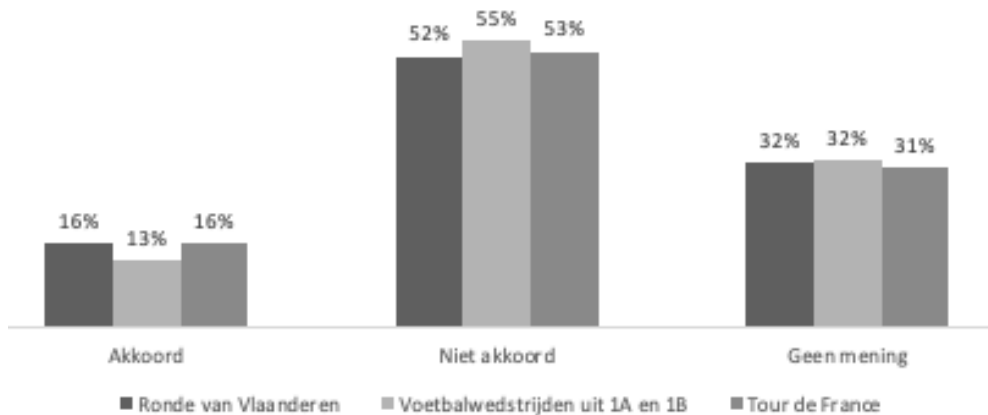


FIGUUR 2. Antwoorden Belgische bevolking op stellingen: 'Ik vind het belangrijk dat België succesvol is in' en 'Ik ben trots op België wat betreft' (N=1600)

Politiek spanningsveld: draagvlak voor topsport

Indien grootschalige topsportevenementen en competities hun economische, organisatorische, logistieke en medische uitdagingen creatief en veilig denken te kunnen adresseren, duikt echter een politiek gevoelig dilemma op. Staan politici en nationale overheden toe dat sportevenementen en competities plaatsvinden? Aangezien politici tewerkgesteld zijn bij de gratie van hun achterban, zal de perceptie van deze achterban een belangrijke rol spelen in algehele bestuurlijke besluitvorming. Zo waren het sluiten van de basisscholen en het dragen van mondkapjes in verschillende Europese landen eerder politiek gemotiveerde beslissingen om zorgen bij de burger weg te nemen. Het maatschappelijke draagvlak om topsportevenementen en sportcompetities te laten doorgaan zal naast medische overwegingen ook blijven doorwegen in toekomstige politieke besluitvorming. Voor het eerst sinds 1918 werd de Ronde van Vlaanderen in 2020 dan ook afgelast, door verlenging van beperkende maatregelen vanuit de federale overheid. Het organiseren van (nieuwe) sportevenementen kan dus een groot electoraal afbreukrisico vormen bij gebrek aan maatschappelijk draagvlak. Dat geldt voor België, maar ook internationaal, daar waar het Internationaal Olympisch Comité al voor de crisis moeite had met het vinden van Olympische gastlanden.

In Vlaanderen was het maatschappelijk draagvlak voor het door laten gaan van groot-schalige topsportevenementen en competities aan het begin van de crisis nochtans laag. Ruim de helft van de Vlamingen gaf in een representatieve steekproef afgenomen in april 2020 aan dat zowel de Tour de France, wedstrijden in de hoogste klasse van het Belgische profvoetbal als de Ronde van Vlaanderen in 2020 niet plaats moeten vinden.³ Zelfs, of juist niet, wanneer dit zonder toeschouwers gebeurt. Het afgelasten van deze evenementen is daarom ook maatschappelijk te verantwoorden geweest.



FIGUUR 3. *Mening van de Vlaamse bevolking n.a.v. COVID-19 op de stelling: 'De volgende evenementen moeten plaatsvinden in 2020, al dan niet zonder publiek.'*

Nationaal geluk onder druk: herstart de topsport!

Tijdens dit schrijven, midden juni 2020, lijkt het draagvlak voor afgelastingen van topsport om te slaan. Meer kritische geluiden komen bovendrijven om topsportevenementen en competities te hervatten nu het coronavirus tot op zekere hoogte beheersbaar is. Dit is weinig verrassend te noemen: (1) de wetenschap en techniek draaien overuren en (2) de economie wordt weer voorzichtig hervat en opgestart. De roep om topsport te hervatten, is dus een logisch gevolg van het feit dat (3) topsport het podium complementeert van maatschappelijk belangrijke instituties als het gaat om percepties van algemeen belang en nationale trots. Zo hervatte het professionele voetbal in de Duitse Bundesliga in mei 2020 en de Italiaanse Serie A begin juni. Hoewel het hervatten van competities ten dele ontstond uit economische noodzaak, was de Italiaanse topper Juventus-AC Milan meteen goed voor een kijkcijferrecord: de Italianen smachtten naar sport. Het hervatten van topsport is ook volgens klinisch psycholoog Jan Derksen een belangrijke factor in het herstel van nationaal geluk: het leven zonder topsport maakt velen chagrijnig. Topsport maakt trots, gelukkig én helpt alledaagse emoties te ventileren

en te reguleren. Als de afleiding die topsport biedt, wegvalt, is een belangrijke uitlaatklep weg voor diegenen die topsport volgen en waarvoor geldt dat topsport gelukkig maakt. Gevolg? Onder andere een vergrote kans op huiselijk geweld en maatschappelijke onrust, zo stelde Derksen in april 2020. De maatschappelijke onrust die begin juni 2020 is ontstaan rondom de wereldwijde antiracismedemonstraties lijkt in deze context dan ook mede het gevolg van de afwezigheid van alternatieven om emoties te ventileren en reguleren. Alleen daarom al zou de topsport hervat moeten worden: als 'ventiel' voor individuele en maatschappelijke onzekerheden, spanningen en emoties die ten tijde van deze crisis vanzelfsprekend oplopen.

Topsporters: pak uw verantwoordelijkheid voor u zelf, én als rolmodel

Het laten plaatsvinden van grootschalige topsportevenementen als de Olympische Spelen of voetbalcompetities zonder publiek lijkt op het eerste gezicht een haalbare kaart. Er moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat zelfs wanneer toeschouwers, coaches en al het begeleidende personeel van nationale atleten en teams geweerd worden, er nog steeds ongeveer 12 000 atleten naar de Olympische Zomerspelen afreizen. Evenementen en competities die doorgaan hebben dus hoe dan ook vele (ongewenste) reisbewegingen tot gevolg. Laat het net die reisbewegingen zijn geweest die als katalysator dienden in de globale verspreiding van het virus. Het massaal testen van topsporters om eventuele besmetting tijdig te identificeren wordt aangedragen als oplossing om enerzijds topsport te laten plaatsvinden en anderzijds verdere maatschappelijke verspreiding bij besmetting te kunnen voorkomen. Dat neemt echter niet weg dat, zolang er geen werkend vaccin beschikbaar is, ook topsporters risico lopen op besmetting wanneer zij afreizen of in groepen sporters bij elkaar komen. Dit risico is des te groter bij contactsporten. Topsportevenementen en competities laten doorgaan lijkt in deze context een uitdagende oefening. Het oplopen van het coronavirus kan namelijk ook het einde van een topsportcarrière betekenen. Topsporters kunnen terugvallen tot het fysieke niveau van een doorsneeleeftijdsgenoot, aldus Luc vanden Bossche, professor fysieke geneeskunde en clubdokter van voetbalclub AA Gent. IJzingwekkend zijn dan ook verslagen van topsporters die coronarichtlijnen onvoldoende in acht nemen. Het brengt niet alleen hun eigen topsportcarrière in gevaar, maar ook de broodnodige herstart van de hele topsportsector. Een herstart die van belang is in de context van zowel de maatschappelijke als economische waarde van topsport. Met klem doen wij dan ook een beroep op de maatschappelijke verantwoordelijkheid en rolmodelfunctie van alle topsporters. Voor henzelf, de sector én het algehele maatschappelijke belang. Topsporters hebben zelf een belangrijke sleutel in handen voor het heropstarten van de sector.

Blik op de toekomst: topsport als pleister op maatschappelijke wonde

Ervan uitgaande dat sporters en betrokkenen hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen, zullen op korte termijn topsportevenementen en competities weer voorzichtig kunnen opstarten en hervatten. Weliswaar zonder publiek of onder streng gereguleerde voorwaarden. Desondanks zal voor performante Belgische topsport, steeds schaarser wordende publieke middelen nodig blijven. En dat in een samenleving waarin staatsschulden oplopen en de werkloosheid stijgt. Bezuinigingen zullen dus ondanks het maatschappelijke belang van topsport onvermijdelijk zijn. Bezuinigen via het prioriteren van traditionele Belgische sportdisciplines kan mogelijk uitkomst bieden om beperkte publieke middelen effectief te blijven toewijzen aan topsport. Disciplines met internationale potentie die maatschappijbreed kunnen bijdragen aan gevoelens van samenhang, nationale trots en geluk ten tijde van, en kort na de crisis. Dit ter behoud van de belangrijke maatschappelijke functie die topsport heeft. Want topsport, dat als 'de belangrijkste bijzaak in het leven' wordt beschouwd, kan zich ontpoppen tot perfecte pleister op onze maatschappelijke COVID-19-wonde.⁴

Referenties

Cable News Network (28 maart 2020). *How Spain became a hotspot for coronavirus.*

Geraadpleegd via www.cnn.com

De Bosscher, V., De Rycke, J., De Coq, S. (2020). Topsport als middel. Nulmeting bij de Vlaamse bevolking naar de maatschappelijke impact van topsport. Lopend onderzoek in opdracht van Sport Vlaanderen.

Gazet van Antwerpen (20 maart 2020). *Coronavirus kan in slechtste geval einde carrière betekenen voor topsporters.* Geraadpleegd via www.gva.be

Algemeen Dagblad (20 mei 2020). Bekerwinst na vuurwerkkramp was hét moment.

Geraadpleegd via www.ad.nl

Algemeen Dagblad (11 april 2020). Leven zonder sport maakt ons chagrijnig.

Geraadpleegd via www.ad.nl

Eindnoten

- 1 Deze studie is tot stand gekomen in samenwerking met Sport Vlaanderen om de maatschappelijke impact van de Olympische Spelen gedurende het Olympische jaar te monitoren. Middels vier grootschalige vragenlijsten en maandelijkse 'omnibussen' zouden maatschappelijke ontwikkelingen in kaart worden gebracht. De data waar hier gerefereerd naar wordt betreft de 0-meting die eind januari werd afgenomen.
- 2 Om de maatschappelijke rol van topsport te identificeren werd in 2017 een bevolkingsbevraging uitgevoerd in het kader van een doctoraatsonderzoek naar de maatschappelijke waarde van topsport.
- 3 Om de impact van de coronacrisis op het sport- en beweeggedrag van de Vlaamse bevolking te onderzoeken, hebben onderzoekers van de VUB, KU Leuven en de Universiteit Gent een online vragenlijst afgenomen bij meer dan 13 500 respondenten tussen 30 maart en 5 april. De resultaten van deze bevraging kan je raadplegen via: https://saso.research.vub.be/sites/default/files/atoms/files/Coronasporter_onderzoek.pdf
- 4 Vandaag kijkt Boschker in het AD terug op zijn loopbaan waar voor hem één moment eruit schiet. Dat was het winnen van de bekerfinale in 2001. 'Een zeer belangrijke prijs voor mij en de club, maar ook voor de stad Enschede. Ruim een jaar na de vuurwerkramp, waarbij 23 doden vielen, konden we de stad weer iets moois geven, iets tastbaars.'

Anoniem maar toch gevaarlijk: Hang naar surveillance roept vragen over privacy op

Rosamunde van Brakel en Paul De Hert

Hang naar surveillance

Alsmar meer worden surveillancetechnologieën gezien als dé oplossing om het coronavirus in te dijken. Zo ook in België, waar internet- en telefoondata en cameratoezicht gebruikt worden om mensen te volgen, waardoor de politie meer mogelijkheden heeft om social distancing te controleren.¹ Of waar zoals in andere landen de mogelijkheden van een contacttracersapp worden geëxploreerd en een databank met *contact tracing data* wordt opgericht.² Als we niet opletten, wordt de coronacrisis een keerpunt in de geschiedenis van de surveillance, waarschuwde Yuval Harari in de *Financial Times*.³ In een ophefmakend essay schreef deze beroemde historicus dat de crisis wijst op 'een spectaculaire overgang van uiterlijke naar onderhuidse surveillance. Tot nog toe wilde de regering weten waar je op klikte als je iets aanraakte op het scherm van je smartphone. In coronatijden verandert de focus: nu wil de regering de temperatuur van je vinger weten, en je bloeddruk.' Een coalitie van mensenrechtenorganisaties waarschuwt bovendien voor de impact op mensenrechten van de toegenomen surveillance in de strijd tegen corona, niet alleen in autoritaire surveillancestaten zoals China, maar ook bij ons. In het bijzonder vrezen deze organisaties dat uitzonderingsmaatregelen blijvers worden. Maatregelen waarover samenlevingen als de onze zich normaal lang bezinnen, worden nu genomen zonder veel boe of bah. Iets vergelijkbaars gebeurde na de aanslagen op de Twin Towers in New York in 2001 en de terroristische aanslagen in Europa in 2016, waarbij een noodtoestand uitgeroepen werd met als gevolg nieuwe wetgeving die uitgebreide surveillance door politie en intelligentediensten mogelijk maakte. Die boodschap werd in *De Morgen* van 3 april 2020 door Bart Cammaerts gebracht met verwijzing naar de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben, die ervoor waarschuwt dat crisissen zoals de huidige en die van het religieus terrorisme, worden aangegrepen om politiestaatmaatregelen

te normaliseren. Interessant is Cammaerts' observatie dat er niet alleen sprake is van *top-down*-processen (de overheid die de crisis aangrijpt voor het voeren van een beleid), maar ook van *bottom-up*-processen (u en ik die uit schrik voor risico's druk uitoefenen om een zeker beleid te voeren).⁴

Doen we het zo slecht in België?

Wil dat nu zeggen dat onze democratische samenleving in België door een wisselwerking van bovenaf en onderaf evolueert naar een autoritair model dat steunt op surveillancemaatregelen (tracers, verplaatsingsbeperkingen, tracers die gezondheidsprofielen opstellen en verwerken in tracersdatabase, toegenomen gebruik van slim camera-toezicht, mogelijke app ...) die recht uit China lijken te komen? Niet noodzakelijk, er is momenteel een levendig publiek debat over coronamaatregelen, privacy en vrijheden. Surveyonderzoek toont aan dat maar de helft van de respondenten een mogelijke app zou steunen en dat ze het enkel steunen als er de nodige waarborgen worden genomen. Onze *civil society* is bijgevolg niet blind signalen aan het sturen voor meer repressie. Ook de expertengemeenschap, die nu veel platform krijgt, is gelukkig waakzaam. Wetenschappers schrijven de ene na de andere open brief in kranten over de gevaren van corona-apps en beslissingen tot het in gebruik nemen van een contacttracersdatabase.⁵ Ten slotte krijgt het debat ook een weerklink in de politiek met goede discussies over te nemen maatregelen en recent ook een resolutievoorstel in de Kamer van Jessika Soors (Groen) en anderen, dat de invoering van een app wil koppelen aan strikte privacyregels en gebruik op vrijwillige basis. Philippe De Backer (Open Vld), minister met vele taken (zie verder) maar ook belast met de *taskforce testing* in de strijd tegen het nieuwe coronavirus, schuwt de overhaaste beslissingen en stelde in een interview met Radio 1 dat 'tijdelijke maatregelen de onhebbelijke gewoonte hebben nadien toch aan te houden. We moeten oppassen met wat we toelaten.' Als politicus met een Europese achtergrond speelt ook de wetenschap de kaart dat er strenge Europese regels bestaan rond telecommunicatiegegevens die niet zomaar elke app mogelijk maken. De Backer kent die Europese regels. Hij is immers niet alleen minister van de Noordzee, minister van fraudebestrijding en van nog veel meer, maar ook minister van privacy. Opnieuw een verschil met autoritaire Aziatische landen, waar het idee van een aparte minister voor privacy een absurditeit moet lijken, terwijl het bij ons terecht zinvol geacht wordt om mensenrechtelijke discussies ook al in de schoot van de regering te organiseren en niet alleen over te laten aan het parlement. Die discussie is belangrijk.

In een interessante blog heeft Matthias Dobbelaere-Welvaert brandhout gemaakt van het te eenvoudige prentje dat in ons land privacy zo belangrijk wordt geacht dat het politici van mening kan doen veranderen.⁶ Uiteindelijk werd het idee van een app door de federale taskforce gedropt omdat gezondheid (toch de uiteindelijke doelstelling van de app) geen federale bevoegdheid is, maar een gemeenschapsbevoegdheid. Deze gemeenschappen willen bovendien liever inzetten in traditionele menselijke contact tracing. Het

idee van een app is dus niet van de baan, maar liep vast op het federale karakter van onze staatsstructuur. Bij die kritiek van Dobbelaere-Welvaert plaatsen we evenwel graag een dubbele kanttekening. Ten eerste is privacy wèl een argument in het debat geweest zoals we hierboven hebben uiteengezet. Ten tweede is federalisme in het Westen historisch uitgedacht als een fijn blokkeringsinstrument tegen een te grote machtsconcentratie. Precies daarom komt het federalisme ook niet voor in autoritaire regio's. Illustratief is China, die Grondwetunitarisme de enige mogelijke staatsvorm noemt ('China is een unitaire staat') en het federalisme als een soort Westerse zwakte ziet, want macht is alleen maar goed als die geconcentreerd wordt.

Ondertussen is de voornoemde taskforce gestopt en is er een interfederale werkgroep onder leiding van Professor Cryptografie van de KU Leuven Bart Preneel in het leven geroepen. Die werkt momenteel rond een app op basis van het privacyvriendelijke, veilige en transparante Decentralized Privacy-Preserving Proximity Tracing (DP-3T) protocol dat ontwikkeld is door een consortium van ingenieurs, computerwetenschappers en juristen.⁷ Volgens minister De Backer is iedereen 'van goeie wil, maar om een samenwerkingsakkoord te sluiten, hebben we in België normaal gezien twee jaar nodig, nu gaan we dat in twee weken proberen'.⁸ Het is afwachten wat er verder gebeurt.

Het gebrek aan transparantie en wetenschappelijke representativiteit

We doen het dus beter, of toch niet? In een column voor *De Standaard*⁹ vergelijkt Ive Marx het Belgische beleid met dat van de uiteenvallende Sovjet-Unie rond de Tsjernobyl-ramp. Geen informatie op overheidswebsites, onbeantwoorde e-mails, afscherming van het eerste rapport van de GEES (de groep van tien experts die de Nationale Veiligheidsraad adviseren), nauwelijks toegang tot de documenten en adviezen van de Economic Risk Management Group en geen toegang tot de documenten, cijfers en nota's van de uiteenlopende ministeries en hun taskforces en ethische comités.

Marx is messcherp en ziet een niet tegen te houden ineenstorting van een vermolmd regime dat niets geleerd heeft van de foute Russische aanpak van Tsjernobyl: 'Meer dan dertig jaar later zitten we in België in een situatie waar mensen die met volmachten regeren beslissingen nemen. Die beslissingen gaan in tegen adviezen van experts die we niet mogen lezen. Die adviezen stoelen op analyses die we niet mogen kennen. Het coronavirus heeft onze democratie aangetast, mogelijk nog harder dan de volksgezondheid.' In zijn opiniestuk lezen we tevens een kritiek op de experten die in ons land de rol van communicatie tijdelijk overgenomen schijnen te hebben van de politici. Met die kritiek kunnen we deels instemmen. Het gebrek aan representativiteit onder de gekozen wetenschappers in de GEES was evident: geen sociale wetenschappers, geen juristen. De Vlaamse regering corrigeert dit nu enigszins door naast een economisch relancecomité ook een comité van experts op te richten dat maatschappelijke kwesties als psychisch welzijn, armoedebestrijding en mobiliteit tijdens en na de coronacrisis zal behandelen.¹⁰

De misleidende retoriek achter privacygeruststellingen

Het voorgaande punt, met name dat beleidskeuzen moeten steunen op een ruim debat dat representatief is voor de samenleving en breed wetenschappelijk onderzoek en bijdrage van alle wetenschappers, kan ook gemaakt worden aan de hand van het privacydossier. En in het bijzonder: de vraag of al die surveillancemaatregelen nu werkelijk nodig zijn in de strijd tegen corona. Het blijft onduidelijk of surveillancetechnologie en in het bijzonder de apps wel degelijk effectief zijn. Het hoerageroep van de ICT-sector en het geloof in technologie worden immers gerelativeerd door onderzoek uit het buitenland. In Singapore, waar ze al een tijd een app gebruikten, leek dit niet het gewenste effect te hebben en zetten ze nu weer meer in op social distancing en de ontwikkeling van invasieve slimme *wearables*.¹¹ Wetenschappelijk bewijs toont aan dat gebruik van Big Data-toepassingen tijdens de ebola-epidemie in West-Afrika in 2014 tot 2016 voor het indijken en opsporen van de ziekte grote beperkingen hebben, vooral door het gebrek aan expertise van de technologieontwikkelaars van sociale praktijken.¹²

Zelfs het gevoerde privacydebat moet het voorwerp kunnen uitmaken van wetenschappelijke taxatie: wordt het goed gevoerd? Komen alle argumenten aan bod? Zijn er schijn Discussies en anders onder het gras? Wie stuurt de discussie en hoe? De experts verwijzen opvallend vaak *niet* naar mensenrechten, privacy of sociale gevolgen voor de maatschappij, maar hanteren zinnetje zoals 'de verenigbaarheid van de apps met de wetgeving op gegevens- of databescherming'. Wij zijn bezorgd over dat soort zinnetje: een te enge focus op databescherming gaat op die manier voorbij aan bredere maatschappelijke reflecties en bezorgdheden. De Europese regels over databescherming gaan enkel over de bescherming en de omgang met persoonsgegevens. Die wetgeving is belangrijk omdat in onze digitale samenleving veel privacyproblemen te maken hebben met persoonsgegevens, maar die wetgeving is nu ook weer niet zo belangrijk dat alle privacy- en mensenrechtelijke problemen ermee kunnen opgelost worden. Toch gaat het debat soms die kant uit. Wij worden doofstom gemaakt met de boodschap van al die technologie en telecombedrijven, en voorstanders van surveillance dat er geen probleem is met onze rechten en vrijheden als er maar ge-appt of gewerkt wordt met geaggregeerde geanonimiseerde gegevens. Anders gezegd, vanaf het ogenblik dat data genoeg geanonimiseerd en geaggregeerd zijn, kunnen we rustig slapen. Was het maar zo.

Juridisch-technisch gesproken klopt het expertenverhaaltje wel een beetje. Technische toepassingen die werken zonder gegevens over personen, maar alleen met geanonimiseerde gegevens, vallen inderdaad niet onder de Europese databeschermingswetgeving die alleen persoonlijke data beschermt. Apps die werken met anonimiseringsstechnieken zijn mensenrechtelijk beter dan apps die werken met persoonsgegevens. Maar dat betekent geenszins dat de discussie stopt. Wetenschappers wijzen bijvoorbeeld op de groeiende mogelijkheden om te de- of re-identificeren, dat wil zeggen om van

geanonimiseerde gegevens terug persoonsgegevens te maken door de vooruitschrijdende Big Data-technieken.

Het echte probleem zit bovendien dieper. Het is niet omdat een technologie geen persoonlijke data verwerkt dat er geen maatschappelijke gevolgen zijn en dat we niet op weg zijn naar normalisatie van nieuwe machtsrelaties en een surveillancemaatschappij. In een knap krantenartikel in de *De Tijd* belicht journalist Pieter Haeck het groeiende gebruik door overheden en andere klanten van 'geanonimiseerde datarapporten' verkocht door Proximus en andere telecommatachappijen. Die rapporten geven antwoord op de vraag hoeveel mensen zich bevinden in een gebied en hoe verspreid ze zijn: 'We tellen eerst hoeveel Proximus-klanten verbonden zijn met een mobiele cel (deel van een antenne, red.)', legt Frédéric Lhostte, het hoofd van de dienst Analytics uit. 'We extrapoleren die cijfers dan naar alle smartphonebezitters. Onze algoritmes kunnen ook passanten scheiden van residenten. Ligt er een snelweg in het gebied? Dan kan je iedereen die maar tien seconden connecteert, schrappen.'¹³ Uit datzelfde krantenartikel leren we dat er wat geheimzinnigheid is over de aard van de klanten en het gebruik van de rapporten wegens het 'omstreden' karakter van dit gebruik van gecapteerde gsm-signalen. Dat bewijst ook het coronagebruik door steden van deze quasi real-time rapporten. Met twee minuten vertraging kan de politie uitgestuurd worden en staat de anonieme (?) gsm-gebruiker oog in oog met de wetshandhaver.

Kennis gebaseerd op anonieme gegevens is dus niet neutraal en kan leiden tot machtsvergroting door de creatie van nieuwe kennis (al dan niet correct) waarop beleid wordt gebaseerd. De Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid wees reeds op Big Data-toepassingen in het kader van veiligheid met stigmatiserende uitkomsten voor bepaalde groepen en meer sociale ongelijkheid.¹⁴ Voor dit soort gevolgen van surveillancetechnologie is nauwelijks aandacht van de overheid. Ook wordt *old-fashioned* privacy zoals het is opgenomen in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens nu vaak over het hoofd gezien, wanneer er gezegd wordt dat een surveillancetechnologie voldoet aan de gegevensbeschermingswetgeving. De rol van telecombedrijven die de overheid spontaan anonieme gegevens gaan aanbieden, is bovendien helemaal niet neutraal. Wellicht willen ook zij het vaderland beschermen, maar wellicht willen ze ook iets terug van de overheid (met name meer wetgevende Europese soepelheid). Een brug te ver. Burgers die bij Orange *or the likes* een gsm aanschaffen, verwachten geen verder gebruik van hun gegevens. Weten hoeveel mensen er op een zomerdag aan de kust zitten of hoeveel mensen de auto hebben genomen om coronavrij in een bos te wandelen, zijn geen onschuldige dingen, dat voelt iedereen aan ondanks taalspelletjes rond 'respect voor de privacy'. Zoals aan het begin van dit essay aangehaald, kunnen de genomen surveillancemaatregelen even wereldveranderend zijn als het coronavirus zelf en zijn ze niet noodzakelijk tijdelijk. Eenmaal op hun plaats zijn ze moeilijk ongedaan te maken. Zoals Foucault al schreef in 1975: 'La surveillance est permanente dans ses effets, même si discontinue dans son action.'¹⁵

Eindnoten

- 1 Haeck, P. (12 mei 2020). Gsm-signalen en camera's moeten shoppersmassa temmen. *De Tijd*. <https://www.tijd.be/tech-media/technologie/gsm-signalen-en-camera-s-moeten-shoppersmassa-temmen/10226664.html>; Haeck, P. (10 juni 2020). Kust gaat toeristen massaal volgen. *De Tijd*. <https://www.tijd.be/tech-media/technologie/kust-gaat-toeristen-massaal-volgen/10232097.html>
- 2 Knack, (2 mei 2020). Akkoord over opslag gegevens contact tracing. *Knack*. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/akkoord-over-opslag-gegevens-contact-tracing/article-news-1594917.html>
- 3 Harari, Y.N. (20 maart 2020). The world after Coronavirus. *The Financial Times*. <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>
- 4 Cammaerts, B. (3 april 2020). Is een totalitaire politiestaat wel de juiste oplossing om deze gezondheids crisis te bezweren? *De Morgen*. <https://www.demorgen.be/meningen/is-een-totalitaire-politiestaat-wel-de-juiste-oplossing-om-deze-gezondheids-crisis-te-bezweren-b26e2785/>
- 5 Zie bijvoorbeeld Vandamme et al. (2020). Het gebruik van contact tracing apps bij een pandemie: enkele kritische beschouwingen. https://rega.kuleuven.be/if/tracing-tools-for-pandemics_NL; 100 Belgische academici waarschuwen regering: voer dringend een publiek debat over de corona-app. <https://hiw.kuleuven.be/wgpt/coronanl>
- 6 Dobbelaere, M. (2020). Hoe zit het nu met de apps? Dat er nu nog geen Corona-app is, heeft weinig of niets te maken met privacy. <https://ministryofprivacy.eu/2020/04/26/nog-geen-corona-applicatie-weinig-te-maken-met-privacy>
- 7 Haeck, P., Rousseau, S. (2020). België mikt tegen begin juli op corona-app. *De Tijd*. <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/vlaanderen/belgie-mikt-tegen-begin-juli-op-corona-app/10229134.html>. Voor meer informatie over het DP-3T protocol zie hier: <https://github.com/DP-3T/documents>
- 8 Andries, S. (2020). Waarom laat onze tweede verdedigingslinie zo lang op zich wachten? *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200609_04986586
- 9 Marx, I. (5 mei 2020) Wat valt er te verbergen? *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200504_04944962
- 10 Poppelmonde, J. (17 mei 2020) Tweede relancecomité moet 'schade aan maatschappelijk weefsel' vermijden en herstellen. *De Standaard*. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200517_04962828
- 11 Yu, E. (24 mei 2020). Singapore looking at wearable devices to support COVID-19 contact tracing, *ZDNet*. <https://www.zdnet.com/article/singapore-looking-at-wearable-devices-to-support-covid-19-contact-tracing>
- 12 Erikson, S.L. (2018). Cell Phones ≠ Self and Other Problems with Big Data Detection and Containment during Epidemics. *Medical Anthropology Quarterly*, 32(3): 315–339.
- 13 Haeck, P. (12 mei 2020). Gsm-signalen en camera's moeten shoppersmassa temmen. *De Tijd*. <https://www.tijd.be/tech-media/technologie/gsm-signalen-en-camera-s-moeten-shoppersmassa-temmen/10226664.html>
- 14 WRR (2006). *Big Data in een Vrije en veilige Samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Pres.
- 15 Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir*, Parijs: Gallimard.

Leven na corona: Terug naar hoe het was of toch niet? Zeven pistes tot blijvende verandering

Jean-Claude Burgelman en Luk Van Langenhove

Het is redelijk 'bon ton' om te beweren dat ons leven na corona anders zal zijn dan ervoor. Het is wellicht ook redelijk correct om daar van uit te gaan. De vraag is alleen, hoeveel anders dit anders wel gaat zijn. Of nog: Zal onze toekomst na corona toch niet in grote mate een voortzetting zijn van wat er vroeger al was? Waarbij de eerste helft van 2020 slechts een korte onderbreking wordt van de bestaande trends zoals we die tot nog toe kenden? Structuren en gedachten zijn nu eenmaal moeilijk te veranderen.

Maar toch, staan we hier niet eerder op een *tipping point*? Volgens sommigen is het brede maatschappelijke effect van corona zowaar vergelijkbaar met een wereldoorlog, maar dan één zonder wapens en zonder massaal dodelijk geweld en totale maatschappelijke destructie.

Corona lijkt inderdaad de 'wereldoorlog' te zijn van de generatie die na 1945 geboren werd. Nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid werd de wereld – zonder geweld – door onafhankelijke natiestaten omzeggens stilgelegd. Nooit werd de economie opgedragen zichzelf drastisch te downscalen zonder dat daar een economische reden toe was. En nooit werd de maatschappij en de burger verplicht zich te gedragen alsof op elk moment de V2-bommen kunnen aanvliegen ...

Wereldoorlogen herschrijven inderdaad door hun enorme en diepgaande impact, maar ook door hun 'louterend' effect, de gang van de geschiedenis. Beide wereldoorlogen die we tot nu toe kenden, zijn disrupties geweest met de periode die eraan vooraf ging. Wat Wereldoorlog I betreft, wordt die disruptie niet als beter geëvalueerd aangezien er een periode van economische en politieke instabiliteit en ellende op volgde. Wat Wereldoorlog II betreft wordt aanvaard dat de periode erna een andere en grotendeels ook

betere wereld voortbracht. Om maar twee uitermate positieve en disruptieve gevolgen van Wereldoorlog II¹ te citeren:

- het multilateralisme van de VN wordt de modus operandi voor internationale relaties;
- de start van de Europese integratie vrijdelt een nieuwe oorlog op het continent.

De vraag is nu of de analogie met een post-wereldoorlogdynamiek ook voor de 'corona-oorlog' geldt.

Ons inziens zullen historici over een aantal jaar de periode die in 2020 begon, aanduiden als een scharnierperiode in de ontwikkeling van de mensheid. Een scharnier die bovendien veroorzaakt werd door een factor buiten de mens om, namelijk door een virus. Diezelfde historici zullen het er ook over eens zijn dat net zoals er een periode voor en na Hiroshima, of voor en na het internet is, er ook een voor en na corona is. Zij zullen aanvoeren dat de globale wereldorde hertekend werd, dat de geopolitiek anders gedefinieerd werd en dat de sociale verhoudingen voorgoed veranderden. Ook de manier van wetenschap beoefenen zal nooit meer zijn zoals het voor corona was. Zelfs niet voor historici.² Niet zonder verbazing zullen de historici zich afvragen hoe het mogelijk was dat een minuscuul organisme – het virus, dat niet eens een eigen stofwisseling heeft – een totale systemische reset van de wereld teweeg kon brengen, zonder dat er miljoenen doden aan te pas kwamen, maar wel met triljoenen aan investeringen om het economisch verlies terug ongedaan te maken.

Althans, zo zou het allemaal kunnen zijn, indien intellectuelen en beleidsmakers deze crisis aangrijpen om een aantal systemische fouten van *the world as we know it* sinds Wereldoorlog II eruit te halen.

Waarom is de impact van een virus zo systemisch? En zal dat zo blijven?

Veel virussen die het COVID-19-virus voorafgingen – en even dodelijk waren – vormden nooit een probleem dat vergelijkbaar is met wat de wereld nu meemaakt.³ Dat heeft weinig met het virus zelf te maken, maar alles met de manier waarop onze wereld georganiseerd is en hoe de mensheid is gaan leven: globaal en mobiel, zowel voor mensen als voor dingen. Daardoor evolueerde de mensheid van lokale, nationale en vrij onafhankelijke gemeenschappen (dorpen, steden en later soevereine staten) naar mondiale, internationale en onderling verbonden contexten van actie. Sinds de jaren '50 is die trend in een stroomversnelling gekomen. Mobiliteit is nu voor velen een deugd en een vreugd. Welke student gaat niet graag op Erasmus, op stage in Afrika of Azië en welke academicus weigert een leuk congres in de US (zeker tijdens de lente of late zomermaanden ...)? Daarnaast worden goederen over de hele wereld getransporteerd en is het bon ton om

in Buenos Aires Italiaanse wijn te drinken en Zuid-Afrikaanse vonkelwijn in Helsinki. De achilleshiel van die extreme mobiliteit is nu met COVID-19 blootgelegd.

In de oude orde van nationale en onafhankelijke ruimten waren pandemieën minder een probleem, vanwege de beperkingen qua verspreiding, en was het niet inherent aan het systeem. In de huidige orde zijn pandemieën continu mogelijk en moeilijk in te dijken zonder wereldwijde actie. In dat opzicht is het patroon van een biologische pandemie vergelijkbaar met die andere bedreigingen die we sinds WOII hebben zien ontstaan: crisissen op de financiële markten, klimaatverandering en nucleaire oorlog of ongelukken zijn daarbij de belangrijkste omdat lokale gebeurtenissen – een bosbrand, een tsunami of een falende markt – wereldwijde consequenties kunnen hebben die niet lokaal kunnen opgelost worden.

Vandaag zijn de urgenties met betrekking tot corona duidelijk. Enerzijds moet het virus worden ingeperkt en moet er een vaccin worden ontwikkeld. Anderzijds moet iets gedaan worden aan de gevolgen van de remedies die ingezet zijn om het virus in te dammen. De lockdowns, het beperken van handel, reizen en het gebruik van de openbare ruimte hebben ongeziene ingrijpende economische en sociale gevolgen. Op korte termijn zijn adequaat beleid en strategisch denken nodig om de economieën weer op de rails te krijgen en het sociale leven te herstellen. Maar naast deze urgenties zijn er ook dieperliggende vragen die onze aandacht nodig hebben. Wat is de toekomst van een globaal verstregelde economie met wereldwijde productieketens? Van een massatoerisme dat mensen het gevoel geeft dat de wereld een dorp is? Van een handel waarbij goederen over de hele wereld verscheept worden? Die vragen werden al gesteld vanuit een duurzaam ontwikkelingsperspectief. Nu verdienen ze ook aandacht om andere redenen: voorkomen dat we niet weer de hele wereld on hold moeten zetten als een nieuwe pandemie ons treft.

Hoe anders zal/kan de wereld er na corona uitzien?

We hebben geen glazen bol, maar de fameuze futurologenspreuk indachtig – de beste manier om de toekomst te voorspellen, is ze te maken – lijken er een aantal trends en acties op gang gebracht die kunnen leiden tot systemische veranderingen. We sommen er zeven op die volgens ons mogelijk en gewenst zijn en die samen tot een vernieuwde en betere wereldordering kunnen leiden.

Er zal allicht meer veranderen, maar deze zeven 'macroveranderingen lijken ons de meest evidente en vooral de meest waarschijnlijke omdat ze veranderingen zijn van wat nu systemisch verkeerd gaat en door de coronacrisis naar boven kwam.

1 De regionalisering van de wereld

Ondanks de globalisering leven we nog altijd in een wereld van staten. Het zijn nog altijd staten die als soevereine actoren een macht hebben die internationale instellingen niet hebben. Bovendien zijn we eraan gewend om de wereld te beschouwen als een verzameling staten waarbij China met Luxemburg of Argentinië met België vergeleken wordt. Dat heeft zo zijn beperkingen, want ondanks de formele gelijkenis tussen al die landen zijn er reusachtige verschillen. Het BNP van de wereldstad Sao Paulo in Brazilië is groter dan dat van het buurland Uruguay. Het gaat dan ook niet op om beide landen statistisch met elkaar te vergelijken.

De coronacrisis heeft duidelijk gewezen op de beperkingen van het denken en handelen in termen van staten. Ten eerste hebben epidemiologische studies individuele landen genomen als 'containers' voor het verzamelen van gegevens en gegevensanalyse. De nationale instelling biedt ook het kader voor de beschikbaarheid van medische voorzieningen, met name de totale hoeveelheid beschikbare intensive care bedden voor gebruik voor COVID-19-patiënten. Dus, zowel de meting van de pandemie en de capaciteit van de medische infrastructuur zijn georganiseerd binnen de grenzen van individuele staten. En de wetenschappelijke expertise, zelfs in het geval van vergelijkend onderzoek, wordt georganiseerd door het nemen van de staat als meeteenheid. Het verloop van het virus, en de aanpak ervan, toonde echter scherp aan dat die 'grenzen' niet klopten.

Het alternatief is geen staten maar regio's als uitgangspunt te nemen.⁴ Regio's zijn geografische entiteiten met een zekere bestuursstructuur die op subnationaal niveau bestaan (bijvoorbeeld de Duitse deelstaten of grote stedelijke gebieden zoals de Randstad), op supranationaal niveau (bijvoorbeeld de Benelux of de EU) of zelfs grensoverschrijdend (zie de Euregio). In tegenstelling tot staten passen regio's niet mooi naast elkaar als stukjes van een jigsawpuzzel, maar kunnen ze overlappen. Regio's kunnen als staten scherpe grenzen hebben (bijvoorbeeld als Vlaanderen), maar ze kunnen ook *fuzzy borders* hebben (zoals bijvoorbeeld het geval is met de Euregio). Wanneer het regionale formaat wordt toegepast op de COVID-19-pandemie, is het opvallend om te zien hoe bepaalde regio's in Europese landen slechts in zeer beperkte mate besmet zijn met COVID-19. Zelfs in landen met de hoogste COVID-19-sterftcijfers zoals Italië, Spanje, België of Nederland. De meeteenheden mogen dus geen staten zijn, maar regio's. En de vergelijking van sterftes moet niet worden gedaan tussen staten, maar tussen vergelijkbare regio's. Kortom, het nationale COVID-19-opsluitingsbeleid op basis van zuiver nationale virologie en epidemiologisch wetenschappelijk advies lijkt een belangrijke geografische dimensie te missen. Het alternatief is een Europees beleid dat de 27 lidstaten beschouwt als één supranationale regio te combineren met een subnationale en grensoverschrijdende subnationale aanpak. Dat zou een inperkingsbeleid mogelijk maken dat is gericht op de plaats waar het moet zijn met een solidariteitsbeleid dat de hele EU omvat.

De eerste mogelijke trend is dus dat de wereld verder regionaliseert, zowel naar beneden als naar boven toe. Europa kan hier de change-agent zijn door een echte supranationale entiteit te worden die niet alleen staten maar ook subnationale en grensoverschrijdende regio's groepeerd. Zo'n regionaal Europa kan er echter alleen maar komen als men overtuigend kan aantonen dat zo'n systeem van bestuur beter werkt dan wat we nu hebben. En als de staten akkoord gaan om hun soevereiniteit af te bouwen. Bij dat laatste knelt het schoentje.

2 Een mondiale wetenschapsraad voor globale uitdagingen

Wat de wetenschap betreft, die doet haar imago van internationaal georganiseerd te zijn alle eer aan.⁵ Maar de coronacrisis illustreerde ook dat goede wetenschap op zich niet volstaat. Reeds vroeg in het ontwikkelingspatroon van het coronavirus wist de wetenschap wat er gaande was en werd er gewaarschuwd. Om diverse redenen hebben te veel beleidsvoerders daar te laat op gereageerd, in sommige gevallen het probleem zelfs blootweg ontkend of gebanaliseerd. Vergelijkbaar met de klimaatproblematiek: de bewijzen zijn er, maar het duurde decennia voor het merendeel van de beleidsvoerders die bewijzen ernstig nam. En dan nog.

Hoe kunnen we bij de volgende pandemie vermijden dat de wereld terug stilgelegd moet worden om die dan aan te kunnen?

Een communicatieprobleem is dit niet. In ons werkgebied hebben wij duizenden rapporten, tientallen expertgroepen en honderden vulgarisatoren in en rond de Europese Commissie en de Verenigde Naties zien bewegen om te weten dat er meer dan genoeg communicatie is.

Meer communicatie is niet nodig, iets dwingenders is aan de orde. Er moet een 'red flag-mechanisme' worden uitgebouwd. Op basis van de grootst mogelijke bewijsvoering dat een bepaald probleem een kritische onderwaarde heeft bereikt, moeten beleidsvoerders worden verplicht om onmiddellijke actie te ondernemen. Net zoals we ooit afspraken dat van zodra een bepaalde korf goederen en diensten een bepaalde prijs overstijgen, de lonen automatisch geïndexeerd worden, kunnen we afspreken dat wanneer in de indicatoren voor duurzame ontwikkeling – de zogenaamde Sustainable Development Goals (SDG)⁶ – bepaalde indicatoren op rood gaan staan, correctieve acties moeten ondernomen worden.

Zulke red flag-mechanismen worden het best daar ingeplant waar de meeste bevoegdheid is: voor alles wat gezondheid is: WHO; klimaat: IPCC ... en allicht dat een wereldraad voor wetenschappelijk advies, naar analogie met wat hier en daar op lokaal niveau bestaat, geen overbodige luxe is.

3 De noodzaak van een post-corona-Marshallplan gekoppeld aan de green deal

Toen na de Tweede Wereldoorlog in 1947 bleek dat Europa niet op eigen krachten uit het economisch dal zou klimmen en dat de sociale onrust door de sovjets aangegrepen werd om hun invloedssfeer uit te breiden, zagen de Amerikaanse leiders in dat er actie moest genomen worden. Het resultaat was het Marshallplan: een massale injectie van dollars in de Europese economie gekoppeld aan één voorwaarde: samenwerking. Een dergelijk Keynesiaans recept was eerder ook al toegepast bij de *new deal* van Roosevelt. In beide gevallen met succes. Recent zijn stemmen opgegaan om een corona-Marshallplan te lanceren in Europa door zogenaamde corona-obligaties. Los van het feit dat dit wellicht op mondiaal niveau dient te gebeuren en dat corona-obligaties niet het wondermiddel zijn, is het basisidee veelbelovend. Bovendien hebben de obligaties een belangrijke symbolische waarde voor de Europese burgers. In elk geval moet de EU dringend twee signalen geven. Ten eerste een signaal naar de gewone EU-burger, die van slag is door de crisis en zich zorgen maakt over zijn toekomst: de EU staat echt klaar om haar burgers te helpen, zowel in de gezondheids crisis als met een forse sociale en economische relance. Het tweede signaal is bestemd voor de wereld buiten de EU: de EU staat sterk, straalt eenheid uit en garandeert de stabiliteit van de eurozone door haar 'gedeelde en gemeenschappelijke soevereiniteit'.⁷

Los van de symbolische waarde tekent zich hier ook een enorme opportuniteit af: de economische relance koppelen aan de SDG's en de green deal die al op de tekentafels van de Commissie ligt.

4 Het hertekenen van de globale economische verhoudingen: integratie, maar anders

Dankzij de mondiale productieketens en de gemakkelijke transportmogelijkheden zijn de soevereine staten en de nationale economieën zo verstrengeld geraakt dat we afhankelijk zijn van productie en van voorraden over de hele wereld. Zonder in protectionisme te vervallen dient dit heroverwogen te worden. Wat essentieel is voor een nationale of regionale (Europese) economie en samenleving dient zo lokaal mogelijk geproduceerd te worden of op zijn minst voldoende voorradig te zijn. Het gaat niet alleen over mondmaskers en beademingstoestellen, maar ook over energie, internet en water. Het valt te verwachten dat elk land en regio de oefening zal maken wat een 'essentiële' sector is die zo autonoom mogelijk moet beheerd moeten worden. In het geval van Europa, toch al een lappendeken van kleine staten, dient 'nationaal' begrepen te worden als op het niveau van de EU.

Dat zal allicht tot een herziening leiden van het absoluut competitiviteitsdenken – de markt als enige regulator van economisch beleid – en impliceert zonder meer een terugkeer naar een industriële politiek waarbij de overheid mag opleggen wat wel en niet

wensbaar is ter zake. Een moeilijke opdracht, want iedereen zal het snel eens zijn dat alles wat gezondheid is niet per se moet aangeleverd worden door de goedkoopste – lees: niet-Europese – bieder. Idem voor alles wat onze voedselvoorziening aangaat.

Nog minder evident zal het zijn om diezelfde ‘wat we zelf maken is beter’-logica toe te passen op elektronica of auto’s. Vooral omdat de verleiding groot zal zijn aan te voeren dat eigen telefoons en eigen auto’s toch ook wel deel zijn van wat een land of regio als ‘essentiële sector’ aanziet.

Protectionisme valt niet uit te sluiten indien de noodzaak aan een vernieuwd industrieel beleid binnen de logica van het hyperkapitalisme ter sprake komt.

Vandaar dat het niet zonder belang is dat het World Economic Forum – al te gemakkelijk weggezet als de club der neoliberalen – zijn recente Davos-top hield onder het thema van een herdefinitie van het 21ste-eeuwse kapitalisme.⁸ Aangevoerd wordt dat de excessen van het kapitalisme – gaande van de globale verslaving aan fossiele brandstof tot en met het afhankelijk zijn van Aziatische mondkmaskers – enkel kunnen weggewerkt worden als het dominante denken verschuift van een shareholder- naar stakeholder-kapitalisme. Waarbij de voornaamste stakeholder de hele maatschappij is.

5 De erkenning van de gezondheidssector als een strategische sector voor een samenleving

Hoewel we denken homo deus te zijn, de term die Harari bedacht om aan te geven dat onze gecombineerde kennis inzake genetica en AI de mensheid in staat stelt zichzelf ‘up te graden’⁹, heeft een ordinar virus diezelfde mensheid toch nog maar eens van zijn mortaliteit en kwetsbaarheid doen beseffen.

In landen zonder een performante gezondheidssector hield het virus lelijk huis. Overal ter wereld moesten de professionals van de gezondheid – van chirurg tot ziekenhuispoetshulp – in overdrive gaan om dit aan te kunnen. Overal ter wereld werd de veelal schrijnende structurele verwaarlozing van de woonzorgcentra pijnlijk duidelijk. Overal ter wereld ook stelt men zich vragen of ook hier echt wel alles kan geoutsourcet worden naar lageloonlanden.

Het lijkt dan ook evident dat de enige manier om niet weer alles stop te moeten zetten bij de uitbraak van een nieuwe pandemie, de gezondheidssector in een continue capaciteit van structurele paraatheid moet zijn. Dat betekent: meer personeel, meer ziekenhuizen (of ruimtes die in no time kunnen aangewend worden), meer eigen producties van wat daarvoor vitaal is (van mondkmaskers tot medicijnen) en veel meer wooncentra voor ouderen die niet meer alleen kunnen wonen. Kortom, veel investeringen die heel veel gaan kosten, maar om Bill Gates te parafaseren, een paar miljarden meer uitgaven zijn niets

vergeleken met de triljoenen die verloren gaan door welke vorm van lockdown ook. En bovendien creëren die investeringen nog eens meer werk.

6 Een herwaardering van alles wat low-tech jobs zijn

Bijna alle geneesheren die tijdens de crisis in de media kwamen, onderstreepten voortdurend het enorm belang van hun teams om dit alles aan te kunnen. En dan hadden ze het niet alleen over hun collega-specialisten, maar over iedereen hoog tot laag, die nodig is om een complexe wereld als een ziekenhuis draaiende te houden. Want inderdaad, zonder de opruimer van het gebruikte medisch materiaal, kan ook de beste chirurg niet renderen.

Zo ook voor de talloze, meestal low-tech en zeer vaak ook low-glamour jobs, die nodig waren om tijdens de lockdown de samenleving toch min of meer draaiende te houden: treinbestuurders, marktkramers, vuilnisophalers, politieagenten tot en met iedereen die in het onderwijs meedraait. Zij zorgden ervoor dat deze periode zo goed als mogelijk verliep, niet de hedgefund-managers of spitstechnologische fiscalisten die zo vaak de covers van de media haalden.

7 Digitaal als het kan, analoog als het moet

Net zoals de coronacrisis de wetenschap gekatapulteerd heeft naar een open werkmodel, is op drie maanden tijd voor de hele wereld duidelijk geworden dat zo goed als alles uit de immateriële dienstensector dat we willen veranderen van analoog naar digitaal, ook zal gebeuren. En, afgeleid daarvan, dat enkel wat we zelf gaan kiezen, nog analoog moet.

Vergaderingen, team meetings, congressen, onderwijs, productpresentaties, rekruterings, media, kortom alles dat een *intangibile* is (een immaterieel goed) hoeft geen menselijke aanwezigheid en kan gesubstitueerd worden door digitale hulpmiddelen. Zoom-en, Hang-ouden, Team-en enzoverder, kunnen toegevoegd worden aan de lijst antonomasiën die de taal ondertussen rijker is.

Met enorme positieve gevolgen: minder files, betere lucht, meer levenskwaliteit door een betere balans met het werk, minder nood aan miljoenen vierkante meter kantoorruimte, meer tijdscontrole, meer aan huis geleverde goederen, Vapero's (virtuele apero's) ...

Tegelijkertijd beseffen we ook dat niet alles digitaal hoeft, laat staan dat we dat zouden willen. Mensen die spontaan gedurende weken om acht uur buitenkomen om, op veilige afstand te applaudisseren, of om trottoirdrinks te organiseren of hefkraanbezoeken te brengen aan oma op de derde verdieping in het zorgcentrum ... en bij extensie alles wat intermenselijk, cultureel en recreatief is, dat doen we het liefst in de oude analoge versie. Wat de digitale transformatie-agenda allicht voor decennia op scherp stelt: alles wat

werk- of opleidingsgerelateerd is, zal grotendeels digitaal gaan, of tenminste een veel grotere digitalisering kennen, daar waar alles wat daarbuiten valt, nog meer 'sociaal' zal worden. En dat laatste omvat zeker ook het pre-hoger onderwijs.

Bij wijze van conclusie

De zeven veranderingen hierboven kort beschreven zijn mogelijkheden, geen zekerheden. De lijst is niet exhaustief en of ze 'toekomst' zullen worden, hangt af van veel factoren. Maar elke intelligente futuroloog zal zeggen dat de beste manier om de toekomst te voorspellen erin bestaat die toekomst zelf te maken. In die zin is de impact en de bestrijding van corona een mooie illustratie van de paradox van de Verlichting. Dankzij de vooruitgang die de Verlichting met zich mee bracht¹⁰, heeft het virus zich zo snel kunnen verspreiden. Een wereldwijd geconnecteerde (over)bevolking impliceert immers een snelle transmissie en een massa potentiële slachtoffers. Hadden we nog geleefd zoals voor de Verlichting, in veel kleinere aantallen en met paard en kar, dan is het zo goed als zeker dat dit virus nooit uit Wuhan weg was geraakt. Maar tegelijkertijd hebben we dankzij de Verlichting de voorbije tweehonderd jaar ook immense vooruitgang geboekt in onze kennis en kunde als mens en maatschappij en dat heeft het mogelijk gemaakt dat dit virus geen catastrofe voor de mensheid is geworden.

Één ding is alleszins kristalhelder geworden door de coronatijden waarin we verkeren. Ondanks ons enorm wetenschappelijk en technologisch potentieel, is de mens niet onsterfelijk en is er niet nodig om onze hoogst gesofisticeerde samenleving grondig doorheen te halen. Maar dankzij onze wetenschap, kennis en vernuft kan de wereld veel aan.

Alleen moet het niet te vaak gebeuren en moeten we veel beter voorbereid zijn.

Eindnoten

- 1 Mak, G., (2004) *In Europa*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.
- 2 De impact van corona op de wetenschapsbeoefening wordt apart in deze bundel uitgewerkt. Zie JC Burgelman (2020) 'De post-coronatuin van Akademos zal digitaal en open zijn. Hoe de coronapandemie wetenschap en universiteiten voorgoed verandert'.
- 3 Virtual Capitalist graph: <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/>
- 4 Cf. Van Langenhove, L. (2014). *De Opmars van de Regio's*. Brugge: Die Keure.
- 5 Zie Burgelman, J.C. (2020). Aanpak van de corona-pandemie: vier lessen voor het toekomstig wetenschapsbeleid. *Knack*. <https://www.knack.be/nieuws/belgie/aanpak-van-de-corona-pandemie-vier-lessen-voor-het-toekomstig-wetenschapsbeleid/article-opinion-1586415.html>
- 6 United Nations. *About the Sustainable Development Goals*. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- 7 Tijd voor een nieuw Europees patriottisme. <https://today.vub.be/nl/artikel/tijd-voor-een-nieuw-europees-patriottisme>
- 8 World Economic Forum. *Stakeholder Capitalism: A Manifesto for a Cohesive and Sustainable World*. <https://www.weforum.org/press/2020/01/stakeholder-capitalism-a-manifesto-for-a-cohesive-and-sustainable-world>
- 9 Harari, YT. (2016) *Homo Deus*. Londen: Harvill Secker.
- 10 Pinker, S. (2018) *Enlightenment now*. Londen: Penguin Books.

Coronatijden: Tijdsritmen van betaalde arbeid en gezinsleven botsen

Francisca Mullens en Julie Verbeylen

De coronacrisis hield ons weken thuis. Scholen en crèches waren gesloten en telewerken werd de norm bij vele bedrijven. Werelden en sferen die doorgaans fysiek van elkaar gescheiden zijn, zoals werk, gezin en vrije tijd, liepen door elkaar. Bezigheden die voorheen plaats- en tijdgebonden waren, waren plots op elk moment mogelijk. In de moderne samenleving wordt elke levenssfeer gekenmerkt door een eigen set normen over wat op welk moment van ons wordt verwacht. Deze temporele normen geven structuur aan onze dagen en weken. Nu de grenzen tussen levenssferen tijdens de coronacrisis vervaagden, werd het contrast tussen de temporele normen – of 'temporaliteiten' – van betaald en onbetaald werk uitvergroot en werd duidelijk hoe moeilijk beiden met elkaar verenigbaar zijn. Botsende temporaliteiten zijn er ook in normale omstandigheden en dan zijn het vooral vrouwen die de last van de *multiple temporalities* dragen.¹

De coronacrisis schudde onze tijdsordering stevig door elkaar. Die weer zinvol vormgeven is niet alleen een uitdaging voor het individu, het moet ook onze samenleving aanzetten tot nadenken. Het vergrootglas dat ons nu wordt aangereikt, is een kans om te reflecteren over hoe we na deze crisis omgaan met verschillende temporele ritmes, verschillende levenssferen en het belang van verschillende soorten arbeid. Een blik op de (betere) toekomst vraagt vooreerst een beschouwing op hoe we geraakt zijn waar we nu zijn en de kennis die we reeds hebben.

De botsing van ritmes

Met de massale (her)toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt vanaf de jaren '70, komt ook de combinatieproblematiek en het concept *work-life balance* op. Het betreft problemen in het succesvol combineren van zowel werk als het private leven (waaronder

vooral huishouden en zorg, hier 'life' genoemd). De publieke-/werksfeer wordt traditioneel geassocieerd met mannen. Daarnaast is die sfeer sinds de industrialisering eveneens gelinkt aan kloktijd, lineair en eenvoudig te meten. De private sfeer of het huishouden kent een ander soort tijdsritme dat gekenmerkt wordt door simultane activiteiten (activiteiten die op hetzelfde moment plaatsvinden). Dit noemt men ook wel relationele tijd. De private sfeer werd en wordt nog steeds meer gelinkt met vrouwen. Dit idee is nochtans achterhaald: de geschiedenis toont aan dat veel vrouwen altijd buitenshuis zijn moeten gaan werken. Toch blijft het ons denken en onze verwachtingen binnen de verschillende sferen ten aanzien van mannen en vrouwen kleuren.

Hoewel de groei van het aantal vrouwen in betaalde arbeid hun financiële onafhankelijkheid en zingeving buiten het gezin bezorgde, zijn vrouwen in een tijdsregime gedwongen dat gemaakt is op maat van mannen. Dat tijdsregime gaat uit van het kostwinnersmodel, waarbij de rol van de man in de publieke sfeer (betaalde arbeid) ligt en die van de vrouw in de private sfeer (huishouden of onbetaalde arbeid). Rollen bleven lang gescheiden, elk met hun eigen verwachtingen inzake het vereiste engagement. Binnen de betaalde arbeidssfeer vertaalde dit zich in een tijdsregime dat geen rekening houdt met andere verantwoordelijkheden, en daardoor botst met het tijdsritme van het huishouden. Aan deze ritmen en genderrollen veranderde weinig toen vrouwen de arbeidsmarkt betraden. De toegenomen waardering en de status die men in de moderne samenleving aan betaald werk koppelt, zorgt ervoor dat werknemers gevangen zitten in een 'tijdsweb'². Hierin willen ze zowel hun engagement ten opzichte van hun job uiten, alsook tijd en energie hebben voor hun privéleven. Van vrouwen wordt verwacht dat ze prioriteit geven aan hun gezin. Dit culturele mandaat verklaart volgens Coser waarom vrouwen steevast meer tijd besteden aan huishoudelijk werk en zorg dan mannen³. De temporele verenigbaarheid van de twee sferen is bijgevolg moeilijker voor vrouwen, met als gevolg een hogere tijdsdruk, vooral bij moeders.

Ontstaan van gescheiden sferen en kloktijd

De tijd zoals wij ze het best kennen – tijd op basis van de klok – heeft natuurlijk niet altijd bestaan. Voor de industrialisering leefden veel mensen op het ritme van de natuur en het lichaam. De natuur gaf aan wanneer je opstond, ging slapen, wanneer het tijd was om te oogsten ... Ook vielen verschillende levenssferen samen in deze vroegere periode, die vooral gekenmerkt werd door landbouwsamenlevingen. Werk was moeilijk te onderscheiden van vrije tijd en al zeker van huishoudelijk werk en zorg. Vaak werkte heel het gezin samen. Kloktijd werd pas geïntroduceerd samen met de industriële revolutie. Deze revolutie zorgde ook voor een duidelijke scheiding tussen betaald werk en de rest van het leven. De natuur bepaalt nu niet langer de tijd besteed aan betaalde arbeid, maar wel de fabrieksklok. In de fabriek presteert een arbeider een vast aantal uren werk per dag. Hoewel de aanpassing aan deze nieuwe temporele ordening niet zonder slag of stoot

ging, is kloktijd inmiddels al lang algemeen geaccepteerd en dominant, ook buiten de arbeidssfeer.

Time is money, zeggen ze weleens. Tijd wordt almaar meer ontmenselijkt en in geldwaarde uitgedrukt: tijd kan je winnen, verliezen en spenderen, en liefst dan nog efficiënt. Betaald werk en de publieke sfeer worden dan ook vooral bepaald door deze kloktijd. Volgens Thompson bleef de private sfeer premodern en is die minder gestuurd door kloktijd.⁴ Hij bedoelt daarmee dat het werk thuis nog steeds vooral gebaseerd is op ritmen van de zorgnoden van kinderen, ouderen, dieren enzovoort. Toch spreken meer hedendaagse auteurs ook van een intrusie van kloktijd in het huishouden. Sinds Thompson bogen heel wat feministische onderzoekers zich over de verschillende ervaringen van tijd en gendergebonden tijdsnormen. De meesten zijn het erover eens dat het tijdsregime dat regeert op de werkvloer (namelijk lineaire kloktijd), verschilt van het tijdsregime thuis. Men spreekt over cyclische, polychrone of relationele tijd. Deze tijd is erg afhankelijk van de context, eerder taak- (dan tijd-) gericht en moeilijk in te plannen. Vooral de zorg voor mensen is onvoorspelbaar en vraagt veel flexibiliteit in timing en duur. Ervoor zorgen dat alle leden van een huishouden (en de bredere familie- en vriendenkring) gezond en gelukkig zijn, is een taak die nog vooral bij vrouwen terecht komt. Die opgave vraagt niet alleen tijd, maar ook energie, emotionele arbeid en een haast permanente beschikbaarheid doorheen de dag. Vooral werkende moeders bemiddelen en coördineren tussen verschillende temporele ritmes en logica's.⁵ Toch nemen niet uitsluitend vrouwen en moeders deze rollen op, ook mannen worden geconfronteerd met botsende tijdsritmes en normen. Evenwel toont onderzoek aan dat vrouwen nog steeds de voornaamste verantwoordelijke zijn voor het huishouden en minder uren (kunnen) besteden aan betaald werk.⁶ Dat geeft mannen de mogelijkheid zich vooral te focussen op de sfeer van betaalde arbeid en moeten zij minder jongleren met de verschillende andere sferen.

Coronatijden

Nu we door de coronacrisis opnieuw terechtkwamen in een soort premoderne setting waarin voor velen verschillende levenssferen samenkwamen/komen in tijd en plaats, ondervonden en ondervinden we massaal problemen met het op elkaar afstemmen van de verschillende ritmes en sferen. Vooral ouders met (kleine) kinderen zitten op hun tandvlees. Hun werk, waarvoor ze de nodige uren moeten presteren, combineren met de noden van de kinderen en het huishouden, die weinig voorspelbaar zijn en veel flexibiliteit vragen, zorgt voor een enorme stress. Bij het ene gezin lukt dit al beter dan bij het andere. Gezinnen waar er twee ouders thuiswerken, kunnen misschien onderling nog een regeling treffen en zich ieder om beurt enkele uren voltijds concentreren op het (betaald) werk. Alleenstaande ouders, gezinnen waar er slechts één ouder kan thuiswerken of waar ouders alsnog op atypische tijden moeten gaan werken, hebben het een stuk

lastiger nu opvangnetten (scholen, crèches, grootouders ...) wegvielen en -vallen. De coronacrisis beïnvloedt dus niet iedereen op dezelfde manier.

Aan het begin van de *soft lockdown* midden maart zette de onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel een tijdsbestedingsonderzoek⁷ op poten om te kijken hoe we in deze periode onze tijd spenderen. We vroegen respondenten om gedurende zeven dagen al hun activiteiten in detail te registreren in een online dagboek. Wat blijkt? De coronacrisis beïnvloedt de manier waarop we onze tijd besteden en beleven, maar legt ook ongelijkheden bloot. Velen komen niet aan hun normaal aantal werkuren: gemiddeld werken we tien uur minder per week. Vooral voltijds werkende moeders ervaren een grote invloed op hun werk en besteden veel minder tijd aan betaalde arbeid dan normaal. Ze kunnen ook minder tijd in hun (betaald) werk investeren dan voltijds werkende vaders. Anderzijds spenderen vrouwen met inwonende kinderen zo'n 6,5 uur meer per week aan huishoudelijke taken en zorg dan mannen met inwonende kinderen. Moeders combineren tijdens deze coronatijden betaald werk ook vaker dan vaders met zorgtaken (babyverzorging, helpen met huiswerk, voorlezen, aankleden ...) en zij brengen een veel groter deel van hun werktijd door in aanwezigheid van hun kinderen. Bijna de helft van de werktijd van moeders gebeurt in aanwezigheid van kinderen, bij mannen is dit bij iets meer dan een derde van de werktijd het geval. De inmenging van de zorgtaken in de werktijd toont zich dus sterker bij moeders. Activiteiten volgen elkaar ook sneller op bij vrouwen en dat geldt zowel voor werk als niet-werkgerelateerde activiteiten. Een hoog tempo wijst op een hoge druk (groot werkvolume), maar ook dat veel activiteiten onderbroken worden door andere activiteiten. De werktijd van ouders, en vooral die van moeders, is tijdens de coronacrisis meer gefragmenteerd dan die van niet-ouders. Niet alleen kunnen ouders minder uren wijden aan hun job, de uren betaalde arbeid die overblijven zijn ook meer gefragmenteerd en meer gecombineerd met andere activiteiten dan bij niet-ouders. Dat is in lijn met het eerder vermelde karakter van zorgtaken: ze zijn onvoorspelbaar en vragen flexibiliteit in tijd en timing. Zorgtaken vereisen vaak ook onmiddellijk actie, waardoor ze moeilijk afwendbaar zijn voor zij die de zorgtaak op zich nemen. Beide sferen lopen door elkaar en rollen worden simultaan opgenomen, zowel bij mannen als vrouwen. Toch trekken moeders telkens aan het kortste eind. Dat is het gevolg van genderrollen die spelen binnen het gezin: zij nemen zorgtaken sneller op zich en gezinsleden wenden zich ook eerder tot hen.

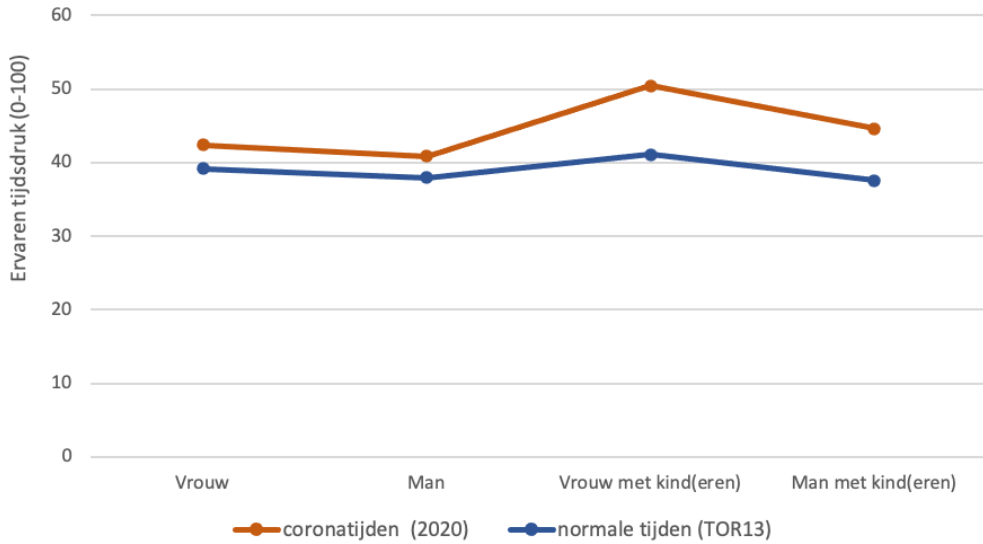
De meeste vrouwen en mannen proberen voor het werk vast te houden aan een normaal ritme. Maar ook hier zijn er verschillen tussen moeders en vaders. Moeders stoppen in de namiddag vroeger met werken (vanaf 15u) in tegenstelling tot vaders (vanaf 17u). Na het avondeten gaat een deel van de vaders weer even aan het werk. Voor hen is deze werktijd minder gecombineerd met zorgtaken dan doorheen de dag, wat lijkt samen te hangen met de tijdsbesteding van moeders. Moeders werken 's avonds niet op hetzelfde moment als vaders, waardoor op gezinsniveau de levenssferen zich voor even weer scheiden en elk een andere rol opneemt. Zij werken 's avonds veel minder vaak, en als ze

dat doen is het pas later op de avond. Met enige voorzichtigheid stellen we dat de werkdag van moeders meer wordt uitgerekt dan die van vaders. Dat is waarschijnlijk te wijten aan de zorg voor kinderen tussendoor.

Arbeidsmarkt

Sinds de invoering van de kloktijd stond ook de arbeidsmarkt natuurlijk niet stil en zijn verschillende initiatieven in het leven geroepen die de combinatie van betaalde en onbetaalde arbeid en hun botsende tijdsritmen willen vergemakkelijken. Zo presteren we sinds de negentiende eeuw veel minder arbeidsuren dan voorheen (let op: in de jaren '50 besteedde men gemiddeld per kostwinnersgezin minder tijd aan betaalde arbeid dan nu in het tweeverdienersgezin). Er bestaan nu ook heel wat extra verlofstelsels die extra tijd geven voor niet-werk. Zo is er het geboorteverlof, ouderschapsverlof, zorgverlof enzovoort. Daarnaast bieden veel werkplekken ook de mogelijkheid voor deeltijds werk. Het hoeft niet te verbazen dat deze initiatieven vooral gebruikt worden door vrouwen, zij ervaren immers de grootste botsing tussen sferen. Hun (individuele) 'keuze' om hiervan gebruik te maken blijft echter niet zonder gevolgen. Voltijds werk is nog steeds de norm. Dat zullen ze merken in hun eventuele werkloosheidsuitkering en hun latere pensioen. Het kiezen voor deeltijds werk of opnemen van extra verloven, verlagen vaak ook de kansen voor bepaalde posities en promoties op de arbeidsmarkt. Hoge posities vereisen vaak voltijdse aanwezigheid en een 'volledige commitment' aan de job. Een ideaal waar meer mannen dan vrouwen aan kunnen voldoen.

Langs de andere kant zien we een deregularisering van werkuren en tijdstippen van werk. Werk op atypische tijden, zijnde avonden, nachten en weekenden, vergroot vaak tempo-rele conflicten. Werkgevers verwachten ook steeds meer flexibiliteit van hun werknemers. Opgelegde flexibiliteit vinden we vooral bij 'lagere' jobs. De werknemer heeft er zelf zeer weinig autonomie en zeggenschap over de werkuren, de timing en plaats van het werk. 'Hogere' posities gaan vaak gepaard met meer flexibiliteit en autonomie in de wijze waarop ze hun werk organiseren. Dat leidt echter vaak tot een cultuur van overwerken en lange dagen (als statussymbool). De dominantie van betaald werk en de kloktijd die daarmee samenvalt, veronderstelt een onderwerping van de privésfeer aan dezelfde logica. Zoals eerder gesteld is dit slechts in beperkte mate mogelijk.



FIGUUR 1. *Ervaren tijdsdruk voor werkende vrouwen, mannen, moeders en vaders in coronatiiden en in normale tijden*

Flexibele uren (gekozen door de werknemer) en thuiswerk maken de temporele grenzen meer wendbaar en zorgen voor een betere work-life balance. Toch is het opletten voor traditionele rolpatronen die hierin bevestigd worden. Onderzoek naar thuiswerk⁸ toonde al aan dat mannen en vrouwen hun tijd anders indelen. Mannen bootsen een standaardwerkdag na en houden werk en privé goed gescheiden. Vrouwen, daarentegen, plannen hun betaald werk rond de gezinstaken. Deze tijdsindeling geeft aanleiding tot meer tijdsdruk en fragmentatie van de activiteiten. Dit zien we ook bij het thuiswerken in coronatiiden. Voor zowel (werkende) mannen als vrouwen bleken de gevoelens van tijdsdruk te zijn toegenomen tijdens de coronacrisis⁹ in vergelijking met normale tijden¹⁰ (zie fig. 1). Vooral ouders, en moeders in het bijzonder, ervaren een groot tijdstekort. De kloof tussen mannen en vrouwen op het vlak van tijdsdruk werd tijdens de coronacrisis hierdoor ook groter dan voorheen. Daarnaast geven meer vrouwen (49,1 %) dan mannen (31,0 %) aan dat ze zich minder goed kunnen concentreren op de activiteiten die ze doen doorheen de dag dan normaal.

Conclusie

Het contrast tussen de verschillende sferen en temporele ritmes die daarmee samengaan wordt in deze crisis natuurlijk uitvergroott. Toch vinden we deze botsingen, en de bijbehorende ongelijkheden, ook terug in het 'normale' leven. De moeilijke temporele afstemming zouden een opportuniteit moeten zijn om ook na de crisis aan de slag te gaan

met de verschillende tijdsregimes. Leg de logica van de ene sfeer niet volledig op aan de andere sfeer, wat nu toch vooral gebeurt met kloktijd. Erken zowel betaalde arbeid als onbetaalde arbeid in hun waarde. Dat wil ook zeggen dat men niet langer blind mag zijn voor de temporele ritmes die gepaard gaan met zorg en huishouden. We moeten nadenken over een meer succesvolle temporele afstemming van sferen door vrouwen én mannen, zonder waardeoordeel of financiële afstraffing.

In lijn met ander onderzoek raden wij aan om maatregelen hieromtrent collectief te organiseren en niet verder te gaan in het individualiseren van oplossingen. Individuele oplossingen houden deze (gendergebonden) ongelijkheden in stand. Daarnaast kunnen we de overheersing van betaald werk en kloktijd beperken door na te denken over de tijd die ze innemen in ons leven. Men kan meer ruimte scheppen voor andere tijd door een collectieve arbeidsduurvermindering, flexibiliteit in werktiming te faciliteren voor alle werknemers en limieten te stellen voor werk op atypische tijden. Deze maatregelen gaan het best gepaard met een denkoefening over de plaats van productieve en reproductieve (onbetaalde) arbeid in onze (ideale) samenleving.

De coronacrisis zet op scherp dat verschillende sferen verschillende ritmen kennen. Die gaan gepaard met verschillende verwachtingen en noden. Vooralsnog wordt gekozen het dominante tijdsregime van kloktijd uit te breiden naar zo goed als alle sferen. Daarbij lijkt miskend te worden dat er ook andere tijdsritmen bestaan. Die zijn evenzeer van belang en niet vervangbaar door een opgelegd lineair ritme. Onze samenleving hecht vooral waarde aan de klok. Time is money. Maar hierdoor bestaat het risico dat vergeten wordt hoe cruciaal, onvoorzienbaar en ongepland zorg en relaties (kunnen) zijn. Laat dat nu net zijn waar we allemaal het meest nood aan hebben: elkaar en zorg voor elkaar, en daarbovenop komt het ritme dat die dingen vereisen. In een ideaal 'nieuw normaal', na corona, zijn we ons bewust van deze botsing en proberen we met respect voor de verschillen en met eenzelfde waardering een betere balans te vinden.

Eindnoten

- 1 Everingham, C. (2002). Engendering Time Gender equity and discourses of workplace flexibility. *Time & Society*, 11(2/3): 335-351.
- 2 Vandeweyer, J. (2010). *Werkt loopbaanonderbreking? Arbeidsoriëntaties, tijdsbesteding en drukte bij loopbaanonderbrekers in Vlaanderen*. Brussels: VUBPRESS.
- 3 Coser, R. L. (1991). *In defense of Modernity. Role complexity and Individual Autonomy*. Stanford, California: Stanford University Press.
- 4 Thompson, E.P. (1970). *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin Books.
- 5 Everingham, C. (2002). *Op.Cit.*
- 6 Glorieux, I., van Tienoven T.P. (2016). *Gender en Tijdsbesteding: De (on)wandelbaarheid van genderstereotypen 1999, 2005 en 2013*. Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (124 blz.)
- 7 Deelnemers kunnen zich vrijwillig online aanmelden. Er wordt hun gevraagd een voorvragenlijst in te vullen, een dagboekje van zeven opeenvolgende dagen bij te houden waarin ze al hun activiteiten registreren en nog een navragenlijst in te vullen. Bijna 400 Vlamingen hielden al een hele week een dagboekje bij. Meer info: www.dagelijksleven.eu. Het onderzoek bereikte tot nu toe vooral hoogopgeleiden, vrouwen namen vaker deel en ouders zijn ondervertegenwoordigd. De data zijn dus niet representatief voor de hele bevolking.
- 8 Osnowitz, D. (2005). Managing time in domestic space. Home-based contractors and household work. *Gender & Society*, 19(1): 83-103.
- 9 Op basis van de voorafgaande vragenlijst uit het tijdsbestedingsonderzoek, zie voetnoot 7. De subjectieve tijdsdruk werd gemeten aan de hand een veelvuldig gebruikte schaal van acht items. Voor een uitgebreide toelichting van deze schaal zie: van Tienoven, T. P., Minnen, J., & Glorieux, I. (2017). The statistics of the time pressure scale. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Onderzoeksgroep TOR .
- 10 Cijfers zijn gebaseerd op TOR13, een grootschalig tijdsbestedingsonderzoek uit 2013 bij 3 260 Vlamingen, eveneens uitgevoerd door onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel. Er werd een selectie gemaakt van hooggeschoolde werknemers. Meer info: www.tijdsonderzoek.be.

Vertrouwen tussen politiek, wetenschap en burgers in tijden van pandemie

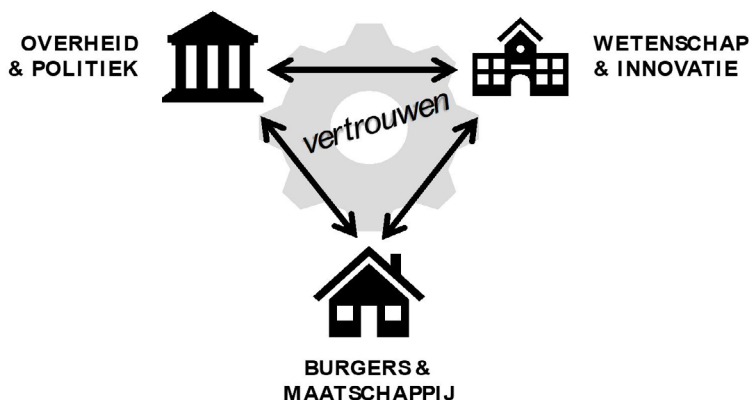
Kevin De Moortelen en Jan Cornelis

De COVID-19-crisis is zo ingrijpend dat ze niemand onberoerd laat. Ieder vindt wel ergens een herkenningspunt dat strookt met eigen ervaring en baseert daarop een opinie om de crisis beter aan te pakken. Nooit is *wetenschap* zo nauw betrokken geweest bij de ondersteuning van *dagelijkse* beleidskeuzes en hun implementatie. Studies^{1,2} tonen aan dat wetenschap onder alle instituties het hoogst scoort in vertrouwen bij de bevolking, dankzij de toenemende verwachting dat ze de complexe problemen verbonden aan globalisering zal oplossen. In ongeziene crisissituaties is de onzekerheid groot bij alle actoren van de vertrouwensdriehoek: politici, wetenschappers, burgers en maatschappij. Vertrouwensrelaties tussen deze drie actoren staan in die onzekerheid centraler dan ooit. Dat wensen we te analyseren in deze bijdrage. Ook in normale omstandigheden wordt vertrouwen bestudeerd maar de resultaten van het onderzoek worden vaak genegeerd of onderschat in de praktijk, wat schrijnend tot uiting komt in crisissituaties. Met vertrouwen als rode draad, bespreken we verscheidene nieuwsitems en opinies gegroepeerd in enkele thema's.

De vertrouwensdriehoek als basis

De vertrouwensdriehoek (fig.1) is een visuele voorstelling afgeleid van het zogenoemde 'triple/quadruple helix'-samenwerkingsmodel tussen verschillende actoren.³ Hierbij werd de keuze gemaakt om 'industrie' niet expliciet weer te geven maar eerder impliciet onder te brengen in 'innovatie' en in 'maatschappij', daar ze, in een ongeziene crisissituatie als deze, een belangrijkere rol moet vervullen in het verwezenlijken van maatschappelijke doelstellingen en innovatie van services, producten, processen en businessmodellen. Vertrouwen in de relaties binnen de driehoek draait rond een bereidheid om zichzelf kwetsbaar op te stellen ten opzichte van de acties van anderen zonder mogelijkheid om

die acties volledig te controleren.⁴ *Faith is taking the first step even when you don't see the whole staircase.*⁵ Tijdens een pandemie zijn burgers en maatschappelijke actoren afhankelijk van voortschrijdend inzicht waarop overheidsbeslissingen geënt worden omtrent gezondheidsaanbevelingen en beperkingen op socio-economische activiteiten. De overheid moet erop vertrouwen dat de maatregelen die ze neemt opgevolgd worden. Dergelijk vertrouwen vervangt bestraffing en boetes.⁶ Op 7 april 2020 trad het invoeren van boetes voor 'corona-overtreders' in België in voege. Het opleggen daarvan valt of staat met de oordeelkundige toepassing én de rechtsgeldigheid.⁷ Het begrip 'niet-essentiële verplaatsingen' was intuïtief duidelijk maar de buitenproportionele boetes waren moeilijk in regelgeving te vatten. Op 6 mei, nadat het duidelijker werd dat de hospitaalcapaciteit niet zou gesatureerd worden in de piek van de epidemie, erkent de Belgische overheid het vertrouwen in haar burgers en versoepelt de opgelegde maatregelen. Naast bestraffing doet ze een beroep op burgerzin en verantwoordelijkheidsgevoel. Controle uitoefenen wordt moeilijker, zo ook beboeten. De overheid stelt zichzelf kwetsbaar op en een wederzijdse vertrouwensrelatie met de burger wordt nagestreefd.



FIGUUR 1. De vertrouwensdriehoek.

De derde pijler van de vertrouwensdriehoek, namelijk de *wetenschap*, is cruciaal. Hoewel de politiek beslist, is de rol van wetenschap in de *backoffice* duidelijk zichtbaar en spelen wetenschappers een unieke rol in het aanvaardbaar maken van de beslissingen via eigen communicatie. Dat geldt niet enkel voor epidemiologie en virologie, maar ook voor onderwijskunde, psychologie, economie, rechten enzovoort. Wetenschappers worden erkend om hun expertise en onafhankelijkheid los van vooringenomenheid. Op zowat elke persconferentie en in elk interview wordt door politici verwezen naar 'de aanbevelingen van de wetenschappers'. De symbiose tussen politiek en wetenschap, waarbij elk zijn eigen rol moet blijven vervullen, is de enige manier om vertrouwen te wekken, omdat ze op herkenbare wijze de onzekerheden reduceert en aanleiding geeft tot tijdige en aanvaarde besluitvorming. Vertrouwen in crisissituaties opbouwen wordt eenvoudiger als ook in normale omstandigheden de vertrouwensdriehoek structureel ondersteund wordt.

Communicatie binnen de vertrouwensdriehoek

Vertrouwen wordt in grote mate bepaald door hoe communicatie tussen partijen verloopt. De vorm, inhoud en context daarvan zijn essentieel. In de drie pijlers van de vertrouwensdriehoek, worden ze toegepast met uitingen van vastberadenheid, empathie en competentie, wat essentieel is voor de geloofwaardigheid. Hoewel de Nationale Veiligheidsraad de communicaties met de burger en de maatschappelijke actoren met regelmaat handhaaft, is er zware kritiek ontstaan op *inhoud* en *vorm*. Zo werd het duidelijk dat het participatieve karakter van de communicatie onvoldoende was door gebrek aan overleg met belanghebbende gemeenschappen, de zogenaamde *community first approach*.⁸ Een typisch voorbeeld zijn de woonzorgcentra die weinig betrokken werden bij de beslissing om voortaan één bezoeker per bewoner toe te laten. De betrokken gemeenschap reageerde vol ongeloof en adviseerde zelfs om die richtlijn niet op te volgen. Anderzijds werd de gedeeltelijke heropening van de scholen vanaf 15 mei over het algemeen wél positief onthaald dankzij overleg over de grenzen van drie gemeenschappen heen en met de onderwijssector. De rol die organisaties uit 'het maatschappelijk middenveld'⁹ kunnen spelen in dergelijk overleg mag niet worden onderschat. Hoewel het belang ervan soms wankelt¹⁰, zijn ze tijdens de pandemie cruciaal gebleken om de belangen van *alle* leden te vertegenwoordigen en de overgang naar het nieuwe normaal te stroomlijnen.

Het opbouwen van vertrouwen bij burgers gebeurt ook via het ontkrachten van geruchten, het rechtzetten van fouten, het doorvoeren van aanpassingen, en het verantwoorden van contradicties, zeker wanneer maatregelen noodzakelijkerwijs ongezien en voorwaardelijk zijn. Een *mol in de Wetstraat* die adviezen lekt voorafgaand aan persconferenties doet afbreuk aan vertrouwen en geloofwaardigheid. De vertrouwensband tussen het GEES¹¹-adviesorgaan en de politiek komt op die manier onder spanning te staan. Controverses rond de al dan niet gerechtvaardigde vernietiging van mondkmaskers door de FOD Volksgezondheid en het nut ervan spelen mee in de opbouw van *wantrouw*. Schijnbare contradicties, zoals de mogelijkheid om vanaf 11 mei 'toevallig' vrienden te ontmoeten in winkels, maar ze binnenshuis niet te mogen ontvangen, kwamen bij burgers vreemd over, omdat de keuze niet duidelijk gemotiveerd werd. Rechtzetting bleek nodig. Acties, maar ook in-acties, dienen gemotiveerd te worden om vertrouwen te winnen. Bijvoorbeeld, waarom heeft de Nationale Veiligheidsraad op 24 april geen beslissing genomen over het vervolg van de sportcompetities in België?

Er werd veel kritiek geuit op de persconferentie van 24 april, die als té laat, té onduidelijk en té lang werd bestempeld. De verontwaardiging over het gebrek aan (1) vaste tijdstippen voor cruciale toespraken, (2) presentatiecompetenties en (3) empathie in de wijze van communicatie was zo groot dat de inhoud dreigde op de achtergrond te verdwijnen. De boodschap dat de regering het eens was geraakt tussen deelstaten kwam dan weer *wel* oprecht over, maar haar geloofwaardigheid werd later door individuele

commentaren ondermijnd. Hoewel de persconferentie van 6 mei wél volgens het boekje verliep, berokkenden eerdere inconsistenties schade aan het vertrouwen van de burgers.

Door verscheidene wetenschappers, met soms lichtjes verschillende standpunten, *zelf* aan het woord te laten in de media krijgen burgers meer vertrouwen in de besluiten van de politiek.¹² Vanuit politiek standpunt is er nood aan een unieke boodschap naar de bevolking toe. Dat werd terecht onderstreept door eerste minister Wilmès die in de persconferenties veelal alleen het woord nam. Waar wetenschappers zo correct mogelijke informatie verkondigen, kunnen politici meer getemperd of meer besluitvaardig, geruststellend of meer kordaat, en pragmatisch zijn¹³, wat belangrijk is om te voorkomen dat irrationele angst, die zich bijvoorbeeld heeft geuit in hamstergedrag, de bovenhand neemt. Deze symbiose is niet zonder risico: de *over-aanwezigheid* van wetenschappers wordt bijvoorbeeld vaak geïnterpreteerd als artificieel mediageil gedrag. Feit is dat de wisselwerking tussen politiek en wetenschap voorop staat in de bestrijding van de pandemie en broodnodig is voor de ontwikkeling van vertrouwen.

Nog nooit is de wetenschap zo intens betrokken geweest bij de ondersteuning van dergelijke beleidskeuzes en hun implementatie. Normaal verloopt een dergelijke ondersteuning veelal in fasen: het advies wordt gecapteerd in een rapport, voorgesteld, en dan volgt een discussie die al dan niet als justificatie of achtergrond voor beleidsbeslissingen wordt gebruikt. In de huidige crisis verlopen deze drie fasen quasi concurrent en de cycli worden op korte tijd veelvuldig herhaald. Wat zich afspeelt op maatschappelijk vlak is een mooi voorbeeld van *Participatory Action Research*.¹⁴ Hier maakt de onderzoeker deel uit van een fenomeen en bepaalt mede de evolutie ervan. Dat evolutief karakter van de epidemie noodzaakt dat communicatie voorwaardelijk verbonden wordt aan de huidige context en als dusdanig moet opgesteld worden. Zo kan communicatie ook herroepen worden zonder verlies aan geloofwaardigheid. Vooral in de eerste communicaties werd hier zwaar tegen gezondigd: specialisten die reeds aan de alarmbel trokken vooraleer het eerste COVID-19-slachtoffer in België opdook werden als *drama queens* bestempeld. De rol van maskers en van grootschalige testing leek vaak een welles-nietes-spelletje.

Misschien waren we verrast door de expansieschaal en -snelheid van de pandemie, maar ergens verloopt zo'n pandemie volgens een generiek draaiboek afhankelijk van de virus-eigenschappen (cfr. onderwijsprogramma's zoals dit van de transdisciplinaire Master in Disaster Medicine van VUB). Duidelijkere en transparantere informatie moet bijgevolg mogelijk zijn. En dat is meer dan 'de cijfers moeten goed zijn om opgelegde maatregelen te versoepelen' of het poneren van maatregelen zonder hun ware impact te becommentariëren.¹⁵ Welke opties kwamen voort uit de adviezen van de experts? Op basis van welke modellen opteerde men voor een bepaalde optie eerder dan een andere? De *waarom-vraag* wordt vaak te lichtzinnig behandeld, terwijl deze net een draagvlak voor vertrouwen in beslissingen creëert.

Onafgewerkte en onvolkomen wetenschappelijke kennis geeft wetenschappers het recht om zich te corrigeren. Hoewel dit moeilijker is voor politici, zou men dat ook van hen moeten kunnen aanvaarden – mits goede communicatie, argumentatie of burgerparticipatie –, zonder verlies aan vertrouwen, daar snelle besluitvorming gebaseerd is op politieke keuzen en prioriteiten, steunend op die onvolmaakte wetenschap (er zijn natuurlijk notoire uitzonderingen: een voorstel om desinfectiemiddel in te spuiten tegen COVID-19 valt gewoon niet recht te trekken). Behoud van gedeeld vertrouwen is des te moeilijker naarmate de beslissingen gemaakt worden op basis van een categorisatie eerder dan op basis van generieke handelwijzen (bijvoorbeeld eerst het economische en dan pas het sociale, prioritaire openstelling van supermarkten versus de sluiting van kleinhandel, prioritering van bepaalde sporten, leeftijdscategorieën ...)

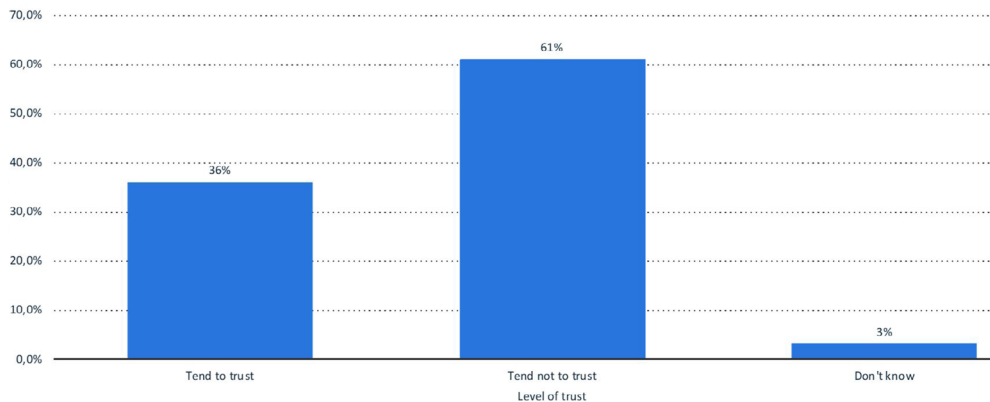
Doelbewuste categorisering versus onbewuste kwetsbaarheid en discriminatie

Zij die het minst hebben, hebben er het meest last van. Het is bekend dat minderheden en de meest kwetsbaren binnen de samenleving het minste vertrouwen hebben in tijden van een pandemie. Het is niet onbegrijpelijk dat de gezinnen met minder middelen bedenkingen hebben bij afstandsonderwijs wanneer apparatuur daarvoor niet voorhanden is. Kwetsbare jongeren kunnen vrezen voor hun toekomst indien de 'coronageneratie' dreigt verloren te gaan. Vandaar dat het noodzakelijk is om via een verscheidenheid aan kanalen verschillende groepen doelgericht te bereiken. Het gevaar voor perceptie van discriminatie kan als gevolg hebben dat deze groepen afhaken en zelfs tegendraads beginnen te ageren. De onzorgvuldige communicatie over hoe oudere generaties langer in lockdown moeten blijven of hoe leeftijd een rol speelt bij het prioriteren van zorgbehandeling schaadt het vertrouwen bij die oudere generatie. De grens tussen discriminatie en categorisatie is dun.

Hoewel categorisering noodzakelijk is bij sommige maatregelen (bijvoorbeeld extra financiële tegemoetkomingen voor de horeca- en event-sector), zijn generische maatregelen gemakkelijker maatschappelijk te aanvaarden (afstand houden, handen ontsmetten, masker dragen ...). Het is echter opvallend dat zoveel maatregelen gebaseerd zijn op categorisering en niet op het respecteren van de generieke maatregelen en de daadwerkelijke voorzorgen die ter plekke geïmplementeerd worden. Zo opteerde de regering ervoor om vanaf 11 mei handelszaken te heropenen. Behalve dan voor bijvoorbeeld massagesalons, kappers, fitnesscentra, marktkramers, en toeristische diensten. Krantenwinkels, nachtwinkels, doe-het-zelfzaken, tuincentra en stoffenwinkels mochten dan weer eerder open. Sommige generische maatregelen daarentegen, zoals de elektronische contact tracing, werden a priori in de ijskast gezet, hoewel ze bijdragen tot transparante tracing *zonder* a priori categorisering en niet per se erg invasief hoeven te zijn.¹⁶

Coherentie van bestuurlijke structuren: voorwaarde voor vertrouwen in de overheid

De samenwerkingen tussen de drie basisactoren in de vertrouwensdriehoek en de relaties die we vandaag aanschouwen zijn in grote mate het resultaat van een bestaande *typisch Belgische* (in)coherentie van bestuurlijke structuren.



FIGUUR 2. Publiek vertrouwen in de Belgische federale overheid in 2019.¹⁷

De minderheidsregering Wilmès heeft op 17 maart het vertrouwen gekregen van de Kamer om maatregelen te nemen om de gevolgen van COVID-19 op te vangen op gezondheids- en economisch vlak. Vertrouwen van de burger in de politiek was – voorafgaand aan de crisis – zeer laag (fig. 2). Een minderheidsregering met volmachten flirt met de grenzen van de democratie en daar is de burger niet blind voor. Zelfs met deze crisisregering blijft de burger misnoegd door het politieke steekspel dat zich aan de zijlijn afspeelt.

Politieke agenda's lopen door tijdens de crisis, wat normaal en wenselijk is, maar ze belemmeren een systematische aanpak wanneer de bestuurlijke structuur gebrekkig is: bevoegdheidspakketten zijn niet homogeen en zijn gefragmenteerd over het federale, regionale en communautaire. Homogene bevoegdheidspakketten (gezondheidszorg zou een mooi startpunt zijn), tezamen met een vorm van *federale kieskring*¹⁸ zouden meer garantie bieden voor een effectieve aanpak, én voor een duidelijke (morele) aansprakelijkheid, wat 'verdiend vertrouwen' mogelijk maakt.

Aldus Marc Noppen: 'Met acht ministers voor het bevoegdheidsdomein Volksgezondheid en Welzijn alleen, heeft ons land een acute nood aan een echte staatsman of -vrouw die onze gezondheidszorg met een krachtadig beleid kan hervormen.'¹⁹ Zo'n interne fragmentatie binnen een bevoegdheidsdomein komt op een acute manier naar boven in

crisissituaties waarin samenwerking tussen verschillende bevoegdheidsdomeinen vereist is. Bestuurlijke chaos verhindert volle vertrouwen in ons huidige staatsbestel: de kost is hoog en de efficiëntie laag.

Onze tijdelijke lockdown-levenswijze heeft creativiteit en flexibiliteit geactiveerd bij allen. Naarmate de geleidelijke afbouw van de lockdown vordert, doen overheidsrichtlijnen meer en meer een beroep op het vertrouwen van de burger omdat ze minder controleerbaar worden. Het opgebouwde wederzijds vertrouwen is echter niet onconditioneel en het zal meer bestuurlijke flexibiliteit en structurele innovatie vergen vanwege de overheid om het duurzaam te maken. Vele en diverse innovatieve initiatieven zullen ongetwijfeld blijvend sporen nalaten. Bestaande tendensen naar meer thuiswerk, e-commerce, teleconferentie, virtuele seminars, afstandsonderwijs en -training ... stroken met een streven naar een beter milieu en evenwicht tussen ontspanning en werk. De crisis heeft (1) velen geholpen bij het overwinnen van drempelvrees, (2) *nieuw* inzicht verschaft over voor- en nadelen, (3) besef bijgebracht over hoe en in welke processen ze meerwaarde bijbrengen. In vele sectoren vergt dit ook nieuw overheidsbeleid. Bijvoorbeeld, specifiek voor de gezondheidszorg, worden teleconsultatie en -monitoring onderdeel van het nieuwe normaal. Dat impliceert dat ook de financiering van de ziekenhuizen niet langer alleen mag afhangen van omzet en prestaties, wat meteen ook overconsumptie tegenwerkt en een gezond evenwicht tussen werk en privé bevordert.

De vraag stelt zich in welke mate België zich zal openstellen voor meer bestuurlijke flexibiliteit en een vernieuwd overheidsbeleid. Kunnen we vertrouwen geven aan een nieuw beleid dat zich openstelt voor 'conceptuele verandering'?

Hoe verdoorgedreven digitalisering vertrouwen kan wekken

We belichten even de realiteit van Estonia, een 'digitale natie' (e-Estonia) met een democratisch verkozen bestuur. 'Its government is virtual, borderless, blockchained, and secure.'²⁰ Alle overheidsbevoegdheden en diensten zijn ondergebracht in een geïntegreerde, maar gedecentraliseerde digitale architectuur, zodat globaal crisisbeleid op gelijk welk moment kan ondersteund worden. Net zoals in België, heerst er een sterke innovatiecultuur, gestimuleerd en ondersteund door de overheid. In beide landen is ondernemendheid zeer sterk aanwezig tijdens de crisis.

Substantieel verschillend is de reactiesnelheid en de slimme gezamenlijke aanpak door de overheid, de start-upgemeenschap, de gevestigde bedrijven en de burger, die in Estonia reeds vooraf intens betrokken waren bij e-governance en de digitale economie. Vertrouwen was verankerd in de dagelijkse realiteit van e-Estonia: de overheid zit aan de stuurknuppel en de bedrijfswereld participeert en innoveert. De communicatie over beleidsdomeinen heen is gereguleerd en ondersteund door e-Estonia.

Kort na 1991²¹, de restoratie van de onafhankelijkheid van Estonia los van de Sovjet-Unie, begon het land systematisch een digitale samenleving uit te bouwen, voornamelijk uit kost- en efficiëntiemotiveringen. Het is in tijden van disruptieve verandering dat wat onbespreekbaar is, bespreekbaar wordt. Visionaire beleidsmensen hebben deze opportuniteit benut. Hun initiatief werd door de bevolking gedragen en dat heeft de manier waarop burgers omgaan met de overheid drastisch veranderd. Vandaag zijn meer dan 99 % van de overheidsdiensten beschikbaar als e-services²² en artificiële intelligentie heeft zijn intrede gedaan in de omzetting van data naar informatie en *business intelligence*. Heel wat digitale bouwstenen vinden we ook in België terug, maar hier zijn ze onvoldoende geïntegreerd en hun integratie wordt belemmerd door voorbijgestreefde wetgeving, wat een globale crisisaanpak bemoeilijkt.

Privacy en databeveiliging zijn ook in Estonia een continue bezorgdheid en onderwerp voor debat.²³ Zeker in Estonia (gezien het recente Sovjetverleden) is de overheid er zich van bewust dat de schaal en de aanvaarding van *Digital Estonia* niet kan gebeuren zonder het vertrouwen van de bevolking in het overheidsinformatiesysteem. Transparantie over gebruik van persoonlijke data, controle van elke burger over zijn gegevens, garantie van veiligheid, confidentialiteit in de communicatie tussen burger en de overheid en privacy staan centraal in de uitrol van de digitalisatie. Er heerst vertrouwen dat e-Estonia maximale controle geeft aan de echte eigenaar van de data, namelijk de burger. Dit faciliteert zowel technisch als maatschappelijk de invoer van bijvoorbeeld elektronische tracing. De operationalisering hiervan volgt de geëigende procedure, zodat in tijden van crisis geen extra stemmingmakerij optreedt. 'Estonia's app shall be based on the DP-3T protocol²⁴ developed by leading privacy experts. This approach is in line with the contact tracing API recently developed by Apple and Google, which the Estonian app would seek to integrate with. Fortunately, the approach supported by the API aligns well with our privacy-preserving principles.'²⁵ In België klinkt het even principieel maar heel wat wantrouwiger tegenover de onderliggende technologie: 'Ik ben niet per definitie tegen technologische oplossingen zoals een app, maar we mogen de privacy-issues niet zomaar van tafel vegen. Ik hoor mensen zeggen dat we ons daar in crisistijden niet te veel van moeten aantrekken. Ik weet niet of ze beseffen welke principes daarmee overboord gegooid worden.'²⁶

Tot slot ook nog dit: vertrouwen in een breder plaatje

In tijden van globale crisis zijn overheden de enige entiteiten met voldoende (moreel) gezag die bekwaam zijn om aandacht te mobiliseren en af te dwingen voor alle aspecten van een totaalaanpak. De vraag naar *meer overheid* staat in schril contrast met de hype naar *minder overheid* die in normale omstandigheden domineert. Op het tijdstip van het neerschrijven van deze publicatie, blijft men voor de implementatie van herstelmaatregelen uitkijken naar coördinatie en regelgeving vanuit de overheid.

We hebben in onze bijdrage gefocust op de Belgische situatie. Het is onbetwistbaar dat bij de urgentie om de verspreiding van COVID-19 in te dijken, het eigenbelang van elk land primeerde. De EU was onzichtbaar, en begint nu pas actief te worden in domeinen waar de schaal van individuele lidstaten onvoldoende is (o.a. EU hackathon, platformen voor data uitwisseling, supercomputers voor de ontdekking van medicijnen, simulatie en voorspellingen van pandemieën ...). Het principe van subsidiariteit blijft gelden, crisisbeleid kan in België best verschillend zijn dan in andere landen, maar de afwezigheid van de EU in een mondiale crisis zoals deze doet vragen rijzen over geloofwaardigheid en een herziening van bevoegdheden naargelang de schaal van de problemen.

Het evenwicht tussen het belang gehecht aan het individuele is opgeschoven naar het collectieve, alvast tijdelijk. Toegenomen solidariteit en burgerzin worden door heel wat voorbeelden van concrete gedragwijzigingen geïllustreerd. Maar de Belgische mentaliteit komt dan weer naar boven²⁷ in het misbruik van de financiële overheidsmaatregelen om economische schade te compenseren: spookbedrijven, valse verklaringen, verschuiven van facturatedatums. Is dit een aangeboren uiting van subversiviteit als verzet tegenover de overheid, die in het verleden vaak uitgeoefend werd door bezettingsmachten, een historisch gebrek aan vertrouwen?

Een open vraag, die niet in deze bijdrage behandeld werd is hoe de wereld er zal uitzien na de crisis: dominerend protectionisme, een ander type globalisering, *business-as-usual* of een blijvende social distancing-maatschappij? De vraag naar een sterkere overheid was treffend gedurende de crisis, en leverde het bewijs dat een vrije markt zonder sterke tussenkomst van overheidsregelgeving niet werkt in crisissituaties van een dergelijke schaal. Kunnen we hier ook lessen uittrekken voor het klimaat, de ecologie en meer algemeen de *sustainable development goals* die even (of meer) ingrijpend zijn maar op een iets langere termijn?

Sceptis, cynisme en kritische analyse houden de burger en de samenleving alert en actief ten aanzien van machtsmisbruik, onrecht en incompetentie. Ervan uitgaande dat de meesten onder ons een positieve verbondenheid met de samenleving nastreven, kan enkel een open, volledige, tijdige en integere communicatie vertrouwen wekken in een coördinerende overheid en leiden tot participatie in het verwezenlijken van haar doelstellingen. 'Leven doe je samen, dus op basis van vertrouwen en samenwerking.'²⁸

Eindnoten

- 1 Rathenau, Vertrouwen in de wetenschap (2018). <https://www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/>
- 2 Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (2012). <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/63035/vertrouwen-in-burgers.pdf>
- 3 Carayannis & Campbell (2009). "Mode 3" and "Quadruple Helix": toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management*, 46(3/4), 201.
- 4 Mayer, Davis, & Schoorman (1995). An Integrative Model of Organizational Trust. *Academy of Management Review*, 20(3), 709–734.
- 5 Quote van Martin Luther King.
- 6 Levi & Stoker (2000). Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 3, 475–507.
- 7 Arcaslaw (2020). Covid-19 crisis: Geen goede rechtsgrond voor GAS-boetes – onmiddellijke innin- gen staan juridisch onder druk zonder actie van de steden en gemeenten. <https://www.arcaslaw.be/sites/arcaslaw.be/files/2020-04/Arcas%20Newsletter%20-%20Covid-19%20crisis%20-%20GAS.pdf>
- 8 Vaughan & Tinker. (2009). Effective health risk communication about pandemic influenza for vul- nerable populations. *American Journal of Public Health*, 99(S2).
- 9 Maatschappelijk middenveld: Een geheel van particuliere organisaties in de samenleving die ver- schillende groepen, meningen en belangen vertegenwoordigen.
- 10 <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/05/31/mark-elchardus-het-middenveld-heeft-gefaald/>
- 11 De groep van experts die de exitstrategie moet uitwerken.
- 12 Denis (1995). Scientists and disaster management. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 4(2), 14–19.
- 13 Freimut, Musa, Hilyard, Quinn, & Kim. (2014). Trust during the early stages of the 2009 H1N1 pan- demic. *Journal of Health Communication*, 19(3), 321–339.
- 14 PAR: Participatory Action Research, an approach to research in communities that emphasizes participation and action. It seeks to understand the world by trying to change it, collaboratively and following reflection. PAR emphasizes collective inquiry and experimentation grounded in experien- ce and social history.
- 15 Een zeer simpel didactisch model voor wat betreft de impact van de gekozen bestrijdingsstrategie van de pandemie op de economie, vindt men in de Vlaamse conjunctuurnota; via: https://www.ewi-vlaanderen.be/sites/default/files/bestanden/conjunctuur_update_voorjaar_2020_5mei.pdf
- 16 Zo opteren wetenschappers uit 26 landen in een open brief voor een decentrale privacy-by-de- sign oplossing (<https://www.justitia.nl/privacy/privacy-by-design>). Cruciaal is dat de app enkel mag worden gebruikt voor de strijd tegen COVID-19 en niet voor andere doeleinden, zoals nagaan of je in de buurt van een misdrijf was.
- 17 Gegevens van de Europese Commissie via Statista.com

- 18 https://nl.wikipedia.org/wiki/Federale_kieskring
- 19 Marc Noppen, directeur UZ Brussel in DS (8 Mei 2020).
- 20 Salter (May 1, 2020). Lessons For The World On How Estonia's Digital State Is Coping With Coronavirus; Forbes. <https://www.forbes.com/sites/philipsalter/2020/05/01/lessons-for-the-world-on-how-estonias-digital-state-is-coping-with-coronavirus/#44ad6edd5001>
- 21 Het jaar van de hergeboorte van de republiek en de ontvoogding t.o.v. de Sovjet-Unie.
- 22 e-Estonia omvat onder andere: e-Governance (1997), e-Tax (2000), X-Road - the backbone of e-Estonia (2000), Digital ID (2002), e-School (2002), i-Voting (2005), Mobile ID (2007), e_Health (2008), Blockchain (2008), e-Residency (2014), Data Embassy (2017), en meer recent e-Justice. Zie Martinson (2019). Estonia – the Digital Republic Secured by Blockchain; PricewaterhouseCoopers. <https://www.pwc.com/gx/en/services/legal/tech/assets/estonia-the-digital-republic-secured-by-blockchain.pdf>
- 23 Priisalu & Ottis (2017). Personal control of privacy and data: Estonian experience, *Health Technol*, 7, 441-451
- 24 DP-3T. Decentralized Privacy-Preserving Proximity Tracing. <https://github.com/DP-3T/documents>
- 25 Numa (2020). How do you trace Corona-19, respecting Privacy? <https://e-estonia.com/trace-covid-19-while-respecting-privacy/>
- 26 Vanthemsche (2020). Covoorzitter van de Economic Risk Management Group in *De Tijd* van 2 mei 2020.
- 27 De Preter, W. (9 mei 2020). Coronasteun brengt Belgische mentaliteit naar boven. *De Tijd*.
- 28 Quote via: <https://mennokater.wordpress.com/inhoudsopgave/cynisme-en-scepsis-werktuig-of-wapen/>

Onlineshoppen en innovatieve winkeltechnologieën in de lift dankzij COVID-19

Malaika Brengman, Kim Willems en Nanouk Verhulst

Elke medaille heeft haar keerzijde. Waar de huidige COVID-19-crisis een enorme impact heeft op de wereldwijde gezondheid en ook economisch niemand spaart, is het waardevol en hoopgevend om ook eens te kijken welke nieuwe kansen deze crisis met zich mee brengt. In dit hoofdstuk bespreken we hoe COVID-19 en de daarmee gepaard gaande lockdownmaatregelen van de overheid onze manier van kopen, winkelen en consumeren grondig heeft veranderd. Zo is men massaal aan het onlineshoppen geslagen en worden innovatieve technologieën in de winkelomgeving, zoals contactloos betalen, momenteel aan een versneld tempo uitgerold. Ook staan klanten nu meer dan ooit open voor het gebruik ervan. We gaan dieper in op de uitdagingen die de sluiting en de voorzichtige heropening van de winkels tijdens de pandemie met zich meebrengt en welke aanpassingen en nieuwe technologieën hierop een antwoord kunnen bieden. Hiermee schetsen we een beeld van de verwachte evolutie van het shoppen in het 'nieuwe normaal'.

Hoe de lockdown de digitale kloof van het shoppen binnen Europa kon verkleinen

Consumenten gaan zich vaak anders gedragen tijdens een onverwachte crisis. Zo kon de angst voor besmetting en de onmogelijkheid om zelf naar de winkel te gaan (bijvoorbeeld door sluiting en lockdownmaatregelen) tijdens de huidige pandemie consumenten die vroeger de weg naar het onlinekanaal niet vonden, nu wel overtuigen. Waar de Belgische consument van nature eerder weigerachtig stond tegenover onlineshoppen en het gebruik van technologie in de winkel, lijken consumenten tijdens deze COVID-19-crisis plots toch de weg naar webwinkels en nieuwe technologieën te hebben gevonden.

België wordt gekenmerkt door een hoge bevolkings- en daarmee gepaard gaande winkeldichtheid. Dat houdt in dat wij Belgen vaak op elke straathoek een winkel kunnen vinden, of in ieder geval vlot onze aankopen in de buurt kunnen doen. In gebieden waar er een minder dicht retailnetwerk bestaat, zoals in de Scandinavische landen, is de situatie compleet anders. Daar heeft de consument vaak al een hele tijd geleden de weg naar het onlineshoppingen gevonden. De lockdown en de sluiting van de fysieke winkels zorgde er echter voor dat de Belgische consumenten weinig keuze hadden. Ze konden moeilijker of zelfs niet naar hun vertrouwde buurtwinkels. Veel consumenten vonden hierdoor uit noodzaak en in een versneld tempo plots wel de weg naar de webshops, en hoewel de leveringen door de omstandigheden soms wat op zich lieten wachten, bleek voor velen de overstap geslaagd. De digitale kloof wat de adoptie betreft van het onlineshoppingen binnen de EU tussen eerder dunbevolkte landen en meer dichtbevolkte landen neemt hierdoor gestaag af.

Het feit dat ongeveer alle bevolkingssegmenten de weg naar de webshops gevonden hebben, maakt dat heel wat drempelvrees overwonnen is, en dat de weg vrijgemaakt is om dit digitale pad naar de onlineshoppingwalhalla's te blijven bewandelen. Hoewel de COVID-19-crisis vaak verweten wordt om verschillende maatschappelijke kloven te vergroten (denk maar aan het afstandsonderwijs), is er dus ook een positievere rol weggelegd voor wat we nu doormaken. Het gaf de Belgische consument een duwtje in de rug om onze achterstand op het vlak van e-commerce in te halen. Al gaan er natuurlijk ook stemmen op dat dit eigenlijk niet zo'n positieve evolutie is, gezien de extra druk op de traditionele winkels en de grote milieubelasting van het leveren van pakjes. Toch was het tijdens deze crisis de enige manier waarop we nog niet-essentiële aankopen konden doen en er nog enige omzet kon gemaakt worden binnen dat deel van de sector.

Daarnaast stonden Belgische consumenten ook vaak weigerachtig tegenover nieuwe technologieën, zoals contactloos betalen. Belgische consumenten betalen over het algemeen graag cash. Technologieën zoals mobiel en contactloos betalen werden minder snel omarmd in vergelijking met andere landen. Vooral bij jongere generaties zagen we in het verleden een verschuiving naar deze nieuwe manieren van betalen (contactloos, payconic ...), maar tijdens de COVID-19-crisis lijken deze nieuwe betaal mogelijkheden ook terrein te winnen bij de oudere generaties. Zo zagen we tijdens andere economische crisissen de vraag naar cash geld sterk stijgen, maar nu zien we deze trend juist niet. Integendeel, er is net een stijging van mobiel en contactloos betalen (met kaart, gsm, of app) in België en daarbuiten. Er zijn verschillende verklaringen voor deze verandering. Ten eerste lijkt het erop dat mensen angst hebben om geld aan te raken en besmet te raken met COVID-19, aangezien je niet weet wie het geld voor je al aanraakte. Daarnaast moet je bij een cashbetaling ook dicht bij de winkelmedewerker staan, wat niet in lijn is met de regels rond social distancing en ook de kans op besmetting kan verhogen. Bovendien zijn veel handelaren die vroeger enkel cash of betalingen met de kaart (met contact) toestonden plots overgestapt naar nieuwe vormen van betalen. Ook de overheid,

internationale instanties, en banken juichen plots contactloos betalen toe. Zo hebben de Belgische banken de bovengrens van contactloze betalingen zonder pincode verdubbeld tijdens de COVID-19-crisis. Dat je niet naar de bank of bankautomaat moet om cash te halen is uiteraard mooi meegenomen in tijden waarin veel mensen hun verplaatsingen buitenshuis proberen te beperken.

De huidige COVID-19-pandemie en de lockdownmaatregelen brachten ook tal van nieuwe uitdagingen mee voor retailers en andere dienstverleners. Vooral omdat het speerpunt van de meeste handelaars menselijke interactie is, wat niet evident is in de nieuwe anderhalvemeter economie. Door de pandemie werden ze plots geconfronteerd met de angst voor besmetting voor zowel werknemers als consumenten, de noodzaak van sociale afstand, en vaak zelfs een tijdelijke sluiting van de fysieke zaak. De Belgische retailers deden hun best om in deze tijden de inkomsten niet helemaal tot nul herleid te zien en zochten hun heil in technologische en creatieve oplossingen, zoals een webshop in elkaar boksen en zelf de verkochte waren (zoals pralines, kamerplantjes en potgrond) aan huis afleveren. Er volgden ook gecentraliseerde initiatieven om zelfs de kleinste KMO'er mee op de digitale (snel)trein te krijgen. Het is immers vooral bij de lokale, kleine spelers dat er wel werk aan de winkel was. Volgens de 'Barometer van de informatiemaatschappij,' uitgegeven door de FOD Economie, blijkt immers dat slechts drie op de vier onder hen reeds beschikte over een eigen website, wat beduidend lager was dan de middelgrote en grote ondernemingen, die al een onlineaanwezigheid van respectievelijk 91 % en 96 % hadden. Tal van initiatieven, zoals 'Het internet ook uw zaak' van het Vlaams Agentschap voor Innovatie en Ondernemen, evenals van centrummanagers van winkelgebieden of digitale providers (bijvoorbeeld Telenet) zetten in op het ondersteunen van ondernemers die hun digitale aanwezigheid voor de klanten wilden verbeteren.

Is dit ook een goeie zaak voor de Belgische retailer? Dat verhaal verdient meer nuance. Niet alleen de Belgische consument liep wat achter op zijn buurlanden; dat geldt nog meer voor de Belgische ondernemers in de retailbranche. De e-commerceomzet in België wordt gedomineerd door enkele globale mastodonten, zoals het Duitse Zalando, het Nederlandse Ahold met Bol.com, het Amerikaanse Amazon en Ebay, en de Chinese Alibaba – om er maar enkele te noemen. De Belgische retailers, zeker de grotere ketenspelers, spelen mee, maar steken niet onder stoelen of banken dat ze ermee worstelen om met gelijke wapens aan de strijd te kunnen beginnen tegenover hun buitenlandse concurrenten. De wetgeving in ons land heeft het er niet bepaald gemakkelijker op gemaakt de voorbije decennia, in volle opkomst van e-commerce. Denk maar aan de regelgevingen en taxering op (nacht)arbeid. Waar deze reguleringen in het voordeel spelen van een terechte bescherming en waardering van de werknemers, maakt dit dat Belgische bedrijven vaak met een zwaardere kostenlast kampen. Die leidt ertoe dat het moeilijk wordt om shoppers bijvoorbeeld gratis leveringen en retournering aan te bieden, zonder dat de marges al te veel uitgehold worden.

Kortom: de Belgische e-commerce stond (algemeen genomen) nog niet zo ver als die van onze buurlanden. Door de COVID-19-crisis gaat het momenteel wel sneller vooruit, maar of deze Belgische online- en technologische revolutie snel genoeg geweest is, of juist de achterstand ten opzichte van de internationale koplopers (die wél al gewapend klaarstonden toen de crisis aanbrak) enkel vergroot heeft, moet de toekomst verder uitwijzen. Het feit dat de risico-averse Belg nu massaal kennis heeft kunnen maken met het online shoppen, uit noodzaak of vrees voor besmetting, zal ongetwijfeld een blijvende boost geven aan dit digitale koopkanaal.

Hoe de lockdown een shift teweegbracht in het koopgedrag van de consument

'Opzij, opzij, opzij, maak plaats, maak plaats, maak plaats, we hebben ongelooflijke haast...,' zo klonk het in Herman Van Veens hit uit 1979. Vandaag, ruim 40 jaar later, bracht de lockdown ons abrupt allen even tot een halt. De voorbije weken van sociale isolatie, telewerken, gesloten winkels en culturele of recreatiebestemmingen brachten velen onder ons tot inkeer en boden een kans tot bezinning over onze manier van leven. Van *fear-of-missing-out* was geen sprake, aangezien er weinig te beleven en dus ook te missen viel, want er was weinig of niets toegelaten.

Aanvankelijk sloegen men massaal aan het hamsteren, want de schrik zat ergoed in. Toiletpapier en etenswaren met een lange houdbaarheid waren erg in trek. Noodgedwongen schakelde men over naar onlinewinkels, waar ook diepvriezers erg populair bleken. Alles voor de noodzakelijke bevoorrading werd in een paniecreactie en intense overlevingsdrang in grote getale ingeslagen. En gedwongen in thuisquarantaine werden poetsen, tuinieren en koken favoriete bezigheden, wat ook blijkt uit de verkoopcijfers. Vooral vers en biologisch, om ons immuunsysteem nog even een boost te geven, deden het goed. Toch hadden we door de crisis ook al eens de neiging onszelf extra te verwennen of compensatie te zoeken voor negatieve gevoelens en stress. Het consumeren van bijvoorbeeld comfort food of alcohol doet uiteraard even deugd, maar het is oppassen geblazen om zo niet in een vicieuze cirkel terecht te komen wegens de schuldgevoelens achteraf. Daarnaast scoorde entertainment goed, de mensen moesten zich ergens mee bezighouden. Zo werden er meer puzzels verkocht dan ooit tevoren. En omdat we met zijn allen toch in ons kot moesten blijven, werd er minder besteed aan uiterlijke verzorging en kledij. Onze 'look' werd opeens van minder belang. Anderzijds leidden financiële bezorgdheden ertoe dat de huismerken het nu beter doen dan ooit tevoren, in tegenstelling tot de duurdere merkproducten die de consument wat meer links laat liggen. Ook zagen we een grote mate van solidariteit onder consumenten. Zo deden ze boodschappen voor anderen die daar behoefte aan hadden, zoals ouderen of mensen tewerkgesteld in de zorg. Dit werd gefaciliteerd door lokale initiatieven zoals de boodschappen-community van Collect&Go Connect van Colruyt, de Samana-Boodschappenlijn of het platform www.covid-solidarity.org.

In een tijd waarin enkel de essentiële winkels de deuren open mochten houden, zochten mensen vooral de buurtwinkels op, waar de wachtrijen in tegenstelling tot aan de supermarkten nog beperkt bleven. Ook ontdekten ze de korte keten, waarbij ze groenten en fruit direct bij een lokale boer aankochten. Daarnaast werd ook massaal opgeroepen om meer lokaal te gaan kopen. Vooral de lokale kleinhandel kon in deze crisistijden een duwtje in de rug gebruiken, anders zouden ze misschien voorgoed de deuren gesloten moeten houden. Waar 'winkelhieren' al woord van het jaar werd in 2019, werd het met de coronacrisis pas echt gelanceerd. Het is een initiatief van Unizo, de Unie van Zelfstandige Ondernemers, die de consumenten aanmaant bewust te kopen bij ondernemers van hier.

Veel lokale winkels die de deuren tijdelijk moesten sluiten hadden nog geen webshop maar bleven onverhoopt toch creatief aan de slag om hun klanten te bedienen. Lokale initiatieven schoten uit de grond, zoals 'Merchtem shopt, ook in tijden van corona'. Op dit onlineplatform konden lokale handelaars aangeven hoe je nog bij hen terecht kon, ook tijdens de lockdown. Vaak boden zij de mogelijkheid zaken te bestellen die dan persoonlijk afgeleverd werden. Velen probeerden hun klanten te bereiken en inspireren via social media, zoals Facebook, YouTube en Instagram. Facebook speelt hier nu ook expliciet op in met hun 'Facebook shops' aanbod, dat kleine handelaars de mogelijkheid biedt om gratis een webshop aan te maken op Facebook en Instagram. Daarin kan de collectie aangeprijsd worden en het laat direct klantencontact toe via WhatsApp, Messenger of Instagram Direct om vragen te beantwoorden of advies te bieden. Daarenboven optimaliseert Facebook momenteel zijn chatbots om de shopfunctie optimaal te kunnen ondersteunen. Zo kan de klant geautomatiseerd heel menselijk aanvoelende persoonlijke aandacht krijgen bij zijn interacties met de shop, wat een positieve impact moet hebben op de klantbeleving.

Via technologie is het zelfs mogelijk een winkel virtueel te bezoeken. De Telepresence Beam robot van Suitabletech/Blue Ocean Robotics, ook wel Scotty genaamd, is een soort bestuurbare tablet op wielen op een lange poot zodat die op ooghoogte staat. Zo kan de klant van thuis uit virtueel in de winkel rondkuieren om het assortiment te ontdekken en te interageren met de fysiek aanwezige winkeluitbater, die hem zo een persoonlijke service en advies kan bieden. Mulders Mode, een Nederlandse kledingzaak, is nu reeds aan het experimenteren met deze technologie. Daarnaast is het ook mogelijk een winkel virtueel te bezoeken via een VR-bril, waarmee je je in de winkel waant wanneer je hem opzet. Nu veel reizen er voorlopig niet in zit, is het de ideale manier om enkele flagship stores te bezoeken. Zo biedt Levi's een waarachtige interactieve virtuele winkelbeleving waarmee je van thuis uit de nieuwste flagship winkels in Londen en New York niet enkel virtueel kunt bezoeken, maar er ook echt kunt shoppen. 'Gucci 9', de nieuwste Gucci-winkel die net geopend is in de Italiaanse stad Firenze, is zelfs enkel en alleen virtueel te bezoeken via 'Gucci Live', een livestreamingtool die toelaat om met je gsm of computer via video te shoppen en met het winkelpersoneel te praten. Het modehuis

plant om in het post-coronatijdperk nog meer zulke louter virtuele luxeboetieks te openen in verschillende wereldsteden. Maar ook in België wordt al geëxperimenteerd met virtual reality. Zo pionierde de Hasseltse boetiek La Bottega onlangs nog met een zelf opgezette virtuele modeshow die live werd gestreamd.

Hoe de COVID-19-crisis ook onze fysieke winkelbeleving volledig hertekent

Op maandag 11 mei 2020 mochten de fysieke non-foodwinkels dan eindelijk – na haast twee maanden van lockdown – weer open. Winkeluitbaters namen maatregelen, zoals het implementeren van eenrichtingsverkeer, het voorzien van plexiglas ter bescherming van de medewerkers en de klanten, het aanbieden van desinfecterende gel aan de ingang en de aanbeveling een mondmasker te dragen tijdens het winkelbezoek. Daarnaast hangen er in veel etalages richtlijnen over het maximaal aantal toegelaten klanten in de winkel. Gaan winkelen zou niet meer hetzelfde zijn in het nieuwe normaal.

Op enkele uitzonderingen na bleef de stormloop bij de heropening van de winkels echter uit. We gingen niet massaal wraakshoppen om onze ingehouden koopwoede bot te kunnen vieren en onze tijd in isolatie te compenseren via shoppingtherapie, zoals dat in China het geval was. Volgens Isolde Delanghe van Mode Unie realiseerden de kledingwinkels de eerste dag van de heropening slechts een omzet van om en bij de 50 procent van een 'normale' maandag in mei. Bij winkels als Action en Primark waren de rijen aan de ingang dan weer niet bol te werken. Deze winkels hebben dan ook geen onlineverkoop-punt waar consumenten tijdens de lockdown terecht konden en blijkbaar zaten mensen toch te wachten op het supervoordelige aanbod dat je in deze winkels aantreft. Het bleken ware trekpleisters waar shoppers werden toe aangetrokken voor de kick er een leuk koopje te doen. Dat hebben we na al die weken binnen zitten wel verdiend, moet menig consument gedacht hebben. Het gekelderde consumentenvertrouwen, de economische recessie die er zit aan te komen vanwege de crisis en de druk op de koopkracht zijn ook redenen die dergelijke discountwinkels nu extra aantrekkelijk maken.

Het winkelen zelf is wel aanzienlijk veranderd ten gevolge van de coronacrisis. We zien een duidelijke verschuiving van 'fun'- naar 'run'-shoppen. Waar voorheen de winkelbeleving centraal stond, is het momenteel de veiligheid die primeert en proberen we onze aankopen zo snel, efficiënt en hygiënisch mogelijk af te handelen. Ook hiervoor wordt meer en meer een beroep gedaan op technologie.

Een te grote drukte in en om de winkels is uiteraard te vermijden. Vooreerst kan dat door voor een betere spreiding te zorgen van de shoppers doorheen de tijd. Anderzijds is het een kwestie de mensenmassa's die kunnen ontstaan bij bepaalde winkels beter te managen. Met het oog op een betere spreiding van de winkelbezoekers werd de handige app 'Shop Safe' geïntroduceerd, die consumenten konden raadplegen om live na te

gaan hoe druk het is in hun plaatselijke supermarkt. Een soort Waze voor winkelen, een real-time-applicatie die gebruikmaakt van telefoondata en gps-gegevens (zoals Google Maps Live), aangevuld met informatie van de gebruikers, om zo te bepalen waar er files staan en waar niet, alsook om na te gaan of gewenste producten nog voorradig zijn. Het aantal mensen in de winkel beperken kan met een slimme technologie die het aantal bezoekers in de winkel registreert via sensoren en passantentellers. Via de verbinding met een digitaal scherm aan de ingang wordt aangegeven wanneer het toegelaten aantal bezoekers is bereikt, zoals een verkeerslicht dat op rood springt, maar ook weer op groen wanneer iemand de winkel heeft verlaten. Kleinere winkels kunnen dan weer werken met een persoonlijk reservatiesysteem, zodat je op voorhand kan vastleggen wanneer je naar de winkel zal komen en bediend wil worden. Maar er bestaat ook een technologie die toelaat virtueel aan te schuiven, zodat je niet fysiek in de wachtrij moet gaan staan. Met een app als QLESS bijvoorbeeld krijg je een bericht wanneer het jouw beurt is en kun je – in afwachting – misschien nog even een terrasje doen of een andere winkel binnenlopen. Het systeem past jouw plaats in de wachtrij dynamisch aan, zodat je je beurt niet mist. Of er kan een voice assistent worden voorzien die je bij het oprijden van de parking al kan vertellen waar je in de wachtrij staat en wanneer het aan jou is, zodat je zelfs niet uit moet stappen. Daarnaast kan die alvast ook even checken of je gewenste producten voorradig zijn in de winkel. Ook winkelstraten krijgen een vaste looprichting en worden uitgerust met slimme camera's die de drukte registreren en waarschuwen wanneer het te druk wordt. In Nederland experimenteert men zelfs met een 'te druk'-knop, waarbij consumenten zelf kunnen aangeven als ze het te druk vinden worden in een winkelgebied. De intelligente camera's kunnen ook ingezet worden om na te gaan of de social distance wel wordt gerespecteerd in de wachtrijen aan de shops.

Vervolgens moeten consumenten duidelijk geïnformeerd worden over de nieuwe social distance- en hygiënemaatregelen. Een job waarvoor men in de ICT-winkels van AUVA, bijvoorbeeld, een beroep doet op humanoïde Cruzr-robots. Die kunnen bovendien detecteren of iemand koorts heeft, zodat zieke mensen uit de winkel geweerd kunnen worden, en ze kunnen zelfs controleren of je mondkapje wel goed zit. In de Nederlandse supermarktketen Jumbo worden hologrammen gebruikt om de boodschap over te brengen. Zeker is dat deze nieuwe communicatietechnologieën de aandacht wel zullen weten te trekken en dat consumenten in de huidige omstandigheden zelf ook gemotiveerd zijn om de veiligheidsvoorschriften in acht te nemen.

Naast het informeren wordt ook de toepassing van de maatregelen meer en meer ondersteund door technologie. Naast de verplicht te gebruiken ontsmettende handgel introduceerde Carrefour een #StaySafe-desinfectiestation voor winkelkarren. Colruyt kwam dan weer op de proppen met Clipeez, opklikbare handvaten om je winkelkarretje veilig te bedienen. Daarnaast moet echter ook het betasten van producten zo veel mogelijk vermeden worden om besmettingsgevaar te voorkomen, maar laat dat nu net zijn wat consumenten graag doen in een fysieke winkel. Ook hier biedt technologie wel

wat oplossingen. Zo kun je 'virtueel' make-up van l'Oréal of een bril van Ray-Ban uitproberen aan de hand van augmented reality via je smartphone, of kun je virtueel Converse-schoenen of GAP-kleding passen zonder ze echt aan te trekken. Voor een slimme passpiegel kun je bijvoorbeeld door heel de collectie scrollen met jezelf als model. Zo'n slimme spiegel of digitale kiosk kan ook automatisch RFID-tags registreren en aangeven welke maten of kleurvarianten er nog voorradig zijn in de winkel zodat je niet onnodig in de rekken tussen de kleding op zoek moet. Er bestaan zelfs gerobotiseerde systemen die de gewenste producten automatisch selecteren en in je paskamer bezorgen aan de hand van ingescande QR-codes (bijvoorbeeld Hointer). En om zeker te zijn van de juiste maat bestaan er voet- en lichaamsscanners waardoor passen quasi overbodig wordt (bijvoorbeeld toegepast bij Brantano en Shopping K in Kortrijk). Via augmented reality kun je ook meer info krijgen over producten zonder die te moeten vastnemen – voor wijn kan dat via het inscannen van het label via de Living Wine Labels-app. En je kunt zelfs zien hoe een meubelstuk thuis zou passen zonder het eerst mee naar huis te moeten nemen, door het virtueel in je woonkamer te plaatsen en zo via je smartphone of tablet te bekijken (bijvoorbeeld via de Ikea Place app). Een andere optie is een interactieve holografische projectie via dewelke je een 3D-visualisatie van bijvoorbeeld Nike-sneakers kan bekijken. Klanten kunnen dus zo alle hoeken en kanten van een product zien zonder het te hoeven aanraken, wat in deze post-coronatijden ideaal is.

Ook bestaan er diverse technologische applicaties die de consument in staat stellen om zijn shoppingtraject doorheen de winkel te optimaliseren in termen van efficiëntie. Dit kan via een app of zelfs aan de hand van een 'slimme winkelkar', die op basis van je geüploade boodschappenlijstje een traject voor je uitstippelt, zodat je met zo min mogelijk omwegen zo vlot mogelijk door de winkel navigeert en je lijst kan afwerken. Deze route zou zelfs in real-time kunnen worden bijgestuurd als het ergens in de winkel te druk wordt, wat kan gedetecteerd worden via slimme camera's en sensoren. Dankzij AI, slimme camera's en sensoren is het zelfs mogelijk dat je niet meer langs de kassa moet, maar dat er automatisch afgerekend wordt wanneer je de winkel verlaat. Kijk bijvoorbeeld maar naar de winkels van AmazonGo.

Maar nog veiliger en efficiënter is het natuurlijk als je je gewenste aankopen alvast vooruitbestelt en ze laat klaarzetten in de winkel of aan een afhaalpunt, zo moet je de winkel zelfs niet meer binnen. Je kan ze anderzijds ook gewoon laten leveren. Ook hiervoor is nieuwe technologie in opmars. Wat dacht je bijvoorbeeld van een levering via een drone of een robot? Er wordt niet enkel mee geëxperimenteerd, op sommige plaatsen is het al realiteit.

Conclusie

Door de crisis is onze manier van kopen, winkelen en consumeren grondig veranderd, en zijn zowel consumenten als handelaars snel op de digitale trein moeten springen. Alles wat evident leek, was het opeens niet meer. Geconfronteerd met de vele uitdagingen die deze crisis en de lockdownmaatregelen met zich mee brachten, moest men in allerijl op zoek naar oplossingen. Zowel handelaars als consumenten zagen baat bij een aantal digitale toepassingen en technologische innovaties. Dit vormde een enorme drijfveer voor de adoptie en verdere ontwikkeling en verspreiding ervan. In eerste instantie met het oog op efficiëntie en veiligheid, hopelijk in een volgend stadium ook met aandacht voor het belevingsaspect van het winkelen. Want niettegenstaande we nu nog vooral oog hebben voor de praktische aspecten, willen we heel graag ook dat 'fun'-gehalte bij het shoppen terugzien. Hoewel in de eerste plaats getriggerd door de pandemie, ligt hier ook een mooie rol weggelegd voor technologie.

Referenties

- Brengman, M., Gauquier, L. D., Sanden, S. van de, & Willems, K. (2019). Winkelen we binnenkort met robots? In A. Jacobs, L. Tytgat, M. Maus, R. Meeusen, & B. Vanderborgh (Eds.), *Homo roboticus - 30 vragen over een wereld in robotisering en artificiële intelligentie* (pp. 167–174). Brussel: VUBPRESS.
- Columbus, L. (2020). How COVID-19 Is Transforming E-Commerce. *Forbes*. Geraadpleegd via <https://www.forbes.com/sites/louiscolumbus/2020/04/28/how-covid-19-is-transforming-e-commerce/#15ef52e93544>
- De Keyser, A., Köcher, S., Alkire (née Nasr), L., Verbeeck, C., & Kandampully, J. (2019). Frontline Service Technology infusion: conceptual archetypes and future research directions. *Journal of Service Management*, 30(1), 156–183.
- Extenda Retail (2020). Retail in a time of Coronavirus | COVID-19. *Extenda Retail*. Geraadpleegd via <https://www.extendaretail.com/insight/retail-in-a-time-of-covid-19>
- Flavián, C., Ibáñez-Sánchez, S., & Orús, C. (2019). The impact of virtual, augmented and mixed reality technologies on the customer experience. *Journal of Business Research*, 100, 547–560.
- FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie (2019). *Barometer van de informatiemaatschappij*, 4 december, geraadpleegd via <https://economie.fgov.be/nl/publicaties/barometer-van-de-5>
- Grewal, D., Noble, S. M., Roggeveen, A. L., & Nordfalt, J. (2020). The future of in-store technology. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48(1), 96–113.
- Huang, R. (2020). WHO Encourages Use of Contactless Payments Due To COVID-19. *Forbes*. Geraadpleegd via <https://www.forbes.com/sites/rogerhuang/2020/03/09/who-encourages-use-of-digital-payments-due-to-covid-19/>
- Kleckler, A. (2020). People Counting Technology Beyond COVID-19. *Progressive Grocer*. Geraadpleegd via <https://progressivegrocer.com/people-counting-technology-beyond-covid-19>

- Larivière, B., Bowen, D., Andreassen, T. W., Kunz, W., Sirianni, N. J., Voss, C., et al. (2017). "Service Encounter 2.0": An investigation into the roles of technology, employees and customers. *Journal of Business Research*, 79, 238–246.
- Lens, M. (2020). Limburgse winkelketen zet robots in om temperatuur van klanten te meten. *VRTNWS*. Geraadpleegd via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/05/07/limburgse-winkelketen-zet-robots-in-om-temperatuur-van-klanten-t>
- Marijnissen, S. (2020). Opvallend: hologram legt je de coronaregels uit in winkels van Jumbo. *bndestem.nl*. Geraadpleegd via <https://www.bndestem.nl/etten-leur/opvallend-hologram-legt-je-de-coronaregels-uit-in-winkels-van-jumbo-a5e08071/>
- Marr, B. (2019). The Magic of Smart Mirrors: Artificial Intelligence, Augmented Reality and The Internet of Things. *Forbes*. Geraadpleegd via <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2019/10/04/the-magic-of-smart-mirrors-artificial-intelligence-augmented-reality-and-the-internet-of-things/>
- Mottl, J. (2020). Big adapting ahead for retailers striving to succeed in post-COVID-19. *Retail Customer Experience*. Geraadpleegd via <https://www.retailcustomerexperience.com/articles/big-adapting-ahead-for-retailers-striving-to-succeed-in-post-covid-19/>
- Palmer, M. (2020). Robots from Estonia boost supermarket spirits during pandemic. *Financial Times*. Geraadpleegd via <https://www.ft.com/content/f2875a4c-943b-11ea-899a-f62a20d54625>
- Pantano, E., & Di Pietro, L. (2012). Understanding consumer's acceptance of technology-based innovations in retailing. *Journal of Technology Management & Innovation*, 7(4), 1–19.
- Pantano, E., Pizzi, G., Scarpi, D., & Dennis, C. (2020). Competing during a pandemic? Retailers' ups and downs during the COVID-19 outbreak. *Journal of Business Research*, 116, 209–213.
- Salpini C. (2020). Please don't touch: The future of experiential retail in the era of coronavirus. *Retail Dive*. Geraadpleegd via <https://www.retaildive.com/news/please-dont-touch-the-future-of-experiential-retail-in-the-era-of-coronav/578885/>
- Vredenburg, J., & Philips, M. (2020). Coronavirus has turned retail therapy into retail anxiety - *AdNews*. Geraadpleegd via <https://www.adnews.com.au/news/coronavirus-has-turned-retail-therapy-into-retail-anxiety>
- Weaver, R. (2020). 5 quick e-commerce changes retailers should make now | Navigating COVID-19 | *Retail Customer Experience*. Geraadpleegd via <https://www.retailcustomerexperience.com/blogs/5-quick-e-commerce-changes-retailers-should-make-now/>
- Willems, K., Smolders, A., Brengman, M., Luyten, K., & Schöning, J. (2017). The path-to-purchase is paved with digital opportunities: An inventory of shopper-oriented retail technologies. *Technological Forecasting and Social Change*, 124, 228-242.

Curriculum Vitae auteurs

Ilke Adam is hoofddocent politieke wetenschappen aan het Institute for European Studies aan de VUB. Haar onderzoek focust op migratie, integratie en anti-discriminatiebeleid en anti-racistisch activisme. Samen met Florian Trauner leidt ze het VUB expertisecentrum BIRMM (Brussels Interdisciplinary Research centre on Migration and Minorities) dat meer dan 100 VUB-onderzoekers van 12 disciplines samenbrengt die onderzoek verrichten omtrent migratie en minderheden.

Geoffrey Aerts werkt als postdoctoraal onderzoeker aan het departement Bedrijfstechnologie & Operaties. Hij maakt deel uit van de onderzoeksgroep Technology & Innovatie en is tevens aangesteld als business development adviseur bij de VUB TechTransfer dienst. Zijn onderzoek focust zich op het kennisbeheer in projecten en bedrijven met een publiek-privaat karakter, het strategisch beheer van publieke en private ondernemingen en technologieoverdracht tussen universiteiten en industriële partners. In 2012 won hij de ITMMA-masterthesis award en in 2015 mocht hij de driejaarlijkse Joseph Merlot – Joseph Leclercq prijs in ontvangst nemen voor beste doctoraatsscriptie in het domein van de coöperatieve economie, toegekend door CIRIEC.

Maarten Andriessen werkt al twintig jaar op het snijvlak van wetenschap en praktijk rond thema's HRM en Organisatiedesign, met een bijzondere interesse in organisatiecultuur, organisatieverandering, teamdynamieken en motivatie van mensen. Na ervaring in talloze actieonderzoeks- en adviesprojecten als onderzoeker, adviseur, ondernemer en (uiteindelijk) partner in een grote consultingorganisatie, combineert hij momenteel de rollen als onderwijsassistent (VUB) en zelfstandig organisatie-adviseur.

Axelle Asmar is doctoraatsonderzoeker en onderwijsassistent binnen de vakgroep Communicatiewetenschappen aan de VUB en werkt sinds 2018 als onderzoeker bij imec-SMIT, onderzoekscentrum verbonden aan de VUB. Haar onderzoek richt zich op digitale inclusie, media/data-geletterdheid en algoritmische cultuur.

Pieter Ballon is historicus en communicatiewetenschapper. Hij is directeur van onderzoeksgroep imec-SMIT en doceert aan het departement Communicatiewetenschappen van de VUB. Hij verricht onderzoek naar digitale platformen en *smart cities*. Hij is

medeoprichter van het Kenniscentrum Data & Maatschappij en maakt deel uit van het Vlaams relance-comité dat zich buigt over maatschappelijke kwesties tijdens en na de coronacrisis.

Kristel Beyens is master in de sociologie en doctor in de criminologie en gewoon hoogleeraar in de penologie en de criminologie aan de VUB. Zij is voorzitter van de vakgroep Criminologie en van de onderzoeksgroep Crime & Society (CRiS), waar zij de onderzoekslijn Penalty & Society coördineert. Ze bestudeert de bestraffing vanuit een sociologische en penologische invalshoek, met bijzondere aandacht voor culturele en systemische processen. De laatste jaren focust haar onderzoek op digitalisering van de strafuitvoering en beslissingsprocessen inzake invrijheidstelling.

Kris Boudt is professor financiën en econometrie aan de UGent, VUB en VU Amsterdam. Zijn onderzoek kun je lezen in tijdschriften zoals *Journal of Econometrics*, *Journal of Portfolio Management* en *Review of Finance*. Hij heeft een passie voor open source software en valorisatie. Zijn huidige focus ligt op de ontwikkeling van sentometrics-technologie voor media-index-analyse en het verbeteren van de efficiëntie van pensioenbeslissingen in België.

Malaika Brengman is professor (digitale) marketing, consumentengedrag en marktonderzoek aan de faculteit Sociale Wetenschappen en Solvay Business School van de VUB. Ze staat aan het hoofd van de vakgroep Business waar ze de onderzoekscluster Marketing & Consumentengedrag leidt. Haar onderzoek richt zich vooral op koopgedrag en -motivaties, zowel online als offline, waarbij ze de toekomst van het winkelen onder de loep neemt. Daarbij focust ze in het bijzonder op de impact van nieuwe technologieën. Haar onderzoek is gepubliceerd in internationaal gerenommeerde wetenschappelijke tijdschriften.

Jean-Claude Burgelman is professor *open science policies and practices* aan de faculteit Sociale Wetenschappen en Solvay Business School van de VUB. Tot augustus 2019 was hij hoofd van de Unit Open Science bij de Europese Commissie DG RTD, waar zijn team het beleid ontwikkelde rond *open science*, de *science cloud*, *open data* en *access*. Tot 2000 was hij voltijd professor *communication technology policy* aan de VUB en directeur van SMIT. Hij was tevens voorzitter van het World Economic Forum's Global Agenda Council on Innovation, waar hij ook deel uitmaakte van het Science Advisory Committee.

Jan Cornelis is emeritus professor, ingenieur in de elektromechanica en heeft een PhD in *biomedical engineering*. Hij stond aan het hoofd van het departement Electronics and Informatics (VUB-ETRO), was vicerector R&D en coördinator Technology Transfer. Daarnaast was hij vicerector Internationaal Beleid aan de VUB, en adjunct-kabinetschef bij de minister van Innovatie. Hij is medeoprichter van twee incubatiefondsen, BI3 en Qbic. Hij zetelde in het bestuur van Imec en het Vlaams Instituut voor Biotechnologie. Hij is

consultant professor in Northwestern Politechnical University – China en gastprofessor in Universidad de Oriente – Cuba.

Veerle De Bosscher is professor sportmanagement aan de VUB. Ze is stichter en coördinator van SPLISS (Sports Policy factors Leading to International Sporting Success), een wereldwijd netwerk dat topsportbeleid benchmarkt en adviseert (www.spliss.net). Haar expertise situeert zich in beleidsevaluatie, effectiviteit van (top- en jeugd-) sportbeleid en de maatschappelijke betekenis van sport. In Vlaanderen is ze lid van de stuurgroep Topsport en adviseert ze in diverse commissies. Ze is tevens adjunct professor aan Victoria University in Australië.

Sebastian de Cocq is doctoraatsstudent aan de vakgroep Bewegings- en Sportwetenschappen (VUB) voor de onderzoeksgroep SPLISS. Zijn interesse en onderzoek situeert zich rondom de wijze waarop organisaties en instituties met een publieke functie publieke waarde (kunnen) creëren. In zijn doctoraat bestudeert hij of, en hoe, de maatschappelijke waarde van topsport vorm krijgt in relatie tot sportparticipatie binnen sportclubs.

Paul De Hert is vicedecaan, gewoon hoogleraar en als grondrechtenspecialist werkzaam in de vakgroepen Interdisciplinaire Studies van het Recht en Criminologie van de VUB. Hij is tevens verbonden aan de Universiteit Tilburg (TILT). Hij schreef meer dan 500 bijdragen (in boeken en tijdschriften) en is lid van meerdere tijdschriften, waaronder *Criminal Law and Philosophy*. Hij doceert en doceerde onder meer (internationaal en Europees) Strafrecht, Internationale bescherming van de rechten van de mens, Rechtstheorie- Privacy & Data Protection. Hij is tevens voorzitter van de VUB Fundamental Rights Research Centre (FRC).

Kevin De Moortel is doctorandus in de Toegepaste Economische Wetenschappen – Handelsingenieur aan de VUB. Hij maakt deel uit van de onderwijs- en onderzoeksgroep Technologie & Innovatie. Zijn huidig onderzoek handelt rond de internationale dimensies van kennis en technologieoverdracht en rond de rol van vertrouwen in hoogtechnologische innovatie en business ecosystemen.

Nel de Mûelenaere is docent geschiedenis en verbonden aan de onderzoeksgroep Social and Cultural Food Studies (FOST). Haar onderzoek spitst zich toe op de relatie tussen humanitaire hulp, voeding en gender tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Ze is de auteur van *Belgen zijn gij ten strijde gereed? Militarisering in een neutrale natie, 1890-1914* (2019).

Jens de Rycke is doctoraatsstudent aan de vakgroep Bewegings- en Sportwetenschappen (VUB) voor de onderzoeksgroep SPLISS. Jens voert onderzoek naar de maatschappelijke waarde en impact van topsport. Binnen zijn doctoraat ontwikkelde Jens onder andere het Mapping Elite Sports'potential Societal Impact (MESSI) meetinstrument om de maatschappelijke waarde van topsport tastbaar te maken.

Nikolay A. Dentchev is hoofddocent in MVO en ondernemerschap aan de VUB. Hij bekleedt de VUB Leerstoel voor Sociaal Ondernemerschap met partners Close the Gap, BNP Paribas Fortis en Euroclear. Nikolay is (co)auteur van meer dan 40 wetenschappelijke publicaties, gepubliceerd in verschillende geïndexeerde tijdschriften zoals *Business & Society*, *Journal of Business Ethics* en *Business Ethics: A European Review*. Hij is bestuurslid van twee internationale professionele verenigingen rond duurzaam ondernemen, namelijk IABS en NBM.

Inge Derom is professor in sportmanagement en -marketing aan de vakgroep Bewegings- en Sportwetenschappen van de VUB. Ze behaalde haar doctoraat aan de University of British Columbia in Vancouver (Canada). Ze voert onderzoek naar de maatschappelijke impact van grote sportevenementen en dat zowel vanuit het perspectief van de deelnemers als de toeschouwers. Ze heeft ook aandacht voor de impact van maatschappelijke initiatieven die opgezet worden door professionele voetbalorganisaties in België.

Timothy Desmet doceert marketing en marktonderzoek aan de VUB en neuromarketing aan de Hult International Business School in London. Als doctor in de Experimentele Psychologie, en een tijd verbonden aan het departement Brain and Cognitive Sciences van MIT, is hij vooral geïnteresseerd in hoe psychologie ons economisch handelen beïnvloedt. Als oprichter van het consultancybedrijf ICENSE en het marktonderzoeksbureau Profacts zorgt hij ervoor dat deze inzichten ook de bedrijfswereld, non-profitorganisaties en overheid bereiken.

Karen Donders is docent Beleidsanalyse, European media Markets en Political Economy of Journalism aan de vakgroep communicatiewetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Ze is program manager van het Media & Society onderzoek binnen imec-SMIT. Publieke omroep, mededingingsbeleid, de interactie tussen mediabeleid en mediaeconomie, platformbeleid ... behoren tot haar expertisedomein. Ze publiceerde hierover diverse boeken en artikels in internationale peer-reviewed tijdschriften.

Michaël Dooms doceert aan de Solvay Business School (VUB) in het domein van het strategisch management van organisaties, en is verantwoordelijk voor praktijkgerichte vakken zoals de stages en de buitenlandse handelsmissie. Hij heeft een specifieke expertise opgebouwd rond het stakeholdermanagement van complexe, gecontesteerde projecten, zowel binnen organisaties als in het bredere maatschappelijke domein. Daarbij geldt de 'Triple Bottom Line' (People, Planet, Prosperity) steeds als uitgangspunt.

Anaïs Glorieux werkt als onderzoekster bij de onderzoeksgroep TOR van de VUB, die zich toelegt op tijdsbestingsonderzoek.

Rob Heyman is coördinator van het Kenniscentrum Data & Maatschappij. Hij werkt als senior-researcher bij imec-SMIT-VUB en hij is gastdocent voor het vak Users and Innovation in Digital Media aan de VUB, vakgroep SCOM. In één woord samengevat werkt

hij voornamelijk aan *boundary objects*; methoden en tools om kennis tussen leken en experts van verschillende disciplines te vertalen. Het doel is om participatie in innovatie te vergroten dankzij boundary objects.

Bart Lambert is docent laatmiddeleeuwse geschiedenis en lid van de onderzoeksgroep HOST aan de VUB. Hij is een specialist van de stedelijke, economische en sociale geschiedenis van de Late Middeleeuwen en is vooral geïnteresseerd in de rol van de Nederlanden in transnationale commercialiserings- en migratieprocessen. Bart is de auteur van *The City, the Duke and their Banker: The Rapondi Family and the Formation of the Burgundian State* (2006), van *Immigrant England, 1300-1550* (met Mark Ormrod en Jonathan Mackman, 2019) en van meerdere artikels in wetenschappelijke tijdschriften.

Mark Leys is socioloog en gezondheidswetenschapper. Hij werkte eerder in Nederland en het Federaal Kenniscentrum voor de gezondheidszorg. Hij coördineert de onderzoeksgroep Organisatie, Beleid en Ongelijkheden in de Gezondheidszorg. Hij werkt als expert voor de Wereldgezondheidsorganisatie rond vraagstukken over *evidence-informed policy and decision making*. Onderzoeksmatig concentreert hij zich voornamelijk op organisatie- en beleidsvraagstukken rond interorganisatorische netwerken en interdisciplinaire samenwerking in de gezondheidszorg.

Cathy Macharis is codirecteur van MOBI (Mobility, Logistics and Automotive Technology Research Centre) aan de VUB. Haar onderzoek focust op de transitie naar een duurzame mobiliteit en logistiek systeem. Zij is betrokken bij verscheidene Europese en regionale projecten. Ze is voorzitter van de Brusselse mobiliteitscommissie en van de Duurzaamheidsraad van de VUB.

Ilse Mariën werkt sinds 2007 bij imec-SMIT, een onderzoekscentrum verbonden aan de VUB. Haar onderzoek focust op digitale uit- en insluiting, digitale vaardigheden en de maatschappelijke impact van digitalisering. Zij is één van de drijvende krachten achter de Taskforce e-Inclusie. Ze is eveneens raadgever e-Inclusie op het kabinet van minister Bart Somers.

Frieda Matthys is psychiater, professor psychiatrie en medisch psychologie aan VUB en verbonden aan de dienst Psychiatrie in het UZ Brussel. Tijdens haar PhD-onderzoek ontwikkelde ze een richtlijn voor de aanpak van ADHD bij volwassenen met een verslaving. Naast haar klinisch werk in een privépraktijk en in de MSOC Free Clinic te Antwerpen was zij voorzitter van de Vereniging voor Alcohol en andere drugsproblemen (VAD) van 2005 tot 2015 en van de Vlaamse Vereniging voor Psychiatrie (VVP) 2016-2017 en 2020-2021. Vandaag is ze voorzitter van de Belgische vzw informatie Drugs en Alcohol (iDA) en van het Vlaams project van kwaliteitsindicatoren in de geestelijke gezondheidszorg (VIKZ GGZ). Zij is initiatiefnemer van de Staten Generaal Geestelijke Gezondheidszorg.

Michel Maus is hoofddocent fiscaal recht aan de VUB, waar hij onder andere personenbelasting en registratie- en successierechten doceert. Daarnaast is hij advocaat bij Bloom Law en columnist voor o.a. Trends, Radio1 en Het Laatste Nieuws waar hij duiding geeft bij de fiscale actualiteit. Hij is sinds jaar en dag een pleitbezorger voor eerlijke fiscaliteit. *Tax each other less, and care for each other more* is zijn motto.

Romain Meeusen is vicerector internationalisering VUB. Hij leidt de onderzoeksgroep Human Physiology & Sports Physiotherapy aan de faculteit Lichamelijke Opvoeding & Kinesitherapie. Zijn onderzoek concentreert zich rond 'fysieke activiteit en het brein', waarbij de neurochemie en neurogenese tijdens inspanning wordt onderzocht. Romain is medestichter van Brubotics. Hij publiceerde zowat 550 nationale en internationale papers, abstracts en hoofdstukken in boeken. Hij schreef 21 boeken over sportrevalidatie en gaf meer dan 1 000 nationale en internationale voordrachten. In 2006 gaf hij de *presidents lecture* voor het American College of Sports Medicine, en was houder van de Belgische Francqui leerstoel aan de ULB in 2009. In 2017 ontving hij het *honorary fellowship* van de Japanese Society for the Promotion of Science. Romain is een actieve sporter en houdt van tuinieren.

Francisca Mullens is doctoraal onderzoeker in de onderzoeksgroep TOR binnen de vakgroep Sociologie aan de VUB. Ze doctoreert onder promotorschap van Ignace Glorieux. Francisca doet onderzoek naar de impact van arbeidsduurvermindering en gebruikt daarvoor vooral tijdsbestedingsdata. Eerder deed ze ook onderzoek naar cultuurparticipatie en vrijetijdsbesteding. In veel van haar onderzoek focust ze op genderverschillen en -verhoudingen.

Brent Philipsen behaalde zijn doctoraat aan de VUB in 2019. Zijn proefschrift was gericht op de professionele ontwikkeling voor leraren die de overgang maken van face-to-face onderwijs naar online onderwijs. Brent werkt nu als wetenschappelijk medewerker bij imec-SMIT – Studies on Media, Innovation and Technology.

Ike Picone is docent Media en Journalistieke Studies aan de Vakgroep Communicatiewetenschappen van de VUB en Lead van de onderzoekseenheid Journalism, Trust & Participation van onderzoeksgroep imec-SMIT. Zijn onderzoek stelt scherp op evoluties in nieuwsgebruik en wat dit betekent voor de rol van journalistiek in de maatschappij. Hij is eveneens lid van de Raad voor Journalistiek.

Jo Pierson is hoogleraar in de vakgroep Communicatiewetenschappen van de VUB en leerstoelhouder van de VUB-leerstoel Data Protection on the Ground. Zijn onderzoek is gericht op kritische sociaal-technologische aspecten van media, innovatie en technologie, met bijzondere aandacht voor online platformen, data privacy, algoritmes en empowerment. Daarnaast staat hij mee aan het hoofd van het onderzoekcentrum SMIT (Studies over Media, Innovatie en Technologie), waar hij de leiding heeft over de

onderzoekseenheid Data, Privacy en Empowerment. Hij is in dat kader ook verbonden aan imec, de onderzoeks- en innovatiehub voor nano-elektronica en digitale technologieën.

Inge Placklé is lerarenopleider aan het Multidisciplinair Instituut Lerarenopleiding (MILO) en aan Hogeschool PXL. Zij doceert vakdidactiek Project Algemene Vakken voor het beroepsonderwijs. Haar onderzoek heeft enerzijds als focus krachtige leeromgevingen in het secundair beroepsonderwijs en anderzijds professionalisering van lerarenopleiders. Zij is voorzitter van de Vereniging voor Lerarenopleiders in Vlaanderen (VELOV).

Tim Raats is professor aan het departement Communicatiewetenschappen van de VUB, waar hij diverse cursussen rond mediabeleid doceert en ook het Medialab van de vakgroep coördineert. Hij is hoofd van de unit Media Economics and Policy van de onderzoeksgroep imec-SMIT, verbonden aan de VUB. Hij zetelt in de Raad van Bestuur van het Vlaams Audiovisueel Fonds

Margot Ricour is doctoraatsstudente aan de vakgroep Bewegings- en sportwetenschappen van de VUB. Ze voert onderzoek naar de kwaliteit van jeugdsport in Vlaanderen en dit zowel volgens het perspectief van de sportaanbieders, het sportproduct als de sportgebruiker. Het onderzoek heeft betrekking op de georganiseerde sportsector (de Vlaamse sportfederaties en hun sportclubs). Dit onderzoek wordt uitgevoerd binnen het onderzoeksplatform sport (OPS) en is een samenwerking tussen de VUB, KULeuven en UGent.

Jana Robberechts is master in de criminologie en doctoraatsonderzoekster aan de VUB. Ze is lid van de vakgroep criminologie en van de onderzoeksgroep Crime & Society (CRIS), onderzoekslijn Penalty & Society. Haar doctoraat focust op digitalisering van gevangnissen.

Wouter Ryckbosch is docent en historicus van de vroegmoderne periode (1500-1800). Hij behaalde zijn doctoraatstitel aan de UA in 2012 met een proefschrift over ongelijkheid en consumptieverandering in de achttiende eeuw. Sindsdien publiceerde hij internationaal onderzoek naar de langetermijnevoluties van armoede en ongelijkheid sinds de late middeleeuwen.

Werner Schirmer werkt aan de vakgroep Sociologie aan de VUB. Hij behaalde een doctoraat aan de LMU München en een Zweedse docent-titel van de Uppsala Universitet. Aan de VUB doceert hij sociologische theorieën en doet hij onderzoek over de impact van digitale technologieën op sociale relaties. Hij heeft reeds meerdere boeken, hoofdstukken en wetenschappelijke artikels geschreven waarin hij o.a. sociale problemen, prioritering in de gezondheidssector, eenzaamheid van ouderen, en politieke bedreigingen vanuit een maatschappijtheoretisch perspectief analyseert.

Bert Schreurs doceert human resource management aan de VUB. Hij onderzoekt de motivationele gevolgen van 'economische' stressoren zoals baanonzekerheid en financiële zorgen. Zijn werk werd gepubliceerd in tijdschriften zoals het *Journal of Occupational*

Health Psychology, Work & Stress, en *Journal of Organizational Behavior*. Hij is associate editor voor *Career Development International*, en is voormalig hoofd van de Loopbaandi-visie van de Academy of Management.

Dave Sinardet is professor aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de VUB, waar hij onder meer de vakken Belgisch federalisme, Democracy and Nationalism en Introduction to Belgian Politics and Society doceert. Federalisme, nationalisme en meerta-lige democratie zijn ook enkele van zijn onderzoeksdomeinen. Sinardet is tevens expert in Belgische politiek en met name in het Belgisch federaal systeem en het proces van staats hervorming. In het Belgisch publiek debat daarover is hij al jaren sterk aanwezig, aan beide kanten van de taalgrens.

Annelien Smets is onderzoeker bij imec-SMIT aan de VUB. De digitale transformatie van data naar waardevolle informatie is een centraal thema in haar werk. Daarbij heeft ze bijzondere aandacht voor de verschillende actoren die deze transformatie beïnvloeden. Haar doctoraatsonderzoek focust op het gebruik van algoritmische personalisatie in de stad en op welke manier dat kan leiden tot serendipiteit.

Jill Surmont is momenteel tewerkgesteld als vakdidacticus Talen binnen het Multidis-ciplinair Instituut voor Lerarenopleiding (MILO) van de VUB. Haar onderzoek focust op meertaligheid in de klas, met name hoe lesinhouden kunnen aangebracht worden indien de onderwijstaal niet (voldoende) beheerst wordt door de leerlingen. Dit voor zowel Con-tent and Language Integrated Learning (CLIL) als over omgaan met de aanwezige talige diversiteit in de klas.

Jo Tondeur studeerde in 1996 af als leraar secundair onderwijs en werkte een aantal jaren in verschillende scholen in de Brusselse regio. Na zijn studies pedagogische weten-schappen startte hij een doctoraatsonderzoek over de integratie van ICT in het onder-wijs. Momenteel is hij als onderwijstechnoloog en vakdidacticus Humane Wetenschap-pen verbonden aan de lerarenopleiding van de VUB (MILO). Hij doet er onderzoek naar onderwijsinnovatie en dat met een specifieke focus op ICT, blended learning en profes-sionele ontwikkeling.

Florian Trauner bekleedt een Jean Monnet-leerstoel aan het Instituut voor Europese Studies van de VUB. Samen met Ilke Adam coördineert hij ook het Interdisciplinaire Ex-pertisecentrum Migratie en Minderheden aan de VUB (BIRMM). Zijn onderzoek is ge-interesseerd in het Europese integratieproces, met de nadruk op het EU-beleid inzake asiel, migratie, gedwongen terugkeer en terrorismebestrijding (inclusief de verbanden tussen het Europese binnenlandse zakenbeleid en buitenlandse zaken / externe betrek-kingen). Onder zijn recente werk is het *Routledge Handbook of Justice and Home Affairs Research* (met A. Ripoll Servent).

Joost Vaesen is als docent verbonden aan het Multidisciplinair Instituut voor Lerarenopleiding (MILO) en de vakgroep Geschiedenis van de VUB. Hij werkt onder meer rond *urban education* waarbij hij met leerkrachten (in spe) de stad in trekt en hun laat zien hoe onderwijs in een grootstedelijke context gerealiseerd kan worden. Samen met Jo Tondeur schreef hij mee aan een inspiratiegids voor klasinrichting en scholenbouw.

Leo Van Audenhove is professor aan en vakgroepvoorzitter van de vakgroep Communicatiewetenschappen aan de VUB en senior onderzoeker bij imec-SMIT – Studies on Media, Innovation and Technology. Hij is tevens *extraordinary professor* aan de University of the Western Cape. Hij is directeur van het Vlaams Kenniscentrum voor Digitale en Mediawijsheid, in 2013 opgestart door de Vlaamse Overheid om mediawijsheid te ondersteunen in Vlaanderen www.mediawijs.be. Zijn onderzoek richt zich op data en mediawijsheid, digitale inclusie, internet governance en ICT4Development.

Rosamunde Van Brakel is deeltijds onderzoeksprofessor bij LSTS en deeltijds postdoctoraal onderzoeker bij imec-SMIT. Zij coördineert de VUB leerstoel Surveillance Studies. Sinds 2006 doet ze onderzoek naar de sociale en ethische gevolgen van nieuwe surveillancetechnologieën. Momenteel doet ze onderzoek naar democratisch toezicht van het gebruik van surveillancetechnologie door de politie. Naast haar onderzoek is zij ook codirecteur en coördinator van het jaarlijks Computer, Privacy and Data Protection congres (www.cpdpconferences.org), dagelijks bestuurder en mede-oprichter van de vzw Privacy Salon (www.privacysalon.org) en codirecteur van het Surveillance Studies Network (www.surveillance-studies.net).

Wendy Van den Broeck is professor aan de vakgroep Communicatiewetenschappen van de VUB. Zij doceert verschillende vakken rond onderzoeksmethodologie en *online and social media strategies* binnen de opleidingen communicatiewetenschappen en de bachelor in Social Sciences. Zij is tevens verbonden aan de onderzoeksgroep imec-SMIT, waar ze de Media Innovations and Living Labs Unit leidt en is programmadirecteur van de masteropleiding Erasmus Mundus Digital Communication Leadership.

Yoni Van Den Eede is onderzoeker en docent verbonden aan het Centrum voor Ethiek en Humanisme van de VUB. Zijn onderzoek spitst zich toe op de filosofie en ethiek van technologie en media. Hij is onder andere de auteur van *The Beauty of Detours* (2019), *Van-zelf* (2015) en *Mens en media* (2014) en co-redacteur van *De maakbare moraal* (2019) en *Postphenomenology and Media* (2017).

Ann van Griensven, bio-ingenieur, behaalde haar doctoraat in 2002 aan de VUB met onderzoek rond waterkwaliteitsmodellering van rivieren, en was nadien postdoctoraal onderzoeker bij de University of California in Riverside en UGent. Momenteel is ze hoogleraar in hydrologie aan de VUB, maar tevens verbonden als *associate professor* aan de UN IHE-Delft Institute for Water Education in Delft waarmee ze samenwerkt rond Water Accounting. Daarnaast is ze adjunct-professor aan de Texas A&M University, waarmee

ze samenwerkt aan de ontwikkelingen van de Soil and Water Assessment Tool. Ze is vicepresident van de International Environmental Modeling Society. Binnen het kader van internationale projecten voor onderzoek en capaciteitsontwikkeling rond waterbeheer gefinancierd door UNESCO, EU of VLIR-UOS werkt ze samen met partners uit Europa, Afrika, Azië en de Amerika's.

Luk Van Langenhove is als opdrachthouder verbonden aan het rectoraat van de VUB waar hij het EUTOPIA European University project leidt. Daarnaast is hij onderzoeksprofessor aan het VUB Institute for European Studies en doceert hij het vak communicatiepsychologie. Van 2000 tot 2016 was hij aan de VN verbonden als stichtend directeur van UNU-CRIS in Brugge. Voordien was hij adjunct-secretaris-generaal van het federale ministerie van wetenschapsbeleid. Hij is ook honorair professor aan de universiteit van Warwick.

Ine Van Zeeland doet doctoraatsonderzoek naar de praktijk van persoonsgegevensbescherming in het kader van de VUB-leerstoel Data Protection On The Ground en de onderzoeksgroep imec-SMIT (Studies over Media, Innovatie en Technologie). Vanuit een interdisciplinaire invalshoek bestudeert zij welke factoren een rol spelen bij de daadwerkelijke bescherming van persoonsgegevens op de werkvloer.

Bram Vanderborght is professor robotica aan de VUB en lid van Brubotics, het robotica onderzoekscentrum van de VUB en AI center for the Common Good. Hij is core lab manager van Flanders Make. De verouderende bevolking, de stijgende noden in de zorgsector en de noodzaak voor beter en gezonder werk, zijn maatschappelijke uitdagingen. Daarvoor ontwikkelt hij een nieuwe generatie robots. Prothesen en exoskeletons helpen mensen stappen. Daarnaast bedenkt hij sociale robots met toepassingen in de zorg en ontwikkelt hij cobots voor de industrie. Hij coördineert twee EU projecten rond zelfherstellende robots. Een veilige en intuïtieve samenwerking tussen mens en robot staat daarbij steeds centraal.

Steven Vanduffel's onderzoek situeert zich in het domein van *financial engineering* en *insurance mathematics*, met publicaties in o.a. *Finance and Stochastics*, *Journal of Banking and Finance*, *Journal of Mathematical Economics* en *Journal of Risk and Insurance*. Hij ontving de Robert C. Witt Award (2018), de Redington Prize (2015), de PRMIA Award for new frontiers in Risk Management (2014), de Johan de Witt Prize (2012), de SCOR-EGRIE Young Economist Best Paper Award (2011) en de Lloyds Science of Risk Prize (2011).

Julie Verbeylen is sociologe en sedert 2014 actief als onderzoeker bij onderzoeksgroep TOR binnen de vakgroep Sociologie aan de VUB. Ze is gespecialiseerd in tijdsociologie en schrijft een doctoraat over de impact van sociale klasse op de tijdsbesteding van kinderen. Ze doet dit onder het promotorschap van professor Ignace Glorieux. Ze is daarnaast

sterk vertrouwd met de thematiek van arbeid en tijd en tevens lid van de International Association for Time Use Research (IATUR).

Pascal Verhoest doceert Critical Thinking in Communication Studies aan de International Bachelor in Social Sciences van de VUB en is onderzoeksdirecteur bij onderzoeksgroep Culture, Emancipation, Media and Society (CEMESO) van de vakgroep Communicatiewetenschappen aan de VUB. Daarnaast is hij geaffilieerd onderzoeker van het Instituut voor Media Studies van de KU Leuven. Zijn onderzoek gaat over (media)representaties, percepties en sociale stratificatie. Onderzoeksonderwerpen zijn onder meer nieuwsdiversiteit, (etnische) stereotypen, mode en consumptie, stedelijke leefomgeving en het hergebruik van afvalwater.

Nanouk Verhulst is werkzaam als doctoraal assistent bij de vakgroep Business aan de VUB. Ze behaalde een doctoraat in Applied Business Economics bij de UGent. Daarnaast heeft ze een master in de Organizational and Occupational Psychology (UGent) en een master Management (KULeuven). Haar werk werd al gepubliceerd in de *Journal of Services Marketing* en *Journal of Service Management*.

Karl Verstrynge doceert ethiek en existentiële wijsbegeerte aan de VUB. Hij publiceert over existentieel-ethische vraagstukken, het gedachtegoed van Søren Kierkegaard en media-ethische thema's. Verstrynge is voorzitter van het Centrum voor Ethiek en Humanisme (www.ethu.be), de Redactieraad Kierkegaard Werken VZW (www.kierkegaard.be) en is co-editor van de Kierkegaard Studies (www.degruyter.com). Recent verscheen van zijn hand het eerste deel van de trilogie *Wat ons verplicht* (2019).

Kim Willems is professor marketing aan de VUB, aan de faculteit Sociale Wetenschappen & Solvay Business School, in de vakgroep Business. Ze voert onderzoek naar de digitalisering van retailing en dienstverlening, met aandacht voor het perspectief van de consument en dat van het bedrijf. Interdisciplinaire verbeteringen aan de on- en de offline winkelomgeving staan hierbij centraal.

Aube Wirtgen is hoofddocent publiek recht en voorzitter van de afdeling Staats- en Bestuursrecht van de VUB. Zij doceert staatsrecht, rechtspositie van het overheidspersoneel en recht van de lokale besturen. Rechtsbescherming van de burger tegen de overheid, bevoegdheidsverdeling in het federale België en grondrechten behoren tot haar expertisedomein. In die materies is zij ook werkzaam als advocaat. Ze is ook lid van de Hoge Raad voor de Justitie.

